נ. האנטאראוויטש

פארשוונדענע
ייִדישע ישובים

נ. קאנטאראָוויטש

פאַרשוווּנדענע ייִדישע ישובים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אַרויסגעגעבן דורכן

צענטראַל־פאַרבאַנד פון פוילישע ייִדן אין אַרגענטינע

בוענאָס־אייראָס 1963 — ה׳תשכ״ד

נ. קאַנטאָראָוויטש

פּאַרשוווּנדענע יידישע ישובים

די רשימה פון די דערשינענע ביכער צום סוף פון בוך

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אינהאַלט

I. די עלטסטע יידישע ישובים אין מזרח־אייראָפּע

נייע פאַקטן וועגן אַמאַליקער כוזרישׂ־יידישער מלוכה ביי דער וואָלגע 9
„געגנעראַל פּסח", וואָס האָט אַמאָל באַזיגט די רוסן אין קרים — — 14
מלחמה צווישן דער מלוכה פון כוזרים מיט אירע שונאים אויפן דאָן 19
די לעגענדע, אַז דער טייך דאָן האָט אַ שייכות מיטן... שבט דן — — 24
ביי דער וואָלגע האָבן די רוסן שיער גישט געהאַט אַנגענומען דעם
יידישן גלויבן — — — — — — — — — — — — — — 29
דרוק פון כוזרים ברענגט צו דער „באַרופונג פון וואַריאַגן" דורך
די רוסן — — — — — — — — — — — — — — — — 35
די סברא אַז דאָס וואָרט „רוס" שטאַמט פון ספר יחזקאל — — — 40
די געגנער רעפובליק און איר „אָפּיציום גאַזאַריום" אין קרים — — 47
זכריה דע גוויזאָלפי — יידישער פירשט פון טאמאן — — — — 53
יידישע שטעט אין קאָווקאַז — — — — — — — — — — — — — 58
די אַלטע כוזרים־פּעסטונג אין רוסלאַנד — — — — — — — — 61

II. פּוילן

פון וואַנען שטאַמען די פּוילישע יידן? — — — — — — — — — 69
יידן אין פּויזן — — — — — — — — — — — — — — — — — 76
וואַרשע — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 82
יידישע העלדן פון וואַרשע און פּראַגע — — — — — — — — — 89
לאָדזש — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 95
לובלין — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 100
צויזמיר און די יידן אין קליין־פּוילן — — — — — — — — — 105
יעקב פראַנק און די יידן אין גאַליציע און פאַדאָליע — — — — 111
לעמבערג און דער פּוילישער דרייפּוס — — — — — — — — — 118
די יידישע ביאַליסטאָק — — — — — — — — — — — — — — 124
לוצק — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 130

III. ליטע און ווייסרוסלאַנד

ווילנע — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 139
גראָדנע — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 146

בריסק דליטע — — — — — — — — — — — — — — — 151
מינסק — די הויפּטשטאָט פון ווייסרוסלאַנד — — — — — — — — 158
פּינסק — — — — — — — — — — — — — — — — — 165
וויטעבסק — — — — — — — — — — — — — — — — 177
האָמעל — — — — — — — — — — — — — — — — — 186
מסטיסלאַוול — — — — — — — — — — — — — — — 191

IV. אוקראַינע

קיִעוו — — — — — — — — — — — — — — — — — — 199
כמיעלניצקי און כמיעל — — — — — — — — — — — — — 214
אומאַן — — — — — — — — — — — — — — — — — — 225
זשיטאָמיר — — — — — — — — — — — — — — — — 232
באַרדיטשעוו — — — — — — — — — — — — — — — — 237
אָדעס — — — — — — — — — — — — — — — — — — 241
ייִדישע קאָלאָניעס אין אוקראַינע און די פּלענער וועגן ייִדישע רעפּובליקן — — — — — — — — — — — — — — — 248
קערטש איז אַמאָל געווען אַ ייִדישע שטאָט — — — — — — — — 261
כערסאָנעס — — — — — — — — — — — — — — — — 267
די „ייִדישע פעסטונג“ אין קרים — — — — — — — — — — — 272

V. רוסלאַנד

1100 יאָר זינט דער גרינדונג פון דער רוסישער מלוכה — — — 281
סמאָלענסק איז געווען די טיר פאַר די פּוילישע ייִדן קיין רוסלאַנד 288
נאָווגאָראָד און די „זשידאָווסטווּיושטשיע“ — — — — — — — 293
ריגע — — — — — — — — — — — — — — — — — — 299
טראַגישער סוף פון ערשטן ייִדישן דאָקטער אין מאָסקווע — — 304
זיבעציק יאָר נאָך גירוש מאָסקווע — — — — — — — — — — 310
די ערשטע ייִדן אין פּעטערבורג — — — — — — — — — — 316

VI. ייִדן אין קאַווקאַז

„דאַג טשופוט“ — די באַרג־ייִדן פון דאַגיסטאַן — — — — — — 325
די ייִדן פון גרוזיע — — — — — — — — — — — — — — 331
סטאַלינס ייִדישער יוגנט־חבר — — — — — — — — — — — 337
ווער זענען די קורדיסטאַנער ייִדן? — — — — — — — — — — 342

I

די עלטסטע יידישע ישובים אין מורח־איראָפע

נייע פאקטן וועגן אמאליקער כוזריש־יידישער מלוכה ביי דער וואלגע

מיט העכער טויזנט יאר צוריק, אין זומער 921, איז פון באגדאד, די הויפטשטאט פון דעמאלטיקן אראבישן קאליפאט, אפגעפאהרן א דעלעגאציע קיין „גרויס בולגאר", ביי דער וואלגע, צו דער מלוכה פון די דארטיקע בולגארן. וואס איז געווען די אויפגאבע פון דער דאזיקער דעלעגאציע, — איז נישט אין גאנצן קלאר. לויט אין השערה, איז די דעלעגאציע איינגעלאדן געווארן דורך די בולגארן, כדי אייניצופירן אין זייער מלוכה דעם איסלאם.

לויט א צווייטער השערה, איז די דעלעגאציע געפאהרן צו פארשטארקן די האנדלס־באציונגען צווישן דער גרויסער מלוכה פון אראבישן קאליפאט און דער בולגארן־מלוכה ביי דער וואלגע. דער קאליפאט האט דאך דאן אויסגעשפרייט זיין הערשאפט פון די גרענעצן פון אינדיע ביז איבער שפאניע, און איז געווען די גרעסטע און שטארקסטע מלוכה אין דער דעמאלטיקער צייט. די בולגארן־מלוכה איז ווידער געווען א גרויס־מאכט ביי דער וואלגע און האט פון דארטן געפירט, האלט מען, א האנדל אפילו מיט סקאנדינאווייע אויפן צפון און מיט די כוזרים אויפן דרום, מיט די סלאוון אויף מערב און מיט פארשיידענע אנדערע שבטים ביי די אוראלער בערג, אויפן מזרח.

נאענטע באציונגען און אפילו א בונד צווישן אט־די ביידע גרויסע מאכטן פון דער דעמאלטיקער וועלט, וואלט, אלזא, ביידן געבראכט נוצן און וואלט נאך מער פארשטארקט זייער פאזיציע צווישן די פיינדלעכע, קעגנערישע און אויך נישט־פארגינערישע אומות און שבטים.

עס איז טאקע אויך פארן א מיינונג, אז די גאנצע געזאנדשאפט איז אויסערכטעט געווארן אין לאנגן און געפערלעכן וועג דורכן קאליף אלמלכת אדיר, כדי צו שליסן א בונד מיט דער בולגארן־מלוכה ביי דער

וואָלגע, קעגן די כוזרים, וואָס האָבן געהאַט זייער מלוכה ביים אונטערשטן שטראָם פון דעם זעלבן טייך און וואָס האָבן אויך דאַן דערגרייכט זייער גרעסטע טעריטאָריעלע עקספּאַנסיע.

די כוזרים־מלוכה האָט דאַן אָנגעשפּאָרט ביז קאָווקאַז אין דרום, און אין מערב — ווייט איבערן דניעפּער. זייער מלוכה וואָלט, אין פּאַל פון אַ בונד צווישן דעם קאָליפּאַט און די בולגאָרן, אַרומגענומען געוואָרן דורך די בעלי־ברית פון צוויי זייטן און וואָלט, בעת אַ קריג, זיך געדאַרפט ריכטן אויף אַ קאַמף אויף צוויי פראָנטן.

ווי אַזוי די דערמאָנטע דעלעגאַציע האָט דערלאַנגט פון דעם ווייטן און זוניקן באַגדאַד צום צפונדיקן און קאַלטן „גרויס בולגאָר", דער עיר־הבירה פון דעם בולגאָרן־שטאָט (זי איז געלעגן נישט ווייט פון דער איצטיקער קאָזאַן, הויפּטשטאָט פון דער טאָטערישער רעפּובליק אין רוסלאַנד), — איז נישט באַווּסט. אַמווּאַרשיינלעכסטן איז זי געפֿאָרן מיט איינעם פון יענע וועגן, אויף וועלכן די אַמעריקאַנער און ענגלענדער האָבן בעתן לעצטן וועלט־קריג איבערגעשיקט זייער געווער און אַמוניציע פון באַסראַ, אין אי־ראַק, קיין קויבישעוו און סטאַלינגראַד, וואָס ליגן, אגב, אויף דער זעלבער וואָלגע און אין יענעם טייל אירן, וווּ עס איז מיט העכער טויזנט יאָר צוריק אויך געלעגן די מלוכה פון די וואָלגער בולגאָרן.

עס איז אויך נישט אויסגעשלאָסן, אַז די דעלעגאַציע איז ווייטער געפֿאָרן איבער קאָווקאַז, דאָס הייסט מיטן נידעריק ליגנדיקן ראַנד זיינעם ביים ברעג פון קאַספּישן ים און איבער דאַגעסטאַן, — אַ געגנט, וואָס האָט, מסתמא, צוליב די שטאַרקע כוזריש־ייִדישע השפּעות, געהייסן אין די אַלטע רוסישע כראָניקעס „זשידי". די דעלעגאַציע האָט זיך, אפשר, אויך אָפּגעשטעלט אין די כוזרישע שטעט ביים קאַספּישן ים, ווי סעמענדער (איצט: מאַכאַטש־קאַלע), בעלענדזשער (איצט: יענדערי), ווי אויך אין דער כוזרישער הויפּטשטאָט איטיל, לעבן דער איצטיקער אַסטראַכאַן.

מיטן נאָמען איטיל האָט די געזאַנדשאַפט, אגב, אויך אָנגערופן דעם טייך וואָלגע, און אַזוי הייסט ער עד־היום ביי די טאָטערן, וואָס ווויינען אין גרויסע צאָלן אויף דער וואָלגע.

נאָך אַ לאַנגער רייזע, וואָס האָט געדויערט אַ קנאַפּן יאָר, איז די די־

פֿלאָמאַטישע מיסיע פון באַגדאַדער קאַליף ענדלעך אָנגעקומען קיין „גרויס בולגאַר". אַ פּנים, אַז אין דער מיסיע האָט געשפּילט גאָר אַ גרויסע ראָל איר סעקרעטאַר, אַכמעד איבן פאדלאן, ווָאַרום ער האָט עס צונויפגעשטעלט פֿאַר זיין הערשער, דעם קאַליף, אַ ראַפּאָרט וועגן דער גאַנצער רייזע, וואָס אַנטהאַלט העכסט־אינטערעסאַנטע ידיעות איבערן לעבן, זיטן און מנהגים פון די בולגאַרן, כוזרים, רוסן און אַנדערע פעלקער, וואָס האָבן באַווויזן דעם טייך איטיל (וואָלגע), מיט טויזנט יאָר צוריק.

דער דאָזיקער באַריכט איז ביז לעצטנס געבליבן אומבאַקאַנט. ער איז פֿאַרלוירן געגאַנגען. מען האָט פון אים געוווּסט נאָר געוויסע אויסצוגן, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן דורך אַנדערע אַראַבישע שרייבער, ווי איבן־רוסטא, יאקוט.

דער צופֿאַל האָט אַבער געוואָלט, אַז איבן־פאדלאנס באַריכט זאָל מיט טויזנט יאָר שפּעטער באַקאַנט ווערן דער עפּנטלעכקייט. מיט העכער 20 יאָר צוריק איז אין דער אַלטער ביבליאָטעק פון מעשעד, אין פּערסיע, אַנטדעקט געוואָרן אַ כתב־יד, מיטן באַריכט פון איבן־פאדלאן און מיט שריפטן פון אַנדערע צוויי באַקאַנטע אַראַבישע שרייבער. די ווויסנשאַפּטלעכע אַקאַדעמיע אין מאָסקווע, וואָס האָט באַקומען דעם דאָזיקן וויכטיקן כתב־יד, האָט אינעם יאָר 1939 פֿאַרעפֿנטלעכט די רוסישע איבערזעצונג, צוזאַמען מיטן אַראַבישן טעקסט, געמאַכט דורכן באַקאַנטן סאָוועטישן אַראָביסט פּראָפּ׳ קראַטשקאָווסקי. די דאָזיקע איבערזעצונג פֿאַרנעמט בלויז אייניקע צענדליק זייטן. דערפֿאַר פֿאַרנעמט זייער פיל פּלאַץ די הקדמה מיט די דערקלערונגען צו איבן־פאדלאנס באַריכט, די ביבליאָגראַפֿיע אאז״וו, — אַזוי אַז דאָס גאַנצע שטעלט פֿאַר מיט זיך אַ סאָלידן בוך.

איבן־פאדלאן דערציילט צוערשט וועגן דער פּאָליטישער אָפּהענגיקייט פון די רוסן, פון דער כוזרישער מלוכה, וואָס האָט דאַן דערגרייכט איר העכסטן שטאַפּל פון אַנטוויקלונג.

אויפֿן קעניג פון די סלאָוון, שרייבט איבן־פאדלאן, איז אַרויפֿגעלייגט געוואָרן אַ שטייער, וואָס ער צאָלט דעם קעניג פון די כוזרים, אין הויז פון זיין מלוכה; דער כוזרישער קעניג נעמט אויך אַ צענט־חלק פון יעדער שיף פון די סלאָוון און פון די שקלאַפן, מיט וועלכע זיי האַנדלען.

וועַן צום קעניג פון די כוזרים איז דערגאַנגען אַ ידיעה וועגן דער שיינקייט פון דער טאָכטער פונעם קעניג פון די סלאַוון, האָט ער געשיקט צו אים אַ שדכן. און וועַן ער האָט באַקומען אַן אָפּזאָג, האָט ער געשיקט אַן עקספּעדיציע, און האָט געזומען די כלה מיט געוואַלד, הגם ער איז אַ ייִד און זי אַ מוסולמענין...

אין אַ צווייטן אָרט דערציילט איבן־פאדלאן, אַז דער קעניג פון די וואַלגער בולגאַרן האָט געבעטן דעם קאַליף אויפשטעלן פאַר אים אַ פּעס־טונג, וויייל ער האָט מורא פאַר די כוזרים. אויף איבן־פאדלאנס אַנפראַגע, צו וואָס דאַרף דער קעניג דעם קאַליפס הילף, וועַן ער אַליין איז געזונג רייך, האָט דער לעצטער געענטפערט, אַז „די מלוכה פון איסלאַם שטייט פאַר אַלע און די געלט־מיטלען וועלן דאַרטן געזומען דורך זייערע הערשער". ער קען בויען אַ פּעסטונג אויך מיט די אייגענע מיטלען. ער האָט אָבער געוואַלט באַקומען „די ברכה פונעם הערשער פון די רעכט־גלויביקע". אין דעם קען מען אפשר איינזען אַ רמז אויפן בונד, וואָס די בולגאַרן האָבן געוואַלט שליסן מיט די אַראַבער.

דער עיקר־באַשרייבונג פון די כוזרים געפינט זיך אין סוף פון מאַנוס־קריפט. „וואָס שייך דעם מלך פון די כוזרים — וועלט דאַרט געזאָגט — וואָס הייסט כאַקאַן, באַווייזט ער זיך נישט אַנדערש, ווי איין מאָל אין פיר חדשים, דערשיינענדיק אין אַ בכבודיקער דערווייטערונג. מען רופט אים „דער גרויסער כאַקאַן" און זיין ממלא־מקום הייסט כאַקאַן־בעק. דאָס איז דער, וואָס פירט אָן מיטן חייל און פאַרוואַלטעט מיט זיי, פירט אָן די מלוכה־ענינים און זאָרגט וועגן דער מלוכה, און דערשיינט פאַרן פאָלק, און עס דערקלערן אים אונטערטאַנשאַפט די מלכים, וואָס געפינען זיך בשכנות מיט אים. און ער גייט אַריין יעדן טאָג צום גרויסן כאַקאַן, באַשיידן, אַרויס־ווייזנדיק הכנעה און ערנסט, און ער גייט צו אים אַריין נישט אַנדערש ווי באַרוועס, מיט האָלץ אין זיין האַנט, און דאַן, וועַן ער באַגריסט אים, צינדט ער פאַר אים אָן די האָלץ. וועַן ער ענדיקט דאָס אָלץ, זעצט ער זיך צוזאַמען מיטן קעניג".

די וויטערדיקע, געזונג באַקאַנטע באַשרייבונג פון די כוזרים וועלט שוין געבראַכט אויפן סמך פון אויסצוגן פון איבן־פאדלאנס ווערק אין דער־

מאַנטן גרויסן בוך פון יאַקוטן. פון אָט־דער באַשרייבונג ווערן מיר גע־ווויר דעם אינטערעסאַנטן פאַקט, ווי אַזוי דער כוזרישער קעניג האָט גע־נומען נקמה פון די מוסולמענער פאַרן צעשטערן דורך זיי אַ סינאַגאָגע. וועגן דעם ווערט דערציילט בזה הלשון:

„און ווען עס איז דערגאַנגען צום קעניג פון די כוזרים, אין 310טן יאָר (ד"ה אין 922, לויט דער קריסטלעכער רעכענונג), אַז מוסולמענער האָבן צעשטערט אַ בית־הכנסת, וואָס איז געווען אין הויף פון אל־באַלאַ־בונדזש, האָט ער געהייסן צעשטערן דעם מינאַרעט, הינגעריכטעט די מוע־דזינען און געזאָגט: „אויב איך וואָלט באמת נישט מורא געהאַט, אַז איז די לענדער פון איסלאַם וועט נישט איבערבלייבן קיין איין בית־הכנסת, וואָס זאָל נישט ווערן צעשטערט, וואָלט איך אומבאַדינגט חרוב געמאַכט די מעטשעטן".

פראָפ' קראַטשקאָווסקי פאָלעמיזירט דאָ מיט אַנדערע איבערזעצער, אַנווייזנדיק אַז דאָס אַראַבישע וואָרט „כניסה" באַדייט נישט טעמפל, נאָר בית־הכנסת.

„די כוזרים און זייער קעניג — פאַרענדיקט איבן־פאדלאן זיין באַ־ריכט — זענען אַלע יידן, און די סלאַוון און אַלע, וואָס געפינען זיך אין שכנות מיט זיי, געפינען זיך אין אונטערטאַנשאַפט פאַר אים, און ער וועגדט זיך צו זיי, ווי צו אַלע, וואָס געפינען זיך אין שקלאַפן־מצב און זיי פאָלגן אים מיט אונטערטעניקייט".

„געגערַאל פּסח", וואָס האָט אַמאָל באַזוגט די רוסן אין קרים

אויפן קרימער האַלב־אינזל פון רוסלאַנד איז מיט העכער טויזנט יאָר צוריק געקומען צו אַ מלחמה צווישן די רוסן און כוזרים. פאַרשטייט זיך, אַז קרים איז דאַן נישט געווען וואָס איצט. אויפן אָרט פון סימפֿערא־פּאָל, דער איצטיקער הויפּטשטאָט פון קרימער האַלב־אינזל זענען דאַן געשטאַנען בלויז חורבות פון אַן אַמאָליקער גריכישער פעסטונג. אויך דער גרויסער מיליטערישער האַפן פון קרים, סעוואַסטאָפּאָל, איז דאַן נישט געווען בנימצא. דאָס רוב קרימער שטעט, ווי קערטש, פּעאָדאָסיע, יעוופּאַטאָריע א״אַנד׳, האָבן דאַן עקסיסטירט אַלס גריכישע קאָלאָניעס. און לעבן דער איצטיקער סעוואַסטאָפּאָל האָט זיך נאָך דאַן אויך געפונען איינע פון די עלטסטע גריכישע שטעט אין קרים, די שפּעטער פאַרזונקענע כערסאָנעס.

די מלחמה צווישן די כוזרים און רוסן האָט טאַקע אַרײַנגענומען דעם שטח צווישן קערטש און כערסאָנעס.

דאָס אינטערעסאַנטסטע וועגן דער דאָזיקער מלחמה איז, וואָס וועגן איר ווערט געמוי דערציילט, דווקא אין אַ העברעיִשן דאָקומענט. דאָס איז דער בריוו פון אַן אומבאַקאַנטן כוזרישן יִיד, וואָס פֿראָפּ׳ שעכטער האָט מיט עטלעכע און פופציק יאָר צוריק אַנטדעקט אין דער גניזה פון אַן אַלטער שול אין אַ פּאַרשטאָט פון קאַירָאָ.

דער בריוו איז נישט געפונען געוואָרן קיין גאַנצער. עס איז אַנטדעקט געוואָרן בלויז זיין מיטלסטער טייל, וואָס פאַרנעמט צוויי פֿערגאַמענט זייטלעך, באַשריבענע פון ביידע זייטן. אייניקע ווערטער און טיילן אינעם בריוו זענען געווען אויסגעריבן, אָבער בכלל האָט זיך דער בריוו איינגעהאַלטן גוט און מען האָט אים געקענט לייכט דורכלייענען, הגם דער בריוו, אָדער ריכטיקער געזאָגט, די געפונענע קאָפּיע פון אים, באַציט זיך, ווי מען האַלט, צו דעם 11טן, צי אָנהייב פון 12טן יאָרהונדערט.

דער געפונענער טייל פון דעם כוזרישׂ־העברעישן בריוו באַשעפטיקט זיך מיט אייניקע ענינים פון דער געשיכטע פון די כוזרים, דערונטער אויך מיט דער פֿראַגע פון אַנגעמען דורך זיי די יידישע רעליגיע.

דער טייל פונעם בריוו, וואָס באַציט זיך דירעקט צום קריג פון די כוזרים מיט די רוסן, באַהאַנדלט די געשעענישן, צו וועלכע עס האָבן גע־האָט אַ שייכות דער כוזרישער קעניג יוסף, דער ביזאַנטינישער מלך ראָ־מאַן און דער רוסישער פירשט, וואָס ווערט אינעם בריוו אַנגערופן מיטן נאָמען העלגאָ.

דער בריוו דערציילט, אַז אין דער צייט פון כוזרישן קעניג יוסף זענען אין דער מדינה פון די ראָמאַנען, דאָס הייסט אין ביזאַנץ, פֿאַרגעקומען רדי־פות אויף יידן. דאַן האָט קעניג יוסף, צוליב נקמה, אָפּגערעכנט זיך ביי זיך אין כוזרים־לאַנד, מיט ערלים. ראָמאַן, וועלכן דער מחבר פון בריוו טיטולירט, אַגב, מיטן נאָמען רומנוס הרשע, האָט דאַן דעריבער אַנגערעדט „הלגו מלך רוסיא" אָנצופֿאַלן אויף דער כוזרישער מדינה. העלגאָ איז בייַ־נאָכט באַפֿאַלן און האָט דעראָבערט די שטאָט סמכריי, וואָס איז, אָפּנים, נישט געווען באַשיצט, ווייל דער שרייבער פון בריוו באַמערקט אַז עס איז דאָרטן נישט געווען דער „רב חשמונאי".

ווייטער דערגייען מיר פון בריוו, אַז דער ענין איז באַקאַנט געוואָרן דעם מיליטערישן הויפט־פירער פון די כוזרים, וואָס הייסט אין בריוו „פּסח השומר". דער לעצטער איז אַוועק מיט צאָרן אויף די שטעט פון ראָמאַ־נוסן, — דאָס הייסט אויף די גריכישע קאָלאָניעס אין קרים, וואָס זענען געווען אונטער ביזאַנטישער הערשאַפט, אַדער זענען אַריבער צו איר פון דער כוזרישער ממשלה. פּסח השומר האָט, נאָכן דערהרגענען פיל מענטשן, דעראָבערט 3 שטעט, חוץ פיל קלענערע פונקטן, און איז אַוועק וויטער אויף דער שטאָט שורשון — דאָס הייסט אויף כערסאָנעס, וואָס איז, ווי גע־זאָגט, געלעגן נישט ווייט פון דער איצטיקער סעוואָסטאָפּאָל:

פון דאָרטן איז ער אַוועק קעגן דעם אויבנדערמאָנטן „הלגו מלך רו־סיא", וועלכן ער האָט באַזיגט, צונעמענדיק דערביי אויך דעם רויב, וואָס העלגאָ האָט פֿאַרכאַפּט אין סמכריי. העלגאָ האָט זיך דאַן אויך מודה געווען, אַז ראָמאַן האָט אים אָנגערעדט אָנצופֿאַלן אויף די כוזרים. פּסח האָט, אַלזאָ,

געהייסן העלגאַן גיין אויף ראָמאַנען. העלגאָ האָט געקעמפט קעגן „קונסטנטינא" (קאָנסטאַנטינאָפּאָל) אַ ריי חדשים. זיינע מענטשן זענען אָבער געפאַלן, וואָרום די „מאָקעדאָנער" (דאָס הייסט, די ביזאַנטינער) זענען געווען „שטאַרקער אין פייער" (געמיינט די נאָפּט־פּאַקעלן, וואָס די ביזאַנטינער פלעגן וואַרפן אויף די שיפן פון זייערע קעגנער).

העלגאָ האָט זיך אָבער געשעמט, צוליב דער מפלה, צוריקקערן אַהיים, און איז אַוועק קיין פּערסיע, ווו ער און זיין גאַנצע מחנה זענען אומגעקומען. דאָן — ענדיקט זיך אָט־דער טייל פונעם בריוו — זענען די רוסן געבליבן אונטערטעניק צו די כוזרים.

וואָר זענען אָבער געווען די העלדן פון דעם דאָזיקן קריג, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין קרים מיט טויזנט יאָר צוריק?

אַמווייניקסטן וווייסט מען עפּעס וועגן כוזרישן קעניג יוסף, אין וועמענס הערשאַפט עס איז געקומען צו דער גאַנצער מלחמה. די געשיכטע פון די כוזרים איז בכלל זייער וויניק באַקאַנט און וועגן זייערע מלכים, וועגן זייער אָננעמען דעם יידישן גלויבן און בכלל וועגן זייער גאַנצן לעבן, מנהגים, זייער מלוכה אד"גל וווייסט מען מער פון נישט־כוזרישע קוועלן, ווי פון וועלכע עס איז געשיכטלעכע מקורות פון די כוזרים גופא, וואָס זענען, אַגב, כמעט נישט בנימצא.

בעסער האַלט עס שוין מיטן קיסר, וועמען דער מחבר פון בריוו, טיטולירט אַלס רומנוס הרשע. דאָס איז נישט קיין אַנדערער, ווי דער ביזאַנטישער אימפּעראַטאָר ראָמאַן לעקאפין, וואָס איז מיט טויזנט יאָר צוריק געזעסן אויפן כסא המלכות אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און האָט געפירט אַ קריג מיט רוסישע שבטים, וואָס האָבן באַלאַגערט זיין הויפּטשטאָט. דער רוסישער פירער, וואָס ווערט דערמאָנט אין דעם בריוו, אַלס „הלגו מלך רוסיא", דאַרף זיין אייגער פון די רוסישע הערשער, אַלעג אָדער אַלגאָ.

וואָס שייך דער גאַנצער געשיכטע, וואָס ווערט דערציילט אינעם בריוו, באָציט זי זיך צו אַ ווירקלעכער היסטאָרישער געשעעניש, וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 941. רומנוס הרשע, וואָס ווערט דערמאָנט אין בריוו, און ווערט דאָרטן בכלל פאָרגעשטעלט אַלס כיטרער הערשער, וואָס האָט געראַטפּט יידן און האָט אויך באַוויזן אונטערצוקויפן דעם רוסישן פירשט

העלגאָ, צו באַפֿאַלן די כוזרים און איז שפּעטער אַליין באַפֿאַלן געוואָרן פון זיי, — האָט, לויט גריכישע כראָניקעס, ווירקלעך אָפּגעשלאָגן אין יאָר 941 אַן אָנפֿאַל פון די רוסן אויף זייַן הויפּטשטאָט.

אויך דער אָנפֿאַל פון די רוסן אויף פּערסיע ווערט באַשטעטיקט דורך אַראַבישע און אַנדערע היסטאָריקערס, וואָס דערציילן וועגן מאַרש פון די רוסן אויף קאָווקאַז, וואָס איז פֿאָרגעקומען אַ פּאָר יאָר נאָכן זייער נישט־געלונגענעם אָנפֿאַל אויף קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

פון די אַלע קוועלן איז אָבער נישט באַווייַזט וועגן רדיפות פון ראָמאַן לעקאפין אויף יידן. אָבער אַזעלכע רדיפות פלעגן זייער אָפט בכלל פּאָר־קומען אין דער ביזאַנטישער אימפּעריע און נישט איין מאָל פלעגט טרעפֿן, אַז די גערודפּטע יידן זענען אַנטלאָפן אין די גריכישע קאָלאָניעס אין קרים, אָדער אין דער שכנותדיקער צו זיי כוזרישער מלוכה, וואָס האָט אויך אַ לענגערע צייט באַהערשט קרים און האָט איינגעגלידערט דעם גרעסטן טייל פון קרימער האַלב־אינדזל אין דער אויסגעבריטערטער כוזרישער מלוכה. אין דער צייט פון איר גרעסטן אויפבלי האָט זיך דאָך די דאָזיקע מלוכה געצויגן פון דניעפּער ביז דער וואָלגאָ און פון דער וואָלגאָ ביז קאָווקאַז. און נישט אומזיסט, אַ פּנים, האָט אויך קרים געהייסן אין מיטלאַלטער „גהאַזאַריאַ".

וועז די כוזרישע מלוכה האָט אָבער געשטרעבט אויסצובריטערן אירע גרענעצן ביי די ברעגן פון שוואַרצן ים, פלעגט זי שטענדיק קומען אין אַ קאָנפליקט מיט דער ביזאַנטישער אימפּעריע. אירע הערשער האָבן אָפט געשלאָסן אָפּמאַכן מיט די רוסישע שבטים, וואָס האָבן געווווינט ביים דניעפּער, וועגן אָפּהאַלטן דעם מאַרש פון די כוזרים און בכלל חרוב מאַכן די אַגרעסיווע כוזרישע מאַכט.

די מעשה פונעם בריוו, אַז רומנוס הרשע האָט אָנגעהעצט די רוסן אויף די כוזרים לייגט זיך, אַלזאָ, אויפן שכל. אויך דער סוף פון בריוו, אַז נאָך דער מפּלה פון רוסישן פירשט העלגאָ אין פּערסיע, זענען די רוסן אַרונטערגעפֿאַלן אונטער דער מאַכט פון די כוזרים, אָנטשפּרעכט דעם היסטאָרישן פּאַקט, וואָס איז באַקאַנט גראָד פון די רוסישע כראָניקעס, — נעמלעך אַז די רוסישע שבטים ביי דער אָקאַ (צופלוס פון דער וואָלגאָ) און

ביים דניעפּער, האָבן זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון דער כוזרי־שער מדינה און האָבן איר געצאָלט שטייערן, פון וועלכע זיי זענען באַ־פרייט געוואָרן ערשט אין סוף פון 10טן יאָרהונדערט, ווען דער רוסישער פירשט סוויאַטאָסלאָוו האָט ענדלעך באַזיגט די כוזרים און האָט חרוב גע־מאַכט זייערע הויפטשטעט סארקעל אויפן דאָן און איטיל ביי דער וואָלגאַ.

מיטן העברעיזשן בריוו פון אומבאַקאַנטן כוזרישן יידן, וואָס איז אַיי־נער פון די געציילטע דאָקומענטן, וואָס דערציילן וועגן די מלחמות צווישן די כוזרים און די רוסן, האָבן זיך באַשעפטיקט אַ רעי געלערנטע. ס׳איז זיי געגאַנגען, קודם־כל, וועגן פעסטשטעלן דעם היסטאָרישן אמת פון די גע־שעענישן, וואָס זענען באַשריבן אין בריוו. מ׳האָט אויך געדאַרפט פעסט־שטעלן די אויסגעריבענע ווערטער און טיילן פון בריוו, ווי אויך די אום־באַקאַנטע נעמען פון מענטשן און פון שטעט.

אַזאַ אומבאַקאַנטער נאָמען איז, אַ שטייגער, דער נאָמען פון דער רעט־זעלהאַפטער שטאָט סמכריי, וואָס העלגאָ האָט פריער דערוואָרט פון די כוזרים און האָט זי שפּעטער געמוזט אָפּגעבן דעם כוזרישן מיליטעריש־ן פירער, וואָס טראָגט, אגב, דעם מאָדנעם נאָמען „פסח השומר".

וועגן ריכטיקן נאָמען פון דער שטאָט האָט אַרויסגעזאָגט אַן אינטע־רעסאַנטע מיינונג דער באַקאַנטער פאָרשער פון דער עלטסטער יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד, ד״ר י. ברוצקוס. לויט זיין מיינונג איז סמכריי דער פאַרגרייזטער סאמקאַרץ, דער כוזרישער נאָמען פון דער גרויסער שטאָט אין קרים, קערטש, וועלכע האָט, אַ פּנים, צוליב איר באַטייטנדיקער יידישער באַפעלקערונג געהייסן ביי די אַלטע אַראַבישע שרייבער „סאַמקאַרץ אַל יאַהוד".

מלחמה צווישן דער מלוכה פון כוזרים מיט אירע שונאים אויפן דאָן

אויף דעם טייך דאָן, פינקטלעכער געזאָגט, אויפן ענגן שטח צווישן דאָן און דער וואָלגע, ווו די ביידע טייכן דערנענטערן זיך אַמשטאַרקסטן, — זענען בעתן צווייטן וועלט־קריג, ווי באַקאַנט, פאָרגעקומען גרויסע און בלוטיקע שלאַכטן. אין איין עק פון דאָזיקן געביט, ביי דער וואָלגע, ליגט די שטאָט סטאַלינגראַד (איצט וואָלגאָגראַד), ווו די דייטשן האָבן געליטן זייער גרעסטע מפלה, וואָס האָט אָנגעהויבן מיט זיך זייער גאָנצן בארג־אַראָפּ.

דער געביט צווישן דאָן און וואָלגע האָט אָבער געזען עפּאָכע־מאַכנדיקע קאַמפן מיט פיל־פיל יאָרן צוריק. דאָ האָבן זיך עס מיט העכער טויזנט יאָר צוריק אָפּגעשפילט די קאַמפן צווישן די רוסן און די כוזרים, וואָס האָבן געבראַכט צום אונטערגאַנג פון דער כוזרישער מלוכה, דורכן רוסישן, קיִעווער פירשט סוויאַטאָסלאָוו, וואָס האָט אויך דערָאָבערט די כוזרישע הויפּטשטאָט איטיל ביי דער וואָלגע.

דער קאַמף אין יענע צייטן איז נישט געגאַנגען איבער די רייכע אונטערערדישע אוצרות פונעם דאָזיקן געגנט, — איבער די קוילן פון דאָנער באַסיין, צי די אייזן פון „קריוואָי ראָג", אָדער גאָר די נאַפּט־קוואַלן פון נישט ווייטן קאָווקאָז. דאָן, פאַרשטייט זיך, האָט מען זיך מיט אָט־די אונטערערדישע אוצרות פון דער איצטיקער אינדוסטריאַליזירטער וועלט נישט אינטערעסירט. די געגנט צווישן ביידע גרויסע טייכן איז אַ סטעפּישע און, אַלס אוצרות, זענען דאָן געהאַלטן געווארן טאָבונעס פערד, צי סטאָדעס שאָף, אָדער גוטע ערד צום באַארבעטן.

די כוזרים־מדינה האָט דערגרייכט איר בלי־תקופה אין 8טן יאָרהונדערט, וועו איר „קאַגאַן" (מלך) האָט צוזאַמען מיט דער גאַנצער הערשנדיקער שיכט פון דער מדינה אָנגענומען דעם יידישן גלויבן. פאַראַן אַ מיי־

נונג, אַז דעם דאָזיקן וויכטיקן שריט האָט דער קעניג און זיינע נאָענטע אונטערגענומען, נישט בלויז צוליב רעליגיעזע, גייסטיקע, נאָר אויך צוליב חשבונות פון פּאָליטישער אויסרעכענונג. דער „קאַגאַן" און זיינע מקורבים האָבן נישט געוואָלט אָננעמען דעם קריסטנטום, כדי די מלוכה זאָל דורך דעם נישט ווערן אָפּהענגיק פון דער גאָר נאָענטער ביזאַנטישער אימפּעריע, פון וואָנען דאָס קריסטנטום פלעגט דאַן פּאַרשפּרייט ווערן אויפן אָריענט און צווישן די אַרומיקע סלאַווישע שבטים. די רוסן האָבן דאָך, אונטער סוויאַטאָסלאָוס אייניקל, וולאָדימיר דעם הייליקן, אָננעמען דאָס קריסטנטום פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

דעם מאַכמעדאַנישן גלויבן האָבן די כוזרים ווידער נישט געוואָלט אָננעמען, ווייל דאָס וואָלט זיי געמאַכט אָפּהענגיק פון דעם דעמאָלטיקן גייסטיקן צענטער פון איסלאָם, דעם קאָליפאַט פון באַגדאַד, מיט וועלכן די כוזרים האָבן געפירט פיל קאַמפּן צוליב דער הערשאַפט אין טראַנס־קאַווקאַזיע. עס איז פון דער געשיכטע באַקאַנט, אַז די כוזרים האָבן בכלל געפירט פיל מלחמות קעגן די אַראַבער, פּערסן, ביזאַנטינער, רוסן. מ׳קען זיך, אָלזאָ, פאָרשטעלן, אַז פירנדיק מלחמות מיט אָט־די קעגנער און אין דער ערשטער ריי מיט די דעמאָלטיקע ביידע „גרויס־מאַכטן", — ביזאַנטיניע און דעם באַגדאַדער קאָליפאַט, — האָבן די הערשער פון דער כוזרישער מלוכה נישט געוואָלט זיך מאַכן אָפּהענגיק פון אָט־די ביידע מאַכטן אויפן רעליגיעזן געביט, ווָאָרום דאָס אָננעמען קריסטנטום אָדער איסלאָם וואָלט געהייסן אָנערקענען, אַז קאָנסטאַנטינאָפּאָל, צי עוועַנטועל באַגדאַד, וועלן זייערע גייסטיק־רעליגיעזע צענטערן. און דאָס, אַ פּנים, האָבן זיי געוואָלט אויסמיידן.

אַזוי אָרום איז עס געקומען צו דעם, אַז דער „קאַגאַן" און זיינע מקורבים האָבן אויסגעווויילט פאַר זיך די ייִדישע אמונה, אָלס אַ מין נייטראַלן, פּאָליטיש, גלויבן, וואָס דאָס פאַרבינדן זיך מיט אים האָט נישט אַרויפגעצווונגען אויף זיי קיין שום אָפּהענגיקייט פון זייערע מעכטיקע שכנים און גאַנץ אָפּט אויך שונאים.

די כוזרישע מדינה האָט אין יענער צייט דערגרייכט איר גרעסטע טעריטאָריעלע אַנטוויקלונג. די פיר הויפּטשטעט אירע, איטיל, סאַרקעל, סאַמ־

באַט (קיִעוו) און בעלענדזשער, האָבן געצייגט די גרענעצן פון איר אויס־שפרייטונג. איטיל, לעבן דער איצטיקער אַסטראַכאַן, ביים אַרייַנפאַל פון דער וואָלגע אין קאַספישן ים, קיִעוו (סאַמבאַט) — אויפן מיטן דניעפער, סאַרקעל — אַ פעסטונג אויפן דאָן און בעלענדזשער — די אַלטע, כוזרי־שע הויפטשטאָט נישט ווייט פון דערבענט (איצט: מאכאטש־קאלע), אויפן קאָווקאַזער ברעג פון קאַספישן ים — דאָס זענען געווען די הויפט־פונקטן פון דער בריט־אויסגעוואַקסענער כוזרים־מדינה.

מיט וועמען האָט אָט־די מדינה נישט געפירט קיין מלחמות? פון בי־זאַנטיע האָט זי אָפּגעריסן קרים און בכלל איר גאַנצן קאָלאָניאַלן באַזיץ אויפן צפון־ברעג פון שוואַרצן ים און אויפן אַזאָוו־ים: די באַספאָר־מלוכה מיט קערטש־פאנטיקאפּעאָ, טאנא און אַנדערע רייכע אַלט־גריכישע שטעט אויף ביידע זייטן פון קערטשער ים־דורכגוס. אַ סברא אויך, אַז דאָס יידי־שע גלויבן זאָלן די כוזרים האָבן אָנגענומען דווקא אין אָט־די שטעט, וואָס האָבן געהאַט אַן אַלט איינגעזעסענע און באַטייטנדיקע יידישע באַפעל־קערונג.

אויפן מזרח האָבן די כוזרים געקעמפט מיט די פעטשענעגן, פּאָלאָוו־צעס און אַנדערע אַריינדרינגער פון אַזיע, פאַרשטעלנדיק זיי דעם וועג אויף לאַנגע דורות קיין אייראָפּע. אויפן צפון האָבן זיי געקעמפט און אונ־טערגעוואָרפן אונטער זיך פאַרשיידענע רוסיש־סלאַווישע שבטים, וועמען די כוזרים האָבן פאַרדרענגט פון די דרומדיקע סטעפּעס, — אין דעם צפון־דיקן וואַלד־געביט פון אויפן אויבערשטן דאָן, אָקאַ (צופלוס פון דער וואָל־גאַ) און צפון־דניעפער. די רוסישע היסטאָריקערס באַשרייבן דעריבער זייער שפּעטערדיקע געשיכטע, אַלס קאַמף פון „וואַלד קעגן דעם סטעפּ" (ס׳הייסט פון די רוסן קעגן די כוזרים און אַנדערע טיורקישע שבטים, וואָס האָבן באַהערשט די סטעפּעס ביים שוואַרצן, אַזאָווישן און קאַספישן ים).

אין דרום האָבן די כוזרים געקעמפט פיל יאָרן ביי די גרענעצן פון קאָווקאַז און פאַרלוירן אָט־דעם געביט אין זיין גרעסטן טייל צו די אַראַ־בער פון באַגדאַדער קאַליפאַט.

דאָס פאָליטישע לעבן אָרום דעם שוואַרצן ים האָט דאָן געווויסט אויך פון מלוכה־אָפּמאַכן, בונדן, קעגן־בונדן אד״גל. קריגס־קאָאַליציעס זענען

געשאַפן געוואָרן, אָפמאַכן זענען פאַרראַטן געוואָרן. נישט איין מאָל האָבן די אימפּעראַטאָרן פון ביזאַנץ געשלאָסן אַ בונד מיט די כוזרים קעגן זייער געמיינזאַמען שונא, די רוסיש־סלאַווישע שבטים. די דינאַסטיעס פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל און איטיל פלעגן זיך אויך מתחתן זיין, כדי, ווייזט אויס, נאָך מער צו שטאַרקן זייער פּאָליטישן בונד. געווען אויך אַ פאַל, ווען דער בי־זאַנטישער קינפּטיקער אימפּעראַטאָר, יוסטיניאַן דער 2טער, האָט זיך געראַטעוועט פון אַ פאַרשוועדונג קעגן אים צו די כוזרים און האָט שפּעטער געהיראַט די טאָכטער פון כוזרישן "קאַגאַן", וואָס עס האָט וואַרשיינלעך, אויך געבראַכט צו דעם, אַז זיין זון, לעוו דער 4טער, האָט באַקומען דעם ביינאָמען "כאַזאַר".

די גרויסע שווערייקייטן פאַר דער כוזרים־מדינה האָבן זיך אָנגעהויבן אין מיטן 9טן יאָרהונדערט, ווען זיי זענען באַפאַלן געוואָרן דורך די פּעטשענעגן, וואָס האָבן זיך אַרײַנגעריסן פון אַזיע איבער די קאַספּישע סטעפּעס ביזן סאָמע טייך דאָן, פאַרטרײַבנדיק די דאָרטיקע נאָמאַדן־שבטים, די קאָבאַרן און מאַדיאָרן, ביז צום דניעפּער. פון דאָרטן זענען אָט־די פאַרטרי־בענע שבטים אַוועק וויטער און בכלל אויסגעוואַנדערט קיין מיטל־אײ־ראָפּע, באַזעצנדיק זיך אין דער איצטיקער אונגאַרן, וווּ מ׳טרעפט עד־היום פיל נעמען פון כוזרישער אָפשטאַמונג.

צוליב דער יודאַיזירונג פון די כוזרים האָבן געוויסע יידישע היסטאָ־ריקערס געפרוווט אויסטייטשן דאָס וואָרט "קאָבאַרן" אַלס פאַרקריפּלטן העברעיזשן "חברים", — פונקט ווי מ׳האָט דאָס וואָרט גאַליציע (דורך וואָ־נען די אויבן־דערמאָנטע שבטים האָבן דורכגעוואַנדערט) געפרוווט אויס־טייטשן און אַרויסדרינגען פון העברעיזשן "חלוץ", באַהויפּטזידיק אַפילו, אַז אין כוזרישן מיליטער זענען געווען אַוואַנגאַרד־אָפּטיילונגען, וואָס האָבן געטראָגן אָט־דעם העברעיש־פּיאָנערישן נאָמען.

דאָס גוט־לעבן צווישן ביזאַנטינע און די כוזרים איז אָפט געווען אַזוי שטאַרק, אַז דער ביזאַנטישער קיסר טעאָפיל איז געקומען צו הילף זיינע פאַרבינדעטע און האָט אַראָפּגעשיקט קיין כאַזאַריע זיין שוואָגער, פּעטסאַני קאָמאַטאַראָס מיט בוי־מייסטערס, וואָס האָבן אויפּגעשטעלט אויפן דאָן די פּעסטונג סאַרקעל, וואָס האָט זיך געפונען, לויט איין מיינונג, נישט ווייט

פון איצטיקן ראָסטאָוו. לויט אַן אַנדער מיינונג איז זי געלעגן נישט ווייט פון דער איצטיקער קאָזאַקן־„סטאַניצע" (דאָרף) צימליאַנסקאַיאַ, וואָס איז אַמאָל געווען באַרימט מיט איר גוטן ווײַן.

די ביזאַנטישע אימפעריע האָט אָבער סוף־סוף פאַרראַטן די כוזרים און געמאַכט קעגן זיי אַ יד אחת מיט די רוסן. צוערשט האָט זי געהאָלפן דעם רוסישן פירשט איגאָר אָפּצורייסן פון דער כוזרים־מדינה דעם קרים, מיט אירע אָלטע און רייכע גריכישע קאָלאָניעס. דערבײַ איז די יידישע באַפעלקערונג פון דער שטאָט קערטש („סאַמקאַרץ אַל יאַהוד", דאָס יידישע סאַמקאַרץ, ווי זי האָט דאָן געהייסן בײַ די אַראַבער, וואָרשיינלעך צוליב איר גרויסער צאָל יידן), פאַרטריבן געוואָרן קיין רוסלאַנד.

שפּעטער איז געקומען, ווי געווײַנטלעך, צו אַן ענדערונג בײַ די הער־שער פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל לגבי די כוזרים. מ׳האָט ווידער געשלאָסן מיט זיי בונדן פון פּאָליטישן און מיליטעריש כאַראַקטער. די אָפּגעשוואָכטע כוזרישע מדינה האָט זיך שוין אָבער נישט געקענט איינהאַלטן, בפרט אַז די סלאַוויש־רוסישע שבטים האָבן געהאַלטן אין אירן דרענגען אויף איר פון צפון.

דער הויפּט־קאַמף פון די רוסן מיט די כוזרים איז טאַקע פאַרגעקו־מען אויפן זעלבן דאָן, וווּ עס זענען, ווי געזאָגט, בעתן צווייטן וועלט־קריג פאַרגעקומען בלוטיקע קאַמפן צווישן די דייטשן און די רוסן.

אונטער דער אָנפירונג פון פירשט סוויאַטאָסלאָוו האָבן די רוסן פאַר־כאַפט דעם צפונדיקן, אויבערשטן טייל פון דאָן, פון וואָנען זיי האָבן זיך אויף שיפלעך אַראָפּגעלאָזט מיט דעם טייך ביזן אָזאָווער ים, דעראָבערנ־דיק קודם־כל די דערמאָנטע כוזרישע פעסטונג אויפן דאָן — סאַרקעל, וואָס האָט ביי די רוסן באַקומען דעם נאָמען „ביעלאַיאַ וויעזשאַ" (ווייסער טורעם).

די דאָזיקע וויכטיקע כוזרישע פעסטונג איז, ווייזט אויס, געווען זייער שטאַרקסטער שטיץ־פונקט אויפן דאָן. זי איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 842 און איז אַריינגעפאַלן צו די רוסן אין יאָר 965. און וואָלט סוויאַטאָסלאָוו נישט חרוב געמאַכט די דאָזיקע פעסטונג, — וואָלט זי, הייסט עס, געקענט פייערן אויך 1100 יאָר פון איר קיום, דאָן וועט עס האָבן זיך אין איר געגנט אָפּגעשפּילט די בלוטיקע קאַמפן צווישן די דייטשן און די רוסן.

די לעגענדע, אַז דער טייך דאָן האָט אַ שייכות מיטן... שבט דן

אין געביט פון דאָן, פונקט ווי אין געביט פון וואָלגע, האָבן אין די צאַרישע צייטן געלעבט אַנהענגער פון פיל רוסישע רעליגיעזע סעקטעס, ווי „דוכאָבאָרן", „מאָלאָקאנען", „סובאָטניקעס" און גרים. אַ טייל פון די דאָזיקע סעקטעס האָבן געלייקנט אין דעם קריסטלעכן דאָגמאַט פון דער דרייַ־איניקייט פון גאָט, האָבן אויך נישט געהאַלטן פון צווייטן קריסט־לעכן דאָגמאַט, אַז צווישן גאָט און דעם מענטשן איז פאַראַן אַ פאַרמיטלער און האָבן בכלל זיך מער גערעכנט מיטן אַלטן טעסטאַמענט, ווי מיטן נייעם. די „סובאָטניקעס" האָבן, ווי עס באַווייזט זייער נאָמען, אָפּגעהיט שבת און נישט זונטיק. און אַ טייל פון זיי, צוזאַמען מיט די „גרים", האָבן בכלל גע־האַלטן מער פון די יידישע מצוות, ווי פון די קריסטלעכע. זיי זענען דערי־בער פאַררעכנט געווארן דורך דער צאַרישער מאַכט צו די „זשידאָווסטווו־יושטשיע", דאָס הייסט „יודאַיזירנדיקע" און זענען שטאַרק גערודפט געווארן. פיל פון זיי האָט מען פאַרטריבן קיין סיביר, געצוונגען איבערצוואַנדערן אין די ווייטע מקומות פון ברייטן רוסלאַנד. די גרים זענען אַריבערגעפירט געווארן טיף אין קאָווקאַז, ביי דער סאַמער גרענעץ מיט פּערסיע און טערקיי.

דער העברעישער שרייבער צבי כשדאַי, וואָס האָט פיל אַרומגעריזט אין וואָלגער און דאָנער געביט און האָט זיך ספּעציעל פאַראינטערעסירט מיט די סעקטעס, וואָס שטייען נאָענט צום יודאַיזם, דערציילט, אַז צווישן די יודאַיזירנדיקע פון דאָנער געביט איז פאַראַן אַ לעגענדע, אַז זיי שטאַמען פון יעקבס זון, דן.

פון וואָנען די דאָזיקע לעגענדע האָט זיך גענומען, איז לייכט צו פאַר־שטיין. היות די יודאַיזירנדיקע זענען געווען גרויסע חסידים פון אַלטן טעס־טאַמענט, און עס איז זיי, משמעות, אין לעבן געגאַנגען צו דערווייזן, אַז

זיי געהערן צום „אויסדערווייטן פּאָלק", וועמען משה רבנו האָט געגעבן די תורה, — האָבן זיי אויסגענוצט דעם פּאַקט, וואָס דער נאָמען פון דעם טייך דאָן, ביי וועלכן זיי ווּינען, קלינגט פונקט ווי דער נאָמען פון אייגעם פון יעקב אבינוס זין, און האָבן זיך טאַקע אויך געקרוינט אַלס קינדער פון יעקבס זון, דן.

אַנדערע יודאַיזירנדיקע האָבן געהאַלטן, אַז זיי שטאַמען פון די כּוזרים. די יודאַיזאַנטן וואָס ווּינען ביי דער וואָלגע און קענען אין דער ביבל נישט געפינען, וואָס זאָל זיין ענלעך צום נאָמען פון אָט־דעם גרויסן רוסישן טייך, האָבן זיך געגעבן אַן אַנדער עצה. היות דער נאָמען פון דער שטאָט „סאַמאַרא" (דאָס איצטיקע קויבישעוו) קלינגט ווי דער אַלטער גריכישער נאָמען פון שומרון, — סאַמאַריאַ, — איז ביי זיי אַנטשטאַנען די לעגענדע, אַז סאַמאַריא איז — שומרון. פונעם נאָמען פון אַ צווייטער רוסישער שטאָט ביי דער וואָלגע, סאַראַטאָוו, האָבן די יודאַיזאַנטן אויסגעשניטן צוויי העברעישע וועריאַנטן „שר" און „טוב" און זיי באַהויפּטן אַז סאַראַטאָוו באַדייט „שר־טוב"...

דאָס אַלץ און אויך אַנדערע ענלעכע זאַכן זענען געטאָן געוואָרן כּדי צו באַווייזן, אַז די געגנטן וווּ די יודאַיזאַנטן לעבן, האָבן אַ שטיקל שייכות צום חומש און אַז זיי, די יודאַיזאַנטן, זענען נישט עפּעס סתם סעקטאַנטן, וואָס האַלטן באַזונדערס פון דער ביבל און פון אַלטן טעסטאַמענט, נאָר אַז זיי האָבן גאָר אַ נאָענטע שייכות צו דער אַלטער שפּראַך פון דער ביבל און דורך דעם אפשר אויך צום פּאָלק פון דער ביבל...

די דאָזיקע דערשיינונג איז, ווי באַקאַנט, נישט ניי. אויך צווישן אַנדערע קריסטלעכע פעלקער, און נישט בלויז צווישן „יודאַיזאַנטן", עקסיסטירן לעגענדעס, אַז זיי זענען פאַרוואַנדעט מיטן פּאָלק ישראל און שטאַמען געווייניטלעך פון די עשרת השבטים. די געזעלשאַפט „ניו־איזראַעל" אין ענגלאַנד טענהט אַפילו אַז דווקא די ענגלענדער זענען די אמתע יידן, — היות דאָס וואָרט „בריטן" שטאַמט פון „ברית"... אַגב איז אויך אין שאַטלאַנד פאַראַן אַ טייך דאָן און די אַנהענגער פון „ניו־איזראַעל" קענען פאַרעכענען אַזוי אַרום אויך די ענגלענדער צו די אַפּשטאַמיקע פון שבט דן. בפרט, אַז דער שבט דן האָט געלעבט אין צפון־טייל פון ארץ־ישראל גאָר

נאָענט צו די אַמאָליקע פעניציער און די לעצטע, אַלס די גרעסטע ים־רייזנדע פון אַלטערטום, האָבן מסתמא אָנגעשפּאַרט אויך צו די בריטישע ברעגן. טאָ פאַרוואָס האָבן דאָס זעלבע נישט געקענט באַווייזן די ביבל־יידן פון שבט דן, וואָס האָבן זיך גאָר שטאַרק געחברט מיט די כנענים־פעניציער?

פון וואַנען שטאַמט אָבער פּאַרט דער נאָמען פון טייך דאָן? אפשר האָט ער טאַקע עפּעס אַ שייכות צום ביבלישן דן?

די דאָזיקע פּראָגע איז באַזונדערס אינטערעסאַנט, ווען מען נעמט אין באַטראַכט, אַז צווישן אַנדערע גרויסע רוסישע טייכן, וואָס פליסן פונקט ווי דער דאָן, פון צפון קיין דרום און פאָלן אַריין אין שוואַרצן ים, נישט ווייט פון אָרט, ווו דער דאָן פאַלט אַריין אין אָזאַוו־ים, — טראָגן די נעמען דניעפּער און דניעסטער און האָבן ביי די גריכן געהייסן „דאנאפריס" און „דאנאסטריס", אין וועלכע מ׳קען גאָר לייכט באַמערקן דעם „דאָן" (מיט אַ פּתח), אַלס די ערשטע זילבע, וואָס קלינגט גאָר נאָענט צום נאָמען פון דעם טייך דאָן.

דער נאָמען פון דעם טייך דאָן שטאַמט אָבער פון די סקיפן, וואָס האָבן געוואַנדערט איבער דרום־רוסלאַנד אין טיפן אַלטערטום, און האָבן באַווויזן דעם דאָזיקן און שכנותדיקע געביטן לאַנג איידער די רוסן זענען אַהין געקומען. צווישן די תרפ״ט פעלקער און שבטים, וואָס באַווויזען דער געגנט פון קאַווקאַז, וואָס איז גאָר נאָענט צום דאָן, איז פאַראַן אַ פאָלק „אָסעטינער", וואָס ווערט געהאַלטן, אַלס שארית הפליטה פון די סקיפן. די אָסעטינער רעדן אויף אַן איראַנישן דיאַלעקט, פונקט ווי די אַלטע סקיפן, און דאָס וואָרט „דאָן" באַדייט ביי זיי אַ — טייך.

אינעם געביט, ווו די אָסעטינער ווויזען אויף קאַווקאַז, זענען טאַקע פאַראַן פיל טייכן מיטן נאָמען „דאָן". אַזוי הייסן ביי זיי די צופלוסן פון באַקאַנטן קאַווקאַזער טייך טערעק, אַר־דאָן און אורוס־דאָן (דער ווייסער טייך). אורוס באַדייט אויף אָסעטיניש ווייס, און אייניקע רוסישע געלערנטע האָבן אפילו געוואָלט אַרויספירן דאָס וואָרט „רוס" פון אָסעטינישן אורוס, וואָס באַדייט אויך אידל, נאָבל.

די אַלטע רוסישע דרום־שבטים זענען געקומען אין אָפטן קאָנטאַקט

מיט די אָסעטינער, וואָס הייסן אין די אַלטע רוסישע כראָניקעס „יאַסי“ (אויף גרוזינישן „אָסי“) און די סקיפיש־אָסעטינישע טייכן־נעמען „דאָן“, דניעפּער און דניעסטער האָבן זיי איבערגענומען ווי זיי שטייען און גייען ביי דער אוראַלטער באַפעלקערונג פון דרום־רוסלאַנד.

די רוסן, האַלט מען איצט, זענען שטאַרק באַאיינפלוסט געוואָרן דורך די סקיפן, וועמעס אָרט זיי האָבן פֿאַרנומען אין דרום־רוסלאַנד. אַז עס איז געווען אַזוי, איז צו זען פון די אויסגראָבונגען, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן אין די סטעפּעס ביים שוואַרצן ים. די אַלטע קונסט־זאַכן, וואָס מ׳האָט דאָרטן געפונען, זענען צום טייל שטאַרק ענלעך צו די קונסט־זאַכן פון שושן־הבירה (סוזי) אין פּערסיע. מאַנכע האַלטן, אַז די דאָזיקע זאַכן זענען אַהין פֿאַרשלעפּט געוואָרן פון אחשורושעס מדינה. ריכטיקער איז אָבער אָנצונעמען, אַז די אוראַלטע באַפעלקערונג פון די דרום־רוסישע סטעפּעס, די דער־מאָנטע סקיפן, וואָס זענען לויט זייער אָפּשטאַמונג, מנהגים און שפּראַך, גע־וען פֿונקט אַזוי איראַניש, ווי די אַלטע איינוווינער פון איצטיקן איראַן (פּערסיע), האָבן זייערע פּרימיטיווע קונסט־זאַכן געמאַכט לויט די מוס־טערן פון זייער אַלטער, איראַנישער היים, אָדער האָבן אָט־די זאַכן פאַר־שלעפּט בעת זייערע וואַנדערונגען קיין דרום־רוסלאַנד.

פּערסיש־איראַנישע איינפלוסן זענען, אַגב, אויך פֿאַראַן אין דער רוסי־שער שפּראַך און אויך אין אַנדערע סלאַווישע שפּראַכן. עס איז שוין לאַנג אָנגעווויזן געוואָרן אַז די רוסישע און בכלל סלאַווישע ווערטער: „באָג“ (גאָט), „ניבאָ“ (הימל), „טשודאָ“ (נס) האָבן אָנטשפּרעכנדיקע און ענלעך־קלינגענדיקע ווערטער אין דער פּערסישער שפּראַך: באהא, נאכבאס און כו־דא, וועלכע באַדייטן געטלעכע גלאָריע, הימל און גאָט. (די איראַנישע סעקטע „באַהאַיסטן“ האָט, אגב, פיל פון אירע אָנהענגער אויך אין מדינת ישראל, וווהין זיי האָבן אויסגעוואַנדערט נאָך פאַר די טערקישע צייטן).

פון דעם דרינגט נאָך נישט אַרויס, אַז אַ רוס פון מאָסקווע, צי אַ פּא־ליאַק פון וואַרשע, זאָל זיך קענען פֿאַרשטענדיקן מיט אַן איינוווינער פון טעהעראַן, טאַווריז, אָדער פון דער אַלטער שושן־הבירה (איצט סוזי). אָבער דער פאַקט, אַז רוסישע ווערטער פון ס׳רוב אַבסטראַקטן, צי גייסטיקן אינ־האַלט שטאַמען פון איראַניש, איז אַ באַווייז פון דער גאָר שטאַרקער ווירי־

קונג, וואָס די אַלטע שפּראַך פון די סקיפן האָט געהאַט אויף די וואָס האָבן געירשנט זייער פּלאַץ ביים שוואַרצן, צי קאַספּישן ים. ירשנעדיק דעם פּלאַץ, האָבן זיי אויך זיכער איבערגענומען דעם נאָמען פון דעם טייך דאָן, וואָס די אייפערדיקע סעקטאַנטישע ביבל־אָנהענגער האָבן צוגעטשעפּעט צום שבט דן.

ביי דער וואַלגע האָבן די רוסן שיער נישט געהאַט אָנגענומען דעם יידישן גלויבן

צווישן די פיל מלחמות, וואָס די רוסן האָבן געפירט קעגן די כוזרים, זענען אַמבעסטן באַקאַנט די לעצטע צוויי פון די יאָרן 941 און 968. די ערשטע איז, ווי שוין דערמאָנט, באַשריבן געוואָרן אין אַ העברעישן דאָקומענט, וואָס איז מיט קרוב 60 יאָר צוריק געפונען געוואָרן פון פּראָפּ׳ שעכטער אין אַן אַלטער יידישער סינאַגאָגע אין קאַיראָ. דער דאָקומענט שטעלט מיט זיך פאָר אַ בריוו פון אַ כוזרישן יידן וואָס דערציילט וועגן דעם אָנפאַל פון רוסישן פירשט העלגאָ אויף דער כוזרישער טעריטאָריע און וועגן דעם, ווי אַזוי דער דאָזיקער העלגאָ איז סוף־כל־סוף באַזיגט געוואָרן דורכן אר־מיי־פירער פון די כוזרים, וועלכן ער טיטולירט רב חשמונאי פּסח.

הגם דער נאָמען העלגאָ (אָלעג) שטימט נישט מיטן נאָמען איגאָר, וואָס האָט, לויט די רוסישע מקורות, אָנגעפירט דאָן מיטן קריג קעגן די כוזרים, איז אָבער דער פאַקט פונעם אָנפאַל גופא און די מפלה פון די רוסן באַקאַנט אויך פון אָנדערע קוועלן און עס איז אין דעם עצם־ענין נישטאָ קיין מינדסטער צווייפל.

פיל וויכטיקער אָבער פאַרן רוסישן מלוכה־וועזן איז געווען דער צוויי־טער רוסישער קריג קעגן די כוזרים, וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן זיג פון די רוסן און מיטן פאַלן פון דער כוזרישער מלוכה. דעם רוסישן פירשט סוויאַטאָסלאָוו איז דאָן געלונגען צו דעראָבערן די כוזרישע פעסטונג סאַר־קעל אויפן דאָן און אַרויסצוגיין צו דער וואָלגע, פון וואָנען די רוסן האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט צו דער רוסישער הויפטשטאָט איטיל, וואָס איז, ווי געזאָגט, געלעגן נישט ווייט פון דער איצטיקער אַסטראַכאַן. נאָכן חרוב מאַכן די דאָזיקע שטאָט איז סוויאַטאָסלאָוו אַריין טיפער אין כאַזאַריע, אין די סטעפּעס פון פּאָדער־קאָווקאָז און אין איצטיקן דאָגעסטאָן, וווּ עס איז ווייזט אויס געווען דאָס וויגעלע פון דער גאָנצער בריט־צעוואַקסענער כוזרישער מלוכה און האָט דאָרטן חרוב געמאַכט זייער אַלטע שטאָט סעמענדער.

סוויאַטאָסלאָוו איז אָבער נישט געבליבן אויף דער באַזיגטער טערי־טאָריע. כידוע, האָבן זיינע פּאַרבינדעטע, די ביזאַנטינער, געפּאָדערט פון אים ווייטערדיקע הילף, — איצט שוין קעגן די דונאַיער בולגאַרן. ער האָט אויך זיי באַזיגט, אָבער איז שפּעטער צעקלאַפּט געוואָרן דורך זיינע פריִערדיקע פּאַרבינדעטע, וואָס האָבן מורא געקראָגן אַז ער זאָל נישט אויפשטעלן אויף די חורבות פון דער כוזרישער מדינה אַן אייגענע, נאָך גרעסערע מאַכט.

סוויאַטאָסלאָוו האָט סוף־כל־סוף אָפּגעשניטן גאָר שלעכט. ער איז צעקלאַפּט געוואָרן שפּעטער דורכן שבט פון די פּאָלאָווצעס און זייער פירער האָט, לויטן מנהג פון יענער באַרבאַרישער צייט, געמאַכט אַ בעכער פון געפּאַלענעם קעגנערס שאַרבן און געטרונקען פון אים וויין.

סוויאַטאָסלאָוו איז אויך געווען דער לעצטער געצנדינער צווישן די רוסישע פירשטן. זיין זון, וולאַדימיר, האָט שוין אָנגענומען דעם קריסט־לעכן גלויבן. וואָס וואָלט אָבער געווען ווען סוויאַטאָסלאָוו פּאַרבלייבט, נאָכן זיג איבער די כוזרים, אין זייער הויפּטשטאָט איטיל און גייט נישט אָוועק גאָר וויט צום דונאַי? וואָלט אויף אים נישט געווירקט די קולטור פון דער העכער שטייענדיקער כוזרישער מדינה? וואָלט ער און זיינע העלפער נישט באַאיינפלוסט געוואָרן דורך דעם העכערן, מער אַנטוויקלטן, ציוויליזירטן און רייכערן לעבן פון די כוזרים? און וואָלט ער אפשר צוגלייך נישט אָנגענומען זייער ייִדישן גלויבן?

דאָס אָננעמען דורך די כוזרים דעם ייִדישן גלויבן ווערט בכלל אָפּגעשאַצט דורך רוסישע היסטאָריקערס אַלס געשעעניש פון ערשט־ראַנגיקער באַטייטונג. ביזן אָננעמען דעם ייִדישן גלויבן האָבן די כוזרים נישט געהאַט קיין שום קולטור. ערשט די יודאַיזירונג פון אַ טייל אָדער פון דער גאַנצער כוזרישער אַריסטאָקראַטיע האָט צוגעגעבן דעם כוזרישן לעבן קולטור־שטריכן און האָט אויך באַווויגן די כוזרים איבערצונעמען עלעמענטן פון דער העברעישער ליטעראַטור און קולטור.

די אויבנדערמאַנטע פּראַגע וועגן דעם מעגלעכן איינפלוס פון דער כוזרישער ייִדישער קולטור אויף סוויאַטאָסלאָוון און אויף די רוסן בכלל, ווערט געשטעלט אויך דורך אייניקע, מאָדערנע רוסישע היסטאָריקערס. ג. וועי־

נאַדסקי, וואָס איז פֿראָפעסאָר אויף דער יעיל־אוניווערזיטעט אין אַמעריקע, שרייבט פֿאָלגנדעס אין איינעם פון זיינע ווערק איבער דער אַלטער רוסישער געשיכטע:

„אויב סוויאַטאָסלאַוו וואָלט פֿאַרבליבן ביי דער וואָלגע, וואָלט ער געוואָרן דער נאַטירלעכער נאָכפֿאָלגער פון די כוזרים. דאָן וואָלט דער רוסישער פירשט שפּעטער געקענט אָננעמען נישט דעם קריסטנטום, נאָר דעם יידישן גלויבן, אַדער דעם מאָכמעדאָנישן.“ (וועראַדסקי: „פֿאַרצייכענונגען פון דער רוסישער געשיכטע“, רוסיש).

דעם זעלבן געדאַנק חזרט וועראַדסקי אויך איבער אין אַנדערע זיינע ווערק. ער רעכנט דערביי אויס דעם יידישן און מאָכמעדאָנישן גלויבן, און נישט דעם קריסטלעכן, וויל אויף דער וואָלגע איז די לעצטע דאָן בכלל נישט געווען בנימצא. דאָקעגן האָט די יידישע רעליגיע געהערשט צווישן דעם אויבערשטן שיכט פון די כוזרים, און די מאָכמעדאָנישע — צווישן דער אָנפירונג פון דער צווייטער דעמאָלטיקער מלוכה ביי דער וואָלגע, — פון די דאָרטיקע בולגאָרן.

פֿאַרן אָננעמען דעם יידישן גלויבן האָבן געריידט קודם־כל פּאָליטישע מאָטיוון. דאָס אָננעמען דורך סוויאַטאָסלאַוון דעם מאָכמעדאָנישן גלויבן וואָלט אים געשטעלט אין אַ פּאָליטישער אָפּהענגיקייט פונעם מעכטיקן אָראָבישן קאַליפֿאַט, וואָס האָט דאָן פֿאַרשפּרייט זיין הערשאַפט פון די גרענעצן פון אינדיע ביזן אַטלאַנטישן אָקעאַן, באַהערשנדיק אויך שפּאַניע אין אייראָפּע. דאָס אָננעמען ווידער דעם קריסטנטום וואָלט געמאַכט סוויאַטאָסלאַוון אָפּהענגיק פון רוים און פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל. בלויז דאָס אָננעמען דאָס יידנטום וואָלט סוויאַטאָסלאַוון נישט געבונדן אין קיין שום הינזיכט פון קיין שום פּאָליטישן צענטער און וואָלט אים גאראַנטירט אויך זעלבשטענדיקייט אויפן קולטורעלן געביט, פונקט ווי דאָס איז איבעריקנס געווען אויך מיט די כוזרים, וועגן וועלכע מ׳האַלט טאַקע, אַז ביים אויסקלייבן זיך דווקא די יידישע רעליגיע פון אַלע דריי מאָנאָטעיסטישע רעליגיעס, האָבן דעצידירט ביי זיי דער עיקר מאָטיוון פון פּאָליטישן כאַראַקטער.

דער באַזיגער פון די כוזרים, סוויאַטאָסלאַוו, האָט אָבער נישט אָננע-

נומען קיין שום מאָנאָטעיסטישן גלויבן אוּן איז בכלל געבליבן זיין גאַנץ לעבן אַ געצנדינער, הגם וועגן זיין מוטער דערציילן די רוסישע אַלטע כראָניקעס, אַז זי איז געווען אַ קריסטין. וועראַדסקי האָלט, אַז דאָס איז געשען צוליב די ביזאַנטינישע אינטריגעס, וואָס האָבן אַריינגעשלעפּט סוויאַטאָסלאַווס אין די דונאַי־ענינים אוּן נישט געלאָזן אים לייזן די רעליגיע־פראַגע פון רוסלאַנד.

מ'וואָלט אָבער וועראַדסקין געקענט פאָרוואַרפן, פאָרוואָס האָט סוויאָטאָסלאַווס זון, וולאַדימיר, אָנגענומען דווקא דעם קריסטלעכן אוּן נישט דעם יידישן גלויבן (אָדער איסלאָם), וואָס שיינען פאַר וועראַדסקין צו זיין די נאַענטסטע, וויייז אויס, נישט בלויז געאָגראַפיש נאָר אויך פאָליטיש. וועראַדסקי וואָלט זיך אָבער געקענט פאַרענטפערן מיט דעם, וואָס וולאָדימיר איז געזעסן נישט אין איטיל, וואָס איז געווען די כוזרישע הויפּטשטאָט ביי דער וואָלגע, נאָר אין קיעוו, אויפן דניעפּער, אוּן דאָס הייסט פיל־פיל נעענטער צו די ביזאַנטישע השפּעות. אָבּ, האָלט וועראַדסקי, אַז דאָס אָננעמען דעם קריסטנטום דווקא פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל אוּן נישט פון רוים האָט פאַרזיכערט רוסלאַנד אַ גרעסערע מאָס קולטורעלע זעלבשטענדיקייט. איבעריקנס, איז די רוסישע קירכע געווען אָפהענגיק לכתחילה נישט פון ביזאַנץ, נאָר פון דער פיל־שוואַכערער בולגאַריע.

מ'קען אָבער אָנווייזן, אַז דאָס אָננעמען די קריסטלעכע רעליגיע פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט געקענט האָבן פאַר רוסלאַנד אַ גרויסן פאָליטישן פאָרצוג, געבנדיק דער יונגער מלוכה די גייסטיקע אוּן שפּעטער אויך די פאָליטישע שטיצע פון דער גרויסער ביזאַנטישער אימפעריע. וואָס האָט אָבער רוסלאַנד געקענט געבן די יידישע רעליגיע, די רעליגיע פון אַ גערודפטן, שטאָטלאָזן פאָלק?

וועראַדסקי האָלט אָבער פון דעסט וועגן, אַז די אומשטענדן ביי וועלכע רוסלאַנד האָט אָנגענומען קריסטנטום, זענען געווען „קאָמפּליצירטע אוּן פאַרפלאָנטערטע". ער קען זיך דערביי שטיצן אויף יענע היסטאָריקערס, וואָס האָלטן, אַז די רוסישע מלוכה איז אויפגעשטעלט געוואָרן נישט דורך די נאָרמאַנישׂ־רוסישע פירשטן, וואָס זענען אַראָפּגעקומען קיין צפון־מערב

רוסלאַנד פון סקאַנדינאַוויע, נאָר אונטערן שטאַרקסטן איינפלוס דווקא פון דער כוזרישער מלוכה.

מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז די כוזרים זענען בכלל געווען דאָס ערשטע פאָלק, וואָס האָט אויפגעשטעלט אַ מלוכה אויף דער טעריטאָריע פון איצטיקן רוסלאַנד. די אַלע פּעלקער, וואָס האָבן באַהערשט רוסלאַנד פאַר די כוזרים, ווי די סקיפן, סארמאטן און שפּעטער די הונען, אַוואַרן און צום טייל די גאָטן, — זענען געווען נאָמאַדן־פּעלקער, וואָס האָבן על־פּי־רוב בלויז דורכגעוואַנדערט דעם גרויסן און ברייטן סטעפּן־געגנט צווישן דער וואָלגע און דונאַי און האָבן אויף אים נישט אויפגעשטעלט גאָרנישט סאָליד־עס און דויערהאַפּטס. אַן אויסנאַם זענען געווען בלויז די כוזרים. הגם אויך זיי האָבן אָנגעהויבן ווי נאָמאַדן, האָבן זיי דאָך זיך פעסט באַזעצט אין דרום־מזרח ווינקל פון איצטיקן רוסלאַנד, געגרינדעט דאָרטן שטעט און אויך אויסגעבילדעט די ערשטע מלוכה אויף דער טעריטאָריע פון איצטיקן רוסלאַנד. די דאָזיקע מלוכה איז אויך געווען שפּעטער, אין יענעם ווינקל פון דער וועלט, די דריטע גרויסמאַכט צו די איבעריקע צוויי: דער ביזאַנטישער אימפּעריע און דעם אַראַבישן קאַליפאַט.

עס איז דעריבער נישט קיין ווונדער, וואָס נאָכן אונטערוואַרפן אונטער זיך די כוזרישע מלוכה, האָבן די רוסישע פירשטן איבערגענומען דעם טיטל פון די כוזרישע מלכים, און וואָס סוויאַטאָסלאַווס יורשים, וולאָדימיר דער הייליקער און יאַראָסלאַוו דער קלוגער, האָבן שוין געהייסן נישט פירשטן, נאָר "קאַגאַנעץ". דער קיעווער "קאַגאַנאַט", ווי זיי ביידע האָבן געהערשט, איז בכלל געווען די ערשטע גרויסע פאַראייניקטע רוסישע מלוכה, און ווען דער דאָזיקער געאייניקטער "קאַגאַנאַט" איז געפאַלן, זענען ווידער אַנטשטאַנען צעברעקלטע און צעשטויבטע קליינע רוסישע פירשטנטומס, וואָס האָבן שוין נישט פאַרגעשטעלט מיט זיך קיין געאייניקטע גרויסע מאַכט.

עס איז אויך באַקאַנט, אַז די רויבערישע, נאָרמאַניש־רוסישע פירשטן, וואָס האָבן צעקלאַפּט און געירשנט די כוזרישע מלוכה, האָבן קיין אייגענע מלוכה־דערפאָרונג נישט געהאַט און האָבן זיך שפּעטער באַנוצט מיטן אַדמיניסטראַטיוון און שטייער־אַפּאַראַט פון דער ווי־נישט־ווי איינגעאָרדנטער

כוזרישער מלוכה, וואָס האָט שוין געהאַט הינטער זיך אַ לענגערן זעלבסט־שטענדיקן קיום.

אין דער רוסישער שפּראַך זענען אויך איבערגעבליבן אַ רייַ כוזרישע טיורקישע וואָרטער, וואָס זענען אַריין אין איר נאָך דעם ווי די כוזרישע שבטים זענען פאַראייניקט געוואָרן אונטער דער הערשאַפט פון קיעווער „קאַגאַנאַט".

הכלל, אויב די רוסן האָבן די יידישע רעליגיע פון די כוזרים נישט איבערגענומען, זענען זיי אָבער דאָך באַווירקט געוואָרן דורך די כוזרים ביים אויסבילדן זייער ערשטע גרויסע, אייגענע מלוכה, — דעם קיעווער „קאַגאַנאַט".

דרוק פון כוזרים ברענגט צו דער „באַרופונג פון וואַריאַגן" דורך די רוסן

דער נייער קאַנאַל אין רוסלאַנד צווישן וואָלגאַ און דאָן איז נישט מער ווי 60 מייל די לענג. געגראָבן איז ער געוואָרן אין יענעם טייל, ווו ביידע טייכן דערנענטערן זיך אַמשטאַרקסטן. פלענער וועגן בויען דעם קאַנאַל האָט מען געהאַט אין רוסלאַנד נאָך זייט פּיאָטר דעם גרויסן, ד״ה אין משך פון 200 יאָר, אָבער ערשט לעצטנס זענען די דאָזיקע פלענער פאַרווירקלעכט געוואָרן.

דער ציל פון קאַנאַל איז, אַז שיפן וואָס גייען איבערן טייך דאָן זאָלן קענען אַרייַנקומען אין דער וואָלגאַ, און פאַרקערט, — שיפן פון דער וואָלגאַ זאָלן איבערן קאַנאַל אַרייַנקומען אין דאָן. היות די ביידע טייכן פאַלן אַריין אין פאַרשיידענע ימען, — דעם אָזאָווישן ים און דעם קאַספישן ים, ר׳עספּעקטיוו, — וועט דער נייער קאַנאַל דערמעגלעכן אַז שיפן פון אייַן ים זאָלן קענען אַרייַנקומען אין צווייטן, — פון קאַספישן אין אָזאָווער ים און פאַרקערט.

אין די אַלטע צייטן, וועו מ׳האָט נישט געוווסט די קונסט פון גראָבן קאַנאַלן, פלעגט מען אויפן פאַס, וואָס טיילט אָפּ אייַן טייך פון צווייטן געבן זיך אַן עצה אויף אַן אַנדער אופן. מען פלעגט די דעמאָלטיקע קלייניע שיפלעך פראָסט־פשוט איבערשלעפּן, אָדער אַריבערפירן אויף רעדער פון וואָלגאַ צום דאָן (צי פאַרקערט) און דאָרטן לאָזן די שיפלעך וווייטער שוווי־מען מיטן טייך צום באַשטימטן ציל.

דאָס דאָזיקע אַריבערשלעפּן שיפלעך האָט געהייסן אין רוסיש „וואָלאָק״ (שלעפּן, — „פאַרטעידזש״ אויף ענגליש) און איז דאָן געווען פאַרשפרייט אויך אויף אַנדערע טייכן אין רוסלאַנד, וואָס דערנענטערן זיך אייניע צו דער אַנדערער אין זייער פלוס. דער שמאָלער פּאַס יבשה, וואָס טיילט די טייכן פונאַנדער איז, אַלזאָ, אויסגענוצט געוואָרן אַלס אַ מין בריק,

וואָס פֿאַרבינדט זיי. און דער „וואָלאָק" פֿלעגט עס דערמעגלעכן אַריבערציען איבערן דאָזיקן נאַטירלעכן „בריק" שיפֿלעך פֿון איין טייך אין צווייטן.

דער מיטל פֿון „וואָלאָק" איז פֿראַקטיצירט געוואָרן שוין אין דער צייט פֿון די כוזרים. מ׳דאַרף נעמען אין אַכט, אַז די גאַנצע געגנט צווישן דער וואָלגאַ, דאָן און די ימען אין וועלכע זיי פֿאַלן אַריין, האָט עס געבילדעט דעם קערן פֿון דער אַלטער כוזרישער מלוכה, וואָס האָט דאָרטן עקסיסטירט עטלעכע הונדערט יאָר, — ביז זי איז דעראָבערט געוואָרן דורך די רוסן.

דער איצטיקער קאַנאַל איז דורכגעגראָבן געוואָרן אויף אַ יבשה־פֿאַס, וווּ ס׳איז מיט העכער טויזנט יאָר צוריק געשטאַנען די כוזרישע פּעסטונג סאַרקעל. דער רוסישער פּירשט סוויאַטאָסלאָוו האָט, נאָכן דערָאָבערן סאַרקעל — ווי די רוסישע כראָניקעס דערציילן — אַדורכגעמאַרשירט מיט זיינע חיילות דעם שמאָלן פֿאַס פֿון דער יבשה צו דער וואָלגאַ, האָט זיך געלאָזן אויף שיפֿלעך אַראָפּ דעם וואָלגע־טייך, האָט סוף־כל־סוף באַזיגט די גאַנצע כוזרישע מלוכה און דערָאָבערט איר הויפּטשטאָט איטיל ביים אויסגוס פון וואָלגאַ אין קאַספּישן ים.

דאָס אינטערעסאַנטסטע דערביי איז, וואָס נאָכן דערָאָבערן איטיל, האָט סוויאַטאָסלאָוו אַליין אָנגענומען דעם טיטל פון כוזרישן קעניג און אָנגעהויבן רופן זיך „קאַגאַן". דעם דאָזיקן, כוזרישן טיטל, האָט אויך געטראָגן זיין יורש פּירשט וולאָדימיר, „דער הייליקער", וואָס האָט שוין אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן און האָט בכלל אַריינגעפּירט די קריסטלעכע אמונה אין דער געצנדינערישער „קיִעווער רוסלאַנד".

דאָס וואָס עס איז, אַלזאָ, געווינטלעך באַקאַנט אונטערן נאָמען „קיִעווער רוסלאַנד" איז פֿאַקטיש, בכלל, געווען אַ „קיִעווער קאָגאַנאַט". די רוסן, האָלט מען, האָבן בכלל איבערגענומען פֿיל זאָכן און מנהגים ביי די באַזיגטע כוזרים, וואָס זענען קולטורעל, ווייזט אויס, געשטאַנען פֿיל העכער פון די אומאַרגאַניזירטע, בארבאַרישע און געצנדינערישע רוסישע שבטים.

די כוזרים האָבן, זעט אויס, אויך געשפּילט זייער אַ גרויסע ראָל אין דער אַנטוויקלונג און אויסבילדונג פֿונעם מלוכה־געפּיל ביי די צעשפּליטערטע און שטענדיק צעקריגטע צווישן זיך רוסישע שבטים. פֿאַראַן אַ מיי־

נונג, אַז דער ערשטער פֿרוי פון אָט־די שבטים אויסצובילדן פון זיך אַ מלוכה, און דאָס וועלן זיך צו די „וואַריאַגן", אַז זיי „זאָלן קומען הערשן און פֿאַראייניקן זייער לאַנד", — איז געקומען צוליבן דרוק פון די כוזרים.

אין דער צייט פון דער אויסבילדונג פון דער כוזרישער מלוכה האָט זיך צווישן די סלאַווישע שבטים אַנגעהויבן אַ דראַנג קיין דרום, — צו די וואַרעמע געביטן בייַ די ברעגן פון שוואַרצן און אַזאָווער ים. דאָרטן איז דאָס לעבן געווען לייכטער, דער באָדן — שוואַרצער און פרוכטבאַרער. די געגנט האָט אויך נישט געווּוסט פון זומפֿן און וועלדער, וועלכע האָבן געשטערט דאָס באַזעצן זיך אַלס ערדאַרבעטער. דאָרטן, בייַ די וואַרעמע ברעגן פון די דרום־ימען, זענען ענדלעך אויך געלעגן די אַלטע, רייכע גריכישע קאָלאָניעס כערסאָנעס, פֿאנטיקאפּעאָ (קערטש), טאנאַיס (אַזאָוו) און אַנדערע.

אַ טייל רוסן האָבן דאָן אויך באַוויזן דורכצורייסן זיך צו די וואַרעמע געביטן, מאַרשירנדיק מיטן דאָן־טייך. טייכן, כידוע, זענען אין יענע צייטן בכלל געווען דער בעסטער און שנעלסטער פֿאַרקער־וועג, און די רוסן, גייענדיק מיטן דאָן, האָבן דעראָבערט בייַ זיין מינדונג די גריכישע שטאָט טאמא־טארכאן און געגרינדעט דאָרטן דאָס ערשטע רוסישע פּירשטנטום, געבנדיק אים דעם וווּיל־קלינגענדיקן, רוסיפּיצירטן נאָמען טמוטאראקאן.

כדי צו מאַכן אַ סוף צו אָט־דער דאָזיקער רוסישער עקספּאַנסיע, וואָס האָט באַדראָט דער כוזרישער מלוכה, האָבן עס די כוזרים אויפגעשטעלט, מיט דער הילף פון ביזאַנטיניש בוי־מייסטערס, די דערמאַנטע פעסטונג סארקעל, און טאָקע אויפן אָרט וווּ דער טייך דאָן דערנענטערט זיך אַמשטאַרקסטן צו דער וואָלגאַ. דער געדאַנק איז געווען אַז פון אָט־דער נייגעגרינדעטער פעסטונג וועט מען קענען לייכט באַוואַכן דעם שמאָלן פּאָס ערד צווישן ביידע טייכן, דורך וועלכן עס פלעגט אַנגיין די רוסישע איינוואַנדערונג אין כוזרים־לאַנד און זייער באַדראָענדיקע אַגרעסיע.

וועז די כוזרים האָבן אַ דאַנק דעם אויך אָפּגעשטעלט די רוסישע וואַנדערונג קיין דרום, האָט עס אַרויסגערופן גרויסע אומרויקייט צווישן די רוסישע שבטים. נישט קענענדיק זיך אָבער גענן אַן עצה מיט דער שטאַר־

קער כוזרישער מלוכה, האָבן זיך דאָן די רוסן געוועגדט נאָך הילף צו די „וואַריאַגן".

אַזוי איז עס געקומען צו דער באַרימטער „וואַריאַגן־באַרופונג", — דעם וויכטיקסטן, כידוע, פאַקט אין דער רוסישער געשיכטע, מיט וועלכן עס הייבט זיך אָן די עצם־גרינדונג פון דער רוסישער מלוכה.

ווי מיר האָבן שוין אָנגעווויזן, האַלט דער באַקאַנטער רוסישער היס־טאָריקער פּראָפ׳ ג. ווערנאַדסקי, אַז וועגן סוויאַטאָסלאָוו וואַלט פאַרבליבן אין דער דערמאָרטער כוזרישער עיר־הבירה, איטיל, וואַלט ער אויך אי־בערגענומען די יידישע רעליגיע פון די כוזרים. ווערנאַדסקי רעכנט זיך דערביי מיטן אומשטאַנד, וואָס דאָס אָנגענעמען דורך סוויאַטאָסלאָוון די יידי־שע אמונה, וואַלט דערלויבט דעם „קאַגאַן" סוויאַטאָסלאָוו צו פאַרבלייבן נייטראַל צווישן די צוויי דעמאָלטיקע „גרויסמאַכטן", — דער קריסטלע־כער ביזאַנטישער אימפּעריע פון איין זייט, און דער מוסולמענישער אימ־פּעריע וואָס האָט אויך געהערשט איבער קאַווקאַז, פון דער צווייטער זייט.

אין יענער אַלטער צייט איז אָנגענאַנגען אַ גרויסער קאַמף צווישן די ביידע רעליגיעס און צווישן די גרויסמאַכטן, וואָס האָבן זיי פרעזענטירט; פאַר דעם שוואַכן און קלייניעם „קיעווער קאַגאַנאַט" איז געווען אויסערגע־וויינטלעך וויכטיק נישט צו לאָזן זיך אַרייַנציען אין דאָזיקן שווערן קאַמף און בלייבן נייטראַל, סיי רעליגיעז, סיי פּאָליטיש. די יידישע אמונה, הייסט עס, וואַלט עס דערמעגלעכט סוויאַטאָסלאָוון צו בלייבן דער „דריטער צד" איגעם אויבנדערמאַנטן קאַמף און איינהאַלטן אַ פולשטענדיק נייטראַלע פּא־זיציע לגבי ביידע קעמפּנדיקע צדדים.

סוויאַטאָסלאָוו איז אָבער, כידוע, נישט פאַרבליבן אין דער דערמאָבער־טער איטיל. די כיטרע ביזאַנטינישע דיפּלאָמאַטן האָבן אים אַרייַנגעצויגן אין קאַמף קעגן די בולגאַרן. ער איז, אַלזאָ, אַוועק צום טייך דונאַי, האָט טאַקע צעקלאַפט די בולגאַרן, אָבער איז אַליין אומגעקומען אויף צוריק־וועגס אַהיים.

ווערנאַדסקי מיינט, אַלזאָ, אַז ווען סוויאַטאָסלאָוו לאָזט זיך נישט פאַר־פירן דורך ביזאַנץ און פאַרבלייבט ווייטער אין איטיל, וואַלט ער מסתמא געקענט רויִק אָפּשאַצן זיין לאָגע צווישן די צוויי גרויסמאַכטן. אָנגעמען די

רעליגיע פון אַ דערציִערטן און שטאַרקערן קעגנער איז, בכלל, געווען דאָס אָנגענומענע זאַך, ווי די באַרבאַרישע גערמאַנען האָבן עס געטאָן אין דערציִערטן רוים. אפשר וואָלט אזוי אויך סוויאַטאָסלאָוו געגאַנגען אין זייערע דרכים און אָנגענומען די יידישע רעליגיע פון די דערציִערטע כוזרים. אַלענפאַלס, פון אויסערלעך־פֿאָליטישן שטאַנדפונקט, האָט ער עס, לויט ווערנאַדסקין, זיכער געדאַרפט טאָן, ווייל דאָס וואָלט אים, ווי געזאָגט, פאַרזיכערט די נייטראַליטעט צווישן ביידע פֿאָליטישע לוויתנס און אַ רוזיקע אָנטוויקלונג פון זיין ניי־אויסגעבריטערטער מדינה.

די סברא אַז דאָס וואָרט „רוס" שטאַמט פון ספר יחזקאל

פון וואַנען שטאַמט דער נאָמען „רוס"? וואָס איז זיין מיין און זיין באַ־דייטונג? וועט האָט עס בכלל געגעבן די רוסן זייער נאָמען, — זיי אַליין, צי עמיצער פון זייערע שכנים?

די דאָזיקע פראַגן אינטערעסירן שוין לאַנג די היסטאָרישע וויסנשאַפט, וואָס האָט געגעבן אויף זיי פאַרשיידענע תשובות.

די פאַרשפּרייטסטע אַמאָל מיינונג וועגן דעם עצם וואָרט „רוס" איז געשטאַנען אין דער נאָענטסטער שייכות מיט דער אַזוי גערופענער „נאָר־מאַניסטישער" טעאָריע וועגן דער אַנטשטייונג פון דער רוסישער מלוכה. לויט אַט־דער טעאָריע איז די רוסישע מלוכה געגרינדעט געוואָרן דורכן אַלטן, קריגערישן און אונטערנעמערישן סקאַנדינאַווישן פאָלק, די נאָר־מאַנען, וואָס האָבן, ווי באַקאַנט, בכלל געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער אַנטשטייונג און אַנטוויקלונג פון פיל איראָפּעישע מלוכות. די נאָרמאַנען האָבן מיט טויזנט יאָר צוריק דעראָבערט ענגלאַנד, זיי האָבן באַהערשט צפון־פראַנקרייך, זיי זענען אַריינגעדרונגען אין מיטללענדישן ים און גע־שאַפן זייערס אַ מלוכה אין סיציליע. פרי־ער האָבן זיי באַזעצט אייסלאַנד. די נאָרמאַנען שרייבט מען אָפילו צו די ערשטע אַנטדעקונג פון אַמעריקע, וווהין זיי זאָלן האָבן געקומען אַ גוטע פאָר הונדערט יאָר נאָך פאָר קאָ־לומבוסן.

עס איז דעריבער לגמרי נישט קיין וווּנדער, וואָס אַט־די דרייסטע, אונטערנעמעריש און קריגעריש ים־פאָרער האָט מען אויך צוגעשריבן די גרינדונג פון ערשטן רוסישן שטאַט, — בפרט אַז וועגן דעם דערציילן אויך די רוסישע כראָניקעס, וואָס שטעלן פאָר אַט־די גרינדונג אַלס וויכ־טיקע אַקט, וואָס איז געקומען אין רעזולטאַט פון דעם וואָס אַ ריי סלאַ־וישע שבטים האָבן „איינגעלאַדן" די „וואַריאַגן" (נאָרמאַנען) צו קומען צו

זיי און מאַכן אָרדענונג אין זייער רייכן — ווי זיי דערציילן — אָבער אומ־רויקן און נישט־איינגעאָרדנטן לאַנד.

די נאָרמאַנישע טעאָריע האָט פֿאַר זיך אַ ריי באַוויזן. ערשטנס, זענען די נעמען פון די ערשטע רוסישע פירשטן פון סקאַנדינאַווישער אָפּשטאַמונג. ריוריק אַנטשפֿערכט דעם סקאַנדינאַווישן נאָמען „הראָקר", טרוווואָר — דעם נאָמען טראוארד, אָלעג איז העלקי, איגאָר — אינגוואר אאַז"וו. אויך נעמען פון פֿלעצער אין צפון־רוסלאַנד ווערן אַרויסגעפֿירט פון סקאַנ־דינאַווישע נעמען. אַזוי האָלטן אייניקע, אַז אויך דער באַרימטער צפון־פֿאָרט מורמאַנסק, האָט אין זיין שורש דעם וואָרט נאָרמאַן.

וואָס שייך דעם וואָרט „רוס", פירן אים די נאָרמאַניסטן אַרויס פונעם וואָרט „ראָסלאַגע", ווי עס הייסט דער ים־ברעג פון דער שוועדישער פֿרא־ווינץ אופלאַנד, וואָס ליגט קעגנאיבער דעם רוסישן ברעג פון באַלטישן ים. די „וואַריאַגן" זענען, הייסט עס, געקומען פון „ראָסלאַגען" און פון דא־נען שטאַמט עס דאָס וואָרט „רוסן", וואָס דאָס רוסישע פֿאָלק האָט שפּע־טער באַקומען.

אַגב, האָבן די נאָרמאַניסטן נאָך אַ באַוויזן פֿאַר דער ריכטיקייט פון זייער טעאָריע. זיי ווייזן נעמלעך אָן, אַז ביי די פינען וואָס וווינען בשכנות מיט רוסלאַנד און וואָס זענען אויך געווען אַמאָל באַהערשט דורך די נאָר־מאַנען, הייסן די איצטיקע שוועדן, וואָס שטאַמען פון די נאָרמאַנען, — „רוֹאָטסי", אָדער „רוֹאָסי", וואָס איז לויטן קלאַנג גאָר נאָענט צו רוסן.

טראָץ די דאָזיקע באַוויזן איז אָבער ווייט נישט זיכער, צי דאָס וואָרט „רוס" איז דווקא פון סקאַנדינאַווישער אָפּשטאַמונג. די אַלטע רוסישע כרא־ניקעס, אויסרעכענדיק די פֿאַרשיידענע סלאַווישע שבטים, וואָס האָבן אויסגעבילדעט דאָס רוסישע פֿאָלק, דערמאָנען נישט דעם נאָמען „רוס". אויך די גאַנצע נאָרמאַנישע טעאָריע האָט בכלל פיל קענגער, — די צאַל־רייכע „אַנטינאָרמאַניסטן", וואָס טרעטן אַרויס סיי קעגן דעם געדאַנק, אַז די רוסישע מלוכה איז געשאַפֿן געוואָרן דורך די נאָרמאַנער, סיי קעגן דער מיינונג, אַז דאָס עצם־וואָרט „רוס" שטאַמט פון סקאַנדינאַווישן. די „אַנטי־נאָרמאַניסטן" ווייזן קודם־כל אָן אויף דעם, אַז די צעשאַטענע און שטאַרק צעשיידטע סלאַווישע שבטים פון מזרח־אייראָפּע, וואָס האָבן עס מיט 1200

יאָר צוריק צום ערשטן מאָל געלאָזט הערן פון זיך אין דער געשיכטע, האָבן זיך פאַקטיש געפונען נישט נאָר אונטערן נאָרמאַנישן, נאָר אויך אונטער דעם ביזאַנטינישן און נאָך פרי׳ער — אונטערן כוזרישן איינפלוס. פון זיי איז דער ביזאַנטינישער איינפלוס געווען דער שטאַרקסטער, ווי אויך דער ווערטפולסטער און קולטורעלער. אָבער אויך דער כוזרישער איינפלוס לאָזט זיך נישט אַוועקמאַכן מיט דער האַנט. פאַרקערט, ער דאַרף געשאַצט ווערן זייער הויך, וואָרום דווקא די כוזריש־יידישע מלוכה איז געשטאַנען אַמ־נאָענטסטן צו די דרומדיקע סלאַווישע שבטים און האָט זיי געהאָלטן אַ לענ־גערע צייט אין פאָליטישער אָפהענגיקייט פון זיך.

איינער פון די דאָזיקע שבטים „פאָליאָנען" האָט עס אויך געגרינדעט די ערשטע רוסישע מלוכה אויפן דניעפער, די אַזוי גערופענע „קיִעווער רוסלאַנד" (דעם ערשטן פאַראייניקטן רוסישן שטאַט). זיי האָבן עס אויך חרוב געמאַכט די כוזרישע מלוכה, וואָס איז אין יענער צייט געווען אַ גרויס־מאַכט. די „קיִעווער רוסלאַנד" איז דאַן אויסגעבויט געווארן אַלס „קאַגאַ־נאַט" און דער פירשט סוויאַטאָסלאַוו, וואָס האָט צעבראָכן די מאַכט פון די כוזרים, האָט זיך געקרוינט מיטן כוזרישן טיטל „קאַגאַן".

דער ערשטער רוסישער „אַנטינאָרמאַניסט", עווערס, האָלט בכלל אַז די רוסישע מלוכה איז אַנטשטאַנען נישט אונטערן נאָרמאַנישן, נאָר אונ־טערן כוזרישן איינפלוס. וואָרום די מדינה פון די כוזרים איז געווען די ערשטע און גרעסטע מלוכהשע פאָרמאַציע אויף דער טעריטאָריע פון איצ־טיקן רוסלאַנד און די וואַנדערנדיקע רוסישע שבטים האָבן נאָר פון איר געַ־קענט נעמען זיך אַ מוסטער ווי אַזוי צו שאַפן און אויסבויען זייער רוסישע מלוכה. אין אונדזער צייט האָט אַ צווייטער אַנטינאָרמאַניסט, פראָפ׳ ווער־נאַדסקי, אַרויסגעוואָגט די מיינונג, אַז דאָס אַננעמען דאָס קריסטנטום דורך די רוסן איז אַ ריינער צופאַל, אַז פיל נעענטער צו די רוסן, סיי געאָגראַפיש, סיי לויט דער גאַנצער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג איז געווען די יידישע רעליגיע (פון די כוזרים) און די מוסולמענישע (פון די וואָלגער בולגאַרן). וועראַדסקי וואָגט אפילו אַרויסצוזאָגן דעם געדאַנק, אַז ווען דער קיִעווער „קאַגאַן" סוויאַטאָסלאַוו, וואָס האָט צעקלאַפט די כוזרים, וואָלט געבליבן אין זייער דעראָבערטער הויפטשטאָט איטיל (ביי דער איצטיקער אַסטראַכאַן)

אוּן וואָלט זיך נישט געלאָזט צום ווייטן דונאַי, כדי צו העלפֿן די ביזאַנ־
טינער אין זייער קאַמף קעגן די דאָרטיקע בולגאַרן, — וואָלט ער אַמוואַר־
שיינלעכסטן אַרונטערגעפֿאַלן אונטער דער השפּעה פֿון די כוזרים אוּן וואָלט
מן־הסתּם אויך אָנגענומען זייער יִידישן גלויבן, וואָס איז, ווי באַקאַנט, גע־
וועזן די רעליגיע פֿון הערשנדיקן שיכט פֿון דער כוזרישער מלוכה, וועלכע
סוויאָטאָסלאָוו האָט צעקלאַפּט אוּן אויך געירשנט.

אַז די יִידישע השפּעות זענען געווען גאַנץ שטאַרק אין דעם „קיִעווער
קאַגאַנאַט" (ווי דאָס קיִעווער רוסלאַנד האָט לכתּחילה געהייסן, — לויטן
כוזרישן שטייגער), איז צו זען פֿון דעם וואָס דער ערשטער רוסישער מע־
טראָפּאָליט, אילאַריאָן, וואָס האָט געלעבט אין דער צייט פֿון וולאַדימיר דעם
הייליקן (וועלכער האָט עס אויך איינגעפֿירט, כידוע, דאָס קריסטנטום אין
קיִעוו) פֿאַלעמיזירט אין זיין באַטייטנדסטן ווערק דווקא מיטן יִידישן גלויבן,
האַלטנדיק אַז דער זיג פֿון קריסטנטום איבערן יִידנטום איז אַ זיג פֿון „חסד"
איבערן „געזעץ". דאָס יִידנטום האָט, לויט אילאַריאָנס מיינונג, אָפּגעטראָטן
דאָס פּלאַץ פֿאַרן קריסטנטום, פֿונקט ווי ישמעאל, דער זון פֿון דער שקלא־
פֿין הגר, האָט אָפּגעטראָטן זיין פּלאַץ אַלס יורש פֿון אברהמען, צו יצחקן
דעם זון פֿון דער געזעצלעכער פֿרוי שרה.

וואָס שייך דעם וואָרט „רוס" ווייזן די אַנטינאָרמאַניסטן אָן, אַז צום
ערשטן מאָל טרעפֿט זיך דער דאָזיקער נאָמען נישט אויפֿן צפֿון פֿון רוס־
לאַנד, וווּ די נאָרמאַנען האָבן געלאָזט פֿילן זייער השפּעה, נאָר דווקא ביי די
ביזאַנטינער, ביי זייערע שרייבער, וואָס באַנוצן דאָס וואָרט „רוס" אין בא־
צוג צו די דרומדיקע סלאַווישע שבטים פֿון רוסלאַנד, צו וועלכע די נאָר־
מאַנען האָבן נישט געהאַט קיין צוטריט אוּן וועלכע האָבן, פֿון דער אַנדע־
רער זייט, אַדורכגעמאַכט אַזוי צו זאָגן די כוזרישׂ־יִידישע שול, — היות
זיי זענען געווען באַהערשט דורך דער כוזרים־מלוכה.

אָבער ווי קומט דער נאָמען „רוס" אין די ווערק פֿון די ביזאַנטינער
שרייבער אוּן אין ביזאַנטישע כראָניקעס בכלל? פֿון וואָנען האָבן עס די
ביזאַנטינער געווווסט צו באַצייכענען די דרום־סלאַוון אַלס „רוסן"?

די ביזאַנטינער האָבן זיך צום ערשטן מאָל באַקענט מיט די רוסן אויפֿן
שלאַכטפֿעלד. סיי די ביזאַנטינער, סיי די רוסישע כראָניקעס דערציילן וועגן

מלחמות צווישן ביידע פּעלקער, וואָס האָבן זיך אָנגעפאַנגען אין 8טן און האָבן זיך געצויגן ביז 11טן יאָרהונדערט. אַפילו דאָס אָנגענומען קריסטנטום דורך די קיִעווער רוסן איז געשען נאָך דעם ווי זייער „קאַגאַן" (ווי געוואָגט, א כוזרישער טיטל) וולאַדימיר דער הייליקער האָט געפירט א מלחמה מיט קאָנסטאַנטינאָפּאָל און האָט געצוווּנגען דעם הערשער פון ביזאַנץ אויסגעבן פאַר אים זיין שוועסטער. אמת, דער קריג צווישן די שפּעטערדיקע שוואַגערס איז פאַרגעקומען נאָך דעם ווי וולאַדימיר האָט געהאלפן דעם ביזאַנטינישן אימפּעראַטאָר צו צעקלאַפּן זיין מורדישן קעגנער, וואַרדא פֿאָקא. אָבער אין דער מערהייט פאַלן פלעגן דווקא די רוסן אַרויסטרעטן אלס אַגרעסיוועער צד, וואָס פלעגט באַפאַלן קאָנסטאַנטינאָפּאָל און גאַנץ אָפט שטאַרק באַדראָען דער גאַנצער ביזאַנטינישער אימפּעריע.

די שטאַרקסטע אָנפאַלן פון די רוסן אויף ביזאַנץ זענען געשען אין א צייט ווען די דאָזיקע גרויסע מדינה האָט אַדורכגעמאַכט איינעם פון אירע שוועריסטע פּעריאָדן. ביזאַנץ, וואָס האָט געהאַט שטענדיקע קאַמפן מיט כלערליי אירע קעגנער: אַראַבער, פּערסן, געדמאַנען, האָט דאָן שטאַרק געליטן פון אינערלעכן בירגער־קריג. עס האָט דאָן געפלאַקערט אין לאַנד דער קאַמף אַרום די „הייליקע בילדער". די אויבערהאַנט האָבן באַקומען די „איקאָנאָקלאסטן" (בילדער־שטורעמער), וואָס האָבן געהאַלטן פון פּסוק „לא תעשה לך כל פּסל" און האָבן געטענהט אז דאָס מאַכן און פאַרערן „אי־קאָנעס" (הייליקע בילדער) שטייט אין קעגנזאַץ צום אמתן, אַלטן קריסטנטום.

דער קאַמף פון די „איקאָנאָקלאסטן" האָט אויפגערודערט דאָס גאַנצע לאַנד, בפרט אַז בראש פון אים זענען געשטאַנען א ריי אימפּעראַטאָרן און אַרמיי־פירער, וואָס האָבן באַקעמפט די גוואַלדיקע מאַכט און דאָס רייכטום פון קלער, וואָס האָט געהאַלטן אין זיין באַזיץ דעם גרעסטן טייל פון באַדן אין לאַנד, אויף וועלכן מ׳האָט געוואָלט קאָלאָניזירן די אויסגעדינטע טיילן פון דער גרויסער ביזאַנטינישער אַרמיי, וואָס האָט זיך געמאַכט בארימט מיט אירע דערפאָלגרייכע קאַמפן קעגן די צאַלרייכע אויסערלעכע שונאים פון ביזאַנץ.

דער קאַמף פון די „איקאָנאָקלאַסטן" מיט זייערע קעגנער האָט סוף־סוף

אַנגענומען דעם כאַראַקטער פון אַ בירגער־קריג, וואָס האָט צעטרייסלט די גאַנצע יסודות פון דער מלוכה און געבראַכט צו אַ גרויסן חורבן אין לאַנד.

וועו אין אָט־דער דאָזיקער אומרויקער שטורמישער צייט האָט זיך קאָנסטאַנטינאָפֿאָל פֿלוצים דערזען באַלאַגערט פון דער זייט פון ים דורך אַן אומבאַקאַנטן פֿאָלק, וואָס איז געקומען פון ווייטן סקיפן־לאַנד, — איז נישט קיין ווונדער, אַז ביי די ביזאַנטישע כלי־קודש, וואָס האָבן דאָן געהאַט אַזוי פיל אויסצושטיין פון די קיסרים און אַרמיי־פירער, — די דערפֿאַלגרייכע „איקאָנאָקלאסטן", — זאָל דאָן אַנשטיין דער געדאַנק, אַז די וועלט ענדיקט זיך און אַז עס ווערט ענדלעך מקוים די נבואה פון „אָפֿאָקאַליפּסיס" וועגן דער מלחמת גוג ומגוג, וועלכע דאַרף ברענגען צום אונטערגאַנג פון קריסטנטום.

די גלחים און מאָנאַכן, און דאָס זענען דאָך געווען די געשיכטע־שרייבער פון יענער צייט, די אויטאָרן פון פֿאַרשיידענע כראַניקעס — האָבן זיך דאָן דערמאָנט אויך אָן דער אַפֿאָקאַליפּטישער נבואה פון יחזקאל הנביא וועגן גוג ומגוג און וועגן „נשיא ראש משך ותובל", וואָס וועט אַראָפקומען פון דער צפון־זייט. די לעצטע וועלטער זענען אגב אין דער גריכישער אי־בערזעצונג פֿאַרמולירט אַלס „פירשט ראש פון משך ותובל".

די אומדערוואַרטעטע פֿלוצים אָנגעקומענע פון צפון סלאַווישע שבטים, מיט זייער אומבאַקאַנטער שפּראַך און באַרבאַרישע מנהגים זענען אָנגענומען געווארן, אָדער אפשר אומבאַוווּסטזיניק פֿאַרגעשטעלט געווארן דורך די פרומע און גאָטספֿאַרכטיקע שרייבער פון די דערמאָנטע כראָניקעס, אַלס איינער פון די גוג ומגוג־פּעלקער, וואָס איז אַראָפּגעשיקט געווארן דורך דעם אויבערשטן אַלס שטראָף פֿאַר די גרויסע זינד פון דער אָפּיקורסישער ביזאַנטישער מלוכה, ווו די כופרי בעיקר, די „איקאָנאָקלאסטן", האָבן צו יענער צייט אויך באַקומען די אויבערהאַנט. דער פירער פון די דאָזיקע אָנפֿאַלער איז באַלד געקרוינט געווארן, לויט דער אויבן־ציטירטער גריכי־שער איבערזעצונג פון יחזקאל הנביאס פּסוק, אַלס פירשט „ראש", וואָס איז, הייסט עס, מיט זיינע באַנדעס אָנגעקומען טאָקע פון דער צפון־זייט, ווי עס ווערט ווידער אָנגעוויזן ביי יחזקאל הנביא.

דעם נאָמען פון געהיימניספולן פירשט (ראש), וואָס קומט צוזאַמען

מיט גוג ומגוג האָבן די ביזאַנטינער נאָך פריִער באַנוצט אין באַצוג צו די סקיפן, — די פּאַרגייער פון די רוסן אין די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד, דער נאָמען „רוס" איז אָבער געבליבן ביי די סלאַוון, וואָס האָבן אים צום ערשטן מאָל באַקומען בעת זייער גרויסן אָנפאַל אויף קאָנסטאַנטינאָפּאָל אין יאָר 860 און האָבן אים שוין איינגעהאַלטן אין זייער גאַנצער געשיכטע.

פּאַרן יִידישן לייענער וועט זיכער זיין אינטערעסאַנט צו ברענגען דעם פּאַקט, אַז אייגער פון די רוסישע אָנפאַלן אויף קאָנסטאַנטינאָפּאָל (פון יאָר 920) וועלט באַשריבן אין בריוו פון אַ כוזרישן יִיד, וואָס פראָפּ' שעכטער האָט מיט אַ יאָר 50 צוריק אַנטדעקט אין דער גניזה פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער פירער פון די סלאַווישע אָנפאַלער הייסט אין בריוו כאָלעגא (אָלעג) און וועלט דאָרטן טיטולירט אַלס פירשט פון די רוסן. אַפּנים אַז פון די בי־זאַנטינער איז דער נאָמען רוסן אַריבער צו די אַרומיקע פעלקער און האָט ביסלעכווייז באַקומען שפּעטער אנערקענונג אין דער גאַנצער וועלט.

די געגנער רעפובליק און איר „אפיציום גאזאריום"
אין קרים

געגנאַ, „לאַ סופערבאַ זשענאַוואַ", די שטאָט וווּ עס איז געבוירן גע־ווארן קאָלאָמבוס, איז אין מיטלאָלטער, ווי באַקאַנט, געווען אַ זעלבשטענ־דיקע רעפובליק און האָט געשפילט אַן אַנזעעוודיקע ראָל אין פאָליטישן לעבן פון יענער צייט, — דער עיקר אין געביט פון מיטללענדישן ים.

צו דער צייט וועט קאָלאָמבוס איז געבוירן געווארן איז אָבער די דאָ־זיקע רעפובליק געווען אַ שטיקל יורד. דעם גרעסטן קלאַפ האָבן איר דער־לאַנגט די טערקן, וואָס האָבן נאָך דער דעראָבערונג פון קאָנסטאַנטינאָפאָל פאַרשלאָסן פאַרן געגנער פלאָט דעם וועג קיין מזרח און אַזוי אַרום גע־בראַכט צום חורבן פון דער האַנדלס־טעטיקייט פון קאָלאָמבוסעס געבורט־שטאָט. די גאַנצע קאָלאָניאָלע מאַכט פון „לאַ סופערבאַ זשענאַוואַ", וואָס די געגנער סוחרים און נאַוויגאַטאָרן האָבן מיט אַזוי פיל מי אויפגעבויט אויף די ברעגן פון מיטללענדישן און אויך פון שוואַרצן ים, אַנשפאַרנדיק אַפילו ביז די ברעגן פון קרים און פון קאַווקאַז, — איז דאָן געווען באַ־דראָט אין איר עצם־עקסיסטענץ. די דרייסטע און אונטערנעמעריש גע־נוער „מערקאַטאָרן" האָבן זיך דאָ אויך געדאַרפט געזעגענען מיטן אַלטן גדאַנק וועגן געפינען אַ וועג צום וווּיטן און לעגענדאַרן אַזיאַטישן מזרח און דער עיקר צו דער שטיין־רייכער, אויסגעטרוימטער אינדיע.

די געגנער האָבן, כידוע, אויך געגומען אַנטייל אין די „קרייצצוגן". די געגנער „מערקאַטאָרן" האָט אָבער, ווייזט אויס, אינטערעסירט נישט אַזוי פיל די פראַגע וועגן „אויסלייזן" קריסטוסעס קבר פון די הענט פון די „אומגלויביקע". זיי האָבן זיך אין „הייליקן לאַנד" מער אינטערעסירט מיט תכלית־ענינים. נאָכן זיג פון די קרייץ־פאָרער זענען דעריבער די ברעגן פון פאַלעסטינע באַדעקט געווארן מיט קאָלאָניעס און פעקטאָריעס פון די געגנער סוחרים. די געגנער „מערקאַטאָרן" האָבן, ווייזט אויס, גע־

זוכט צו מאַכן קודם־כל געשעפטן און עס איז לגמרי נישט אויסגעשלאָסן, אַז זיי האָבן פון „הייליקן לאַנד" געוואָלט אַרײַנדרינגען נאָך ווייטער אויף מזרח און געפינען ענדלעך דעם וועג קיין אינדיע, — וואָס זייער שפּעטער באַרימט געוואָרענער לאַנדסמאַן קאָלאָמבוס איז מיט אײניקע יאָרהונדערטער שפּעטער געגאַנגען זוכן, אָבער אין אַ פּאַרקערטער ריכטונג, — דורך דעם אַטלאַנטישן אָקעאַן אויף מערב, — אַנטדעקנדיק, כידוע, על פּי טעות אַ לגמרי נייעם קאָנטינענט, אַמעריקע.

אין זייער דראַנג אויסצושפּרייטן זייער האַנדל האָבן די גענוער „מערקאַטאָרן", ווי געזאָגט, אָנגעשפּאָרט אָפּילו ביזן שוואַרצן ים און דורך אים האָבן זיי דערגרייכט די ברעגן פון קרים און פון קאַווקאַז. אין קרים האָבן זיי דעראָבערט אַ טייל פון אַמאָליקן כוזרים־לאַנד, וואָס האָט ביי זיי געהייסן „כאַזאַריע", און האָבן די דאָרטיקע גריכישע קאָלאָניעס פאַרוואַנדלט אין בליענדיקע צענטערן פון האַנדל. אין שכנות מיט די יורשים פון די אַמאָליקע ווילדע, נאָמאַדישע סקיפן צי סארמאטן־שבטים זענען אַלזאָ אַנטשטאַנען די גענועזישע שטעט קאפא (איצט פעאָדאָסיאַ) און טאנא (איצט אַזאָוו). די גענוער האָבן אויך אויפגעשטעלט אַ נייע שטאָט מאָנאָ קאסטראָ (איצט אַקערמאַן). אויך אויפן דעראָבערטן ברעג פון קאַווקאַז האָבן זיי אויפגעשטעלט אייגענע שטאָטישע ישובים.

צו דער צייט פון קאָלאָמבוסעס געבורט האָט אָבער די פּראַכט פון דער „הערלעכע גענוא", ווי געזאָגט, גענומען וועלקן. און וואַרשיינלעך טאַקע אין שייכות מיט דעם האָט דער יונגער קאָלאָמבוס שפּעטער געוועגדט זייגע אויגן צו מערב און איז אַוועק זוכן פּאַר זיך אין דער פּרעמד די מעגלעכקייט צו פאַרווירקלעכן זיין גראַנדיעזן דרייסטן פּלאַן פון געפינען אַ צוטריט צו אינדיע דורך מערב און ים־וועגן, — דורכן אַטלאַנטישן אָקעאַן. דער אַלטער מזרח־וועג, וואָס איז טיילווייז געלעגן אין די הענט פון די גענוער איז, נאָכן פאַלן פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל און נאָכן באַהערשן די דרום־ברעגן פון שוואַרצן ים דורך די טערקן, געוואָרן גענצלעך אָפּגעשלאָסן. אָט־דער דאָזיקער פּאָקט, וואָס האָט געבראַכט צו דער גרויסער ירידה פון דער גענוער רעפובליק, האָט דאָן אויך געטריבן זוכן נייע וועגן

קיין אינדיע אויף מערב, דורכן פרייען ים, ווו די שיפן פון די אירָאָפּעישע פעלקער האָבן זיך געקענט באַווגן אומגעשטערט.

אָבער אין דער זעלבער צייט ווָאס קאָלאָמבוס האָט אָפּגעשלאָגן די שוועלן פון די פֿאַלאַצן פון פֿאַרשיידענע הערשער, זוכנדיק זייער הסכמה און געלט פֿאַר זיין גראַנדיעזער אונטערנעמונג, האָט די געוואָר רעפובליק אויסגעריכטעט אין וועג אַ צווייטן אירן ביראָגער, דעם יִד זכריה דע גווי־זאָלפי. דער דאָזיקער מאָן איז אַוועק מיטן אַלטן געוואָר וועג אויף מזרח, נישט חלילה כדי צו פרווון נאָך אַ מאָל צו געפינען דעם מזרח־וועג קיין אינדיע, — נאָר פֿאַר אַ מער באַשיידענער אויפגאָבע: דע גוויזאָלפי האָט געדאַרפט איינהאַלטן פֿאַר דער יורדישער געוואָר רעפובליק איר רייכן קאָלאָניאַלן באַזיץ ביים „געוואָר" (ווי ער האָט דאָן געהייסן) ים־דורכגאַנג (איצט קערטשע), — אין כאַזאַריע, אין קרים, — ווי אויך ביי די ברעגן פון קאָווקאָז און אויפן אונטערשטן דאָן.

דער דאָזיקער באַזיץ איז געווען פֿאַר דער געוואָר רעפובליק פון אַזאַ גרויסער באַדייטונג, אַז נאָך אין אָנהייב פון 14טן יאָרהונדערט איז אין גע־נוע אַנטשטאַנען אַ ספּעציעלער „אָפּיציום גהאַזאַריע", וואָס האָט געדאַרפט פֿאַרוואַלטן מיט די קאָלאָניעס אין דער אַמאָליקער כוזרישער מלוכה. אין די אַרכיוון פון געוואָ האָט מען, אגב, געפונען אַ וועגדונג געשריבן אין יאָר 1455 דורך די יידישע סוחרים פון קאפא (פעאָדאָסיאַ), — די הויפּטשטאָט פון דער געוואָר „כאַזאַריע", — מיט דער ביטע צו די „דורכלויכטיקסטע און רעגירנדיקע מאַגנאַטן און הערן־פֿראָטעקטאָרן פון דער אַקציאָנערער גע־זעלשאַפט פון הייליקן געאָרג, דעם זיגער", אַז מ׳זאָל איבערלאָזן אין דער שטאָט דעם פּאָליציי־קאָמענדאַנט ניקאָלאָזאָ באַנאָוונטוראַ, וואָס איז אַהין ספּעציעל געשיקט געוואָרן פון געוואָ און וואָס האָט זיך קונה־שם געווען ביים פֿאַרשיידנפֿאַרביקן, יידישן, אַרמענישן, איטאַליענישן און גריכישן סוחרטום פון דער הויפּטשטאָט פון קרים, אַלס גוטער היטער פון אַרדענונג.

די אַקציאָנערן־געזעלשאַפט פון הייליקן געאָרג איז געווען די באַ־רימטע „קאזא די סאַן דזשאָרדזשיאַ", — די ערשטע, אגב, מלוכה־באַנק אין איירָאָפּע, וואָס האָט סובסידירט די קאָלאָניאַלע עקספּאַנסיע פון דער גע־נוער רעפובליק. פון אירע הלוואות האָבן גענאָסן נישט בלויז די רייכע

„מערקאַטאַרן", נאָר אויך פאַרשיידענע שררות, מלכים און מלוכות. נישט קיין אַנדערע ווי די דעמאָלטיקע גרויס־מאַכט שפּאַניע האָט דערפירט די דאָזיקע באַנק צום אָפּגרונט, אַנזעצנדיק איר צוויי מאָל, — דאָס לעצטע מאָל שוין נאָך דער אַנטדעקונג פון אַמעריקע, וועמענס גאָלד און זילבער האָבן, כידוע, געדאַרפט ראַטעווען די קרוין פון די יורשים פון פערדינאַנד און איזאַבעלאַ.

דע גוויזאָלפי איז, ווי געזאָגט, געשיקט געוואָרן קיין „כאַזאַריע" אַלס אַדמיניסטראַטאָר פון די דאָרטיקע קאָלאָניעס. אויך זיין פאַטער האָט פריִער אַדמיניסטרירט די זעלבע קאָלאָניעס און דער „דזשאַב" פון אַדמיניסטראַטאָר איז אַריבער צום זון אפשר אין דעם זכות פון פאַטער.

דע גוויזאָלפי איז געקומען קיין קרים אין אַן אומרויקער צייט. די טערקן וואָס האָבן פאַרנומען קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָבן איבערגעשניטן דעם ים־וועג צווישן די געוועזענע קאָלאָניעס און זייער מוטערלאַנד. גוויזאָלפי איז, אַלזא, פאַרבליבן אַליין אין דרום־רוסלאַנד און איז געוואָרן פירשט און הערשער פון דעם טאמאנער האַלב־אינזל, וואָס ליגט צווישן קרים און די קאַווקאַזער בערג.

דעם יִידישן פירשט איז אָבער נישט באַשערט געווען צו געניסן לאַנג פון זיין מאַכט. די שטאָט טאנא (אַזאָוו) ביים דאָן, וואָס איז, ווייזט אויס, געווען דער עיר־הבירה פון גאַנצן פירשטנטום איז באַלאַגערט געוואָרן דורך די טערקן. דער יִידישער פירשט מיט זיין חיל האָבן זיך געראַטעוועט אויפן אינזל מאטרעגא, וווּ עס איז זיי געלונגען אינצוהאַלטן זיך אַ לענגערע צייט.

דער פירשט און הערשער פון טאמאנער האַלב־אינזל איז אָבער געוואָרן אַ שטיקל פאָליטישער פאַקטאָר אויפן ברעג פון שוואַרצן ים, וווּ עס האָבן זיך דאָן געקרייצט די אינטערעסן פון געגנוא, טערקיי, רוסלאַנד און פון טאַטעריש כאַן פון קרים.

רוסלאַנד האָט דאָן געזוכט אַ וועג ווי אַזוי צו פאַרשטאַרקן איר איינפלוס ביים שוואַרצן ים, און דער דעמאָלטיקער הערשער פון מאָסקווע האָט באַשלאָסן אַריבערציען אויף זיין זייט דעם יִידישן פירשט פון טאמאן,

— בפרט אַז די אינטערעסן פון מאָסקווע און פון גענוע זענען דאָן געווען גע־ריכטעט קעגן טערקיי. אָפּנים אַז צוליב דעם צוועק האָט עס דער צאָר איווּאַן דער 3טער פון מאָסקווע באַפוילן זיין געזאַנדטן ביים הויף פון קרימער כאַן, מענגלי גירעי, צו שיקן אַ „גראַמאָטע" (בריוו) צום „זשידאָווין (יידן) זכריה" קיין קאפא, — מיט דער ביטע צו קומען קיין מאָסקווע.

פון דער איינלאָדונג איז גאָרנישט געווארן, ווייל דע גוויזאָלפי איז אויפן וועג קיין מאָסקווע באַפאַלן און באַרויבט געווארן דורכן וואיעוואָדע (הערשער) פון וואלאכיע (רומעניע) סטעפאַן.

איוואַן דער 3טער האָט אָבער וויטער פֿאַרגעזעצט זיינע באַמיונגען אום האָט אפילו איינגעלאָדן דעם יידיש־געזונער פירשט אויף אַ שטענדיקן אמט אין מאָסקווע. וועגן דעם האָבן זיך ספעציעל באַמיט ביי דע גוויזאָלפין אַ ריי רוסישע געזאַנדטע ביים הויף פון קרימער כאַן, ווי נאָזדרעוואטי, ראָ־מאָדאַנאָווסקי און שעאין. מ׳האָט שוין גוויזאָלפין טיטולירט אין די בריוו נישט „זשידאָווין", נאָר „זכריה יעוורעיאַני" (דער העברעער). מען האָט אים אויך פֿאַרזיכערט, אַז אויב מאָסקווע וועט אים נישט געפעלן ווערן, וועט ער קענען אָפּפֿאָרן צוריק און מ׳וועט אים, חלילה, נישט פֿאַרהאַלטן.

פון דער זאָך איז אָבער ווידער גאָרנישט אַרויסגעקומען. די רייכע געוועער קאָלאָניעס זענען אין אַ קורצער צייט אַרום אַריינגעפאַלן אין די הענט פון טערקיי. דער לעצטער שטיץ־פונקט פון גענוע אויפן וועג קיין אינדיע, דורך דרום־רוסלאַנד, קאַווקאַז און פערסיע, איז דעראָבערט גע־ווארן דורך די טערקן, וואָס האָבן דאָן בכלל באַהערשט דעם גאַנצן באַסיין פון שוואַרצן ים און האָבן געשטעלט אַ פעסטן פוס אין אייראָפּע. דער אל־טער וועג צום לעגענדארן מיטעלן און ווייטן מזרח איז ענדגילטיק געשלאָסן געווארן פאַר גענוע און פאַר גאַנץ מערב־אייראָפּע בכלל.

קאָלאָמבוס האָט אָבער זיך געלאָזט זוכן דעם נייעם, מערבדיקן ים־וועג קיין אינדיע. געטאָן האָט ער עס, ווי באַקאַנט, דווקא צוליב דעם, וואָס דער אַלטער וועג איז פֿאַרמאַכט געווארן דורך די טערקן, וואָס זענען אַריינגע־דרונגען קיין אייראָפּע און דעראָבערט פאַר זיך די גאַנצע ביזאַנטישע אימ־פעריע, בראש מיט קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

קאַלאַמבוס האָט, כידוע, דעם וועג נישט אַנטדעקט. דערפאַר האָט ער אַבער געפונען אַ נייעם קאָנטינענט, אַמעריקע. די אינדזלען, וואָס קאַלאַמבוס האָט געפונען ביים דאָזיקן נייעם קאָנטינענט, טראָגן אַלס זכר לטיט, דעם נאָמען וועסט־אינדיע.

זכריה דע גוויאַלפי — יידישער פירשט פון טאמאן

דער גאַנצער געביט פון מיטעלן און אונטערשטן דאָן האָט אַמאָל געהערט צו די כוזרים און פיל רוסישע שטעט פונעם דאָזיקן געביט זענען אַנטשטאַנען לעבן אַלטע כוזרים־ישובים.

אַזוי איז וואַראַנעזש אויפגעבויט געוואָרן מיט פיל הונדערטער יאָרן צוריק אויף די חורבות פון אַ כוזרים־ישוב. אויך ראָסטאָוו איז אַנטשטאַנען לעבן רויזען פון עפעס אַן אַלטן ישוב.

אויפן זעלבן דאָן, ערגעץ צווישן וואַראַנעזש און ראָסטאָוו, וויי מען איז זיך משער, לעבן דער קאַזאַקן־סטאַניצע (דאָרף) צימליאַנסקאַיאַ, איז געשטאַנען די כוזרים־פעסטונג סארקעל, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן דורך ביזאַנטישע בוי־מייסטערס. די דאָזיקע פעסטונג, וואָס האָט זיך געפענען אינעם אויסבייג ווו דער דאָן דערנענטערט זיך אַמשטאַרקסטן צו דער וואָלגע, האָט שוין מיט 1000־1100 יאָר צוריק געדאַרפט אַ פּנים שפּילן בייַ די כוזרים די זעלבע ראָל, וואָס סטאַלינגראַד האָט בעתן צווייטן וועלטקריג געשפּילט בייַ די רוסן. סארקעל האָט געשיצט די מערב־גרענעצן פון דער כוזרישער מלוכה (קעגן דער אינוואַזיע פון פּאַרשיידענע וואַנדערנדיקע סטעפּן־שבטים) אויפן וויכטיקסטן טייל פון דאָן, ווו מ׳קען פון אים לייכט דערגרייכן צו דער וואָלגע. דאָ פלעגט מען דורך דער וואָלגע זיך אַראָפלאָזן צו דער כוזרישער שטאָט איטיל בייַם קאַספּישן ים און נאָך ווייטער, — צו קאַווקאַז.

אַזוי האָבן אויך געטאָן די רוסישע שבטים, וועו זיי פלעגן דערגרייכן דעם אונטערשטן טייל פון דער וואָלגע. אַזוי האָבן זיי אויך געטאָן, שוין קעגן דעם ווילן פון די כוזרים, וועו דער רוסישער פירשט סוויאַטאַסלאָוו האָט זיך אַראָפגעלאָזט מיט דער וואָלגע, אייגענומען די שטאָט איטיל און בכלל חרוב געמאַכט די גאַנצע כוזרישע מלוכה.

בייַם אויסגוס פון דאָן, אין אַזאָווער ים, נישט ווייט פון ראָסטאָוו, ליגט

אַ קליינע שטאָט אַזאָוו, ווּאָס האָט דורכגעמאַכט אין איר געשיכטע כלערליי גילגולים. אין אַלטערטום האָט אַזאָוו געהייסן טאַנאַיס און האָט געהערט צו די קאָלאָניעס, ווּאָס די גריכן האָבן נאָך עטלעכע הונדערט יאָר פאַר קריס־טוס פאַרלייגט אויף די צפון־ברעגן פון שוואַרצן און אַזאָווישן ים. די שטאָט איז שפּעטער אַריינגעפאַלן צו די כוזרים און צו אַנדערע פעלקער, ווּאָס האָבן געוואַנדערט איבער די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד, ביז זי איז אין 14טן יאָרהונדערט פאַרנומען געוואָרן דורך די גענועזער. יענע האָבן, ווי באַקאַנט, שטאַרק אויסגעבויט די פּריערדיקע גריכישע שטעט אין דרום־רוסלאַנד: כערסאָנעס (ביי סעוואַסטאָפּאָל), פּאַנטיקאַפּעאָ (די איצטיקע קערטש), גענגריפּא (אנאפּא), טאנא (דאָס איצטיקע אַזאָוו), קאפּא (די איצ־טיקע פעאָדאָסיע) און אַנדערע, ווּאָס האָבן געדינט אַלס פאַרבינדונגס־פונקטן אויפן וועג פון גענוא און פון גאַנץ מערב־איראָפּע, קיין אינדיע און כינע.

אין טאנא, ווי עס האָט ביי די גענועזער געהייסן די גריכישע טא־נאיס, האָבן די גענועזער סוחרים געהאַט די לאַגערן פון די סחורות, ווּאָס זיי פלעגן פירן קיין אינדיע און בכלל אויפן ווייטן מזרח.

שפּורן פון ייִדן אין טאנא זאָל מען האָבן געפונען אין צוויי אויפ־שריפטן אין דער אַלטער סינאַגאָגע פון פעאָדאָסיע, ווו עס רעדט זיך וועגן ייִדן פון אזאק (אַזוי האָט געהייסן די שטאָט ביי די טערקן, ווּאָס האָבן שפּעטער באַהערשט דעם גאַנצן אַמאָליקן גריכישן ברעג ביים שוואַרצן ים).

פיל וויכטיקער און אינטערעסאַנטער איז אָבער דער פאַקט, ווּאָס אין סוף פון 15טן יאָרהונדערט איז טאנא געווען די הויפּטשטאָט פון אַ פירשטנ־טום, בראש מיט דעם גענועזער ייִד זכריה דע גוויזאָלפי. דער דאָזיקער דע גוויזאָלפי איז געשיקט געוואָרן קיין טאנא דורכן גענועזער סענאַט כדי אײַנצו־האַלטן דעם ים־וועג קיין אינדיע. געשען איז עס אומגעפער אין דער זעל־בער צייט ווען אַ צווייטער גענועזער, קאָלאָמבוס, איז געפאָרן זוכן דעם נייעם מערבדיקן ים־וועג קיין אינדיע און האָט, כידוע, אַנטדעקט נישט ווילנדיקערהייט אַמעריקע.

דער ייִדישער פירשט פון טאמאנער האָלב־אינדזל, ווו טאנא־אָזאָוו ליגט, האָט אָבער דעם אַלטן, מזרחדיקן ים־וועג קיין אינדיע נישט איינ־

געהאַלטן. טאַנא איז באַלאַגערט געוואָרן דורך די טערקן, וואָס האָבן דאָן דערָאַבערט די גאַנצע ביזאַנטינער אימפּעריע מיט קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דע גוויזאָלפּי האָט געדאַרפט עוקר זיין פון טאַנא. שפּעטער האָט אים געפֿרוווט אַריבערציען אויף איר זייט מאָסקווע.

געווען איז עס אין דער צייט וועו אין מאָסקווע איז געזעסן אויפן כסא המלכות איוואַן דער דריטער, וואָס האָט געשטרעבט צו דעראָבערן פֿאַר רוסלאַנד דעם צפון־ברעג פון שוואַרצן ים. ער האָט עס אייגנגעלאַדן דעם אַנטלאָפּענעם יידישן פּרינץ פון טאַנא צו זיך. פון דער איינלאַדונג איז אָבער גאָרנישט געוואָרן. טאַנא איז געבליבן ביי די טערקן און דער אַלטער ים־וועג פון אייראָפּע קיין אינדיע איז ענדגילטיק געשלאָסן געוואָרן.

אין יענער צייט האָט דער צווייטער און פיל מער באַרימטער גענוע־זער, קאָלאָמבוס, אָנגעהויבן זוכן אַ נייעם, מערבדיקן ים־וועג קיין אינדיע. ער האָט אָבער, ווי געזאָגט, על פּי טעות אַנטדעקט אַ לגמרי נייעם קאָנטי־נענט, אַמעריקע, און איז קיין אינדיע נישט דערפֿאָרן, בלייבנדיק, כידוע, שטעקן אויף די אינדזלען פון וועסט־אינדיע.

דער געהיימנישפולער זכריה, פּירשט פון טאמאנער האַלב־אינדזל, וואָס איז איינגעלאַדן געוואָרן דורכן צאַר איוואַן דעם דריטן קיין מאָסקווע, ווערט דורך אים אָנגערופן „יעוורעיאַנין", און די „דיאַקן" (שרייבער), וואָס האָבן אַלץ פֿאַרשריבן אין די ביכער, רופן אים אָן „זשידאָווין".

לויט איין רוסישן פֿאַרשער, ד. קאָרסאַקאָוו, איז זכריה געווען בלי שום ספק אַ ייד. אַ צווייטער, טוטשאפסקי, האַלט אַז דער צאַר האָט זיך געוועדט צו צווייי פֿאַרשיידענע פֿערזאָנען.

אויפן טאמאנער האַלב־אינדזל האָט זיך די מאַכט פון די כוזרים געַ־האַלטן אַמלענגסטן, ביזן יאָר 969. דער לעצטער כוזרישער פּירשט, וואָס ווערט דערמאָנט אין די רוסישע כראָניקעס, איז געווען געאָרגי צולו, וואָס איז צעקלאַפּט געוואָרן דורכן רוסישן פּירשט פון טמו־טאראקאן, אין בונד מיט די גריכן אין יאָר 1016.

זכריה גופא האָט זיך צום ערשטן מאָל געוועדט מיט אַ בריוו צום רוסישן צאַר אין יאָר 1483, דורכן רוסישן סוחר גאַווּרילא פּעטראָוו, וואָס האָט זיך געפונען אין קרים. דער בריוו איז נישט געפונען געוואָרן. אָבער

עס איז פאַראַן דער ענטפער פון צאַר, מיט דער אייגלאַדונג צו קומען קיין מאָסקווע. די אייגלאַדונג איז צו זכריהן נישט דערגאַנגען. אין יאָר 1486 האָט זיך זכריה ווידער געוועגדט מיט דער זעלבער בקשה צום צאַר, דורכן סוחר סענקאָ כאַזניקאָוו און ווידער באַקומען אַן אייגלאַדונג געשיקט צו „זכריה יעוורעיאַנין". פאַראַן אַ מיינונג אַז אויף דעם האָט געווירקט דער „דיאַק" (שרייבער) פיאָדאָר קוריצין, וואָס האָט צוזאַמען מיט זיין ברודער געהערט צו די „יודאַיזירנדיקע".

אין יאָר 1489 האָט איוואַן דער דריטער אייגעלאַדן פון וועגדיק דעם דאָקטאָר לעאָן זשידאָווין, וואָס איז געווארן הויף־דאָקטאָר ביים צאַר. ביז די „יודאַיזירנדיקע" האָט מען אין מאָסקווע פאַר יידן און מוסולמענער ווייניקער מורא געהאַט ווי פאַר קאַטאָליקן. איוואַן דער דריטער האָט, אַ שטייגער, אַרויסגעוויזן אויך פיל רעספעקט צום ייִד כאַזא קאָקאָס, וואָס איז געווען זיין דיפלאָמאַטישער אַגענט ביים קרימער כאַן מענגלי גירעי.

אין 1487, איידער ער האָט נאָך באַקומען די צווייטע אייגלאַדונג, האָט זכריה זיך געוועגדט מיט אַ דריטער בקשה צום צאַר, דורכן אַרמענער באַגדאַן. געשריבן אין לאַטיין, איז די דאָזיקע בקשה פאַראַן צווישן אַלטע רוסישע דאָקומענטן. ווי עס וויזט זיך אַרויס פון איר, איז זכריהס פאַמיליע־נאָמען געווען גויגורסיס און ער האָט דאַן געווויגט אין דער שטאָט קאָפאריא, נישט וויט פון טאמאן. איוואַן דער דריטער האָט ווידער אייגעלאַדן זכריהן צו קומען און האָט אינסטרוירט זיין געזאַנדטן שעאין, צו שיקן צו זכריהן אַ טאָטער, וואָס זאָל אים ברענגען קיין מאָסקווע. צו גלייך האָט ער געבעטן אויך דעם כאַן גירעי צו שיקן צוויי טאָטערן צו זכריהן, וואָס וויסן דעם וועג פון „טשערקאַס" (ווי עס האָט געהייסן אוקראַינע) קיין מאָסקווע. זכריהס רייזע איז אָבער נישט צושטאַנד געקומען, ווי עס האָט שפעטער אינפאָרמירט דער פירשט ראָמאַדאַנאָווסקי, האָבן די באַגלייטער אָפגעווארט זכריהן דעם „טשערקאַסין" (!) אין אַן אָפגערעדטן פונקט, אָבער ער איז נישט געקומען, נאָר האָט געמאָלדן, אַז ביי זיי איז אַ גרויסע „סמוטע" (שטאַרק אומרויק) און ער קען נישט פאָרן, היות ער האָט „אַ גרויסע משפּחה".

אין יאָר 1500 איז אין „נאַקאַז" (אינסטרוקציע) צום געזאַנדטן אי־וואַן קובענסקי, זכריה דערמאָנט געווארן אַלס „פריאַזין" (איטאַליענער),

זואָס האָט פּריִער געווווינט אין טשערקאַס און דינט איצט דעם כאַן פון די קרימער טאַטארן, מענגלי־גירעי.

דער היסטאָריקער פון רוסישן יידנטום, גרעסן, און אַנדערע היסטאָריקערס אידענטיפיצירן זכריהן מיטן יִיד זכריה, וואָס האָט געשאַפֿן די „יו־דאַיזאַנטן"־סעקטע אין נאַווגאָראָד. ברוצקוס איז קעגן דעם, האַלטנדיק אַז עס זענען געווען צוויי זכריהס: איינער אין קרים, און דער צווייטער אין קיִעוו. ער פֿאַררופט זיך אויף די פֿאַרשונגען פון פּ. ברון, וואָס האָט זיך באַנוצט מיט די געזעזישע מאַטעריאַלן וועגן קרים. די משפּחה גויקסוליס אַדער גוויזאַלפּי האָט, לויט ברונען געווווינט אין טאמאן נאָך פון 13טן יאָרהונדערט. זכריהס זיידע, שמעון דע גוויזאַלפּי, האָט געהערשט איבער דער שטאָט מאטרעגא (טאמאן). די שטאָט איז געווען אַ באַזונדער פּירשטנטום, וווּ עס איז געזעסן אַ רעזידענט פון געזנער רעפּובליק. זיין זון האָט זיך מתחתן געווען מיטן הערשער פון קאַפֿאריא. איידער די טערקן האָבן איינגענומען מאטרעגא אין יאָר 1482, האָט זכריה געבעטן הילף ביי די געזנער הערשער. ער האָט אויך דערציילט דערביי, אַז ער האָט געוואָלט אַנטלויפֿן קיין געזנע, אָבער איז אונטערוועגנס באַרויבט געוואָרן דורכן וואלאכישן וואיעוואדע סטעפֿאן און געמוזט צוריקפֿאָרן צום אינדזל מאטרעגא (טאמאן).

יידישע שטעט אין קאַווקאַז

דער טאמאנער האַלב־אינדזל, וואָס איז באַקאַנט פון די עלטסטע צייטן, וויל דאָרטן איז אַנטשטאַנען איינע פון די עלטסטע רוסישע פּירשטנטומס, די אַזוי גערופענע טמו־טאראקאן, געהערט צו יענעם טייל פון קאַווקאַז, וואָס איז געווען נאָך באַקאַנט די גריכן אין אַלטערטום, — לאַנג פאַר קריס־טוסן. קאַווקאַז און דער עיקר זיין ברעג ביים שוואַרצן ים, פאַרנעמט, כידוע, אַ גרויסע ראָל אין דער גריכישער מיטאָלאָגיע. אַהין איז עס געפאָרן אַדי־סעי מיט די אַרגאָנאַווטן, זוכנדיק די לעגענדאַרע „גאָלדענע וואָל". אויפן זעלבן שוואַרץ־ימיקן ברעג פון קאַווקאַז האָבן זיך עס געפונען די שטעט פאנאגאָריע, אנאפא, דיאָסקוריאַ א״אַנד, וואָס האָבן דורכגעמאַכט אַ גרוי־סע געשיכטע, אַריבערגייענדיק אין די הענט פון פאַרשיידענע פעלקער און שבטים, וואָס האָבן דורך קאַווקאַז זיך אַרײַנגעריסן קיין איראָפּע.

פיל פון די דאָזיקע שטעט האָבן מיט יאָרהונדערטער שפּעטער גע־שפּילט אַ גרויסע ראָל אין האַנדל, וואָס די גענועזער האָבן דורך זייערע קאָלאָניעס אין קרים געפירט מיט פערסיע און אינדיע.

אין דער צייט פון דער גריכישער קאָלאָניזאַציע אין אַלטערטום האָט דער טאמאנער האַלב־אינדזל געטראָגן דעם נאָמען טאמאן טארכאן. די געגנט גופא איז, פונקט ווי קרים, געווען באַזעצט דורך די סקיפן, — די פאַרגייער פון די סלאַוון אין די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד און אין פּא־דער־קאַווקאַז. ווער עס זענען געווען אָט־די דאָזיקע אוראַלטע אייגנווינער פון דעם גרויסן שטח צווישן דער וואָלגע און דונאַי, איז נישט קלאָר עד־היום. די אַלטע מיינונג, אַז די סקיפן זענען געווען איראַנער און זאָלן האָבן אַרײַנגעוואַנדערט קיין רוסלאַנד פון פּרס ומדי, טרעט איצט אָפּ דעם פלאַץ פאַר אַ צווייטער מיינונג, אַז די סקיפן זענען באַשטאַנען פון אַ געמישטער באַפעלקערונג פון איראַנישע און טיורקישע שבטים.

אין דעם פאַל איז אויך לייכטער צו דערקלערן דעם מאָדנעם נאָמען

טמו טארכאן, — ווי ס׳האָט ביי די גריכן געהייסן דער איצטיקער טאמאנער האַלב־אינזל. דאָס וואָרט „טארכאן" איז, אגב, פֿאַרשפּרייט אין דרום און מזרח־רוסלאַנד, פון קרים ביז איבער דער וואָלגע און אַפֿילו זיין צופלוס קאמא, — דינט ער דאָרטן אַלס נאָמען פֿאַר פיל באַווויינטע פונקטן און באַ־דייט ביי דער טיורקישער באַפעלקערונג (דער עיקר טאָטארן) — הערשער. טאמאן ווידער, באַדייט ים־דורכגאַנג. אַזוי אַרום וואָלט זיך דאָס מאָדנע וואָרט טמו טארכאן געלאָזט איבערזעצן, אַלס הערשער פון ים־דורכגאַנג (געמיינט דעם איצטיקן קערטשער ים־דורכגאַנג פון אַזאָווער אין שוואַרצן ים). ביי די רוסן, וואָס האָבן ענדגילטיק באַזעצט דעם דאָזיקן האַלב־אינזל, איז טמו־טארכאן פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין רוסיפיצירטן ווויל־קלינגענדיקן „טמו־טאראקאן".

אויפן דאָזיקן האַלב־אינזל געפינט מען נאָך עד־היום רוינען פון די אַלטע גריכישע ישובים. עס זענען דאָרטן אָבער נישטאָ קיין שפּורן פון יידן. די גריכישע קאָלאָניעס אין שכנותדיקן קרים, ווי פאנטיקאפּעאָ (קערטש), פעאָדאָסיאַ, טאנא, דער פֿאַרשוווּנדענער גריכישער כערסאָנעס לעבן איצ־טיקן סעוואַסטאָפּאָל, האָבן ווי באַקאַנט געציילט אַ גרויסע יידישע באַפעל־קערונג. זי איז געווואָקסן נאָך שטאַרקער, ווען קרים איז פֿאַרנומען געוואָרן דורך די כוזרים.

דאָן האָבן די דערמאָנטע שטעט געדינט ווי ערי־מקלט פֿאַר דער יידי־שער באַפעלקערונג פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואָס איז שטאַרק פֿאַרפֿאָלגט געוואָרן אין דער קריסטלעך־ביזאַנטינער אימפּעריע.

קערטש איז דאָן ווייזט אויס געווען אַ באַטייטנדיקער יידישער צענטער, היות זי האָט ביי אַראַבישע שרייבער פון יענער צייט געהייסן „סאמקארץ אל יאַהוד" (דער יידישער סאמקארץ).

אויך בעת דער הערשאַפט פון די געגנועזער אין קרים האָבן דאָרטן יידן (שוין איטאַליענישע) געשפּילט נישט קיין קליינע ראָל. אין אַרכיוו פון „אָפּיציום גהאַזאַריע", ווי ס׳האָט געהייסן אין געגנוע דער אָפּיס, וואָס האָט פֿאַרוואָלטעט מיט די געגנועזער קאָלאָניעס אין געווועזענעם, כוזרישן קרים, האָט מען געפונען אַ וועגדונג פון די יידישע סוחרים אין פּעאָדאָסיע (דאָן קאפא) וועגן איבערלאָזן דאָרטן דעם געגנועזער פֿאָליציימייסטער, וואָס האָט,

אַ פּנים, געהאַט אַ גוטע מיינונג ביי די דאָרטיקע יידן. אגב, האָט גאַנץ קרים אין יענע צייטן בכלל געטראָגן אין איטאַליע דעם נאָמען „גהאַזאַריע" (דאָס כוזרים־לאַנד).

פון די גריכישע צייטן זענען אין די אַלע אַלטע גריכישע שטעט גע־פונען געווארן מצבות מיט די טיפיש־יידישע סימבאָלן, ווי מנורות, שופ־רות, לולבים. וואָס שייך דעם טאמאנער האַלב־אינדזל מיט זיין אַממערסטן באַקאַנטער גריכישער קאָלאָניע, פאנאגאָריע, — איז זי, אַפּנים, נישט גע־וען קיין אויסנאַם צווישן די איבעריקע גריכישע שטעט און האָט אויך גע־האָט אַן אָנזעעוודיקע יידישע באַפעלקערונג, וואָס איז, וואַרשיינלעך, גע־וואַקסן וען טאמאן איז אַריבער צו די כוזרים.

אמת, פון פאנאגאָריע זענען פאַרבליבן אַמוויניקסטן שפורן. אָבער אינ־טערעסאַנט איז, אַז אין די אַלטע אַרמענישע כראָניקעס הייסט פאנאגאָריע „יוּדא טע־האי", — יידישע שטאָט. דער יידישער כאַראַקטער פון דער שטאָט איז, אָלזאָ, אונטערגעשטראָכן געווארן דורך די אַרמענער, פונקט ווי די אַראַבער האָבן עס געטאָן שפּעטער בנוגע קערטש (סאמקארץ), וואָס ליגט אויף דער צווייטער זייט פון קערטשער ים־דורכגאַנג, קעגנאיבער דער אַל־טער פאנאגאָריע, מיט וועלכער קערטש אַליין האָט געהערט צו די גרעסטע שטעט פון קימעריישן באָספאָר, ווי דער ים־דורכגאַנג האָט געהייסן ביי די גריכן.

מיטן נאָמען יידישע שטאָט האָבן, אגב, די אַרמענער אָנגערופן אויך די שטאָט דערבענט, אויף קאַווקאַז, וואָס ליגט ביים קאַספּישן ים און וואָס האָט געהייסן אויך ביי די אַראַבער יודא פארא.

די אַלטע כּוזרים־פּעסטונג אין רוסלאַנד

די וועלט־פּרעסע האָט אַנומלטן געבראַכט אַ ידיעה, אַז אַ וויסנשאַפּט־לעכע עקספּעדיציע פון עגיפּטאָלאָגן און אַרכעאָלאָגן פֿאָרט קיין מצרים, כדי אָפּצוהיטן דאָרטן די פּיראַמידן און אַנדערע אַלטערטימלעכקייטן, וועמעז עס דראָט איצט אַ געפֿאָר. די דאָזיקע געפֿאָר איז אַנטשטאַנען אין שייכות מיט דעם בוי פון דער אַסוואַן־דאַמבע אויף דעם טייך ניל. די גרויסע דאַמבע, וואָס בויען זי וועט דויערן עטלעכע יאָר, וועט פֿאַרהאַלטן דעם שטראָם וואַסער אויפן ניל ביי אַסוואַן, וווּ עס וועט איינגעאָרדנט ווערן אַ גרויסער קינסטלעכער רעזערוואָאָר פון וואַסער.

די עקספּעדיציע, וואָס איז אָפּגעפֿאָרן פון אַמעריקע, איז אויסן צו שיצן, ווי געזאָגט, די פּיראַמידן, וואָס געפֿינען זיך אין דער געגנט פון דער געפֿלאַנטער דאַמבע. די מעשה איז, וואָס דער דערמאָנטער קינסטלעך־געשאַפּענער ים וועט פֿאַרפֿלייצן אַ גרויסן שטח אַרום זיך, דערוונטער אויך אייניקע גאָר אַלטע פּיראַמידן, וועלכע זענען געשאַפֿן געווָארן נאָך אין דער צייט פון די פּרעהס. ווילן דעריבער די אַמעריקאַנער געלערנטע ווי עס איז אויסהיטן די גרויסע פּיראַמידן, וואָס זענען איבערגעבליבן פון דער צייט פון די פּרעהס, פון דער פֿאַרפֿלייצונג, וואָס וועט קומען דורך דעם ים, וואָס וועט אַנטשטיין צוליב דער מעכטיקער דאַמבע, וואָס מען האָט איצט אָנגעהויבן אויפשטעלן אויפן ניל.

מיר דערציילן די דאָזיקע גאַנצע געשיכטע, ווייל אַן ענלעכע געשיכטע איז געשען מיט צען יאָר צוריק, וועמען איז צוגעטראָטן בויען דעם קאַנאַל צווישן די טייכן וואָלגאַ און דאָן. דער דאָזיקער קינסטלעכער קאַנאַל פֿאַראייניקט די ביידע גרויסע רוסישע טייכן ביי אַ פונקט, וווּ זיי דערנענטערן זיך איינע צו דער אַנדערער אַזוי נאָענט, אַז עס איז געווען מעגלעך דורכצוגראָבן דעם שמאָלן פּאָס ערד צווישן זיי און צו פֿאַראייניקן זיי ביידע מיט אַ קינסטלעך־געשאַפענער וואַסער־פֿאַרבינדונג. דערביי איז, ווי

אין דעם פאַל מיט דער אַסוואַן־דאַמבע אויפן ניל, געשאַפן געוואָרן אַ קינסטלעכער גרויסער רעזערוואָאר פון וואַסער, מיט דאַמבעס, וואָס רעגולירן דעם שטראָם וואַסער פון דעם קאַנאַל. דאָס האָט מעגלעך געמאַכט צו רעגולירן די נאַוויגאַציע פון דער וואָלגאַ צום דאָן און פאַרקערט.

ביים שאַפן דעם גרויסן קינסטלעכן וואַסער־רעזערוואָאר איז מען אָבער דערגאַנגען, אַז ער וועט פאַרפלייצן אַ ריי אַלטערטימלעכקייטן. אויף דעם האָט אויפמערקזאַם געמאַכט פּראָפעסאָר אַרטאַמאַנאָוו, דער באַקאַנטער סאָוועטישער קענער פון דער געשיכטע פון דער כוזרישער מלוכה, וואָס האָט עקסיסטירט, ווי באַקאַנט, ביים דאָן און ביי דער וואָלגאַ.

דער קאַנאַל צווישן וואָלגאַ און דאָן איז אויסגעגראָבן געוואָרן ביי דער קאָזאַקן־„סטאַניצאַ" (דאָרף) צימליאַנסקאַיאַ, וואָס איז אין דעם אַלטן רוס־לאַנד געווען באַרימט מיט אירע וויינגערטנער און מיט דעם „צימליאַנסקער" וויין. נישט וויַיט פון אָט דער „סטאַניצאַ" געפינען זיך אָבער די חורבות פון דער אַלטער כוזרישער פעסטונג סאַרקעל. האָט פּראָפעסאָר אַרטאַמאַנאָוו אויפמערקזאַם געמאַכט אַז היות מען גייט פאַרפלייצן די גאַנצע געגנט אַרום דער פעסטונג, וואָלט געווען נייטיק אויסצוגראָבן, אייַדער מען הייבט אָן די גאַנצע פאַרפלייצונגס־אָפּעראַציע, די חורבות פון אָט־דער גאָר אַלטער פעסטונג, און מאַכן אַ געניוע באַשרייבונג פון די אַלע זאַכן וואָס וועלן אַנטדעקט ווערן אויף דעם פּלאַץ, וווּ די פעסטונג האָט זיך אַמאָל געהאַט געפונען.

די כוזרישע פעסטונג סאַרקעל, וואָס איז געלעגן אויף דעם סטראַטעגיש־וויכטיקן שמאָלן פּאָס, וווּ די וואָלגאַ און דער דאָן דערנענטערן זיך צום נאָענטסטן אייַנע צו דער אַנדערער, וועלכע צוערשט דערמאַנט מיט העכער טויזנט יאָר צוריק פון דעם ביזאַנטיניש אימפּעראַטאָר קאָנסטאַנטין פאָרפיראָגענעטאַ. אין זיינס אַ בוך דערציילט ער, אַז די כוזרים האָבן זיך געוועגדט צו אים מיט דער ביטע צו העלפן זיי אויפשטעלן אַ פעסטונג צווישן דאָן און וואָלגאַ, כדי צו שיצן זייער גרענעץ קעגן די איבערפאַלן פון ווילדע נאָמאַדן־פעלקער, וואָס פלעגן אָנקומען פון דער וואָלגאַ און פלעגן באַפאַלן די כוזרישע גרענעץ ביים דאָן. דער קייסער קאָנסטאַנטין האָט דעמאָלט געשיקט זיינע אַרכיטעקטן און בויי־מייסטערס אין דער כוז־

דישער מלוכה, און זיי האָבן דערפילט דעם פֿאַרלאַנג פון די כוזרים וועגן בויען אַ פּעסטונג, וואָס זאָל שיצן דעם שמאָלן פּאַס צווישן דער וואָלגאַ און דעם דאָן, וווּ רוסלאַנד האָט איצט אויפגעבויט דעם קאַנאַל.

דאָס בויען פון יענער אַלטער פעסטונג האָט געדויערט אַ היפּש ביסל צייט, ווייל עס האָבן אויסגעפעלט ציגל און אַנדערע בוי־מאַטעריאַלן. די פּעסטונג האָט באַקומען דעם נאָמען סאַרקעל (אויף העברעיש סרקל אָדער שרכיל). דאָס באַדייט אויף כוזריש „דער ווייסער טורעם" (בייַ די טשוּוואָשן, אַ פֿאָלק, וואָס וווינט עד־היום בייַ דער וואָלגאַ, און איז פֿאַרוואַנדט מיט די אַמאָליקע כוזרים, איז נאָך איצט פֿאַראַן דאָס וואָרט „קיל", וואָס דער טייטש דערפון איז אַ פעסטונג אָדער טורעם).

שפּעטער איז סאַרקעל דערמאָנט געוואָרן בייַ די רוסן. וועג זייער פּירשט סוויאַטאָסלאַוו האָט אונטערגענומען זיין אַקציע קעגן דער כוזרים־מלוכה, וואָס האָט, ווי באַקאַנט, באַהערשט אַ ריי רוסישע שבטים און געצוווּנגען זיי צו צאָלן צינזן צו די כוזרים, האָט ער זיך געלאָזט קודם־כל אויף דער פעסטונג סאַרקעל. ער האָט זי דערָאבערט אין דעם יאָר 965. אַזוי אַרום האָט ער געמאַכט פריי פֿאַר זיך דעם וועג צו לאַנד זיך מיט דער וואָלגאַ אַראָפּ צו דער הויפּטשטאָט פון די כוזרים, איטיל, וואָס ער האָט שפּעטער איינגענומען. דערמיט האָט ער חרוב געמאַכט די גאַנצע כוזרישע מלוכה.

סאַרקעל בייַ די רוסן וועלט טאָקע אויך אָנגערופן „ביאַלאַ וויעזשאַ" (ווייסער טורעם).

די רוינען פון סאַרקעל, וואָס מען האָט נאָך פריער געהאַט אַנטדעקט, האָבן מיט זיך פֿאַרגעשטעלט ציגלנע מויערן פון דער פעסטונג. די אַרומי־קע איינווווינער האָבן ביסלעכווייז צעשלעפּט די דאָזיקע ציגל, און עס זע־נען איבערגעבליבן אַ סך גריבער אויף דער אַמאָליקער טעריטאָריע פון יענער פעסטונג.

די אויסגראָבונגען, וואָס אַרטאַמאָנאָוס עקספּעדיציע האָט דורכגע־פירט, האָבן באַוויזן, אַז סאַרקעל האָט פֿאַרנומען אַ שטח פון אַכצן העקטאַר און איז געווען אָפּגעטיילט פון דעם טייך מיט אַ קינסטלעך גרוב (פּאָסע) און אַ וואַל. די מויערן פון דער פעסטונג זענען געווען אַרום פיר מעטער דיק און זעקס־זיבן מעטער הויך. אַ רייע טורעמס האָבן פֿאַרפעסטיקט די

וועגט אַרום דער פעסטונג. דאָס הויפט־טויער אין דער פעסטונג איז געווען אַרום פינף מעטער ברייט, און האָט זיך געפונען אין איינעם פון די טו־רעמס, וואָס איז געווען גרעסער פון די אַנדערע. אין דער פעסטונג גופא האָבן זיך געפונען די געביידעס פאַר דער וואַך, ווי אויך אַ ברונעם.

די פעסטונג איז געווען צעטיילט אין צוויי טיילן און פאַרבויט מיט ציגל־בנינים. אין דרום־טייל איז געשטאַנען די ציטאַדעל, מיט דיקע מויערן, וואָס זענען געווען דריי מעטער ברייט. די ציגל צו בויען די ציטאַדעל און די אַנדערע געביידעס האָט מען, ווייזט אויס, באַקומען פון ציגלניעס. די אויוונס פון די ציגלניעס האָט מען אויסגעגראָבן אויף דעם ברעג פון דאָן. צו הייצן די ציגלניעס האָט מען באַנוצט דעמבעס, טאָפאָלן און אַנדערע ביימער פון די אַרומיקע וועלדער, פון וועלכע עס איז שוין לאַנג קיין שפור נישט פאַרבליבן. אָבער דער אַנאַליז פון די פאַרקוילטע האָלאָוועשקעס האָט דאָס אויפגעדעקט. מען האָט אויך אויסגעגראָבן די רעשטלעך פון אַ בנין, וואָס איז געווען אפשר אַ קאַזאַרמע, אָדער אַ „קאַראַוואַן־סאַראַי" (גאַסט־הויז).

ביי די אויסגראָבונגען האָט מען אויך געפונען אַ טאָפּ מיט פּראָסע, אוצרות פון באַגילדעטע גאַרטלען, האַלדז־בענדער, זילבערנע מטבעות, וואָס שטאַמען פון פאַר טויזנט יאָר צוריק.

אויף די ציגל, וואָס מען האָט דאָרט אויסגעגראָבן, האָט מען געפונען געהיימניספולע סימנים, וועמענס אָפּשטאַם איז נישט אין גאַנצן קלאָר. פון די סימנים דרינגט מען אַרויס, אַז אַ חוץ די גריכן פון ביזאַנץ, האָבן ביים בויען די פעסטונג זיך באַטייליקט כוזרים אַליין, אַלאַנען (אַ פאָלק, וואָס די כוזרים האָבן געהאַט באַהערשט און זיי אויך טיילווייז מגייר געווען), ווי אויך יידן. צייכנס אַזעלכע, ווי די, וואָס מען האָט אַנטדעקט אין סאַרקעל, האָט מען אויך פריער געפונען אין יאַלטאַ, די הויפטשטאָט פון קרים.

מען האָט אויך אויף די ציגל געפונען סימנים און סכעמאַטישע צייכענונגען פון חיות, מענטשן און געאָמעטרישע פיגורן. אין דרויסן פון דער פעסטונג האָט מען געפונען סימנים פון הייזער. מען האָלט אַז דאָרטן איז געווען דער לאַגער פאַר קאַראַוואַנען פון דער דורכמאַרשירנדיקער אַרמיי, וואָס פלעגט אין אַ פאַל פון נויטוועגדיקייט קומען פאַרטיידיקן סאַרקעל.

די געהיימניספולע סימנים אויף די אויסגעגראָבענע ציגל האָבן געשטויסן אייניקע געלערנטע צו טראַכטן וועגן דעם פּראָבלעם פון דער כוזרישער שריפט. ביז איצט האָט מען געהאַלטן, אַז די כוזרים האָבן נישט געהאַט קיין אייגענעם אלף־בית און אויך נישט קיין שריפט בכלל. אַלע ידיעות וועגן די כוזרים שטאַמען, ווי באַקאַנט, פון די אַרומיקע פעלקער: די ביזאַנטינער, אַראַבער און רוסן, וואָס האָבן מיט זיי געהאַנדלט אַדער געפירט מלחמות קעגן זיי, ווי אויך פון דער העברעישער קאָרעספּאָנדענץ, וואָס די כוזרישע מלכים האָבן געפירט מיט דעם באַרימטן יידישן פּינאַנץ־מיניסטער אין שפּאַניע, חסדאי איבן שאַפּרוט.

אַ פּערסישער היסטאָריקער, פּאַכראַד־אַדין, וועלכער האָט געלעבט אין דעם 13טן יאָרהונדערט, האָט אָבער געשריבן, אַז די כוזרים האָבן יאָ געהאַט אַ שריפט, וואָס האָט זיך, פונקט ווי העברעיש, געלייענט פון רעכטס אויף לינקס. רוסישע געלערנטע, וואָס האָבן פאַרגליכן די סימנים אויף די ציגל מיט די סימנים אויף די וואַסער־כלים און אויף אַנדערע זאַכן, וואָס מען האָט אויסגעגראָבן אין אַנדערע ערטער ביים טייך דאָן, וווּהין די כוזרים האָבן דערגרייכט, האָבן אויסגעפונען זייער ענלעכקייט מיט דער טערקישער רונען־שריפט.

דער יונגער יידישער געלערנטער ב. נאַדעל, וועלכער וווינט איצט אין פוילן און פאַרנעמט זיך דאָרטן פלייסיק מיט דער געשיכטע פון די כוזרים, האָט אַרויסגעגעבן לעצטנס אין וואַרשע אַ בוך וועגן דער עלטסטער געשיכטע פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע. אין דעם דאָזיקן בוך וויידמעט ער זייער פיל פּלאַץ דער געשיכטע פון דער כוזרישער מלוכה. ער גיט, אגב, אויך אַ געוויע באַשרייבונג פון די אויסגראָבונגען אויף דעם פּלאַץ פון דער פעסטונג סאַרקעל.

וווייזט ער טאַקע אָן אין זיין בוך, אַז אַ רייַ סימנים אויף די ציגל שטעלן מיט זיך פאָר די העברעישע אותיות ה, ח, יג, אַדער יד, אַדער ב, און אַז אויף אַנדערע ציגל געפינט מען אויך די צייכענונגען פון מנורות.

ער שטעלט אויך אין זיין ווערק די פראַגע: צי קען מען נישט לייענען די כוזרישע שריפט אויף העברעיש? פאַרגלייכנדיק וווייטער די כוזרישע

אויפשריפטן מיט די, וואָס מען האָט געפונען אין אַנדערע פלעצער, גע־
פינט ער אַ גאַנצן (גאַנצן) פּסוק, וואָס דערציילט אין העברעיש אותיות
וועגן דעם אָנקומען פון „ראש" (אָנפירער) באַנטשאָק, אַ באַקאַנטע היסטאָ־
רישע פיגור און פירער פון דעם פּאָלק „פּאָלאָווצי" (קיפּטשאַקעס).

II

פּוילן

פון וואַנען שטאַמען די פּוילישע יידן?

מיט 1000־1200 יאָר צוריק זענען שוין אין דרום־מזרח טייל פון רוס־לאַנד געווען באַטייטנדיקע יידישע השפּעות. די דאָזיקע השפּעות זענען אַהין געקומען דורך צוויי וועגן. ערשטנס, דורך קרים, וווּ עס זענען מיט איניקע יאָרהונדערט פאָר דער איצטיקער צייטרעכענונג אַנטשטאַנען רייכע גרויסע גריכישע קאָלאָניעס, וואָס האָבן אויך געהאַט אַ באַדייטנדיקע און איינפלוס־רייכע יידישע באַפעלקערונג.

צווייטנס, האָבן די דאָזיקע השפּעות געקענט קומען קיין דרום־רוסלאַנד דורך קאָווקאַז. טראַנסקאָווקאַזיען האָט אין אַלטערטום געהערט, צום טייל אָדער אין גאַנצן, צו די דעמאָלטיקע גרויסמאַכטן אשור, בבל און פּערסיע, וואָס האָבן, וויי באַקאַנט, באַהערשט אויך ארץ־ישראל (אין פאַרשיידענע צייטן). לויט דער לעגענדע פון פיל קאָווקאַזער פעלקער, האָבן די דאָזיקע מלוכות, נאָכן אָפּפירן ארץ־ישראל, באַזעצט פיל יידישע קריגס־געפאַנגענע אין ארמעניע, גרוזיע און אזערביידזשאַן (דאָס אַמאָליקע מדי). צו דער צייט פון דער אַנטשטייונג פון דער כוזרישער מלוכה, זענען אין פּערסיע און מע־סאָפּאָטאַמיע געווען קאַנטיקע יידישע ישובים, און פון דאָרטן, דורך קאָווקאַז, האָט זיך די יידישע השפּעה געקענט דורכזעצן צו די כוזרים.

אַזוי צי אַנדערש, — דער פאַקט, וואָס די כוזרים האָבן אָנגענומען דעם יידישן גלויבן אין מיטן פון 9טן יאָרהונדערט, איז אַ געוואָגדער באַוויז פון דער שטאַרקייט פון די יידישע השפּעות אין דרום־רוסלאַנד, — אין אַ צייט, וועו מזרח־אייראָפּע האָט בכלל נישט אָנגעהויבן צו וויסן פון יידן און וועו אויך דער קינפּטיקער גרויסער יידישער צענטער אין פוילן, איז נאָך לגמרי נישט געווען בנימצא.

דער דאָזיקער אומשטאַנד האָט, פאַרשטייט זיך, געקענט באַוועגן גע־וויסע פאַרשער צו רעווידירן די אַלט־אָנגענומענע שטעלונג, אַז יידן זענען געקומען קיין פוילן, און מזרח־אייראָפּע בכלל, דווקא פון מערב. דער יידי־

שער שטראַם האָט געקענט גיין אַהין אויך פון מזרח, — פון די צפון־ברעגן פון שוואַרצן ים, צי פון קאַווקאַז און קרים, — דורך די רוסישע דרום־סטעפּעס. און עס קען אויך זיין, אַז די ייִדישע באַפעלקערונג פון פּוילן האָט זיך אויסגעבילדעט פון עלעמענטן, וואָס האָבן אַהין איינגעוואַנדערט (אין פאַרשיידענע תקופות), — סיי פון מערב, סיי פון מזרח, — פּינקטלעכער פון דרום־מזרח.

אין דער היסטאָרישער וויסנשאַפט קען מען זיך אויך אַנשטויסן אויף דער מיינונג, אַז ייִדן זענען געקומען אויך קיין רוסלאַנד, נישט פון מערב, דורך דייטשלאַנד און דורך פּוילן, אַז זיי האָבן בכלל נישט איינגעוואַנדערט קיין רוסלאַנד, נאָר אַז די שפּעטער אַנטשטאַנענע רוסישע מלוכה האָט זיי שוין געפונען, אַזוי צו זאָגן, פאַרטיקערהייט אויפן אָרט, ווייל זיי געהערן צום טייל צו די עלטסטע תושבים פון דער רוסישער מדינה, היות זיי פּירן זייער אָפּשטאַם פון די... כוזרים.

אַזאַ מיינונג ווערט געבראַכט אין דער געשיכטע פון ייִדישן פאָלק, וואָס איז געשריבן געוואָרן דורך דעם באַקאַנטן פראַנצויזיש־ייִדישן געלערנטן טעאָדאָר ריינאַק. דערציילנדיק דאָרט וועגן די כוזרים, מאַכט ריינאַק פאָלגנדע באַמערקונג: „אייניקע מיינען, אַז די כוזרים זענען טיילווייז די עלטערן פון די איצטיקע ייִדן אין דרום־רוסלאַנד".

דער דאָזיקער געדאַנק איז אויך אַנטוויקלט געוואָרן דורך מאַקסימיליאַן גומפּלאָוויטש, זון פון באַקאַנטן פּוילישן סאָציאָלאָג, וואָס האָט געבראַכט די השערה פון ריינאַקן און געפֿרווט אָנוועגדן אויך צו די פּוילישע ייִדן. דער יונגער גומפּלאָוויטש האָט זיך געשטעלט דעם ציל צו באַווייזן, אַז ייִדן זענען געווען נישט קיין צוגעוואַנדערטער עלעמענט אין פּוילן. — נאָר פאַרקערט, אַז זיי געהערן צו דער עכטער, אַלטגעזעסענער באַפעלקערונג פון פּוילן, צו זייַנע אָבאָריגענען.

צו דעם צוועק האָט גומפּלאָוויטש אין זיין בוך וועגן „די אַנהייבן פון דער ייִדישער רעליגיע אין פּוילן", זיך בריַיט אָפּגעשטעלט אויף דער באַטייטונג פון דער כוזרישער קאָלאָניזאַציע אין דרום־רוסלאַנד מיט 1200 יאָר צוריק. דערבייַ האָט ער אָנגעוויזן, אַז די כוזרישע מלוכה האָט זיך אין דער צייט פון איר פּוינאַנדערבלי, פאַרשפּרייט ווייט צו מערב, פאַרכאָפּנדיק

דעם דרום־טייל פון פּוילן, אונגאַרן און אַנשפּאַרנדיק איבערן דונאַי. נאָכן צעפאַל פון דער דאָזיקער גרויסער כוזרישער מלוכה, זענען די יידישע טיילן פון איר באַפעלקערונג ווייטער געבליבן זיצן אויף זייערע ווויינער־טער. אַזוי אַרום האָט די ניי־אַנטשטאַנענע פּוילישע מלוכה, באַלד ביים אָנ־הייב פון איר אַנטוויקלונג, געטראָפן ביי זיך יידן, וואָס זענען געזעסן דאָרטן פון לאַנג פריִער, נאָך פון דער צייט פון דער כוזרישער הערשאַפט...

אויך אין דער יידישער היסטאָרישער וויסנשאַפט קען מען טרעפן די מיינונג, אַז די עקספּאַנסיע פון דער כוזרישער מלוכה איז געגאַנגען ווייט איבערן דניעפּער און האָט אָנגעשפּאַרט קיין גאַליציע און אפילו נאָך ווייי־טער, — קיין אונגאַרן. דאָס עצם וואָרט „גאַליציע" ווערט דערביי אַרויס־געפירט פון העברעִישן „חלוץ", באשר בכן די כוזרישע פאָדער־מחנות זאָלן האָבן געטראָגן דעם דאָזיקן העברעִישן נאָמען, וואָס האָט געדאַרפט באַצייי־כענען זייער כאַראַקטער, אַלס אַוואַנגאַרד, צי פּיאָנערן פון די אָנגרייפּערי־שע און פּאַראויס־מאַרשירנדיקע כוזרישע שבטים. עס ווערט צוגעגעבן, אַז אויך אַ רייַ ערטער אין גאַליציע טראָגן נעמען, וואָס באַווייזן זייער כוזרי־שע אָפּשטאַמונג, — ווי כאַזאַרי, קאָזאַרי, קאָזאַראָוו, קאָזאַראָווישטיזנא, אאַז"וו. אַנדערע נעמען פון שטעט אַנטהאַלטן אין זיך אַפילו דאָס פּוילישע וואָרט „זשיד" (יִיד), — ווי זשידאַטשאָוו (אין גאַליציע) א"אַנד.

עס ווערט אַפילו אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אַז דער נאָמען „פּיאַסט" פון דער ערשטער פּוילישער קעניגלעכער דינאַסטיע, איבער דער באַטיי־טונג פון וועלכן עס איז אין דער פּוילישער פילאָלאָגיע אָנגעגאַנגען אַ לאַנ־גער וויכוח, — איז גאָר פון כוזרישׂ־טיִורקישער אָפּשטאַמונג און זאָל באַ־דייטן „פּירשט", „הויפּטלינג". אויך די ערשטע פּוילישע מטבעות פון קע־ניג מיעשקאָ טראָגן אויף זיך העברעִישע אויפּשריפטן.

ענלעכע זאַכן ווערן קאָנסטאַטירט אויך בנוגע אונגאַרן. אויך דאָרטן וענען פאַראַן ערטער מיט נעמען פון כוזרישער אָפּשטאַמונג. איין אָרט „קא־באראי", וואָס איז נישט פון אונגאַרישער אָפּשטאַמונג, ווערט אויסגע־טייטשט אַלס דאָס העברעִישע „חברים", באשר אַזוי זאָל האָבן געהייסן אַ טייל פון די כוזרישע אַוואַנגאַרד־שבטים, וואָס האָט פאַרנומען אונגאַרן. אמת, עס איז טאַקע אַ פאַקט, אַז די אונגאַרישע שבטים, וואָס האָבן

מיט 13־14 הונדערט יאָר צוריק זיך באַזעצט אין אונגאַרן, זענען אַהין גע־קומען פון דעם אוראַל־וואָלגער געביט און האָבן פריִער געדאַרפט דורכ־וואַנדערן די כוזרישע מלוכה. און עס איז דערבייַ נישט אויסגעשלאָסן, אַז אויף זייער לאַנגן וואַנדערונגס־וועג האָבן זיי מיטגעשלעפּט מיט זיך אויך כוזרישע עלעמענטן. אָבער דאָס אַליין איז נאָך נישט קיין באַוויִיז, אַז די גאַנצע כוזרישע מלוכה האָט אין זיך איינגעשלאָסן אויך דאָס איצטיקע אונ־גאַרן, אָנשפּאַרנדיק, ווי גומפלאָוויטש ווייל, אַזש ביז ניקאָלשבורג, אין עסט־רייך.

וואָס שייך דעם אומפּאַרשטענדלעכן וואָרט „קאבאראי", וואָס דער באַ־קאַנטער יידישער היסטאָריקער פון פּוילן, ד״ר יצחק שיפּער, האָט זיך גע־איילט אויסצוטייטשן אַלס דאָס העברעיִשע „חברים", ווערט מיט רעכט אַנ־געוויזן, אַז אויב זוכן אַן ענלעך־קלינגענדיק העברעיש וואָרט, טאָ פאַרוואָס שוין נישט דאָס וואָרט „קברים"?!

גומפלאָוויטשעס אייפער ביים וועלן באַוויִיזן, אַז יידן זענען געקומען קיין פּוילן פון דער כוזרים־מלוכה, און זענען, הייסט עס, אויטאָכטאָנען פון דער פּוילישער מדינה, — דערמאָנט דעם אייפער פון קאַראַימישן געלערנטן ד״ר פירקאָוויטש, וואָס האָט אין אָנפאָנג פון פאָריקן יאָרהונדערט געוואָלט דערווייזן דער צאַרישער רעגירונג, אַז די קאַראַימען פון קרים זענען געקו־מען אַהין לאַנג פאַר קריסטוסעס געבורט. כדי צו באַוויִיזן זיין אידייע־פיקס, האָט פירקאָוויטש זיך נישט אָפּגעשטעלט אַפילו פאַר פעלשן אויפשריפטן אויף מצבות, וואָס ער האָט געפונען אויפן אַלטן יידישן בית־עולם אין דער שטאָט טשופוט־קאלע.

טשופוט־קאלע באַדייט אויף טאַטעריש „יידישע פעסטונג" און וועָן די רוסן האָבן דעראָבערט די שטאָט אין 18טן יאָרהונדערט, האָבן זיי זי אָנגערופן „זשידאָווסקי גאָראָד". אָט־די שטאָט מיט אירע מאָדנע גאַסן, וואָס זענען אויסגעהאַקט צווישן בערג, מיט די היילן און פעלדזן, וואָס האָבן גע־דינט אַלס וווינונגען, — האָט עס געדאַרפט ליפערן דעם קאַראַימער גע־לערנטן דעם באַוויִיז, אַז די קאַראַימער האָבן גאָרנישט געמיינזאַמעס מיט די יידן, און אַז בילדנדיק אַ טייל פון דער אור־עלטסטער באַפעלקערונג פון קרים און קומענדיק אַהין פאַר קריסטוסעס געבורט, קענען די קאַראַי־

מער נישט האָבן וועלכע עס איז שייכות צום טויט־אורטייל איבער קריס־טוסן, און פֿאַרדינען דעריבער אַלע „פֿראַוועס", וואָס עס האָבן די רוסן און זואָס זענען אין די צאַרישע צייטן, כידוע, געלייקנט געווארן פֿאַר די יידן.

וואַרשיינלעך האָט אָט־דער דאָזיקער אַפֿאַלאָגעטישער מאַמענט אויך געשפּילט אַ באַטייטנדיקע ראָל ביים יונגן גומפלאָוויטש, וואָס האָט, אגב, געשטאַמט פון אַ פּולשטענדיק אַסימילירטער יידישער משפּחה און איז אין זיין קינדהייט בכלל אָפּגעטויפּט געווארן.

די מעשה אָבער, אַז די יידן אין מזרח־אייראָפּע שטאַמען פון די כוז־רים, איז שפּעטער אונטערגעכאַפּט געווארן דורך פּוילישע אַנטיסעמיטן, וואָס האָבן זיך געוואָלט באַנוצן מיט דעם, כדי דווקא צו באַגרענעצן די פּוילישע יידן אין זייערע רעכט...

אייניקע יאָר פֿאַרן צווייטן וועלט־קריג איז אין פּוילן דערשינען אַ בראָשור פון איינעם יאַשינסקי, אונטער אַ דריי־גאַרנדיקן קאָפּ, וואָס הייבט זיך אָן מיטן ציוניזם און ענדיקט זיך מיט דער... כוזרישער אָפּשטאַמונג פון די יידן. יאַשינסקיס „ווערק" — אַ ביליקער אַנטיסעמיטישער פּאַמפֿלעט — הייבט זיך אָן מיט געווײַנטלעכע, פּויליש־אַנטיסעמיטישע אָנפֿאַלן אויף יידן, אַז זיי האָבן אין ערשטן וועלט־קריג סימפּאַטיזירט מיט די דייטשן, אַז זיי האָבן אַפּילו מיטגעאַרבעט מיט די דייטשע אָקופּאַנטן אין פּוילן, און אַז זיי, די יידן, זענען בכלל שטענדיק אויסן געווען די רעה פון פּוילן און פון די פּאָליאַקן.

צוגלייך האָבן אָבער די יידן אויך סימפּאַטיזירט מיט די רוסן. און ווען די לעצטע זענען אין 1914 אַריין קיין לעמבערג, פֿאַרזיכערט דער מחבר, האָבן יידישע מיידלעך געקושט די עקן פון די קאָזאַקן־פּערד און געוואָרפן זיך אין די אָרעמס פון די רוסישע אָפּיצירן.

נאָכן שילדערן, אַלזאָ, ווי אַזוי די יידן זענען אין ערשטן וועלט־קריג געגאַנגען, סיי מיט די דייטשן, סיי מיט זייערע קעגנער די רוסן, שטעלט זיך דער אַנטיסעמיטישער אויטאָר אָפּ אויף דער באַליבטסטער טעמע פון די פּוילישע אַנטיסעמיטן, ווי אַזוי ווערט מען פּטור פון די יידן, און קומט דערביי אַרויס מיט פּאַלגנדער אַנטיסעמיטישער תרופה: מ׳דאַרף די יידן פֿאַרטרייבן פון פּוילן קיין דרום־רוסלאַנד, וואָרום זיי שטאַמען פון די כוז־

רים און די לעצטע ווידער זענען געקומען קיין פּוילן פון דרום־רוסלאַנד. זאָלן, הייסט עס, די יידן גיין צוריק אַהין, פון וואַנען זיי קומען...

„40 יאָר — קלאָגט זיך דער אַנטיסעמיטיש־פּוילישער שרייבער — האָט אונדז דער ציוניזם מיסטיפיצירט מיטן כלומרשט־יידישן פאָטער־לאַנד... ווי אַ פּאַרוועניו, האָט ער זיך געסטראָיעט אין אַן אָפּשטאַמונג פון שאולן און פון דודן. אָבער אין דער וירקלעכקייט האָבן נישט די פּוילישע יידן קיין שום שייכות צו ארץ־ישראל. דאָס אמתע ערשטע פאָטערלאַנד פון די אייראָפּעישע יידן, די כוזרים, איז נישט דער עמק הירדן און די הרי יהודה, נאָר דרום־רוסלאַנד". די אונטערשטע שורה פון אַנטיסעמיטישן שרייבער איז, אַלזאָ: „כוזרים, פּאָרט צוריק אַהיים!".

פּאַרשטייט זיך, אַז יאַשינסקי פּאַררופט זיך אין זיין בראָשור אויפן דערמאָנטן בוך פון גומפלאָוויטש, — דעם חשובן שאָפער פון דער גאַנצער טעאָריע וועגן דער כוזרישער אָפּשטאַמונג פון די פּוילישע יידן. גומפלאָוויטש, וואָס האָט דורך זיין טעאָריע געוואָלט, ווי מיר זענען, „פּאַרענטפערן" די יידן, אַז זיי געהערן צו די עלטסטע תושבים פון פּוילן און קענען נישט דעריבער באַהאַנדלט ווערן אַלס פרעמדע און צווייטראַנגיקע בירגער פון לאַנד, — האָט זיך, נעבעך, געווויס נישט פאָרגעשטעלט, אַז זיין טעאָריע וועט אויסגעקירעוועט ווערן קעגן זיין הויפּט־כוונה און אַז די יידן זאָלן טאָקע און דווקא אַלס „כוזרים", געטריבן ווערן דורך פּוילישע אַנטיסעמיטן צוריק אין כוזרים־לאַנד...

אגב, איז די כוזרישע טעאָריע וועגן דער אָפּשטאַמונג פון די יידן (שוין נישט בלויז פון מזרח־אייראָפּע, נאָר פון יידן בכלל) באַנוצט געוואָרן דורך אַראַבישע אַגיטאַטאָרן בעת דעם וויכוח, וואָס איז נאָכן קריג אָנגעגאַנגען אין די „יונייטעד ניישאַנס" אַרום דער פראָגע וועגן עטאַבלירן אַ יידישע מדינה אין ארץ־ישראל. די אַראַבישע קעגנער פון דעם האָבן זיך פאָררופן אויף אָט־דער טעאָריע, כדי צו „דערווייזן", אַז די איצטיקע יידן קענען נישט האָבן קיין פרעטענזיעס אויף ארץ־ישראל, באשר בכן פלוני אלמוני האָט געשריבן, אַז זיי קומען אַרויס פון... כוזרים.

א נס, וואָס די אַראַבישע דעמאַגאָגן האָבן נישט געווווסט פון יאַשינסקיס בראָשור. זיי וואָלטן זיך דאָן געקענט פאָררופן אויך אויפן „ווערק" פון

דעם פּוילישן אַנטיסעמיטישן שרייבער. און ווער ווייסט, אפשר וואָלטן זיי, צוזאַמען מיט אים, געטענהט, אַז די יידן דאַרפן „צוריקפאָרן אין זייער כוזרישן פאָטערלאַנד, — צו די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד", אַבי נישט צו דערלאַזן צו דער שאַפונג פון מדינת ישראל.

יידן אין פויזן

וווּ, אין וועלכן טייל פון פוילן האָבן יידן צוערשט געשטעלט זייערע טריט? איז עס געווען אין גרויס־פוילן, דאָס הייסט אין מערב־פוילן, וווּ עס איז מיט 1000 יאָר צוריק געשטאַנען דאָס וויגעלע פון דער פוילישער מלוכה? איז עס געווען אין קראָקע און איר אומגעגנט, דאָס הייסט אין מערב־טייל פון קליין־פוילן, וואָס ליגט אַמנאָענטסטן צו פראָג און בכלל צו בעה־מען, און האָט דעריבער געקענט אַמשנעלסטן אויפנעמען די בעהמישע יידן, וואָס האָבן זיך געמוזט ראַטעווען פון די מערדערישע נוסעי הצלב?

און אפשר האָבן זיך יידן צוערשט באַוויזן אין די דרום־מזרח געגנטן פון פוילן, דאָס הייסט אין וואָלין און מזרח־גאַליציע, וווהין זיי זענען אַרייַנ־געקומען נאָך אין דער צייט, וועו דאָרטן זענען געווען קליינע, רוסישע פירשטנטומס, דאָס הייסט אפילו פריער, ווי די פּאָליאַקן האָבן זיך דאָרטן באַוויזן?

אַן ענטפער אויף דער פראָגע איז נישט לייכט צו געבן. פאַראַן אַ מיי־נונג, אַז יידן האָבן אַיינגעוואַנדערט קיין פוילן סיי פון מערב, סיי פון דרום־מזרח, דאָס הייסט, אַז קיין שום אויסגערעכנטע טייל פון פוילן קען זיך נישט איבערנעמען, אַז דווקא זי האָט עס די ערשטע געזען ביי זיך די נייע און עקזאָטישע — פאַר יענע צייטן — אַיינוואַנדערער. אויף וויפל עס האָנדלט זיך אָבער וועגן היסטאָריש־דאָקומענטירטע פאַקטן, מוז מען אָנער־קענען, אַז יידן האָבן זיך צוערשט באַווייזן אין גרויס־פוילן, און אַז דווקא קאַליש, פוזן, גניעזנא, ברעסלוי, לענטשיץ, לעשנאַ, אָט די אַלע שטעט זענען עס געווען די ערשטע פוילישע שטעט און ישובים, וואָס האָבן גע־זען אין זייערע מויערן די נייע אַיינוואַנדערער, וואָס זענען אַהין אָנגעקו־מען פון דייטשלאַנד און בעהמען.

אינעם נייעם, ווידער אויפגעריכטן פוילן איז אָבער יידישער גרויס־פוילן כמעט ווי נישט געווען בנמצא. אומזיסט איז געווען צו זוכן יידישע

קהילות און ישובים אין די פילע שטעט און שטעטלעך פונעם געדיכט באַ־
פעלקערטן מערב־טייל פון פוילן, וואָס האָט דער ערשטער אויפגענומען
אַ גרויסע יידישע באַפעלקערונג. אַ חוץ פויזן, לעשנא, ראַוויטש און אַ
פּאָר אַנדערע קליינע פונקטן זענען קיין יידן אין גרויס־פוילן נישט געווען.
און די, וואָס האָבן אין אָט־די פונקטן געווויינט, זענען על פּי רוב געווען
נישט קיין אַרטיקע, נאָר צוגעוואַנדערטע יידן פון „קאָנגרעס־פוילן". וווּ־
זשע איז פאַרשווּנדן די צאָלרייכע יידישע באַפעלקערונג פון דאָזיקן גע־
ביט וועלכע האָט נאָך מיט אַ 120־150 יאָר צוריק אויסגעמאַכט אַ באַ־
טייטנדיקן פּראָצענט פון דער גאַנצער באַפעלקערונג פון פויזנער געגנט און
האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר אַקטיוויטעט אויף אַלע געביטן פון לעבן?

אין דער הויפּט־שטאָט פון גרויס־פוילן, אין פויזן, וווּ יידן האָבן זיך
באַווּיזן, האָבן זיי דורכגעמאַכט אַן אַנטוויקלונג, וועלכע איז שפּעטער גע־
וואָרן כאַראַקטעריסטיש פאַר אַלע יידישע ישובים אין פוילן. יידן זענען
איינגעלאַדן געוואָרן קיין פויזן, ווי אומעטום אין פוילן, אַלס אַ שטאָטישער
עלעמענט, אַלס סוחרים און פאַכטער, קרעמער און בעלי־מלאכות, וואָס
האָבן געדאַרפט באַלעבן די פוילישע שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן
נישט געהאַט קיין אייגענעם מיטלשטאַנד. ווייזט אויס, אַז די יידן אין פוילן
האָבן באַרעכטיקט די האָפענונג, וואָס באַלעסלאָוו דער פרומער, קאַזימיר
דער גרויסער, צי אַנדערע פוילישע הערשער האָבן אַרויסגערופן, בשעת
זיי האָבן דעם ניי־איינגעוואַנדערטן יידישן עלעמענט געגעבן דעם „קאַלי־
שער" און אַנדערע סטאָטוטן. עס קומט אָבער צו רייבונגען צווישן די יידי־
שע און שטאָטישן מיטלשטאַנד. די קאָנקורענץ אויפן האַנדלס־געביט ברענגט
צו דער אַנטשטייונג פון יידן־פיינדלעכע געפילן. עס קומט צו אַ פאַראַם
— דעם ערשטן יידן־פאַראַם אין פוילן. עס ווערן איינגעפירט באַגרענע־
צונגען פאַר יידן אין האַנדל און פאַרמיטלונג, עס ווערט געשאַפן אַ געטאָ,
דאָס גאַנצע יידישע לעבן ווערט רעגלאַמענטירט, און געשטעלט אונטערן
שטרענגן קאָנטראָל פון אַ רייַ באַשטימונגען וועגן דעם וויפל הייזער די
יידן מעגן האָבן אין שטאָט, אין וועלכע צווייגן זיי מעגן פירן אַ הורט־
האַנדל און אין וועלכע — בלויז אַ האַנדל לאחדים, וויפל שטייערן זיי מוזן
אַריינטראָגן פאַר דער מלוכה־קאַסע און וויפל פאַר דער שטאָט אאַז"וו.

די אָנפאַלן פון דעם קריסטלעכן, דאָס הייסט דייטשן און פּוילישן, מיטלשטאַנד אויף די ייִדן שטעלן זיך אָפּ אויף אַ געוויסע צייט. אָבער באַלד ווערן זיי ווידער באַנייט. די צענטראַלע מאַכט פרווט מאַכן שלום, פירט אַריין נייע רעגולאַציעס, פאַרגרעסערט פון דאָסניי די באַגרענעצונגען קעגן ייִדישן האַנדל און האַנטווערק. פאַראינטערעסירט אין ייִדן, אַלס אָגענטן און פאַרמיטלער־עלעמענט צווישן פּוילן, דייטשלאַנד און אַנדערע שכנותדיקע מלוכות און זעענדיק פון די ייִדישע שטייערן גרויסע הכנסות פאַר איר קאַסע, פרווט די קעניגלעכע מאַכט שיצן ווי עס איז דעם ייִדישן עלעמענט אין פּוילן קעגן די כסדרדיקע פיינדלעכע אַקציעס פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. פויזנער ייִדן גיבן זיך ווי ס׳איז אַן עצה קעגן זייערע נישט־ייִדישע קאָנקורענטן. אינעם לעבן פון דער גרויסער ייִדישער קהילה אין פויזן באַמערקן זיך, אַזוֹי, צייטן פון עליות און צייטן פון ירידות, — אַפּ־העניקיק פון דעם, צי די ייִדן געלינגט אָנצוהאַלטן זיך ביי זייערע שוועכע אויסגעהאַרעוועטע פאָזיציעס, צי נישט.

די סאָציאַל־עקאָנאָמישע טעטיקייט פון די פויזנער ייִדן האָט זיך אָבער ביסלעכווייז סטאַביליזירט. זיי זענען, פונקט ווי אין גאַנץ פּוילן, געווארן פאַכטערס און מעקלערס ביי פריצים, געמומען אין אַרענדע מילן, קרעטש־מעס, ברויערייען, זיך באַשעפטיקט מיט פאַרשייַדענע מלאכות, אויף וויפל די קריסטלעכע צעכן האָבן זיי עס, פאַרשטייט זיך, דערלויבט. שפּעטער איז געקומען צו דער אָנטשטייונג אָפילו פון אייגענע ייִדישע האַנטווערקער־צעכן, — בפרט דאָרטן וווּ ייִדישע שנייַדער, בעקערס, צי שוסטערס, זענען געווען די מערהייט פונעם באַטרעפנדיקן פאַך.

אין איינעם פון אָזאַ מין עליה־פּעריאָד איז עס, וואַרשיינלעך, געקומען צו דעם, אַז די „מדינת פויזנא״ איז געווארן דער אָנפירנדיקער באַשטאַנדטייל פונעם ועד ארבע ארצות פאַר גאַנץ פּוילן. צוגלייך איז אין גרויס־פּוילן, פונקט ווי אין די איבעריקע מדינות, איז קליין־פּוילן, ליטע און רוס, אַנ־געגאַנגען אַ קאַמף צווישן דער הויפּטשטאָט און די קלענערע שטעט אויף דער פראָווינץ — ד״ה צווישן פויזן און קאָליש, צי לעשנא, אָדער אָנדערע שטעט, — איבער דער אָנפירנדיקער ראָל אין דער „מדינת פויזנא״. צו יע־נער צייט האָט עס די פויזנער קהילה געשמט, אויך מחוץ די גרענעצן פון

פּוילן, מיט איר ישיבה און מיט אירע „לומדי פּויזנא", ווי ר' שמואל מרגליות, ר' מרדכי יפה, אָדער אין אַ שפּעטערדיקער תקופה — ר' עקיבא אייגער.

די ירידה פון דער פּויזנער קהילה און בכלל פון גאַנצן גרויס־פּוילישן יִידנטום פֿאַלט אויס אויף דער צווייטער העלפֿט פונעם זעלבן 17טן יאָר־הונדערט, וועלכער איז בכלל געווען פֿאַטאַל פֿאַרן גאַנצן פּוילישן יִידנטום. אויב אין מזרח־פּוילן האָבן די יִידן דאַן מוראדיק געליטן פון כמעלניצקיס האָרדעס, האָט דאָס יִידנטום פון גרויס־פּוילן, וווהין כמעלניצקיס באַנדעס האָבן נישט דערלאַנגט, געהאַט נישט קיין בעסערע צייטן, צוליב דער שווער־דישער אינוואַזיע. דער פּוילישער מיליטעריישער פּירער טשאַרנעצקי איז זיך מיט די פּויזנער יִידן באַגאַנגען באַלד אַזוי, ווי כמעלניצקי מיט די יִידן פון אוקראַינע. דער שפּעטערדיקער „צפון־קריג", וווּ גרויס־פּוילן האָט גע־האָט אינוואַזיעס מצד שוועדן, זאַקסן און רוסן, איז ווידער פֿאַרוואַנדלט גע־ווארן אין אַ מאַרטיראָלאָג פֿאַרן פּויזנער יִידנטום.

שפּעטער איז געקומען די צעטיילונג פון פּוילן, וועלכע האָט די פּויז־נער יִידן אָפּגעריסן פון גרויסן מזרח־אייראָפּעישן שטאַם. די קרוב צו הונ־דערט טויזנט יִידן פון גרויס־פּוילן זענען אַרונטערגעפֿאַלן אונטער דער הערשאַפט פון פּרייסן, וועלכע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס פֿאַטאַל פֿאַרן פּויזנער יִידנטום. די פּרייסישע מאַכט, וועלכע האָט זיך קיין מאָל נישט אויסגעצייכנט מיט אַ גוטער באַציִונג צו יִידן, האָט מיט גרויס וויידערווילן אויפֿגענומען דעם פֿאַקט, וואָס פּרייסן האָט פֿלוצים באַקומען אַזאַ גרויסע צאָל יִידן. די פּויזנער יִידן זענען אַרונטערגעפֿאַלן אונטער דער שטרענ־גער רעגלאַמענטאַציע, וועלכע האָט פֿאַרפֿליכטעט אַלע יִידן פון בראַנדנ־בורג. אין גרויסן יִידישן ישוב אין פּויזן האָבן זיך, אַלזאָ, באַווויזן „פּריווי־לעגירטע" יִידן, „טאָלערירטע" יִידן, „שוץ"־יִידן און אַלע אינבעריקע קלאַסן פון יִידן, וואָס זענען געווען אין גאַנץ פּרייסן. שפּעטער איז געקומען צו פֿיל גרעסערע שוועריקייטן. דער דראַנג פון די פּרייסן אין דער נייער פּראָווינץ, זייער קאַמף פֿאַר געלערנטע יִידן, האָבן שטאַרק צעשעדיקט די סאָציאַל־עקאָנאָמישע פֿאָרמיצירן פון פּויזנער יִידנטום. אויך די אַרויסשטוי־

סונגס־אַרבעט פון פרייסן לגבי די פאַליאַקן, וועלכע האָט דורך דער שאַ־ וויניסטישער „האקאטא" סיסטעמאַטיש באַזייטיקט פיל פאַליאַקן פון דאָרף און פון קליינעם שטעטל, האָט געשטויסן די פוילישע פויערישע באַפעל־ קערונג אויסצוואַנדערן אין די שטעט און זיי געטריבן צו קאָנקורענץ מיטן דאָרטיקן יידישן עלעמענט.

עס איז, אַלזאָ, נישט קיין וווּנדער, וואָס ביסלעכווייז איז פויזן און איר פּראָווינץ געוואָרן דאָס פּלאַץ פון אַ קאַטאַסטראָפאַלער יידישער אויסוואַנ־ דערונג, וועלכע איז געגאַנגען מיט אַ כסדר וואַקסנדיקן טעמפּאָ און האָט צום סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט איבערגעלאָזן בלויז פערציק טויזנט פון די הונדערט טויזנט יידן, וואָס זענען דאָרטן געווען בעת גרויס־פוילן איז אַרי־ בער צו פרייסן.

די אויסוואַנדערונג איז געגאַנגען קיין מערב, — טיפער אין דייטש־ לאַנד, דער עיקר, קיין בערלין, — קיין פראַנקרייך, ענגלאַנד און צום סוף אויך קיין אַמעריקע. פויזנער יידן האָבן שוין אַנגעהויבן אָנקומען קיין אַמע־ ריקע אין סוף פון 18טן און אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט. זיי זענען, אַל־ זאָ, געווען די ערשטע יידן פון מזרח־איראָפּע, וואָס האָבן באַטראָטן די אַמעריקאַנער ערד. איינער פון אָט־די ערשטע פויזנער אימיגראַנטן איז עס געווען חיים סאָלאָמאָן פון ליסאַ־לעשנא, וועלכער איז אַריין אין דער אַמע־ ריקאַנער געשיכטע אַלס אָנטיילנעמער פון דער רעוואָלוציע און אַלס „באַנ־ קיר פון וואַשינגטאָן".

דער ערשטער וועלט־קריג און דאָס צוריקקערן פון פויזן צום נייַ־ אויפגעריכטן פוילן האָט די לאַגע אין יידישן גרויס־פוילן נישט פאַרבע־ סערט, פאַרקערט, — די איבערגעבליבענע דאָרטן, ס׳רוב פאַרדייטשטע יידן, האָבן אין זייער גרעסטן טייל נישט געוואָלט פאַרבלייבן אין פוילישן פויזן און האָבן, ווי פיל דייטשן, אויסגעוואַנדערט קיין דייטשלאַנד, דער עיקר, אין נאָענט ליגנדיקן ברעסלוי און קיין בערלין.

אַזוי האָט עס די ערשטע יידישע פּראָווינץ פון פוילן פאַרלוירן אין משך פון איין הונדערט יאָר כמעט איר גאַנצע יידישע באַפעלקערונג. אַזעל־ כע ישובים, ווי קסיאָנדז, ווו עס איז געבוירן געוואָרן גרעץ, ווי אָסטראָוו, ווו דער באָרימטער יידישער היסטאָריקער האָט פאַרבראַכט זיין יוגנט, ווי

ווזעזשען, דער געבורט־פלאַץ פונעם פאָטער פון דער יידישער סינאַגאַגאַלער מוזיק, לעוואַנדאָווסקי, און פיל אַנדערע יידישע קהילות, ווו עס האָט אַמאָל פולסירט אַ שטאַרק יידיש לעבן, האָבן נאָך פריִער אויפגעהערט צו עקסיסטירן.

וואַרשע

צוויי מאָל אין משך פון צווייטן וועלט־קריג, האָט דער נאָמען פון דער שטאָט וואַרשע אָפּגעקלונגען איבער גאָר דער וועלט. דעם ערשטן מאָל איז עס געווען אין אָנהייב פונעם קריג, וועז די הויפטשטאָט פון פוילן האָט זיך אין משך פון אייניקע וואָכן קעגנגעשטעלט די היטלעריש האָר־דעס, וואָס האָבן פאַרפלייצט פוילן. דעם צווייטן מאָל האָט אָפּגעקלונגען איבער דער וועלט די ייִדישע וואַרשע, דאָס וואַרשעווער ייִדישע געטאָ, וועלכע האָט אין פרילינג 1943, אויפגעהויבן די פאָן פון אָן אויפשטאַנד קעגן די נאַצישע תלינים.

עס קען זיין, אַז פיל אין דער נישט־ייִדישער וועלט האָבן ביז דעם 20סטן אַפּריל פון יענעם יאָר, אַפילו נישט געווּסט וועגן דער עקסיסטענץ פון דער ייִדישער וואַרשע, אַז פיל האָבן אויך נישט אָנגעהויבן צו וויסן, אַז די הויפטשטאָט פון פוילן איז צוגלייך די הויפטשטאָט פון אַ גרויסן און קרעפטיקן, נאַציאָנאַלן ייִדישן ישוב פון דריי מיט אַ פערטל מיליאָן ייִדן, וועלכע פאַרמאָגן אָן אויסגעשפראָכענעם נאַציאָנאַלן פּרצוף, פירן אַ נאַציאָנאַלע עקסיסטענץ, גאַרן איינצוהאַלטן זייער נאַציאָנאַלן קיום און זייער נאַציאָנאַלע אייגנאַרט און זוכן זי צו באַקרעפטיקן און צו שטאַרקן מיט אַלע זייערע כוחות און מעגלעכקייטן. די פרילינג־טעג פון 1943, וועז דאָס הייפל ייִדן, וואָס איז פאַרבליבן פון 600־טויזנטדיקן ייִדישן געטאָ אין וואַרשע, האָט אויפגעהויבן די פאָן פון אויפשטאַנד קעגן די נאַצי־מערדער, האָבן אָנטפלעקט פאָר דער גאַנצער וועלט, וואָס פאַר אַ קראַפט עס איז געלעגן אין אָנפירנדיקן ייִדישן צענטער פון אָט דעם פוילישן ייִדנטום.

דער הערואיזם פון די קעמפער אין געטאָ האָט געעפנט די אויגן אויך פיל ייִדן אויף דעם, וואָס עס איז באמת געווען דאָס פוילישע ייִדנטום, אויף וועלכן די נאַצי־מערדער האָבן זיך פאַרלייגט מיט אַ באַזונדער רשעות. די קינפטיקע היסטאָריקערס וועלן געוויס אויסגעפינען, אַז דער מערקוויר־דיקער, אומגלייכער גערואָנגל פון דער הערואישער וואַרשעווער יוגנט

קעגן די ביז די ציין־באַוואָפנטע היטלעריסטישע תלינים, איז נישט געווען קיין צופאַל, נאָר איז נאַטירלעכערהייט אַרויסגעפלאָסן פון דער גאַנצער געשיכטע פונעם קרעפטיקן יידישן ישוב אין פוילן, וועלכער האָט אין פיין און יסורים פון זיין לאַנגער שווערער טויזנט־יאָריקער עקסיסטענץ פאַרהאַרטעווט זיין נאַציאָנאַלןווילן, זיין יידישן שטאָלץ און ווירדע, וועלכע פיל האָבן געוואָלט, אָבער נישט געקענט טרעטן מיט די פיס.

די געשיכטע פון יידישן ישוב אין ווארשע האָט זיך אויך אָנגעהויבן מיט אַ געטאָ. די „יידישע גאַס", וווּ די ערשטע ווארשעווער יידן האָבן גע־ווויינט, האָט זיך געפונען לעבן איצטיקן „שמאָלן דונאַי". אין די פאַרבלי־בענע דאָקומענטן פון יענער צייט ווערט דערציילט, וויפל איילן די דאָ־זיקע גאַס האָט געהאַט אין דער לענג און וויפל אין דער ברייט. די ערשטע יידישע שול האָט זיך געפונען לעבן, דעם שפּעטער אויסגעבויטן, קעניג־לעכן שלאָס. דאָרטן האָט זיך אויך געפונען דער ערשטער בית־החיים.

די יידישע ווארשע האָט געווויסט פון צרות און קאַמף באַלד נאָך איר אָנטשטייונג. דער ערשטער גירוש פון ווארשע טראָגט די דאַטע פון 1483. די שול און בית־החיים זענען צוגענומען געווארן דורך דער קריסטלעכער באָפעלקערונג. ווען ווארשע צוזאַמען מיטן גאַנצן מאַזוויישן פירשטנטום זענען פאַראייניקט געווארן מיטן גאַנצן פוילישן קעניגרייך, איז דער פאָר־באָט פאָר יידן צו ווינען אין דער שטאָט און אירע פאָרשטעט ווידער באַ־נייט געווארן. פון דעסט ווועגן פלעגן זיך די יידן פון אונטער ווארשע געבן אַן עצה און יאָ אַריינקומען אין דער שטאָט, וואָס עס האָט, ווארשיינלעך, פאַראורזאַכט אַ נייע און אַ שטרענגע פאַראַרדענונג אין סוף פון 16טן יאָר־הונדערט, נישט בלויז צו קומען אין דער אַלטער און נייער ווארשע, נאָר אויך צו האַנדלען אין די גרענעצן פון אַ פאָר מייל אַרום דער שטאָט. אַן אויסנאַם איז געמאַכט געווארן נאָר פאָר דער צייט, ווען עס פלעגן פאַרקומען די סעסיעס פון סיים, דאַן פלעגן די יידן יאָ מעגן האַנדלען אין ווארשע. עס איז, דוכט זיך, נישט געווען קיין פוילישער קעניג, וועלכער זאָל נישט באַנייען דעם דערמאָנטן פאַרבאָט: ביידע סיגיסמונדן, באַטאָרי, וולאַדיסלאָוו דער 4טער און סאָביעסקי. די חתימות פון די אַלע פוילישע הערשער פי־גורירן כסדר אויף אַזעלכע פאַרבאָטן. דאָס כסדרדיקע באַנייען פון די

פֿאַרבאָטן זאָגט אָבער, זיכער, עדות אַז זיי פֿלעגן נישט האָבן קיין גרויס האַפּט. יידן פֿלעגן קומען און ווײַנען אין וואַרשע, אָפּט אָפּילו מיט דער הילף פון פּאָליאַקן, וועלכע דער מאַגיסטראַט פון דער שטאָט פֿלעגט נישט זעלטן מוזן באַשטראָפן פֿאַר עובר זיין אויף די רעגירונגס־פֿאַרארדענונגען.

דער מאַגיסטראַט אין וואַרשע איז ווי אין אַנדערע שטעט, געווען דער צענטער פון דער אַנטיסעמיטישער אַרבעט. אונטערן דרוק פונעם פּויליש־ און אָפּט אויך דייטשן מיטלשטאַנד, האָט ער געאַרבעט מעשים קעגן די יידן. צווישן די פֿאָזיציעס פון זיינע הוצאות, צוליב דער קרוינונגס־פייע־רונג פון יאָן סאָביסקי, האָט מען, אַ שטייגער, געפונען עטלעכע און זעכ־ציק גילדן פֿאַר דעם קרוין־מאַרשאַל, אַז ער זאָל נישט אַריינלאָזן קיין יידן אין שטאָט. פֿאַרן זעלבן צוועק האָט דער מאַגיסטראַט געגעבן דעם קרוין־קאַנצלער ציטרינען און אַראַנדזשן פֿאַר עטלעכע צענדליק גילדן. זעקס גילדן האָט ער אויך געגעבן אַ גלח פֿאַר זיינע דרשות פֿאַר דער „שליאַכטע", אַז זי זאָל די יידן נישט פּראָטעזשירן.

צווישן די הערשנדיקע עלעמענטן פון דער שטאָט איז, ווייזט אויס, נישט געווען קיין אינהייטלעכע שטעלונג אין באַציונג צו יידן. טאָמער האָט דער קרוין־מאַרשאַל לובאָמירסקי געוואָדפט די יידן און איינגעפירט אַ שטראָף פֿאַר יענע, וואָס פלעגן בלייבן אין וואַרשע איבער דער סיים־סעסיע, פון וואָס די שטאָט האָט, אגב, געהאַט אינערלעכע פּרנסה פון אַ פּאָר הונ־דערט טויזנט גילדן, האָבן צוויי אַנדערע מאַגנאַטן באַשלאָסן צו באַזעצן יידן אויף זייער באָדן הינטער די מויערן פון וואַרשע. אַזוי איז, אגב, אַנט־שטאַנען דער נייער יידישער קוואַרטאַל „נייע ירושלים", אויפן אָרט פון די איצטיקע יערוזאַלימער אַלעען. אינעם סכסוך איבער די יידן האָט געווונען סוף־כל־סוף דער יודאָפאָב לובאָמירסקי, וועלכער האָט באַקומען אַ פסק־דין פון געריכט חרוב צו מאַכן די יידישע הייזער און צו פֿאַרקויפן די סחו־רות פון די יידן. אָבער מיט אַ צענדליק יאָר שפּעטער זענען שוין ווידער געווען אין וואַרשע אַ פֿאַר טויזנט יידישע בעלי־מלאכות, קרעמער, טרע־גער, פֿאַרמיטלער. אַ פּוילישער פּובליציסט פון יענער צייט האָט באַ־דויערט דעם גורל פון די יידן, וואָס ווערן געשלאָגן אין די גאַסן דורך די יעזויטן־שילער און אַנדערע יידן־שלעגער.

דער פּראָצעס פון כסדרדיקן צופלוס און געצווונגענעם אָפּפלוס פון דער יידישער באָפעלקערונג אין וואַרשע האָט אָנגעהאַלטן אויך דעם גאַנצן 18טן יאָרהונדערט. אין 1784 האָט דער מאַגיסטראַט באַזייטיקט די יידן פון זייער ווויון־פּלאַץ אויף קראָקעווער פֿאָרשטאָט. די יידן האָבן זיך דאַן באַזעצט אין ראשין, אונטער וואַרשע. דער גירוש האָט אָבער, ווייזט אויס, געבראַכט שאַדן דער פּוילישער הויפּטשטאָט, וואָרום אין אַ פּאָר יאָר אַרום האָט מען די יידן ווידער געלאָזן זיין אין וואַרשע, און ווי געווײַנטלעך, אין אַ געטאָ. אָבער די אַריינמישונג פון די קריסטלעכע קירזשנערס און שנייַדערס האָט געבראַכט צו אַ נייַעם גירוש פון יידישע האַנטווערקער און גאַסן־הענדלער.

דער נייַער צוריקקער פון די יידן האָט אין 1790 געבראַכט צו אַ פּאָגראָם. די יידן האָבן זיך דרייסט פֿאַרטיידיקט, די איניציאַטאָרן פון פּאָגראָם זענען אַפילו אַרעסטירט געוואָרן, אָבער דער סוף פון די געשעענישן איז געווען אַ נייַער גירוש פון די יידישע גאַסן־הענדלער.

פון דעסט וועגן האָט זיך, אין דער הויפּטשטאָט פון פוילן, ביסלעכווייז אויסגעבילדעט אַ זיכערער און פעסטער ישוב, וועלכער האָט זיך אויך באַרימט געמאַכט אין די קאַמפן פון פוילן פאַר איר זעלבסשטענדיקייט. דער באַרימטער יידישער רעגימענט פון 500 מאַן, וועלכער האָט בראש מיטן פולקאָווניק בערעק יאָסעלעוויטש פאַרטיידיקט פּראַגע אין יאָר 1794 און איז כמעט אינגאַנצן אומגעקומען אין די שלאַכטן מיט סוואָראָווס קאַזאַקן, איז אַ פאַקט, וואָס ווערט נישט פאַרלייקנט אַפילו דורך די יידן־פיינטלעכסטע פּוילישן עלעמענטן. די אַנטשטייוונג פון שמולעוויזנע אין פּראָגע, אויפן נאָמען פון גרויסן קעניגלעכן ליפעראַנט און כלל־טוער שמואל זביטקאָווער, איז נאָך אַ באַווייז, אַז יידן זענען אין סוף פון 18טן יאָרהונדערט געווען אַ סטאַבילער טייל פון דער באַפעלקערונג פון וואַרשע. פאַרשטייט זיך, אַז די יידן־רדיפות האָבן אויך נאָך דעם נישט אויפגעהערט. די רעגירונג האָט זיך אָבער געוואָרנט מיט דער גרויסער ווירטשאַפטלעכער באַטייטונג פון די יידן פאַר דער שטאָט און אויך מיט זייער גרויסער ראָלע אַלס שטייער־צאָלער, און פלעגט זיך דעריבער באַמיען צו שיצן זיי קעגן די אַנטיסעמיטישע פאָדערונגען און אַמאָל אויך פּאָגראָם־אַרויסטריטן פונעם המון.

די לאַגע פון די ייִדן אין וואַרשע איז מער־ווייניק רעגולירט געוואָרן אין דער צייט פון וואַרשעווער הערצאָגטום, אין אָנהייב פון פאָריקן יאָרהונ־דערט. די רעגולירונג איז באַשטאַנען אין אַ שטרענגער רעגלאַמענטאַציע פונעם ווויִן־אָרט פאַר די ייִדן פון וועלכן עס זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן די אַלטע און נייע שטאָט, קראָקאָווער פאָרשטאָט, די לאַנגע און סענאַטאָרן־גאַס און אַ ריי אַנדערע גאַסן, וועלכע ליגן, אגב, אַלע מחוץ אויך פון דער לעצטער ייִדישער געטאָ אין וואַרשע. ווער עס האָט געקענט לייענען און שרייבן, אויף פוילישׂ, דייטש, צי פראַנצויזיש, האָט נישט געטראָגן דעם ספּעציעלן ייִדישן טראַכט און האָט נאָך געהאַט דערצו אַ קאַפּיטאַל פון אַ 60 טויזנט גילדן, אָדער אַ מויער, צי אַ פאַבריק, האָט געמעגט ווויינען אויך אויף די פאַרבאַטענע גאַסן, אָבער בלויז צו צווויי משפּחות אויף אַ גאַס. עס האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ לאַנגע אַקציע קעגן דעם מצד די ייִדן און צוגלייך אַ קעגן־אַקציע פון די קריסטן.

דער קאַמף אַרום די גאַסן, וווּ מען מעג יאָ און נישט ווויינען, איז אַנ־געגאַנגען אויך אונטער דער רוסישער מאַכט. אָבער אין יענער צייט האָט וואַרשע בכלל געגומען וואַקסן, ווי אויף הייוון. די פאַרמיטלונג־פאָזיציע פון פוילן צווישן מערב־אייראָפּע און דער גאַנצער רוסישער אימפּעריע, און דער גרויסער רוסישער מאַרק, וואָס איז געשטאַנען אָפן פאַר דער פוילי־שער אינדוסטריע און האַנדל, האָבן געבראַכט צום ווקס פון ווויילשטאַנד אין דער גאַנצער רוסישער פוילן און צום גרויסן אויפשטייג פון איר הויפּט־שטאָט.

צוגלייך איז געשטיגן כסדר די צאָל ייִדן אין וואַרשע, סיי דורך דער צוואַנדערונג פון ייִדן פון דער פּראָווינץ, אַזוי אויך דורכן צופלוס פון רו־סישע ייִדן, באַזונדערס נאָך די פּאָגראָמען פון די אַכציקער יאָרן, ווי אויך נאָכן גירוש פון מאָסקווע. עס איז געווג אָנצוווייזן אַז פאַר די לעצטע 20 יאָר פון דעם 19טן יאָרהונדערט האָט זיך די צאָל ייִדן אין וואַרשע פאַר־טאָפּלט און דערגרייכט ביז אַ פערטל מיליאָן.

אַלס קולטור־צענטער האָט וואַרשע אָנגעהויבן צו וואַקסן נאָך אין אָנ־פאָנג פון 19טן יאָרהונדערט. די באַמיִונגען פון די פירער פון די משכילים, שטערן און טוגענדהאַלד, זענען געגאַנגען, ווי געווייַנטלעך, אויף דער ליניע

פון מקרב זיין די יידן צו דער אַלגעמיינער קולטור. וואַרשע, אַלזאָ, האָט שוין אין אָנהייב פון פאָריקן י"ה באַקומען שולן פאַר קינדער פון „משהס גלויבן" און אויך אַ ראַבינער־סעמינאַר, דעם ערשטן אויפן שטח פון אַמאָליקן רוס־לאַנד. די טעטיקייט פון רוב וואַרשעווער משכילים האָט געטראָגן אַ בולט אויסגעשפראָכענעם אַסימילאַטאָרישן כאַראַקטער און די קאָנסערוואַטיוויע יידישע קרייזן וואָס האָבן זיך באַקעמפט, האָבן געהאָט אַ גרונט צו דעם, ווען מען נעמט אין אַכט, וויפל אַקטיוויטע אַסימילאַטאָרן עס זענען אַרויס פון דער ראַבינער־שול. שפעטער איז געקומען צו אַ צוזאַמענגיין פון די רוסישע עלע־מענטן מיט די אַסימילאַטאָרן און זייער געמיינזאַמער באַהערשונג פון דער וואַרשעווער קהילה, וואָס איז פאַר יענעם קריג אַזוי שאַרף באַקעמפט גע־וואָרן דורך די נאַציאָנאַלע עלעמענטן.

די אַסימילאַציע־ריכטונג האָט געגעבן אַ שטויס צו דער אַנטשטייונג פון דער יידישער פרעסע אין פויליש. נאָך די אַסימילאַטאָרישע וואָכנבלע־טער „יוטשענקא" און „איזראַעליטא" זענען אויך אַנטשטאַנען ציוניסטישע אָרגאַנען אין פויליש. אין דער יידישער וועלט האָט זיך אַבער וואַרשע באַקאַנט געמאַכט מיט דער טעגלעכער „הצפירה", אונטער דער רעדאַקציע פון חיים זעליג סלאָנימסקי און נחום סאָקאָלאָוו און מיט איר ברייט פאָר־צווייגטער פרעסע אויף יידיש. וואַרשע איז בכלל געווען דער געבורט־אָרט פון דער יידישער פרעסע. דער דערמאָנטער טוגענדהאָלד האָט מיט אַ יאָר 150 צוריק געגרינדעט אין וואַרשע דעם דייטשמעריש „בעאָבאַכטער אן דער וויסל", וועלכער האָט אַבער נישט איבערגעלאָזן קיין שום שפור אין דער געשיכטע פון דער יידישער פרעסע, וואָס האָט זיך פונאַנדערגעבליט ערשט אין אַנפאַנג פון איצטיקן יאָרהונדערט.

אַ דאַנק דעם אַלגעמיינעם איבערבליק אין לעבן פון וואַרשעווער יידן־טום, האָבן די נאַציאָנאַלע, ציוניסטישע, פאָלקיסטישע און אַרבעטער־עלע־מענטן, וועלכע זענען געשטאַרקט געוואָרן דורכן צופלוס פון „ליטוואַקעס", גענומען באַקומען די אויבערהאַנט איבערן בלאָק פון דער אַסימילאַציע מיט די חסידים. צו יענער צייט איז וואַרשע אויך אויסגעוואַקסן צום צענ־טער פון דער יידישער ליטעראַטור. אַרום י. ל. פרץ האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ ריי נייע און יונגע טאַלאַנטן. עס איז געוואקסן די צאָל פון יידישע און

העברעישע אויסגאַבן, עס זענען אַנטשטאַנען פאַרלאַגן, עס האָט זיך אַנט־וויקלט דער ייִדישער טעאַטער. וואַרשע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס ייִדי־שער צענטער אין כמות און אין איכות.

דער ערשטער וועלט־קריג האָט טיילווייז פאַרהאַלטן די דאָזיקע אַנטוויקלונג. די אַנטשטייונג פון דעם זעלבסטשטענדיקן פוילן האָט צוריק־געקערט דער ייִדישער וואַרשע איר אַנפירנדיקן פלאַץ. וואַרשע איז, בלי גוזמא, געוואָרן די קרוין פון פוילישן ייִדנטום. אין דער קהילה איז געקומען אַ סוף צו דער אַלטער, אַסימילאַטאָרישער הערשאַפט. דאָס ייִדישע לעבן אין דער פוילישער הויפטשטאָט איז באַהערשט געוואָרן דורך די נאַציאָנאַל־ציוויסטישע און אַרבעטער־עלעמענטן. עס איז אַנטשטאַנען אַ ברייט־פאַרצוויגטער ייִדישער, העברעישער און אַרטאָדאָקסישער שול־וועזן, די ייִדישע פאָליטישע פאַרטייען און געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס האָבן באַקומען נייע און פרייַע מעגלעכקייטן פאַר אַרבעט. די ייִדישע פרעסע, פאַרלאַגן, דער ייִדישער טעאַטער, די ציוויניסטישע באַוועגונג, דער „החלוץ", די אַרבעטער־פאַרטייען, די יוגנט, די צענדליקער אָרגאַניזאַציעס פון אָר־טאָדאָקסישע ייִדן און וועלטלעכע עלעמענטן, פון בעלי־בתים און אַרבע־טער, פון סוחרים און בעלי־מלאכות, פון ייִדישן מיטלשטאַנד און קליינביר־גערטום, די פילע הונדערטער בתי־מדרשים, שולן און חסידישע שטיבלעך, די צענדליקער חברות פאַר כלערליי צדקה און קעגנזייטיקער הילף און בכלל דער גאַנצער אַזוי אייגנאַרטיקער פולבלוטיקער און פאַרבנרייכער ייִדישער לעבן פון דער גרעסטער ייִדישער קהילה אין אייראָפּע, איז אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־קריגן, געקומען צו זיין פולן און אַלזייטיקן אויסדרוק.

אָט דאָס אַלץ איז איצט נישטאָ. וואַרשע, די קרוין פון פוילישן ייִדנ־טום, די ייִדישע וואַרשע, די הויפטשטאָט פון — ווי מען האָט עס אָנגערופן אין ארץ־ישראל — אונדזער „צווייטער נאַציאָנאַלער היים", איז פאַרטי־ליקט געוואָרן צוזאַמען מיטן גאַנצן פוילישן ייִדנטום. איז אָבער אונדזער ייִדישע וואַרשע טאָקע לחלוטין פאַרשוווּנדן אויף אייביק?

יידישע העלדן פון וואַרשע און פּראַגע

פּראַגע איז ביזן סוף פון אַכצנטן יאָרהונדערט געווען אַ זעלבשטענ־דיקע שטאָט. פון וועז הייבט אָן פּראַגע פּיגורירן ווי אַ יידישע שטאָט? דאָס איז שוועד צו זאָגן.

אין אַ באַשרייבונג פון פּראגע פון יאָר 1643 וועדט דערציילט, אַז פּראַגע האָט גרויסע גאַסן, קרעטשמעס, ברויעריין, סקלאַדן פון פּאַרשי־דענע סחורות, און אַז צוזאַמען מיט אַ שכנותדיקן ישוב בילדעט דאָס שטעטל פּראַגע אַ „צווייטע וואַרשע". יידן — וועדט אָבער צוגלייך צוגע־געבן — טאָרן דאָרט נישט וווינען.

מיט אייניקע יאָר שפּעטער, וועז פּראגע איז שוין געווארן אַ שטאָט אוז האָט באַקומען אַלע שטאָטישע פּריווילעגיעס, איז ווידער באַשטימט געווארן, אַז יידן טאָרן אין דער נייער שטאָט נישט וווינען. אַן אויסנאַם איז געמאַכט געווארן בלויז פאַר דער צייט פון די יאָרמערק, וועז יידן איז דערלויבט געווארן צו קומען קיין פּראַגע. ערשט אין לעצטן קוואַרטאַל פון 18טן יאָרהונדערט האָבן יידן באַקומען רעכט צו וווינען אין פּראַגע, וועלכע איז בקרוב בכלל פּאַראיניקט געווארן, אַלס פאַרשטאָט, צו וואַרשע.

מיט דער גרעסטער פאַרשטאָט פון דער הויפּטשטאָט פון פוילן איז פאַרבונדן דער נאָמען פון יידישן פאָלקאָוניק בערעק יאָסעלעוויטש, וועל־כער האָט אָנגעפירט מיט דעם יידישן רעגימענט, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין דער פאַרטיידיקונג פון וואַרשע און איז כמעט אינגאַנצן אומגעקומען בעת סוווארוווס שטורעם אויף פּראַגע אין 1794. עס איז כדאי אָפּצושטעלן זיך לענגער אויף דער פערזאָן פונעם יידישן פאָלקאָוניק, וועלכער האָט אַר־גאַניזירט דעם יידישן רעגימענט, וואָס איז אומגעקומען פאַרטיידיקנדיק די פאַרשטאָט פון וואַרשע, וווּ יידן האָבן נאָך מיט אַ קאַרגע צווויי הונדערט יאָר צוריק נישט געטאָרט אָפּילו וווינען.

די היסטאָרישע פאַקטן וועגן בערעק יאָסעלעוויטש און זיין יידן־רע־גימענט זענען פאָלגנדע:

בערעק, צי בערקאָ, יאָסעלעוויטש איז געבוירן געוואָרן אין דעם זאַמוטער שטעטל קרעטינגען און איז שפעטער געוואָרן דער פאַרטרויונגסמאַן פון אַ ווילנער פוילישן שררה, פאַר וועלכן ער פלעגט דורכפירן אַ ריי מיסיעס אין אויסלאַנד. שפעטער איז ער געווען אַ צושטעלער ביי דער פויליש־לישער אַרמיי.

זיין קאַמפּס־פעיִקייט און נייגונג צו קריגס־קונסט זאָל בערעק האָבן אַרויסגעוויזן שוין אין די חדר־יאָרן, וועו, אין קעגנזאַץ צו די איבעריקע חדר־ייִנגלעך, האָט ער ליב געהאַט צו שפילן זיך מיט שוועדלעך אוּן געמאַכטע פּיסטאָלעטן. אויך שפעטער, דינענדיק אין דער פוילישער אַרמיי, וועלכע האָט דאַן געקעמפט פאַר דער זעלבשטענדיקייט פון פוילן, האָט דער שפעטערדיקער ייִדישער פּאָלקאָוניק אַרויסגעוויזן אין מאַמענטן פון געפאַר אַ זעלטענע קאָלטבלוטיקייט אוּן דרייסטקייט.

אין יאָר 1794, וועו דער פוילישער נאַציאָנאַלער העלד קאָשטשיושקאָ האָט זיך, נאָך זיין צוריקקער פון אַמעריקע, געשטעלט בראש פון פוילישן אויפשטאַנד, האָט ער באַשטימט בערעקן אַלס אָנפירער פון אַ פּאָלק פון ייִדישע וואָלונטירן. ווי אַזוי איז אָבער קאָשטשיושקאָ געקומען צום געדאַנק וועגן אַ ספּעציעלער ייִדישער טייל?

דער באַקאַנטער היסטאָריקער פון פוילישן ייִדנטום, ד״ר באַלאַבאַן, דריקט אויס די השערה, אַז קאָשטשיושקאָ האָט זייענדיק אין אַמעריקע זיך באַקענט מיט אַ ריי ייִדן וואָס האָבן געדינט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי און זיך אויסגעצייכנט אין אירע קאַמפן. קאָשטשיושקאָ זאָל האָבן געקענט די ייִדיש־אַמעריקאַנישע אָפיצירן פרענקס, דע־לין, ווי אויך דעם פוילישן ייִד פון לעשנא (אין פּויזנער געגנט) חיים סאָלאָמאָן, וואָס האָט זיין גאַנצן פאַרמעגן געשטעלט צום רשות פון וואַשינגטאָן.

עס איז אָבער נישט אויסגעשלאָסן, אַז אויך דער פּאָזיטיווער באַצויונג פון קאָשטשיושקאָ צו די ייִדן האָט געווירקט די אַלגעמיינע נאָבעלע און טיף הומאַניטאַרע אייגנשטעלונג פון פוילנס גרעסטן נאַציאָנאַלן העלד, וועלכער האָט אַרויסגערופן גרויס אַכטונג אפילו ביי די שונאים פון פוילן. דאָס איז, אגב, צו זען פון קאָשטשיושקאָס אויפרוף צו דער פאַרמירונג פון דער ייִדישער מיליטערישער אָפּטיילונג. דער אויפרוף, וועלכער דערמאָנט אַ ריי

נאַציאָנאַלע העלדן פֿון דער יידישער געשיכטע, איז פול מיט שבחים פֿאַר דער העלדישקייט פון די יידן וועלן זיי זענען געווען אַ זעלבשטענדיק פֿאָלק.

דער נייַ־באַשטימטער יידישער פּולקאָוויניק האָט זיך געווענדט מיט אַ פּלאָם־פּייַרדיקן רוף צו די יידן.

„קינדער פון שבט ישראל" זענען געפֿרופֿן געוואָרן „צו באַקומען נייַ בלוט" אַנשטאָט דער וואָס איז פון זיי „אויסגעזויגן געוואָרן דורך גיפּטיקע שלאַנגען זייט אַזוי פיל יאָרן". בערעק האָט וווייטער געפֿרופֿן זיינע ברידער צוצושטיין צו קאָשטשיושקאָ אויפֿשטאַנד, „עפֿענען די פֿאַרמאַכטע אויגן" און קעמפֿן פֿאַר פֿרייהייט, וואָס איז „אונדז אַזוי זיכער און אויפֿריכטיק צו־געזאָגט געוואָרן". „לאָמיר קעמפֿן פֿאַרן פֿאָטערלאַנד — וועט געזאָגט צום סוף — כל־זמן מיר האָבן נאָך אַ טראָפֿן בלוט. אויב מיר וועלן זיך נישט דערוואַרטן, וועלן אונדזערע קינדער לעבן פֿריי און זיכער און וועלן נישט אַרומבלאָנדזשען ווי ווילדע חיות".

דער רוף האָט געהאַט דערפֿאָלג. פון די וואָלונטירן איז געשאַפֿן גע־וואָרן אַ רייטער־פּאָלק, וועלכער איז באַלד אַריין אין קאָמף און האָט זיך אויך אויסגעצייכנט ביי דער פֿאַרטיידיקונג פון פּראָגע.

פון דעסט וועגן האָבן זיך געפֿונען אייניקע פּוילישע היסטאָריקערס, וועלכע האָבן אויסגעדריקט ספֿיקות צי דער יידישער פֿאָלק איז בכלל צו־שטאַנד געקומען און צי ער האָט טאַקע פֿאַרטיידיקט פּראָגע. זייערע ספֿיקות באַזירן זיך אויף דעם, וואָס דער אויפֿרוף צו פֿאַרמירן דעם יידישן רעגי־מענט איז אַרויס צו־שפּעט, אַז די יידן זאָלן באַווייזן צו באַטייליקן זיך אין די שלאַכטן אין פּראָגע. חוץ דעם האָט בערעק יאָסעלעוויטש באַקומען צו וויניק געלט און דאָס אויך אין אַן אַנטוווערטיקטער וואַליוטע, אַז ער זאָל קענען פֿאַרמירן אַ גאַנצן פֿאָלק.

אויף די דאָזיקע ספֿיקות האָט זיך מיט אַ יאָר צען צוריק אָפּגעשטעלט דער באַקאַנטער פּוילישער קריגס־היסטאָריקער און קריגס־מיניסטער פון דער פּוילישער רעגירונג אין לאָנדאָן, געזעראַל קוקיעל. קוקיעל ציטירט דעם מעמאָראַנדום פון אַ געוויסן פֿאָליאָק צו קאָשטשיושקאָס נאָכפֿאָלגער, וואוזשעצקי, וועגן פֿאַרגרעסערן דעם יידישן רעגימענט ביז 1800 מאַן.

אינעם מעמאַראַנדום ווערט פאַרגעלייגט, אַז דער פאַרגרעסערטער יידישער רעגימענט זאָל אויסגעהאַלטן ווערן דורך די קהילות, אַז בערעק יאָסעלע־ וויטש זאָל נישט האָבן דאָס רעכט צו באַשטימען פאַרן פאַלק אָפיצירן און אַז בערעק זאָל בכלל פאַרטראָטן ווערן, אַלס אָנפירער פון פאַלק, דורכן מחבר פון מעמאַראַנדום גופא.

קוקיעל פאַררופט זיך ווייטער אויף אַ ריי אַנדערע דאָקומענטן, און אויף נאָך אַ ווייכטיקן פאַקט פון בערעק יאָסעלעוויטשעס לעבן. נאָכדעם ווי קאָשטשישקאָס אויפשטאַנד איז דורכגעפאַלן, איז בערעק יאָסעלעוויטש אַנטלאָפן קיין גאַליציע. זייענדיק דאָרטן, האָט ער פאַרגעשלאָגן דער עסט־ רייכישער מאַכט אַ פראָיעקט צו שאַפן אַ יידן־קאָזאַקן פון עטלעכע טויזנט מאַן. אינעם טעקסט פון פראָיעקט, וואָס איז רעדאַגירט געוואָרן דורכן לעמ־ בערגער גובערנאַטאָר, ווערט אָבער אָנגעוויזן, אַז דער אויטאָר פון אים איז אַ זיכערער ייִד, וועלכער האָט שוין, אַלס פּאָלקאָוויניק, אָנגעפירט מיט אַ קאָזאַקן יידן קעגן די רוסן.

בערעקס פּלאַן פון אַ יידן־קאָזאַקן אין גאַליציע, וועלכער האָט, אגב, געפונען חן אין די אויגן פון דער לעמבערגער מאַכט, האָט אָנטהאַלטן געניע אָנווייזונגען וועגן דער צאָל רייטער און אינפאָנטעריע אינעם קאָר־ פוס, וויפל העכערע און נידעריקערע אָפיצירן עס זאָלן זיין אין יעדער קאָמפּאַניע, צי עסקאַדראָן. עס ווערט דאָרטן אויסגערעדט, אַז עס דאַרף זיין אין פעלד־ראַבינער ביי דער אינפאָנטעריע און איינער ביי דער קאַוואַ־ לעריע. די אויבערשטע אָנפירונג מיטן יידן־קאָזאַקן האָט זיך, אגב, גע־ דאַרפט געפינען אין די הענט פון עסטרייכישע אָפיצירן. פונעם פּלאַן איז אָבער גאָרנישט געוואָרן, ווייל די צענטראַלע מאַכט אין ווין האָט זיך אַרויס־ געזאָגט קעגן אים.

עד כאן בערעק יאָסעלעוויטש, אַלס אָנפירער און איניציאַטאָר פון יידישע מיליטער־טיילן.

בערעק האָט זיך פון זיין מיליטערישער קאַריערע נישט אָפּגעזאָגט אויך שפּעטער. דאָן איז זי אָבער געווען נאָר צווישן פּאָליאַקן. וועָן עס האָבן זיך אויסגעבילדעט אין פראַנקרייך פּוילישע לעגיאָנען, וואָס זענען אַריינ־ געטראָטן אין נאַפּאָלעאָנס אַרמיי, איז בערעק יאָסעלעוויטש געוואָרן אַ טע־

טיקער אַנטיילנעמער אין אַלע קריגס־אָפּעראַציעס, אין וועלכע די לעגיאָנען האָבן זיך באַטייליקט. בערעק האָט אַנטייל גענומען אינעם איטאַליע־נישן מאַרש פון די לעגיאָנען און איז דאָרטן אויך געוואָרן פֿאַרוווּנדעט. שפּעטער איז ער מיטן פּוילישן מיליטער אַריבער אין רהיין־געביט.

צו יענער צייט האָט דער יידישער פֿאָלקאָווניק געגומען פילן שווע־ריקייטן צוליב זיין אָפּשטאַם. פון אַ בריוו פון קאָמאַנדיר פונעם לעגיאָן איז באַקאַנט, אַז טראָץ בערעקס אַנטייל אין צוויי איטאַליענישע קאָמפּאַניעס, האָט ער אָבער, קומענדיק קיין דייטשלאַנד, געמוזט אָפּטרעטן זיין פּלאַץ אין דער מיליטערישער יעראַרכיע צו אָפּיצירן וועלכע האָבן נישט דורכ־געמאַכט אַזוי פיל קאָמפּאַניעס, ווי ער, און האָבן בכלל נישט געהאַט קיין דערפֿאַרונג אין שלאַכטן. געגנעראַל קניאַזשעוויטש, דער אָנפּירער פון לעגיאָן, גיט דערביי צו, אַז בערעקן קאָן מען גאָרנישט פֿאַרוואַרפן, אַ חוץ דעם וואָס ער איז נישט געבוירן געוואָרן קיין „שליאַכטשיץ".

וואַרשיינלעך דאַרף מען עס טאַקע מיט דעם דערקלערן, וואָס בערעק פֿיגורירט דאָן אין פּוילישן מיליטער נישט אַלס פֿאָלקאָווניק, נאָר אַלס קאָ־פּיטאָן. דאָס האָט אים אָבער נישט געשטערט צו אויסצייכענען זיך אין די וויטערדיקע שלאַכטן און צו באַקומען די העכסטע פּוילישע און אויך פראַנ־צויזישע קריגס־אָרדנס.

אין 1808 האָט בערעק יאָסעלעוויטש זיך צוריקגעקערט קיין פּוילן, וועלכע האָט דאָן געבילדעט דאָס וואַרשעווער גרויס־הערצאָגטום, וווּ ער איז וויטער פֿאַרבליבן ביי זיין מיליטערישער קאַריערע. אַ קורצע צייט נאָכדעם איז דער יידישער פֿאָלקאָווניק געפֿאַלן בעת אַ צוזאַמענשטויס מיט עסטרייכער נעבן קאָצק. זיין אָנדענק איז שפּעטער באַערט געוואָרן דורכן פּוילישן נאַציאָנאַל־ראַט, וועמענס פֿאָרזיצער האָט אין אַ ספּעציעלער רעדע גערימט די פֿאַרדינסטן פון בערעקן און נישט געשפּאָרט קיין שבחים פֿאַר זיינע העלדישקייטן און אויפטוען.

אַ געבוירענער אין פּראָגע איז געווען בערעק יאָסעלעוויטשעס זון, וועלכער האָט זיך צוזאַמען מיטן פֿאָטער באַטיילקט אין אַ רייַ קאַמפּאַניעס פון נאַפּאָלעאָנען. יאָסל בערקאָוויטש האָט אויך אָנטיילגענומען אין נאַפּאָ־

לעאָנס מאַרש אויף רוסלאַנד, פון וואַנען ער האָט זיך צוריקגעקערט מיט פיל וווּנדן און אַן אָרדן פון ערן־לעגיאָן.

דער זון האָט אויך נאָכגעמאַכט דעם פאָטער, וועלכער אין בעתן אויסברוך פון פויליש אויפשטאַנד פון 1831, האָט אויך ער זיך געוועדט מיט אַ רוף צו די ייִדן צוצוטרעטן צום אויפשטאַנד און אויסבילדן אַ ייִדישע אָפּ־טיילונג צווישן די אויפשטענדלער. זיין רוף האָט אָבער נישט געהאַט קיין דערפאָלג, ווייל קעגן דעם פלאַן פון אַ ייִדישער מיליטערישער טייל זענען געווען סיי די אָרטאָדאָקסישע עלעמענטן פון דער וואַרשעווער קהילה, סיי די אַסימילאַטאָרישע קרייזן, וועלכע האָבן מורא געהאַט, אַז אין פאַל פון אַ דורכפאַל פונעם אויפשטאַנד זאָלן די פּאָליאַקן וואַרפן די שולד אויף די ייִדן.

יאָסלס קינדער האָבן שפּעטער אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.

לאָדזש

די צווייטע גרעסטע שטאָט אין פוילן, לאָדזש, איז, ווי באַקאַנט, אויך געווען דער צווייטער, לויט דער גרויס, יידישער צענטער אין פוילן. מיט אַ פערטל מיליאָן יידן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון קרוב צו דריי־פערטל מיליאָן אייגוווינער, האָט לאָדזש געהאַט מער־ווי־יעדער דעם זעלבן פּראָצענט יידן, וואָס די הויפּטשטאָט פון פוילן. לאָדזש האָט אָבער איר גרויסע יידישע באַפעלקערונג באַקומען אין אַ פּיל קירצערער צייט ווי וואַרשע.

לאָדזש איז בכלל אַ נייע שטאָט. די פּוילישע „מאַנטשעסטער" האָט דורכגעמאַכט אַ שנעלערע אַנטוויקלונג, ווי דער צענטער פון דער ענגלישער טעקסטיל־אינדוסטריע. דאָס קלייניע פּוילישע דאָרף, וועלכער איז געווען דער געבורט־פּלאַץ פונעם גרעסטן פּוילישן אינדוסטריע־צענטער, וואָלט וואַרשיינלעך, פאַרבליבן אָרעם און אָפּגעשטאַנען, ווי די איבעריקע דערפער אין דער אָרעמער פוילן, ווען די רעגירונג פונעם אויטאָנאָמען „קעניגרייך פוילן" וואָלט אָנהייב פאַריקן יאָרהונדערט נישט באַשלאָסן אָראָפּצוברענגען אַהין וועבער פון שלעזיע און זאַקסן, געבן זיי אומזיסט באָדן און באַזעצן זיי אויף אים בתנאי, אַז זיי זאָלן אויך וויטער פאַרנעמען זיך מיט וועבעריי און זאָלן באַזאָרגן דאָס לאַנד מיט אייגענע וועב־שטאָפּן.

דער עקספּערימענט איז געלונגען. די שטאָט האָט געוומען וואַקסן ווי אויף הייוון. פון נישט קיין גאַנצע טויזנט נפשות אין די 20ער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, איז איר באַפעלקערונג אין משך פון 60 יאָר געוואַקסן ביז 150 טויזנט. צום סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט האָט לאָדזש די דאָזיקע צאָל פאַרדאָפּלט; מיט אַ צענדליק יאָר שפּעטער — פאַרדרייפאַכט און צום הונדערטסטן יובל פונעם פאַרוואַנדלט ווערן פון דאָרף אין שטאָט, האָט שוין לאָדזש געציילט אַ באַפעלקערונג פון איבער אַ האַלבן מיליאָן נפשות.

וועגן איבערראַשנדיקן וווקס פון פּוילישן „מאַנטשעסטער" זענען געשריבן געווארן פיל אויספאָרשונגען. מ׳האָט אים דערקלערט מיט כלערליי

גינסטיקע סיבות: די געאָגראַפישע לאַגע פונעם קינפטיקן צענטער פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין סאָמע צענטער פון פוילן, דער גרויסער פיל־מיליאָניקער מאַרק פון פוילן גופא און פון רוסלאַנד, די ביליקע אַרבעטס־קראַפט, וואָס איז אומאויפהערלעך געפלאָסן פון די אַרומיקע אָרעמע פויּ־לישע דערפער, דער הויכער שוץ־טאַריף, וואָס רוסלאַנד האָט אין דער צוויי־טער העלפט פון פאָריקן י״ה איינגעפירט קעגן אויסלענדישע סחורות אאַז״וו. פאַרשטייט זיך, אַז פיל ווערט אויך צוגעשריבן דער אַרבעטס־לוסט, פלייס, אונטערנעמונג־גייסט און ענערגיע פון דער אינדוסטריעלער באַפעלקערונג פון דער שטאָט, דאָס הייסט פון די דייטשן און יידן. אָבער עס האָט זיך אויך באַמערקט אַ בולטע טענדענץ צו פאַרגרעסערן די ראָל פון די דייטשן און כסדר צו פאַרקלענערן די ראָל פון די יידן.

די דאָזיקע, גאָר נישט פרייַע פון אַנטיסעמיטיזם, טענדענץ, איז אויך אַריבער צום זעלבשטענדיקן פוילן, און פוילישע פאָרשונגען וועגן לאָדזש און איר אינדוסטריע, פלעגן איבערחזרן דעם אַלטן צאַריש־רוסישן פּזמון, אַז בלויז די דייטשע אונטערנעמונגען זענען געווען געבויט עכט־סוחריש און סאָליד, דאָקעגן די יידישע זענען געגרינדעט געוואָרן דורך געשעפט־מאַכער און ספּעקולאַנטן אויף געבאָרגטע געלטער, אָן אייגענע קאַפּיטאַלן, אָן קענטעניש פון דער אינדוסטריע, מיט ספּעקולאַציע־צוועקן, אד״גל.

די דאָזיקע בייזוויליקע קריטיק האָט אָבער אַרויסגעלאָזן פון אויג דעם פאַקט, אַז אין דער שנעלער אַנטוויקלונג פון דער לאָדזשער אינדוסטריע פאָר יענעם קריג, האָט אפשר די גרעסטע ראָל געשפּילט דער גרויסער רו־סישער מאַרק, מיט זיינע צענדליקער מיליאָנען אָפּנעמער, פון באַלטיקום ביזן פאַסיפיק און פון די קאַלטע צפון־וואָסערן ביז קאַווקאַז און טורקעסטאַן. און אָט דעם דאָזיקן אומגעהייערן מאַרק האָבן פאַר לאָדזש דערָאָבערט יידן, יידישע סוחרים, אַרומרייזנדיקע פאַרמיטלער, וואָיאַזשאָרן, וועלכע פלעגן אָנשפּאַרן מיט די ביליקע לאָדזשער סחורות אַפילו קיין מאַנדזשוריע און קאָרעאַ.

די יידישע באַפעלקערונג פון לאָדזש איז נישט געקומען צום גרייטן. זי איז געוואָקסן צוזאַמען מיט דעם ווּוקס פון דער שטאָט און האָט דערי־בער דעם דאָזיקן ווּוקס אויך סטימולירט. מ׳האָט די יידן לכתחילה גע־

שטערט. מ׳האָט זיי פֿאַרשפּאַרט אין אַ געטאָ, די נאַציס, נאָכן פֿאַרנעמען לאָדזש, האָבן געפונען אַרכיוו־מאַטעריאַלן, אַז דווקא די איינגעוואַנדערטע דייטשן האָבן עס געפֿאָדערט אַ געטאָ פֿאַר די יידן; מ׳האָט די יידן נישט געוואָלט אַרייננעמען אין די וועבער־צעכן; מ׳האָט נישט געוואָלט באַשעפֿטיקן קיין יידישע געזעלן, נישט געוואָלט בכלל זיי לערנען דעם וועבער־פֿאַך.

פון דעסט וועגן זענען שוין אין דער צווייטער העלפֿט פון פֿאַרזיקן י״ה געווען אין לאָדזש יידישע וועבער, פון וועלכע אייניקע זענען שפּעטער אויך אַריבער פון האַנטוועבערייען צו מעכאַנישע שטולן.

די יידישע באַפֿעלקערונג פון לאָדזש איז באַזונדערס געוואָקסן אין לעצטן פערטל פון פֿאַריקן יאָרהונדערט. מען דערקלערט עס מיטן צופֿלוס פון רוסישע יידן, וואָס האָבן פֿריער אויסגעוואַנדערט צוליב די פֿאַראָמען פון די 80ער יאָרן און שפּעטער צוליבן גירוש מאָסקווע. די „ליטוואָקעס״, וואָס זענען אין אַ גרויסן טייל געווען פֿאַרבונדן מיט דער מאָסקווער טעקסטיל־אינדוסטריע און מיט אירע אָפּזאַץ־מערק, האָבן עס שפּעטער געווונגען אַ גרויסן טייל פון אָט־די מערק פֿאַר די לאָדזשער טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען.

די יידישע טעקסטיל־אינדוסטריע אין לאָדזש אין דאָן לכתחילה געווען צוריקגעשטאָנען לגבי דער דייטשער. די דורכשניטלעכע צאָל אַרבעטער אין יידישע פֿאַבריקן, איז געווען קלענער, ווי אין די קריסטלעכע. דאָס גלייכן זענען די יידישע פֿאַבריקן אויך געווען וויניקער מעכאַניזירט, ווי די נישט־יידישע (ד״ה פֿאַקטיש די דייטשע). די אַלגעמיינע מיינונג איז אָבער געווען, אַז די יידישע אונטערנעמונגען האָבן דאָך אויסגעהאַלטן די קאָנקורענץ, אַ דאַנק זייער בעסערער אַרגאַניזירונג.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז דער קאַמף וואָס יידישע אַרבעטער האָבן געדאַרפט אויסשטיין ביים אַריבערגיין פון האַנט־אַרבעט צו מעכאַנישער. אַפֿילו יידישע פֿאַבריקאַנטן האָבן געהאַלטן, אַז יידן דאַרפן בעסער בלייבן ביי האַנט־שטולן, הגם די האַנט־אַרבעט האָט זיך באַצאָלט אַ סך וויניקער, ווי די מאַשין־אַרבעט. אַ גרויסער טייל פּונעם יידישן פּראָלעטאַריאָט איז אַלזאָ פֿאַר יענעם קריג פֿאַרבליבן ביי דער ערגער־באַצאָלטער האַנט־אַר־

בעט, וועלכע האָט זיך, אגב, אויך באַנוצט אין אַ גרויסער מאָס מיט דער גאָר שטאַרק עקספלואַטירטער אַרבעט פון פרויען און קינדער.

אויך אין זעלבשטענדיקן פוילן איז געבליבן די זעלבע דערשיינונג. יידן זענען אין גרויסע פאַבריקן נישט געווען באַשעפטיקט, הגם די גרעסטע צאָל טעקסטיל־פאַבריקן האָט געהערט צו יידן, וועלכע האָבן, אגב, אויך געפירט דעם גאַנצן מאַנופאַקטור־האַנדל פון לאָדזש. דער פאַרלוסט פון גרויסן רוסישן מאַרק האָט טיילווייז קאָמפענסירט די געוואַקסענע קויף־קראַפט פונעם אינערלעכן מאַרק פון נייעם פוילן, און די נייע אויסלענדישע מערק, וואָס די יידן האָבן אויסגעפונען. לאָדזשער טעקסטיל סחורות האָבן, אַ דאַנק דער יידישער פאַרמיטלונג, ענגומען גיין קיין ענגלאַנד, אינ־דיע, פערסיע און כינע, וועלכע פלעגן באַציען ס׳רוב די ביליקע לאָדזשער אויסאַרבעטונגען, וואָס זענען געווארן דורך דער דאָרטיקער אַרבע־טער און פויערישער באַפעלקערונג. לאָדזשער יידישע פאַבריקאַנטן האָבן, פונקט ווי זייערע קאָלעגן פון ביאַליסטאָק, אויך געגרינדעט טעקסטיל־אונטערנעמונגען מחוץ פוילן. אויך ארץ־ישראל האָט געגאָסן פון דער עקס־פאַנסיע פון די לאָדזשער יידישע טעקסטיל־אונטערנעמער. „לודזיה", די ערשטע טעקסטיל־אונטערנעמונג אין ארץ־ישראל, איז ווי איר נאָמען אַליין באַווייזט, אַ פּראָדוקט פון לאָדזשער אונטערנעמונגס־גייסט און ענערגיע.

אַ נייע שטאָט מיט אַ נייעם יידישן ישוב, איז לאָדזש שנעל געוואָקסן צו דער מדרגה פון אַ נייער עיר ואם בישראל. דער צווייטער, לויט דער גרויס, יידישער צענטער אין פוילן, איז נישט אָפּגעשטאַנען פון ווארשע אין דער הינזיכט פון אינערלעכער קראַפט און נאַציאָנאַלער אַרגאַניזירונג. אַ געמישטער ישוב פון שטאַרקע אַרטאַדאָקסישע טיילן און אויפגעקלערטע עלעמענטן, פון געלערן און אַלעקסאַנדערער חסידים און פריידענקערישע אַרבעטער, פון אַ שטאַרקער ציוניסטישער באַוועגונג און קרעפטיקע יידישע אַרבעטער־אַרגאַניזאַציעס, פון אַ פאַרצווייגטן יידישן שול־ווען און אַ גע־זונטער העברעישער באַוועגונג, פון יידישע פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און פון אַרגאַניזאַציעס פון יידישן סוחרטום און האַנטווערקער, פון פיל בתי־מדרשים און שטיבלעך פון איין זייט און פון יידישע אַרבעטער־שולן און

קלובן פון דער צווייטער זייט — האָט די יידישע לאָדזש געשפילט מיט אַלע פֿאַרבן פונעם ווונדערבאַרן פּוילישׂ־יידישן רעגנבויגן.

די „מעטראָפּאָליע" לאָדזש האָט געווירקט אויפמונטערנדיק און באַלעבנדיק נישט נאָר אויף אירע „קאָלאָניעס", אויף פֿאַביאַניץ, זגיערזש, אַלעקסאַנדער, אָזאָרקאָוו, נאָר אויך אויף די וויטערע בענדין און קאָליש. דערבייַ איז לאָדזש אין איר יידישער נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער אַרבעט געווען, ווי עס שיינט, טיפער און ערנסטער, ווי די פּוילישע עיר הבירה, וועלכע האָט זיך פיל געקענט אָפּלערנען פונעם ענערגישן, אַרבעטסלוסטיקן און אונטערנעמעריש יידישן ישוב אין לאָדזש, וואָס האָט אין איכות פון זיין טעטיקייט אָפט איבערגעשטיגן וואַרשע. וואָרום אויב די לעצטע האָט געהאַט, אַ שטייגער, די גרויסע חלוצישע גראָכאָוו־פֿאַרם, האָט לאָדזש געקענט שטאָלצירן מיטן גרויסן אינדוסטריעלן „קיבוץ־באַראָכאָוו".

דער שרעקלעכער שיקזאָל פון וואַרשעווער יידנטום האָט לכתחילה אויסגעמיטן לאָדזש. צי צוליב דעם, וואָס די שטאָט איז באַלד, נאָכן פאַרנעמען זי דורך די דייטשן, אייגנעשלאָסן געוואָרן דורך זיי אינעם רייך און דערפאַר אפשר זענען אויף איר נישט חל געווען די מנובלדיקע אויסראַטונג־פאַראַרדענונג פונעם „גענעראַל־גאָווערנאַמענט", צי וויל די יידישע באַפעלקערונג פון לאָדזש איז געווען שטאַרק באַשעפטיקט אין דער דאָרטיקער טעקסטיל־פאַבריקאַציע, און די דייטשן האָט געפעלט אַרבעטסהענט פאַר זייערע טעקסטיל און אַנדערע אינדוסטריעס אין לאָדזש — דער איינדרוק איז געווען, אַז די לאָדזשער יידן, פֿאַרשפּאַרט אינעם ענגן געטאָ פון דער אָרעמסטער באַלוט, ווערן טיילווייז געשוינט דורך די דייטשע תלינים, וועלכע דאַרפן זיי האָבן אַלס אַרבעטער.

אָבער די דייטשע תלינים האָבן אויך דעם לאָדזשער יידנטום פאַרניכטעט.

לובלין

וועד עס האָט אַמאָל באַזוכט לובלין און האָט זיך באַקאַנט מיטן ייִדישן טייל פון אָט דער אַלטער פוילישער שטאָט, איז געוויס געווען איבעררַשט פונעם אייגנאַרטיקן כאַראַקטער פון ייִדישן לובלין. די ענגע, אָפט קרומע געסלעך, וואָס שלענגלען זיך דורך דער אַמאָליקער ייִדישער געטאָ, די אַלטע הייזער מיט זייער מאָדנער, אַלט־פרענקישער אַרכיטעקטור, די נע־דיכט באַוווינטע הויפן און קעלערס און די געווויינטלעכע אין פוילן ייִדישע אָרעמקייט, וואָס האָט זיך אין לובלין געלאָזט פילן אומעטום — דאָס אַלץ האָט איבערגעלאָזט אַ טיפן אינדרוק.

דער איינדרוק איז נאָך מער פאַרשטאַרקט געוואָרן דורך די אַלטע שולן און בתי־מדרשים פונעם אַמאָליקן ייִדישן לובלין. די שול פון מהרש"ל, דאָס בית־מדרש וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך דעם „איינטאָגיקן ייִדישן קעניג" פון פוילן, שאול וואהל, די „פרנס"־שול און אַנדערע אַלטע געביי־דעס האָבן דערמאָנט דעם באַזוכער וועגן דער גרויסער געשיכטע פון דער ייִדישער קהילה אין לובלין, וועגן דעם אַקטיוון און לעבעדיקן צענטער פון ייִדישער לומדות אין דער שטאָט פון מהרש"ל, מהר"ם און פיל אַנדערע גרויסע רבנים; דער צענטער פון דער ייִדישער אויטאָנאָמיע אין אַלטן פוילן, דעם זיץ־אָרט פונעם ועד ארבע ארצות, פון זיינע אָנפירער, פרנסים און ריכטער.

דער ייִדישער ישוב אין לובלין איז טאָקע אַלט, זייער אַלט. מען דענקט, אַז די דאָזיקע, איינע פון די עלטסטע שטעט אין פוילן, האָט געהאַט ייִדן נאָך מיט העכער 600 יאָר צוריק, הגם דער טראָגיש אומגעקומענער היס־טאָריקער פון פוילישן ייִדנטום, ד"ר מאיר באַלאַבאַן, וועלכער האָט זיך ספּעציעל פאַרנומען מיט דער געשיכטע פון די ייִדן אין לובלין, האַלט, אַז ייִדן האָבן זיך באַוויזן אין לובלין ערשט צום סוף פון 14טן יאָרהונדערט. פאַר דער ייִדישער קאָלאָניזירונג אין לובלין, פונקט ווי אין אַ ריי אַנדערע פוילישע שטעט, איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס לכתחילה האָבן די ייִדן גע־וווינט אַרום דער שטאָט, אין אַ פלאַץ וואָס האָט דעריבער געהייסן „פּיאַס־

קי זשידאָווסקיע". ערשט מיט אַ צייט שפּעטער האָט מען זיי דערלויבט צו באַזעצן זיך אין אַ ספּעציעלן טייל פון דער שטאָט. באַלאַבאַן ברענגט דעם פּאַקט, אַז אין אָנהייב פון 16טן יאָרהונדערט האָט בלויז איין ייִד געהאָט שטענדיקן וווינרעכט און אַן אייגענע היים אין לובלין. געווען איז עס, ווי געווייגנטלעך, אַ שטייער־פּאַכטער מיטן נאָמען יאָסקע שאַכנאָוויטש. אין מיטן פון 16טן יאָרהונדערט האָט שוין אָבער לובלין געציילט עטלעכע הונדערט ייִדן.

דער ווייטערדיקער שנעלער וווקס פון ייִדישן ישוב אין לובלין און זיין אויפשטייג צו דער אָנפירנדיקער ייִדישער קהילה אין פוילן, איז ווייזט אויס, געגאָנגען צוזאַמען מיטן שנעלן וווקס פון דער שטאָט גופא. אַ גרויסער אַדמיניסטראַטיווער און האַנדלס־צענטער אין אַלטן פוילן, איז לובלין פרי געוואָרן אַן אָרט פאַר גרויסע ירידים פון דער גאַנצער פויליש־ליטווישער מדינה, וועלכע האָבן צוגעציגן צו זיך סוחרים אויך פון אויס־לאַנד. לובלין האָט דאָן פאַרמיטלט אין די האַנדלס־באַדינגונגען צווישן דעם סלאַווישן מזרח און דעם דייטשן מערב.

די ירידן האָבן געגומען דעם אַקטיווסטן אָנטייל אינעם דאָזיקן האַנדל, וויייט איבערלאָזנדיק הינטער זיך דעם פוילישן און ארמענישן האַנדלס־עלעמענט. רויכוואַרג, פעלן, געהילץ און וואַקס, וואָס פלעגט דורך **בריסק אַנ־**קומען פון ליטע און רוסלאַנד קיין לובלין, און פון דער אָנדערער זייט, פאַרשיידענע שטאָפן, זיידנס, אייזן־סחורות און געווירצן, וואָס פלעגן געפירט ווערן פון מערב־אייראָפּע קיין פוילן, — דאָס אַלץ פלעגט אַדורכגיין לובלין. פון די פאַרבליבענע צאָל־ביכער פון לובלין איז צו זען, אַז ייִדן האָבן געשפּילט אינעם דאָזיקן עקספּאָרט און אימפּאָרט־האַנדל די וויכטיקסטע ראָל. לובלינער ייִדישע סוחרים מיט פוטערס פון ליטע און רוסלאַנד, פלעגן, צוזאַמען מיט בריסקער און לעמבערגער ייִדן, זיין אָפּטע און בכבודיקע געסט אויף די באַרימטע ירידים אין לייפּציק און פראַנקפורט אַם מיין.

די לובלינער ירידים וואָס האָבן, וויייט אויס, אויך געדינט אַלס טרעפּפונקט פאַר די פאַרשטייער פון די וויכטיקסטע ייִדישע קהילות אין פוילן, האָבן זיי באַוויזן צו שאַפן דעם ערשטן ייִדישן צענטראַלן געריכט פאַר

גאַנץ פּוילן, אין באַשטאַנד פון די דעלעגאַטן פון די פּיר גרעסטע יִידישע קהילות, פון לובלין גופא, קראַקע, לעמבערג און פּוזן. עס איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, וואָס לובלין איז עס אויך געווען די שטאָט, וווּ עס איז שפּעטער געגרינדעט געוואָרן דער ועד ארבע ארצות.

דער דאָזיקער יִידישער פּאַרלאַמענט פון פּוילן און ליטע האָט אין משך פון הונדערט יאָר אָפּגעהאַלטן כמעט אַלע זיינע סעסיעס אין לובלין. אינעם זעלבן לובלין האָט זיך אויך געפונען די אַנפּירונג פונעם ועד, בראש מיטן יִידישן „מאַרשאַל", די פּרנסים, ריכטער און שרייבער.

דער אויפשטייג פון לובלין צו דעם אַנפּירנדיקן צענטער פון פּוילישׂ־ליטווישן יִידנטום דאַרף, זיכער, צוגעשריבן ווערן דעם פּאַקט, וואָס לובלין איז אין יענער צייט געווען אויך אַ צענטער פון יִידישער לומדות אין פּוילן. אין לובלין זענען געווען טעטיק, ווי שוין דערמאָנט, דער מהרש"ל און מהר"ם. די גרויסע לובלינער ישיבות זענען געווען באַרימט ווייט מחוץ פּוילן. וועגן דער באַטייטונג פון לובלין אַלס גייסטיקער צענטער, רעדט אויך דער פּאַקט, וואָס די ערשטע יִידישע דרוקערייַ אין פּוילן, וואָס האָט אַרויסגעלאָזן ש"ס, איז אַנטשטאַנען אין לובלין. אויף איר דרוק־אַרבעט האָט זי, אַגב, באַקומען פון דער מלוכה מאַנאָפּאָל־רעכט. דאָס דרוקן דעם ערשטן ש"ס אין דער דאָזיקער דרוקערייַ, האָט געדויערט צען יאָר און איז פאַרענדיקט געוואָרן אין 1628.

לובלין האָט אויך געשיקט אירע זין לערנען אין אויסלאַנד וועלטלעכע לימודים, דער עיקר, מעדיצין. דער רום פון די לובלינער יִידישע דאָקטוירים האָט דערגרייכט ביזן קעניגלעכן הויף אין וואַרשע, וווּ אייניער פון די לובלינער דאָקטוירים איז געוואָרן הויף־דאָקטאָר.

די בלי־תקופה פון יִידישן ישוב אין לובלין איז אָבער, ווי אומעטום אין פּוילן, פּאַרטונקלט געוואָרן דורך דער טעטיקייט פון קריסטלעכן בירגערטום. די אָנקלאָגעס מצד אים צו דער קעניגלעכער מאַכט און די אָנפּאַלן אויף די יִידן, פלעגן זיך אָפט פּאַרענדיקן מיט באַגרענעצן די רעכט פון די יִידן צו וווינען און צו האַנדלען אין דעם אָדער יענעם טייל פון שטאָט, אָדער מיט באַזייטיקן זיי פון געוויסע צווייגן פון האַנדל און מלאכה.

די לאַגע האָט זיך שטאַרק פּאַרערגערט, ווען לובלין איז געוואָרן אַ

גרויסער קאַטוילישׂ־רעליגיעזער צענטער און דאָרטן איז אַנטשטאַנען אַ קאָלעגיע און דרוקערייַ פון יעזוי־טן־אָרדן, וועלכע האָבן געגומען טרייבן אַן אַקטיוויטעט אַנטיסעמיטישע פראָפּאַגאַנדע.

דער שטאַרקסטער קלאַפּ פאַרן יידישן לובלין, פונקט איבעריקנס, ווי פאַר פיל אַנדערע שטעט אין דרום־פוילן, איז געקומען אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט. דער חורבן אין לובלין איז געווען באַזונדערס גרויס, ווייל די שטאָט איז פאָגראָמירט סיי דורך די קאָזאַקן, און אַזוי אויך שפּעטער דורך די שוועדן, וועלכע האָבן דאָן אָקופּירט אַ באַטייטנדיקן טייל פון פוילן. לובלין, ווּהין עס האָבן זיך בעת דער „כמיעלניטשינע" געראַטעוועט פיל יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, האָט דאָן צוגעזען דעם טראַגישן אומקום פון פיל טויזנטער יידן, צווישן די קדושים זענען אויך געווען פיל באַקאַנטע רבנים און לומדים.

טראָץ דעם קאַמף פון קריסטלעכן בירגערטום און קלער קעגן די יידן, האָט אָבער די צענטראַלע מאַכט געטאָן שפּעטער אַלץ, כדי צוריקצוציען יידן קיין לובלין און העלפן זיי דאָרטן אויפריכטן זייער אַלטע און באָרימטע קהילה. צו דעם צווועק האָט מען די יידן געגעבן כלערליי הנחות, פאַרקלענערט די שטייערן, באַפרייט פון אויסהאַלטן מיליטער און פון צושטעלן דערנערונג פאַר דער שטאָטישער וואַך, באַשטעטיקט די אַלטע יידישע קאָנטראָקטן וועגן אויסאַרבעטן ביר, מעד און בראַנפן, געגעבן אַ ספּעציעלן שוץ דעם בית־החיים אד"גל. די ווידער־אויפריכטונג פונעם יידישן ישוב אין לובלין איז אָבער צוגעגאַנגען מיט שווריקייטן, — דער עיקר, צוליב דער שאַרפער יידן־פיינדלעכער שטעלונג פונעם קאַטוילישן קלער.

דאָס יידישע לובלין האָט דאָן געהאַט פיל צו טאָן מיט עלילת־דם־פראָצעסן. לובלין איז געווען דאָס זיץ־אָרט פונעם קרוין־טריבונאַל פאַר גאַנץ פוילן, ווּהין עס פלעגן אָנקומען פיל פראָצעסן וועגן בלוט־בלבולים אין לאַנד. די לובלינער קהילה פלעגט נעמען דעם אַקטיווסטן אָנטייל אין די פראָצעסן, אַרויסטרעטנדיק אַלס פאַרטיידיקערין פון די אומשולדיקע. דאָס יידישע לובלין האָט דאָן געדאַרפט צוזען דאָס שרעקלעכע בילד פון אַ ריי אומשולדיקע יידן, וואָס זענען געפּערטלט געוואָרן צי אומגעבראַכט געוואָרן

אויף אַן אַנדער באַרבאַרישן אופן, פּאַלנדיק אַלס קרבנות פון דער ווילדער און באַרבאַרישער באַשולדיקונג קעגן יידן.

אין די רוסישע צייטן איז לובלין אויסגעוואַקסן צו אַן אָנזעעוודיקן אינדוסטריעלן צענטער אין פוילן. שטיצנדיק זיך אויף דער אַרומיקער פאַרמעגלעכער לאַנדווירטשאַפטלעכער פּראָווינץ, האָט לובלין אויפגעשטעלט אַ רייַ ברויעריייַן, תבואה־מילן, גאַרבעריייַן, ציגעלניעס, טאַבאַק־פאַבריקן אד״גל, אין וועלכע יידן האָבן געזומען אַ גרויסן אָנטייל. די יידישע באַפעלקערונג פון לובלין איז געוואַקסן און האָט פאַרן ערשטן וועלט־קריג אויסגעמאַכט אַ העלפט פון דער זעכציק טויזנטדיקער איינווינערשאַפט פון דער שטאָט.

אין זעלבשטענדיקן פוילן האָט לובלין זיך ווייטער פאַרגרעסערט, אָבער די יידישע באַפעלקערונג איז, טראָץ דעם אַבסאָלוטן וווקס, פּראָצענטועל שטאַרק געפאַלן און האָט אין די לעצטע יאָרן אָנגענטראָפן נאָר אַ דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג פון דער שטאָט.

אין די צוואנציקער יאָרן האָט לובלין באַקומען איר באַרימטע ישיבת חכמי לובלין, בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען הרב שפּירא, וועלכער האָט געוואָלט באַנייען די אַלטע טראַדיציע פון לובלין, אַלס לומדישן צענטער. לובלין איז בכלל געווען באַקאַנט אין זעלבשטענדיקן פוילן אַלס צענטער פון דער יידישער אָרטאָדאָקסיע.

אין אָנפאַנג פון צווייטן וועלט־קריג האָט לובלין, כידוע, געזאָלט לכת־חילה ווערן דער צענטער פון אַ „יידישן רעזערוואַט״. שפּעטער איז אין לובלין געשאַפן געוואָרן אַ געטאָ, ווּהין די היטלעריש מערדער האָבן פאַרטריבן יידן איך פון אַרומיקע שטעטלעך. נאָך שפּעטער איז לעבן לובלין, אין מאידאן טאטארסקי, אָנטשטאַנען איינער פון די גרעסטע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אויף אומצוברענגען די יידן.

צויזמיר און די יידן אין קליין־פוילן

וועלכן עס געהערן קראקע, לעמבערג, יאראסלאוו, סאנדאמיר און אנדערע שטעט?

וואס האבן זיך יידן באוויזן אין קליין־פוילן, דאס הייסט אין יענעם טייל פון פוילן, וועלכער איז באקאנט אונטערן נאמען גאליציע און צו

די דאזיקע פראגע שטעלט מיט זיך פאר א גרויסן אינטערעס צוליב דעם וואס די ערשטע פריווילעגיע צו וווינען אין פוילן, די אמתע „מאגנא קארטא" פון פוילישן יידנטום, דער אזוי געפינער „קאלישער סטאטוט", האט זיך באצויגן, ווי זיין נאמען אליין באווייזט, צו גרויס־פוילן, דאס הייסט צום מערבדיקן טייל פון דער פוילישער מדינה, וועלכער גרענעצט זיך מיט דייטשלאנד, פון וואנען יידן זענען געקומען קיין פוילן, אנטלויפנדיק פון די שרעקלעכע שחיטות בעת די קרייצצוגן. דער „קאלישער סטאטוט" איז זיכער אויסן געווען נישט נאר די אינטערעסן פון די געזאגטע און גע־רודפטע דייטשע יידן, נאר אויך, און אפשר אין א גרעסערער מאס, די אינ־טערעסן פון פוילן גופא. די חרובע, נאך דער שרעקלעכער טאטערישער אינוואזיע, פוילישע פירשטנטומס האבן זיך געגייטיקט אין עלעמענטן פון מערב פארן אויפבוי פון זייערע שטעט, דער אנטוויקלונג פון האנדל, דער אויפשטעלונג פון האנטווערק. דער אויטאר פון דעם „קאלישער סטאטוט", דער קאלישער פירשט באלעסלאוו, האט צו זיך אראפגעבראכט צו דעם צוועק אויך דייטשן. אבער סיי די יידן, סיי די דייטשן זענען אראפגעבראכט געווארן אינעם מערבדיקן גרויס־פוילן און נישט אינעם דרומדיקן קליין־פוילן.

וואס שייך סאנדאמיר, אדער ווי עס הייסט ביי די יידן, צויזמיר, איז וועגן דער געשיכטע פון די יידן אין דער דאזיקער אמאל אנפירנדיקער שטאט פון „מדינת פוילן קטן" פיל וויניקער באווסט, ווי וועגן דער געשיכטע פון די יידן אין קראקע און לעמבערג. מ'האלט, אז די יידישע קהילה אין צוז־

מיר איז אייגע פון די עלטסטע אין פוילן. אַלס אַ באַווייז פאַר דעם קען דינען דער פאַקט וואָס דער ערשטער געשיכטע־שרייבער פון פוילן, דלוגאַש, וועל־כער האָט געלעבט אין 15טן יאָרהונדערט, דערמאָנט וועגן יידישן בית־עולם לעבן סאַנדאָמיר.

אַ צווייטער און פיל וויכטיקערער באַווייז פון דער אַלטקייט פונעם יידישן ישוב אין סאַנדאָמיר איז דער פאַקט, וואָס סאַנדאָמיר, צוזאַמען מיט קראַקע און לעמבערג, זענען עס יענע דריי יידישע קהילות אין קליין־פוילן, וועלכע האָבן מיט הונדערט יאָר שפּעטער באַקומען פון קאַזימיר די גרויסע רעכטן און פריווילעגיעס, וואָס די יידן אין גרויס־פוילן האָבן אין יאָר 1264 באַקומען פון באַלעסלאַוו דעם פרומען.

דער אויבן־דערמאָנטער פוילישער היסטאָריקער און יידן־פיינד דלו־גאַש שרייבט צו, כידוע, דעם דאָזיקן פאַקט דעם איינפלוס פון דער האַלב־לעגענדאַרער יידישער פרוי פון קאַזימיר, אסתרקע. זי, די דאָזיקע טאַכ־טער פון יידישן שנייידער אין אַפּאַטשנע, האָט עס געווירקט אויפן באַ־רימטן פוילישן קעניג, אַז ער זאָל אַרויסווייזן אַזאַ גרויסן חסד צו די יידן אין קליין־פוילן בכלל און אין דער דעראַבערטער דורך אים מזרח־גאַליציע בפרט. דלוגאַשעס „דערקלערונג" איז געפאַלן צום גוסט פיל פוילישע אַנ־טיסעמיטן נאָך אים, וועלכע האָבן נישט געוואָלט איינזען דעם פשוטן פאַקט, אַז דער קעניג, וואָס האָט וויל אויסגעברייטערט די גרענעצן פון פוילן און וואָס גילט בכלל אין דער געשיכטע אַלס איינער פון די גרעסטע פוילישע שטאַטסלייט, האָט מיט די גענעראַל־פריווילעגיעס צו די יידן געשטרעבט צוצובינדן צו דער פוילישער מלוכה אַן עלעמענט, וואָס האָט געשפילט אַן אומגעהויערע ראָל אין דער אַנטוויקלונג פון די שטעט אין קליין־פוילן, גרויס־פוילן און די איבעריקע טיילן פון דער נייַ־אויסגעברייטערטער פוי־לישער מלוכה, וועלכע האָט פאַר קאַזימירן און די איבעריקע יאָגעלאָנער דערגרייכט איר גרעסטע מדרגה און איז, אַדאַנק זיי, געווארן די גרעסטע מלוכה אין אייראָפּע.

די פריווילעגיעס וואָס די סאַנדאָמירער יידן האָבן באַקומען, האָבן וויזט אויס געהאַט אַ גרויסע פעולה, וואָרום די צאָל יידן אין סאַנדאָמיר האָט געמומען וואַקסן און האָט מיט 100־150 יאָר שפּעטער דערגרייכט אַ

באַטייטנדיקע ציפֿער. דער וווקס פונעם יִידישן ישוב האָט, ווי געווײנטלעך, געבראַכט צו אַ וווקס פון אַנטיסעמיטיזם. עס איז אַוועק אַ סדרה באַגרע־נעצונגען קעגן יִידן און רדיפות.

צו אַ פולן חורבן פונעם סאַנדאָמירער ישוב איז געקומען אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט. ווי פיל אַנדערע יִידישע קהילות פון פוילן, וועלכע האָבן פון דער „כמעלניטשינע" גופא נישט געליטן, איז סאַנדאָמיר גע־טראָפֿן געוואָרן דורך די מלחמות וואָס זענען געקומען נאָך דער „כמעל־ניטשינע". סאַנדאָמיר האָט דאַן געטיילט דעם ביטערן גורל פון די יִידישע קהילות אין מערב־ און צענטראַל־פוילן, וועלכע האָבן שווער געליטן פון דער פוילישׂ־שוועדישער מלחמה. די קהילה אין סאַנדאָמיר איז צום טייל אומגעקומען, צום טייל געוואָרן פֿאַרטריבן.

ערשט אַדאַנק די כסדרדיקע שריט פון אַ ריי פוילישע הערשער, וועל־כע האָבן געגעבן די פֿאַרטריבענע יִידן פֿריווילעגיעס און הנחות, ביי צאָלן שטייערן, ביים האַנדלען אאַז"וו, האָבן זיך די יִידן צוריקגעקערט צו זייער אַלטן וווין־פּלאַץ און סאַנדאָמיר האָט ווידער באַקומען אַ יִידישע קהילה.

מיט סאַנדאָמיר האָט זיך, אַלזאָ, איבערגעחזרט די זעלבע געשיכטע וואָס מיט די יִידישע קהילות אין מזרח־פוילן, וואָס האָבן שטאַרק געליטן פון די כמעלניצקי־פּאָגראָמען און פון דעם רוסיש־פוילישן קריג, וואָס איז געקומען נאָך זיי. אויך דאָרטן, דאָס הייסט אין אוקראַינע און ווייס־רוס־לאַנד, האָט די קעניגלעכע מאַכט אָנגעוויזן פיל באַמיונגען אַז די אָנט־לאָפענע יִידישע באַפֿעלקערונג זאָל זיך צוריקקערן צו אירע אַלטע וווין־שטעט. די דאָזיקע פילאָסעמיטישע פּאָליטיק פון דער קעניגלעכער מאַכט לגבי די פּאָגראָמירטע און פֿאַריאָגטע יִידן לאָזט זיך דערקלערן נישט נאָר מיט דער זאָרג פֿאַרן ווידער־אויפבוי פון די חרוב־געוואָרענע בעת דער „כמעלניטשינע" שטעט. פֿאַראַן אַ מיינונג, אַז די קעניגלעכע מאַכט, וועלכע איז, כידוע, בכלל געווען שוואַך אין פוילן, האָט באַטראַכט די יִידן אַלס אַן עלעמענט אויף וועלכן זי האָט זיך געקענט שטיצן אינעם קאַמף קעגן דער „שליאַכטע" און דעם קלער, וועלכע האָבן, ווי באַקאַנט, מיט זייער אייגן־נוציקער פּאָליטיק אָפּגעשוואַכט די צענטראַלע מאַכט און דערפירט די גאַנ־

צע מדינה צו אַזאַ מצב, אַז זי האָט געקענט לייכט צעטיילט ווערן דורך אירע שטאַרקע שכנים.

אין אָנהייב פון 18טן יאָרהונדערט איז סאָנדאָמיר געווען דער שוי־פּלאַץ פון אַ ריי ריטועלע פּראָצעסן. דער וויכטיקסטער פון זיי איז אינסצע־ניזירט געווארן דורך אַ גלח, זשוכאָווסקי, וועלכער האָט איבערגעלאָזן אַ באַ־שרייבונג פון דער גאַנצער עלילת־דם־געשיכטע, וועלכע וואַרפט אַ שיין אויף די עלילת־דם־פּראָצעסן אין אַלטן פּוילן.

אָנגעהויבן האָט זיך די גאַנצע זאַך מיט אַ ממזר, וואָס איז אונטערגע־וואָרפן געווארן צו אַ יידיש הויז דורך דער מוטער פון ממזר. די פרוי האָט שפּעטער דערציילט, אַז דער ממזר איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט. אָבער דאָ האָט זיך אַרײַנגעמישט דער קלער. מ׳האָט די פרוי אָנגעהויבן צו פּיניקן און געצוווּנגען זי צו ענדערן איר פּרינציפּיקע דערקלערונג אויף אַ נייער, און נעמלעך, אַז זי האָט פאַרקויפט דאָס קינד צום יידן, וועלכער האָט עס געהרגעט פאַר ריטועלע צוועקן. דער ענין איז אַריבער צום מלו־כה־טריבונאַל אין לובלין. דער קלער האָט געאַרבעט מעשים אַז מ׳זאָל דעם יידן פאַרמשפּטן. מ׳האָט אַוועקגעשיקט קיין לובלין ספּעציעלע שליחים מיט דער ביטע צו פאַראורטיילן דעם יידן. וועג ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס געריכט איז נישט אינשטימיק איבער דער זאַך, האָט מען פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די יידן האָבן אונטערגעקויפט די ריכטער. דער אומשולדי־קער ייִד איז געפּייניקט געווארן, אָבער ער האָט נישט אויפגעהערט צו לייקענען זיין שולד. וועג פון וואַרשע איז אָנגעקומען אַ פאַראַרדענונג נישט צו טויטן דעם באַשולדיקטן ביז וואַנען דער ענין וועט נישט באַטראַכט ווערן נאָך אַמאָל, האָט מען פון סאָנדאָמיר אַוועקגעשיקט אַ ספּעציעלע דעלעגא־ציע, אַז זי זאָל ווירקן קעגן דעם.

דער סוף איז געווען, אַז די אויפגעהעצטע קריסטלעכע באַפעלקערונג פון דער שטאָט האָט געמאַכט אַ פּאָגראָם. אייניקע יידן זענען דערמאָרדעט געווארן, יידיש האָב און גוטס איז צעראַבירט געווארן.

די „מיעשטשאַנעס״ האָבן אָבער דערגרייכט אויך נאָך אַ ציל. זיי האָבן זיך געוועגדט צו דער צענטראַלער מאַכט, אַז מ׳זאָל די יידן בכלל אַרויס־טרייבן פון סאָנדאָמיר. דער קעניג האָט נאָכגעגעבן דער פּאָדערונג. דער

פאַנאַטישער גלח האָט אויך „פאַראייביקט" די גאַנצע עלילת־דם־געשיכטע דורך דעם, וואָס אין אַ קלויסטער איז אויפגעהאַנגען געווארן אַ בילד, וואָס שטעלט פאָר ווי אַזוי די קריסטלעכע מוטער פאַרקויפט דעם ממזר די יידן און די לעצטע דערמאָרדן אים.

פופציק יאָר נאָכן גירוש האָט סאַנדאָמיר פון דעסט וועגן ווידער געהאָט אַ יידישע באַפעלקערונג פון עטלעכע הונדערט נפשות. זיי האָבן אָבער נישט געטאָרט ווויינען לעבן קריסטלעכע גייסטלעכע און אַדלייט; אויך די צאָל יידישע הייזער איז געווען באַגרענעצט, פרעמדע יידן האָבן בכלל נישט געטאָרט זיין אין דער שטאָט אאַז״ו.

ערשטע שפּעטער, ווען נאָך דער צעטיילונג פון פוילן איז סאַנדאָמיר אַריבער צו עסטרייך, איז די לאַגע פון סאַנדאָמירער יידן געווארן בעסער. זיי האָבן באַקומען דאָס רעכט צו פאַרנעמען זיך מיט מלאכה, מ׳האָט אַנגעהויבן פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן זיי.

אין רוסלאַנד איז סאַנדאָמיר געווען אַן „אויעזדנע" שטאָט פון ראַדאָמער גובערניע. אויך אין זעלבשטענדיקן פוילן איז זי געווען אַ קליינע אומבאַטייטנדיקע שטאָט. אַ פאָר יאָר פאַרן קריג איז אָבער סאַנדאָמיר פלוצים אַרויפגעשוווּמען אויפן אויבער־פלאַץ פון לעבן אין פוילן. געשען איז עס אין שייכות מיט אַ גרויסצוגיקן פּראָיעקט וועגן שאַפן אין פוילן אַ צענטראַלן אינדוסטריעלן ראַיאָן. די הערשנדיקע דאָן פאַקטאָרן האָבן באַשלאָסן אַז דער דאָזיקער ראַיאָן דאַרף אויפשטיין לעבן סאַנדאָמיר, אָלס אַ שטאָט וואָס ליגט אין סאָמע צענטער פון פוילן און איז דעריבער נישט באַדראָט אין פאַל פון אַ קריג.

אַרום סאַנדאָמיר האָט זיך, אַלזאָ, אַנגעהויבן אַ פיבערהאַפטע טעטיקייט. אין און אַרום דער שטאָט האָט מען אַנגעהויבן אויפשטעלן פאַבריקן און ווארשטאַטן. אין דער שטילער דאַרפישער געגנט צווישן ווייסל און דעם סאָן, וועלכע האָט געגאָלטן אָלס תבואה־שפּייכלער פון פוילן, האָט מען געזומען אַריינפירן קוילן פון אויבערשלעזיע, נאָפט פון מזרח־גאַליציע און כעמישע פּראָדוקטן פון ראָזשוב און מאָשטשיצע, וווּ עס איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע כעמישע אינדוסטריע, וועלכע האָט אַרויסבאַקומען שטיק־שטאָף

לויט אַ נייעם מיטל, דערפונדן דורכן געווּעזענעם פּוילישן פּרעזידענט מאַשטשיצקי, וועלכער איז געווּען אַ באַקאַנטער כעמיקער.

דער קליינער יידישער ישוב פון סאַנדאָמיר האָט אַבער פון דעם אַלעם יישט געגאָסן.

יעקב פראנק און די יידן אין גאליציע און פאדאליע

ווער איז געווען פראנק? א פירער, צי א פארפירער? א מענטש, וואס האט געזוכט, צי האט געוואלט זוכן נייע וועגן פון רעליגיעזן דענקען און איז ארײנגעפאלן אין א תהום פון ווילדסטע מעטאפיזישע סתירות און אין שמד, — אדער א פשוטער שווינדלער און הויך־שטאפלער, וועלכער האט אויסגענוצט די מיסטישע שטימונגען פון דער תקופה פון נאך כמעלניצקין און דער נייער כוואליע פון די היידאמאקעס־פאגראמען, כדי ארויפכאפן זיך, דורך זיין נייער רעליגיע, אויפן העכסטן שטאפל פון דער סאציאלער יער־ארכיע, אנקניפן פארבינדונגען מיט ארציבישאפן און שררות, מיט הויכע גייסטלעכע און מלכים און ווערן אליין צום סוף פון זיין לאנגן און פיל־פארביקן, אוואנטוריסטישן לעבן, עפעס א שטיקל מאגנאט, א בארג פאן אפענבאך, מיט א „הויף" און אפילו א „לייב־גווארדיע".

דער פאדאליער נאכפאלגער פון שבתי־צבי, וואס האט אין משך פון זיין אוואנטוריסטישן לעבן באוויזן עטלעכע מאל צו בייטן זיין רעליגיע, וואס איז פון א יידּ געווארן א מוסולמענער, פון א מוסולמענער — א קאטא־ליק, פון א קאטאליק געוואלט ווערן א פראוואסלאווענער, בעת ער האט זיך גופא באטראכט און זיך גערעכנט ווי דורך זיינע נאכפאלגער ערן אלס דער אמתער משיח און איז געשטארבן און זיך געהייסן מקבר זיין אן א גלח, נאר לויטן יידישן דין — איז, זיכער, אן אינטערעסאנטער אביעקט פאר פסיכאפאטא־לאגישער פארשונג. די דאזיקע פארשונג וואלט זיך אבער אויך געדארפט פארנעמען מיט די נאכפאלגער פון דעם פאלשן משיח, וועלכער האט באזעסן עפעס א טייוולאנישע, שווארצע קראפט און האט זיין, אמת, נישט צאלרייכע עדה געקאנט באצווינגען, מיטן כח פון זיין סוגעסטיע, צו פאר־ערונג פאר זיך, דערפירן זיי דורך דער דאזיקער פינצטערער סוגעסטיע צו דער העכסטער שטופע פון עקזאלטאציע און מאכן אומעמפינדלעך און בלינד אויף זיינע גרויסע חסרונות און פארברעכנס.

יאַקוב לייבאָוויטש, דער שפּעטערדיקער באַראָן פּראַנק, איז געבוירן געוואָרן אין עפּעס אַ פּאַרוואָרפן דאָרף אויף דער גרענעץ פון פּאָדאָליע און וואָלין, אייניקע צענדליק יאָר נאָך די גזירות ת״ח ות״ט, אָבער אַ גאַנץ קורצע צייט פאַר די היידאַמאַקעס־פּאָגראָמען. אין די גאָר יונגע יאָרן האָט ער אויסגעוואַנדערט מיט זיין משפּחה קיין בוקאַרעשט, פון דאָרטן קיין סאַלאָניקי און סמירנע — דער געבורט־שטאָט פון שבתי־צבי.

אויף די באַלקאַנען האָט ער זיך באַקענט מיט די „דענמעס״, דאָס הייסט די האַלב־מוסולמענער, האַלב שבתי־צביניקעס, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט אַלס „אנוסים״. פּראַנק האָט באַשלאָסן ווערן זייער פּירער און האָט צו דעם צוועק אָנגענומען די מאַכמעדאַנישע רעליגיע, דערקלערנדיק דערביי, אַז די נשמה פון משיחן, וואָס איז פריער געווען אין מחמדן און שבתי־צבי, איז איצט מגולגל געוואָרן אין אים.

די „דענמעס״ האָבן אים, ווייזט אויס, נישט אָנערקענט. פּראַנק באַ־ווייזט זיך, אַלזאָ, אין פּאָדאָליע און גאַליציע, וווּ עס זענען נאָך איבערגע־בליבן שטאַרקע אייגפלוסן פון שבתי־צבי און זיין לערע. ער באַזוכט אַ רייע פונקטן דאָרטן און אָנטוויקלט זייַנע מיסטישע אָנשויוּנגען וועגן דער דריי־אייניקייט פון גאָט, וואָס אָנטפּלעקט זיך אין די פּאָרמען פון עתיקא קדישא, מלכא קדישא און מטרוניתא עליונה און וועגן די געטלעכע ניצוצים אין מענטשנס נשמה, וואָס אָנטפּלעקן זיך אין דעם מענטשנס ליידנשאַפטן, וועלכע מ׳דאַרף קולטיווירן, דערפירן ביזן העכסטן עקסטאַז און וועלכע ס׳איז אַן עבירה צו אונטערדריקן.

זיך אַליין האָט פּראַנק פּאָרגעשטעלט אַלס די אָנטפּלעקונג פון מלכא קדישא און האָט דערקלערט אַ קאַמף דער אָפּיציעלער יידישקייט מיט אירע שוועכע חומרות און שטרענגע פּאָרשריפטן.

וויזט אויס, אַז פּראַנקס לערע האָט געפונען נאָכפּאָלגער אין פּאָדאָליע און מזרח־גאַליציע, וואָס האָבן אַזוי פיל געליטן פון די אוקראַיִנער פּאָגראָ־מען. וואָרום אין 1756 איז שוין דאָרטן געקומען צו אַ צוזאַמענשטויס צווישן די פּראַנקיסטן און די יידן. די פּראַנקיסטן זענען באַשולדיקט געוואָרן אין איינעדענען אָרגיעס, טרייבן אויסגעלאַסנקייט אאַז״וו. זיי זענען אַריינגע־לייגט געוואָרן אין חרם. אייניקע פון זיי זענען אַרעסטירט געוואָרן און עס

האָט זיי געדראָט אַ משפט און טויט, ווייל מ׳האָט זיי באַשולדיקט אין שאָפן אַ נייעם גלויבן פון אַ יידנטום, קריסטנטום און מחמדאַניזם.

פראַנק האָט זיך דאָן אָנגעכאַפט אָן דעם אַלטן שבתי־צביישן איינפאַל וועגן דער „קליפּה" און דעם „תוך". ער האָט געהייסן זיינע אָנהענגער אָנגענעמען לפּנים קריסטנטום, אָבער אַיינהאַלטן זייער יידישן „תוך". די פראַנקיסטישע דרייאייניקייט איז פאַרביטן געוואָרן מיט דער קריסטלעכער.

די סעקטאַנטן האָבן דאָן באַקומען אַ מעכטיקן פראָטעקטאָר אין דער פּערזאָן פון קאַטווילישן בישאָף פון קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, דעמבאָווסקי, וועלכער האָט געהייסן זיי באַפרייען און האָט זיי צוגעטיילט כלערליי פריווילעגיעס. ליתר תוקף, האָט דעמבאָווסקי צעשיקט די פראַנקיסטישע טעזיסן צו אַ רייַע רבנים און האָט זיי פאַראָרדנט צו קומען צו אַ דיספוט מיט די פירער פון דער נייער סעקטע.

מצד די פראַנקיסטן זענען אַרויסגעטראָטן אַ רייַע זייערע פירער, וועלכע האָבן באַשולדיקט דעם תלמוד, אַז ער אַנטהאַלט באַלייִדיקונגען פאַרן קריסטנטום. דעמבאָווסקי, וועלכן ס׳האָט זייער געשמייכלט, וואָס ער האָט אַרייַנגעקראָגן אַ רייַע יידן אין שויס פון דער קירך, האָט, פאַרשטייט זיך, דערקלערט די פראַנקיסטן, אַלס זיגער.

די פּרייַער אַרעסטירטע זענען פרייגעשפראָכן געוואָרן און זייערע קעגנער האָבן געדאַרפט באַצאָלן אַ גרויסע שטראָף, אייניקע יידן זענען אַפילו דערשאָסן געוואָרן.

דאָס ערגסטע אָבער איז געווען, וואָס די קירכלעכע מאַכט האָט פאַראָרדנט צו פאַרברענען דעם תלמוד. דעמבאָווסקיס טויט האָט אָבער ביי די פראַנקיסטן, צוגענומען זייער פראָטעקטאָר און עס האָט זיך אָנגענהויבן פאָר זיי אַ שוועָרע צייט. די מאַכט האָט זיי דערקלערט אַלס געפערלעכע אפּיקורסים, מ׳האָט נישט געגלויבט אין זייער קריסטנטום. זייער פאַרמעגן איז קאָנפיסקירט געוואָרן, איינער פון זייערע עלטסטע פירער איז דערמאָרדעט געוואָרן, אַ טייל פון זיי איז אָנטלאָפן אין דער טערקישער בעסאַראַביע. פראַנק אַליין, זייענדיק גערודפט דורך די טערקישע יידן, האָט דערקלערט דער טערקישער מאַכט, אַז ער איז אַריבער צום איסלאַם. צו־

זאַמען מיט אים האָבן אויך אַ רייע זיינע נאָכפאָלגער ווידער געביטן די „קליפה".

פראַנק האָט זיך אָבער מיט זיין פּאָדאָליע נישט געזעגנט. אין אַ גע־וויסער צייט אַרום האָט ער באַקומען פון פּוילישן קאָניג אויגוסט דעם דריטן די דערלויבעניש צוריקצוקומען קיין פּוילן. די פּרוון אָנצוקניפּן פֿאַרבינדונגען מיטן נייעם בישאָף לוביענסקי זענען אָבער נישט געלונגען. אויך דער קאָניג האָט פראַנקן און זיינע נאָכפאָלגער נישט געגלייבט.

די באַמיונגען פון די פראַנקיסטן זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון באַקומען פאַר זיך באָדן אין גאַליציע. אַזוי ווי זייער וועגדונג איז דורכ־געפאַלן, ווייל מ׳האָט נישט געהאָט צו זיי קיין צוטרוי, האָבן די סעקטאַנטן ווידער געפרווט אַרויפשווימען אויפן אויבערפלאַך דורך אַ דיספוט מיט רבנים, דורך וועלכן זיי האָבן געוואָלט צוריקגעווינען די לייטזעליקייט ביי דער קאַטוילישער קירכע.

דעם נייעם דיספוט האָבן די פראַנקיסטן אָוועקגעפירט אויף גאָר גע־פערלעכע וועגן. זיי האָבן פאַרמולירט 7 עיקרים פון זייער „אני מאמין" און כדי צו רעכטפאַרטיקן זיך, אַ פּנים, אין די אויגן פונעם קאַטוילישן קלער, האָבן זיי, אַלס לעצטן פונקט אַרויסגערוקט קעגן די יידן די באַשולדיקונגען פון נוצן בלוט צו ריטועלע צוועקן.

דער יידישער צד איז אינעם דיספוט רעפרעזענטירט געווארן דורך אַ רייע רבנים, בראש מיטן לעמבערגער רב, ר׳ חיים הכהן ראַפאַפּאָרט. סעקרעטאַר פון דער רבנישער דעלעגאַציע און איבערזעצער איז געווען דער באַקאַנטער יידישער מעמואַריסט פון יענער צייט, בער באָלעכאָ־ווער, וועלכער האָט באַהערשט פּויליש און לאַטיין. די מטורפדיקע סעק־טאַנטן האָבן, אגב, אויף זייער שטייגער געפרווט „דעשיפרירן" די וועריטער פון דער הגדה דצ״ך, עד״ש, באח״ב, אז זיי באַדייטן: „דם צריכים כולנו על הדרך שעשו באותו איש החכמים בירושלים"...

די רבנים זענען ענערגיש אַרויסגעטראָטן קעגן דער מטורפדיקער סעקטאַנטישער כנופיא. דער דיספוט האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע צייט. בער באָלעכאָווער האָט אויך צוגעשטעלט אַ שריפטלעכן ענטפער אויף דער פאַרברעכערישער בלוט־באַשולדיקונג פון די פראַנקיסטן. צי די אַרגומענ־

טאַציע פון די רבנים האָט געווירקט, צי נישט — אַ פּאַקט איז אַבער, אַז מיגולסקי, וועלכער האָט דערקלערט די פּראַנקיסטן ווידער, אַלס די זיגער, האָט צוגלייך נישט אָנגענומען זייער בלוט־בילבול אויף די יידן, אפשר צוליב דעם, וויל ער האָט געוואָלט אויסמיידן אַ פֿאַראָם אויף יידן.

דער רעזולטאַט פונעם דיספוט איז אַבער געווען נישט גינסטיק אויף פֿאַר דער כנופיא, וואָס זענען צוגעדריקט געוואָרן דורכן קלער צו דער וואַנט. דער קלער האָט פון זיי געפֿאַדערט, אַז זיי זאָלן באַווייזן בפועל ממש, אַז זיי האַלטן פון זייערע טעזיסן וועגן קומען פון משיח, וועגן קרייץ. אַלס סימבאָל פון דער דרייאיניקייט אאַז״ו. פּראַנק און זיינע אָנהענגער האָבן זיך, אַלזאָ, געמוזט טויפֿן.

פּראַנקס טויף־צערעמאָניע איז אַדורך מיט אַ ספּעציעלן פֿאָראָד. אַנ־געהויבן האָט מען זי אין לעמבערג און פֿאַרענדיקט אין וואַרשע. דערבי איז פּראַנקן געלונגען אַרײַנצובאַקומען אַלס טויף־פֿאָטער דעם פּוילישן קעניג אַליין. אויך זיינע 12 „אַפּאָסטאָלן״ האָבן באַקומען גרויס כבוד ביים דורכפירן איבער זיי די טויף־צערעמאָניע.

מ׳האָט זיי באַלד אַרײַנגעפירט אין אַדעל־קלאַס און דער ראָגאַטינער פּראַנקיסט שלמה שור איז איינגעשריבן געוואָרן אין די הערשאַפֿטן ביכער אַלס לוקאַש פּראַנצישעק וואַלאָווסקי; לייב קריסא פון נאַדוואָרנע, אַלס יאָן דאָמיניק קריסינסקי; נחמן פון בוסק, אַלס פּיאָטר יאַקובאָווסקי אאַז״ו.

פון דעסט וועגן האָט מען צו די דערוואָרבענע קריסטן און, דער עיקר, צו זייער אָנפֿירונג, אויך וויייטער נישט געהאַט קיין צוטרוי — באַזונדערס אין די העכערע קאַטוילישע קרייזן. פון רוים האָט מען פֿאַראָרדנט עפּ־נען פּראַנקס בריוו. מ׳האָט די פּראַנקיסטן וויייטער נאָכגעשפּירט, — בפֿרט, אַז עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז די נעאָפּיטן האָבן נאָכן טויף וויי־דער אויסגעדרייט דעם דישעל און האַלטן פּראַנקן פֿאַרן קריסטוס, וואָס איז אויפֿגעשטאַנען תחית המתים.

פּראַנק איז, אַלזאָ, סעפּאַרירט געוואָרן פון זיינע אָנהענגער. מ׳האָט אים לכתחילה געהאַלטן אין אַ רייַע מאָנאַסטירן אין וואַרשע. דער הויפּט פון די פּוילישע יעזויטן, טורסקי, וועלכער איז שפּעטער געווען דער שופט פון פּראַנקן, איז, אַ פּנים, נישט שטאַרק איבערצייגט געוואָרן פונעם יידישן

סעקטאַנט, וואָס האָט, נאָך לאַנגע בלאָנדזשענישן, ענדלעך געפונען זייַן תיקון אין דער קאַטווילישער קירך, — וואָרום ער האָט אים פאַרשיקט אין דער טשענסטאָכאָווער פעסטונג.

דער פאַלשער משיח האָט אָבער אויך דאָרטן נישט געזרוט. ער האָט כסדר אונטערגעהאַלטן קאָנטאַקט מיט זיינע אָנהענגער, פון וועלכע פיל זענען אָנטלאָפן קיין טשעכאָסלאָוואַקיע.

אַ נייַע גפלעגנהייט פאַר פראַנקן האָט זיך פאַרגעשטעלט, ווען די רו־סישע אַרמיי איז אַריין אין פוילן, כדי צו פאַרטיידיקן די פראָווינסלאָונע באַפעלקערונג פון מזרח־פוילן. פראַנק האָט דאָן געוועגדט זיינע אויגן צו דער רוסישער מאַכט. דורך זיינע אָנהענגער, איבער וועלכע עס האָט נאָך ווייטער געווירקט זיין טייוולאָנישע, סוגעסטיווע קראַפט, האָט פראַנק זיך פאַרבונדן מיטן רוסישן געזאָנדטן אין וואַרשע, רעפנין.

שליחים זענען אויך אַוועק קיין מאָסקווע מיט אַ בריוו, וווּ פראַנק זאָל זיך האָבן אַרויסגעשטעלט אַלס אָנהענגער פון דער רוסישער קירכע און צוגעזאָגט צו ברענגען צו איר זיינע פילע אָנהענגער, אויב מ׳וועט אים באַפרייַען פון דער פעסטונג.

דער פלירט מיט די רוסן איז אים אָבער נישט געלונגען. ער איז דע־מאַסקירט געוואָרן דורכן הויף־דאָקטער פון אויגוסט דעם 2טן, ברום יון, וועלכער איז אויך געווען אַ נאָענטער מקורב צום אַלמעכטיקן פויליש מיניסטער, בריל.

וואַרשיינלעך אָבער האָט מען אויך אין די רוסישע קרייזן נישט געהאַט קיין צו גרויסן צוטרוי צו דעם פלוצימדיקן חסיד פון דער גריכיש־אָרטאָ־דאָקסישער קירך, וועלכער האָט שוין באַוויזן אייניקע מאָל צו בייטן זיין אמונה אַזוי לייכט, ווי מ׳בייט הענטשקעס.

פון דעסט וועגן זאָלן אים די רוסן האָבן באַנוצט אַלס זייער געהיימען אַגענט אין פוילן. לאַנג אין פוילן איז ער אָבער נאָך זיין באַפרייונג נישט פאַרבליבן. ער איז אַריבערגעפאָרן קיין ברין (בעמען), וווּ ער האָט געפרווט פאַרלייגן אַ „הויף״ מיט דער הילף פון זיינע חסידים. לויט זיין שטייגער, איז ער באַלד אַוועק צו די „הויכע פענצטער״ און אפשר, אַלס טויף־זון פון אַ פויליש קעניג, איז אים געלונגען אָנצושפאַרן צו דער עסטרייכישער

קעניגן מאַריאַ־טערעסאַ און איר יורש, יאָסיף דעם 2טן. דער לעצטער זאָל האָבן געוואָרן באַצויבערט פון דער שיינקייט פון פראַנקס טאָכטער און יורשטע, חוה. די קייזערין האָט אָבער אין פראַנקן דערקענט דעם סעקטאַנט און הויך־שטאַפּלער.

געשטאָרבן איז פראַנק אין 1791 אין אָפּענבאַך, ווו ס׳איז אים געלונגען אָפּצוקויפן אַ שלאָס און באַקומען דעם טיטול פון באַראָן. אַרום זיין הויף אין אָפּענבאַך האָבן זיך געדרייט נישט נאָר זיינע אַמאָליקע יידישע אָנהענגער, נאָר אויך קריסטן, דאָרונטער איינער פון די פּוילישע לובאָמירסקיס, וועלכער האָט אָפּילו חתונה געהאַט מיט אַ „קאָמער־פריילין" פון פראַנקס טאָכטער, חוה, וועלכע דער טאַטע האָט פּאָרן טויט פּראָקלאָמירט אָלס „הייליקע מויד" און זיין יורשטע.

פראַנקס אָנהענגער אין פּוילן זענען ביסלעכווייז פולשטענדיק אַסימילירט געוואָרן דורך דער פּוילישער אַריסטאָקראַטיע, וועלכע האָט דורך די וואָלאָווסקיס, יאָסינסקיס, קריסינסקיס און אַנדערע פראַנקיסטן באַקומען צו זיך אַ צושטראָם פון יידיש בלוט. אַזוי זאָל די מוטער פון מיצקעוויטשן שטאַמען פון אַ פראַנקיסט.

די גרויסע השפּעה פון פראַנקן אויף זיינע אָנהענגער דערקלערט זיך מיט די געוואָלטיקע דערשיטערונגען, וואָס דאָס פּוילישע יידנטום **האָט** דורכגעלעבט אין דער תקופה פון כמעלניצקין און פון די היידאָמאַקעס. די שחיטות און פּאָגראָמען, און דער סאָציאַלער און עקאָנאָמישער חורבן פון אוקראַינער יידנטום, וואָס איז געקומען נאָך זיי, האָבן צעטרייסלט די יסודות פון יידישן לעבן אין פּוילן און האָבן געשאַפן אַ גוטן באָדן און אַ געהעריקע פסיכישע אַטמאָספער פאַר דער טעטיקייט פון אַזאַ פאַלשן אויסלייזער און זעלבסט־געקרוינטן, האַלב־משוגענעם משיח, ווי ס׳איז געווען פראַנק.

אָבער בעת שבתי־צביס טראַגישע געשטאַלט האָט נאָך צו זיך צוגעצויגן דעם אינטערעס פון שרייבער און האָט געדינט אַלס טעמע פאַר בעלעטריסטישע און דראַמאַטישע ווערק פון אַ רייע שרייבער, **דערונטער איך** פונעם פאָליאָק זשולאָווסקי, — איז פראַנק פאַרזונקען געוואָרן אין פאַרגעסנקייט, אָן דעם מינדסטן אָפּקלאַנג אין דער שיינער ליטעראַטור.

לעמבערג און דער פּוילישער דרייפּוס

די טאָג־פּרעסע האָט בשעתה געבראַכט אַ ידיעה, אַז די „געסטאַפּאָ" אין לעמבערג האָט אומגעבראַכט דעם באַקאַנטן ייִדישן אַדוואָקאַט, לייב לאַנדאַו.

לאַנדאַוס נאָמען האָט העל אויפגעשיינט אויפן האָריזאָנט פון ייִדישן לעבן אין פּוילן אין די צוואנציקער יאָרן, אין שייכות מיטן פּראָצעס פון ייִדישן סטודענט שטייגער, וועלכער איז אָנגעקלאָגט געוואָרן אין וואַרפּן אַ באָמבע אויפן דעמאָלטדיקן פּרעזידענט פון דער פּוילישער רעפּובליק, וואי־טשעכאָווסקי.

דער אָטענטאָט אויף וואָיטשעכאָווסקין איז פּאַרגעקומען אין דער הויפּטשטאָט פון מזרח־גאַליציע אַ קורצע צייט נאָך דעם, ווי די דאָזיקע פּראָווינץ איז אָנגערקענט געוואָרן פּאַר פּוילן.

מזרח־גאַליציע האָט נאָך דער ערשטער מלחמה דורכגעמאַכט אַ שטורמישע אַנטוויקלונג. אין האַרבסט 1918, באַלד נאָכן צעפאַל פון עסטרייך־אונגאַרן, האָבן די מאַכט אין לעמבערג פאַרכאַפּט די אוקראַיִנער, וועלכע האָבן פּראָקלאַמירט די זעלבשטענדיקייט פון מזרח־גאַליציע, אַלס „מערב־אוקראַיִנישע רעפּובליק". בראש פון דער נייער רעפּובליק האָט זיך געשטעלט דער געווען־זענער אוקראַיִנישער מיטגליד פון עסטרייכישן ריי־כס־ראָט, ד"ר פּעטרושעוויטש. די רעגירונג פון פּעטרושעוויטשן האָט באַלד אָנגעקניפּט באַציִונגען מיטן „אוקראַיִנישן דירעקטאָריאָט", וואָס איז אָנט־שטאָנען אין קיִעוו, און די אוקראַיִנישע נאַציאָנאַלע טוער זענען געווען פול מיט בטחון, אַז עס וועט זיי געלינגען אויפצושטעלן אַ גרויסע און שטאַרקע אוקראַיִנישע מלוכה, וואָס וועט אַרומנעמען אַלע אוקראַיִנישע לענדער.

די אַרבעט פון דער רעגירונג פון דער „מערב־אוקראַיִנישער רעפּוב־ליק" האָט זיך אָבער באַלד אָנגעשטויסן אויף גרויסע שוועריקייטן. אַ פּאָר וואָכן נאָך איר גרינדונג, איז פּעטרושעוויטשעס רעגירונג פאַרטריבן גע־וואָרן דורך דער זיגרייכער פּוילישער אַרמיי.

דער אוקראַ׳נישער קאָבינעט איז אַנטלאָפן קיין סטאַניסלאַוו און, פון דאָרטן — קיין טאַרנאָפּאָל, ביז וואַנען ער האָט זיך אין גאַנצן אויפגעלייזט — בפרט, אַז די ענינים פונעם אויבנדערמאַנטן „אוקראַ׳נישן דירעקטאָריאַט", וואָס איז געווען טעטיק אין דער רוסישער אוקראַ׳נע, זענען נישט געגאַנגען בעסער. די רויטע אַרמיי האָט דאָן געהאַלטן אין איין יאָגן די מיליטערישע טיילן פונעם „דירעקטאָריאַט" פון אוקראַ׳נע.

דעם לעצטן קלאַפּ האָט אָבער געגעבן פּעטרושעוויטשעס רעגירונג פּעטלורע אַליין, וועלכער האָט פּשוט פֿאַרראטן זיינע אוקראַ׳נישע פֿאַרבינדעטע פון מזרח־גאַליציע און איז איבערגעגאַנגען אויף דער זייט פון די פֿאַליאַקן, אָנערקענענדיק, אַז די גאַנצע „מערב־אוקראַ׳נישע רעפּובליק" דאַרף געהערן צו פוילן.

נאָכן דעראָבערן מזרח־גאַליציע דורך די פֿאַליאַקן, איז די אַטמאָספער דאָרטן געבליבן אָנגעלאָדן מיט פּולווער. די אוקראַ׳נער האָבן נישט אויפגעהערט אויסצודריקן זייער אומצופרידנהייט מיט דער פּוילישער מאַכט. אין יאָר 1920 איז אין לעמבערג געווארן אַ באַמבע אויף פּיל־סודסקין. סאַבאָטאַזש־אַקטן מצד די אוקראַ׳נער זענען פֿאַרגעקומען אויך שפּעטער. פֿאַרשטייט זיך, אַז ווען אַ פֿאַר יאָר נאָכן אַטענטאַט אויף פּיל־סודסקין, איז קיין לעמבערג געפֿאַרן דער נייער פּוילישער פּרעזידענט, וואָי־טשעכאָווסקי, האָט מען ווידער געקענט און געדאַרפט דערוואַרטן אַ פּיינד־לעכע דעמאָנסטראַציע און אָפּילו אַן אַטענטאַט מצד די אוקראַ׳נער.

אַן אַטענטאַט אויפן הויפּט פון דער פּוילישער מלוכה איז טאַקע פֿאַר־געקומען. אָבער די פּוילישע פֿאָליציי אין לעמבערג האָט אויסגעפונען, אַז דער אָנפֿאַלער איז נישט קיין אוקראַ׳נער, נאָר דווקא דער ייִד שטייגער, וואָס איז צופּעליק געווען אויפן פּלאַץ.

דער פּראָצעס וואָס איז קעגן דעם אומשולדיקן יידישן סטודענט פֿאַר־פּירט געווארן, האָט אַרויסגערופן גרויס אויפֿזען אין לאַנד. מען האָט שטיי־גערן באַשולדיקט, אַז ער האָט געהאָנדלט אין אויפטראָג פון עפּעס אַ גע־היימער יידישער אָרגאַניזאַציע און אַז מיט זיין טאַט האָט ער געוואָלט דע־מאָנסטרירן די פּיינדלעכע באַציונג פון די ייִדן צו דער נייער פּוילישער רעפּובליק בכלל.

די „באַווייזן" קענן שטייגערן זענען באַשטאַנען קודם־כל אין דער מסירה פון עפּעס אַ טענצערין פֿאַסטערנאַק, וועלכע זאָל האָבן מיט אירע אייגענע אויגן געזען, ווי שטייגער האָט געוואָרפן די באָמבע אויפן פּוילישן פּרעזידענט.

די פֿלוידעריי פון דער טענצערין איז צעשמירט געוואָרן דורך דער פֿאַליצייַ, וועלכע האָט געלאָזן אין גאַנג די באָבע־מעשה אַלס אַ געהעריקן מאַטעריאַל פֿאַר אַן אַנקלאַגע קעגן דעם אומשולדיקן שטייגער. די לעמ־בערגער פֿאַליצייַ־אַנפירונג האָט זיך, זיכער, פֿאַרפליכטעט נישט צו דער־לאָזן צו קיין פּיינדלעכע אוקראַיִנישע דעמאָנסטראַציעס און אַ פּשיטא שוין — צו אַן אַטענטאַט אויפן הויפּט פון דער פּוילישער מלוכה, בעת זיין וויילן אין לעמבערג. וועגן אָבער עס איז יאָ געקומען צו אַן אַטענטאַט, איז דער פֿאַליצייַ געגאַנגען אין לעבן צו באַווייזן, ווי טיכטיק זי אַרבעט, אַז זי האָט געכאַפּט דעם אַנפאַלער באַלד אויפן פּלאַץ, ווו דער אַטענטאַט איז פּאַר־געקומען.

די דערציילונג פון דער מטורפֿדיקער פֿאַסטערנאַק איז, אַלזאָ, דער פֿאַליצייַ אין לעמבערג גרויליעך געקומען צונויף.

די יידן אין מזרח־גאַליציע האָבן דערפילט, אַז מען האָט זיי „מזכה" געווען מיט זייערס אַ „דרייפּוס־פּראָצעס". אַז שטייגער איז דעם אַטענטאַט נישט באַאַנגעגן, איז פּאַר זיי געווען קלאָר פון אָנהייב אָן. עס האָט זיך אָבער געהאַנדלט אין אויסגעפּינען דעם אמתן אַנפאַלער, און דאָ זענען גע־ווען פיל שווערייטן צוליב דעם פֿאַליטישן כאַראַקטער פון דעם אַטענטאַט.

שטייגער איז פּאַרטיידיקט געוואָרן דורך פּינף אַדוואָקאַטן. דער מאַן, וואָס האָט אָבער באַווּיזן זיין אומשולד און צעקלאַפּט די גאַנצע זינלאָזע פּא־ליטישע אַנקלאַגע קעגן שטייגערן איז געווען דער אומגעבראַכטער דורך די דייטשן, לאַנדאַו.

דער דאָזיקער, ביז דאַן ווייניק באַקאַנטער, יידישער אַדוואָקאַט און עסקן פון פּראָווינציעלן פּשעמישל, האָט זיך אין זיין פּאַרטיידיקונגס־אַר־בעט אויפגעהויבן אויף אַ גרויסער הויך. לאַנדאַו האָט צעגלידערט די גאַנ־צע פֿאַליטישע זייט פון פּראָצעס, אַנווייזנדיק, אַז די יידן וועלן זיך קיין מאָל נישט אָפּזאָגן צו קעמפן קעגן די עוולות, וואָס די מאַכט באַגייט קעגן

זיי און וועלן זיך נישט לאָזן אַראָפּדריקן צו בירגער פון דער צווייטער קאַטעגאָריע. די יִידן באַטראַכטן זיך, אַלס עכטע און פולבאַרעכטיקטע בירגער פון דער פּוילישער מלוכה און זיי וועלן נישט לאָזן אָנשרעקן זיך דורך אינסצענירטע פּראָצעסן, וואָס דאַרפן באַווייזן זייער אומלאָיאַליטעט צו דער נייער מלוכה.

צעקלאַפּן די „גרויסע" באַשולדיקונגס־„באַווייזן" קעגן שטייגערן גופא, איז שוין פּאַר לאַנדאַו און זיינע קאָלעגן נישט געווען קיין שווערע אַרבעט.

דער זאַל ווו דער פּראָצעס איז פּאָרגעקומען, איז פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ הייסער טריבונע, פון וואַנען עס האָט הויך אָפּגעקלונגען די שטים פונעם דאָזיקן שטאָלצן און נישט געבויגענעם פּאַרטיידיקער פון יִידישע רעכט. לאַנדאַוס רעדעס זענען מיט אַ פּאַכאַפּטן אָטעם געלייענט געוואָרן דורך די יִידישע מאַסן איבערן גאַנצן לאַנד, וועלכע האָבן געפילט, אַז דורכן מויל פונעם דאָזיקן אַדוואָקאַט ווערן אַרויסגעזאָגט געדאַנקען און געפילן, וועלכע זענען ביי אַלעמען, אַזוי צו זאָגן, „אייגנעבאָקן אין האַרצן".

לאַנדאַוס אַרויסטריטן אין געריכט האָבן זיך אין דער הינזיכט געקאָנט פּאַרגלייכן מיט די רעדעס פון נישט פיל יִידישע פּאַרשטייער אין פּוילישן פּאַרלאַמענט.

דער פּראָצעס האָט זיך געצויגן אַ שפּאָר ביסל צייט. די יִידן אין פּוילן האָבן נאָכגעפּאָלגט די געריכט־פּאַראַנדלונגען מיט אַ פּאַרכאַפּטן אָטעם.

שטייגער איז סוף־כל־סוף באַפרייט געוואָרן. דאָס געריכט האָט דערזען, אַז דער באַשולדיקונג־מאַטעריאַל קעגן דעם אומשולדיקן יִידישן בחור האָט נישט קיין האַפּט און אַז מען קען אויף אים קיין באַשולדיקונג נישט בויען.

ווער איז אָבער געווען דער אמתער אָנפּאַלער אויף וואָיטשעכאָווסקין? ווער האָט עס באמת געוואָרפן אויף אים די באָמבע און געלאָזן דעם אומשולדיקן יִידישן יונגנמאַן שמאַכטן אין דער תפיסה און אויסצושטיין די אַלע גייסטיקע עינויִם, וואָס עס שטייט אויס אַן אומשולדיק־אָנגעקלאָגטער און געמשפּטער?

געווען איז עס, פּאַרשטייט זיך, אַן אוקראַינער. נאָכן אַטענטאַט אויף

וואָיטשעכאָווסקין איז ער אַנטלאָפן קיין דייטשלאַנד. ביים אַריבערגיין די גרענעץ איז ער פאַרהאַלטן געוואָרן. ער האָט דערציילט דער דייטשער פּאָליציי, פּאָר וואָס ער איז אַנטלאָפן און האָט באַקומען אַזיל־רעכט, אַלס פּאָליטישער עמיגראַנט.

וואָלט די דערקלערונג פון אָלשאַנסקין (אַזוי האָט דער אַנפאַלער געהייסן) געוואָרן באַקאַנט דער פּוילישער מאַכט, דאַן וואָלט בכלל צום גאַנצן פּראָצעס נישט געקומען, און שטייגערן וואָלט געוואָגן פּאַרשפּאַרט צו מאַטערן זיך אַ קאַרגן יאָר אונטער אַ שווערער אַנקלאַגע, וואָס האָט אים לכתּחילה, וועַן ער איז געשטעלט געוואָרן פּאָר אַ שנעל־געריכט, געדראָט מיט טויט־שטראָף.

אָלשאַנסקיס דערקלערונג איז אָבער געבליבן ליגן אין דער פּאָליציי. עס קאָן זיין, אַז די דייטשע מאַכט האָט געוואָלט שוינען אָלשאַנסקיס קרובים אין גאַליציע און זיינע פּאָליטישע פּריינד דאָרטן. עס קאָן אויך זיין אַז די דייטשן האָבן פּאַרבאָרגן די זאַך, כדי צו לאָזן דעם שטייגער־פּראָצעס אַנגיין וויטער און קאָמפּראָמעטירן דעם פּוילישן געריכט־וועזן, אין פּאַל פון שטייגערס פּאַראורטיילונג.

נישט אויסגעשלאָסן איז אויך, אַז אין פּאַרבאָרגן אָלשאַנסקיס דערקלערונג דורך די דייטשן האָבן געשפּילט אַ ראָלע געוויסע פּאָליטישע טעמים. האָבן דאָך די דייטשן אין ערשטן וועלט־קריג שטאַרק אונטערשטיצט די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטישע באַוועגונג קעגן די רוסן, און שפּעטער אויך קעגן די פּאָליאַקן, און פון דעם שטאַנדפּונקט האָט געוויס געלוינט צו האַלטן די גאַנצע מעשה אין געהיים.

וועגן אָלשאַנסקין האָבן אָבער געוווסט געוויסע אוקראַינישע טוער אין לעמבערג. פון זיי איז עס דערגאַנגען צו די ייִדן.

שפּעטער איז געקומען צו אַן אינטערפּעלאַציע פון באַקאַנטן ציוניסטישן טוער און מיטגליד פון פּרייסישן לאַנדטאָג, הערמאַן בארט, צו דער פּרייסישער רעגירונג וועגן ענין אָלשאַנסקי. די זאַך איז, אַלזאָ, אַרויס אויפן אויבערפלאַך. אָלשאַנסקיס דערקלערונג דער דייטשער פּאָליציי, אַז ער איז דאָס באַגאַנגען דעם אַטענטאַט אויפן פּוילישן פּרעזידענט, איז געוואָרן

באַקאַנט דער ברייטער עפנטלעכקייט און פון שטייגערן איז אַראָפּגענומען געוואָרן יעדער מינדסטער שפּור פון פֿאַרדאַכט.

לאַנדאַוס מוטיקע פֿאַרטיידיקונג פון שטייגערן האָט אָבער, נאָך פֿאַר דער פֿאַרעפנטלעכונג פון אַלשאַנסקיס דערקלערונג, אַוועקגעשטעלט דעם לעמבערגער „דרייפוס־פּראָצעס" אין זיין אמתער ליכט און האָט געבראַכט צו דער באַפרייונג פון דעם אומשולדיקן יידישן יונגנמאַן, וועלכער איז אַוועקגעזעצט געוואָרן אויף דער אָנקלאָגע־באַנק צוליב דעם קאַמף פון די פֿאַליאַקן און אוקראַינער אין מזרח־גאַליציע פון וועלכן די דייטשן האָבן געוואָלט ציען נוצן פֿאַר זיך. די יידן אין מזרח־גאַליציע האָבן די ווירקונג פון אָט־דעם פּאָטאַלן פֿאַליטישן דרייעק דערפילט שרעקלעך אין לעצטן קריג, וועו דאָס צוזאַמענגיין פון געוויסע אוקראַינישע קרייזן מיט נאַצי־דייטשלאַנד האָט געבראַכט צו די באַקאַנטע בלוט־באָדן אין אַ רייע מזרח־גאַליצישע שטעט און שטעטלעך.

לאַנדאַוס גרויסע אַרבעט אויפן שטייגער־פּראָצעס האָט פֿאַראייביקט אין דער יידישער געשיכטע דעם אָנדענק פונעם דאָזיקן שטאָלצן יידן, וועלכער איז געפֿאַלן, אַלס קרבן פון דער בלוטיקער „געשטאַפּאָ".

די יידישע ביאַליסטאָק

ביאַליסטאָק געהערט צו יענע געציילטע שטעט פון אַמאָליקן צאַרישן רוסלאַנד, וועלכע זענען געוואָקסן ווי מיט אַן אַמעריקאַנער טעמפּאָ. ביאַליסטאָק, אַלס שטאָט, איז אַלט 200 יאָר. אַ פּוילישער גראָף זאָל אין 1749 האָבן באַקומען דאָס רעכט צו פאַרוואַנדלען זיין דאָרף ביי דעם טייך ביאַלא אין אַ שטעטל. ער האָט דאָרטן אויפגעשטעלט הייזער און קראָמען. אייניגעלאַדן אַהין יידן, אויסגעבויט אַפילו ספּעציעל פאַר זיי אַ שול, און אַזוי איז דאָס פּריערדיקע דאָרף געוואָרן יענע שטעטל, וואָס עס איז שפּעטער אויסגעוואַקסן צו איינעם פון די באַטייטנדיקסטע צענטערן פון דער טעקסטיל-אינדוסטריע אין אַמאָליקן רוסלאַנד און פוילן.

ווי אַזוי איז עס געקומען צו דעם, אַז דאָס נייע שטעטל זאָל ווערן אַן אינדוסטריע-צענטער, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך. אין די ערשטע 50-60 יאָר פון איר עקסיסטענץ, האָט ביאַליסטאָק פון קיין טעקסטיל-אינדוסטריע נישט אַנגעהויבן צו וויסן. אַפילו אינמיטן פון פאַריקן יאָרהונדערט איז ביאַליסטאָק געווען באַקאַנט מער, אַלס אַ צענטער פון האַנדל מיט האָלץ, תבואה, פלאַקס און אַנדערע טיפישע, לאַנדווירטשאַפטלעכע פראָדוקטן פון ווייסרוסלאַנד. צו יענער צייט האָט זיך שוין אָבער אין ביאַליסטאָק אויך אַנגעמערקט דער קער צו אינדוסטריע. די זריעה, וואָס זאָקסישע וועבער פון נאַפּאָלעאָנס אַרמיי האָבן פאַרזייט אין דער שטאָט, וועלן די אַרמיי איז צוריקגעטראָטן פון רוסלאַנד, דורכן גרינדן אין ביאַליסטאָק די ערשטע וועבערייען און אַנדערע טעקסטיל-ווארשטאַטן, — האָט געגעבן גוטע רעזולטאַטן. ביאַליסטאָק האָט מיט אַ פאַר צענדליק יאָר שפּעטער געהאָט אַ ריי טעקסטיל-פאַבריקן, געגרינדעט דורך יידן. ביאַליסטאָק האָט דאָן שוין אויך אַרויסגעגעבן יידישע שפּינער, וועבער און פארבער פון וואָל, וועלכע האָבן פאַרנומען דעם פּלאַץ פון די דייטשע טעקסטיל-מייסטערס. אין דער צווייטער העלפט פון פאַריקן י"ה איז די צאָל פון די טעקסטיל-פאַבריקן אין

ביאַליסטאָק געשטיגן ביז 90, אָ העלפט פון וועלכע עס האָט געהערט צו יידן. די צאָל יידישע אַרבעטער אין די פֿאַבריקן איז געוואָקסן ביז 2.500. ס׳האָט זיך, אַלזאָ, אין ביאַליסטאָק איבערגעחזרט דיזעלבע געשיכטע, וואָס אין לאָדזש, וווּ יידן אוז דייטשן זענען געווען די פּיאָנערן פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע. אין ביידע פאַלן האָבן אָט די אינדוסטריע־עלעמענטן גע־ברַאכט צו אַ שנעלן, ממש איבערראַשנדיקן אויפשטייג פון קליינע, אומבאַ־קאַנטע דערפּער צו דער מדרגה פון גרויסע שטאָטישע צענטערן, מיט אַן אינדוסטריע, וואָס האָט באַדינט דעם אומגעהייערן מאַרק פון דער אַמע־ריקער צאַרישער רוסלאַנד און אַפילו מחוץ אים.

דער אַנטייל פון די יידן אין דער ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוס־טריע איז כסדר געוואָקסן. ביים סוף פון פּאָריקן י״ה האָבן שוין יידן גע־האָט 80 פּראָצענט פון אַלע ביאַליסטאָקער טוך־פֿאַבריקן, וואָל־פאַבריקן, שפּינעריייען, פאַרבעריייען אאַז״וו. די יידישע פאַבריקן האָבן אָבער בא־שעפטיקט נאָר 60 פּראָצענט פון אַלע אַרבעטער און אַרויסגעגבן אַ קנאַפּע העלפט פון דער גאַנצער פּראָדוקציע, וואָס עס איז געווען אַ באַווייז, אַז צו די יידן האָבן דאַן געהערט, דער עיקר, קליינע פאַבריקן. דאָס זעלבע האָט מען געקאָנט זען פון עצם־כאַראַקטער פון די אונטערנעמונגען. דער רוב פון די יידישע פאַבריקן האָט זיך נישט באַנוצט מיט מעכאַנישער אַרבעט און מיט דאַמף־קראַפֿט, נאָר מיט האַנט־אַרבעט. אַ גרויסער טייל פון די יידישע וועבער האָט געאַרבעט ביי „לאָנקעטניקעס״, ד״ה קליינע אייגנטי־מער פון וועבשטולן, וואָס האָבן געאַרבעט פאַר גרעסערע פאַבריקן.

די מעכאַניזירונג פון די וועבעריין האָט בכלל געבראַכט צו גרויסע שינויים אין דער ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע. עס האָט זיך אַנ־געהויבן דער פּראָצעס פון אַרויסשטויסן די יידישע אַרבעטער פון די פּא־בריקן דורך קריסטלעכע. יידישע פאַבריקאַנטן וואָס זענען אַריבער צו דאַמף־מאַשינען, האָבן בעסער געקומען קריסטלעכע אַרבעטער. ביאַליסטאָק איז דאַן געווארן אַ שוי־פלאַץ פונעם קאַמף פון די יידישע אַרבעטער פאַר זייער עקסיסטענץ. יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן צענדליקער יאָרן אָפּגע־אַרבעט ביי האַנט־וועבעריי, האָבן אין אַ רייע פאַבריקן נישט געלאָזן פאַר־בייטן די האַנט־וועבשטולן מיט מעכאַנישע. פון דער אַנדערער זייט פלעגן

די ייִדישע אַרבעטער מוזן קעמפן מיט די פּוילישע אַרבעטער, פֿאַרן רעכט צו אַרבעטן בייַ מעכאַנישער אַרבעט. די כסדרדיקע סיכסוכים צווישן די קריסטלעכע און ייִדישע אַרבעטער זענען געלייזט געוואָרן דורך אַן אָפּ־מאַך, לויטן וועלכן ייִדישע אַרבעטער איז דערמעגלעכט געוואָרן צו פֿאַר־נעמען אַ העלפּט פּלעצער אין די ייִדישע פֿאַבריקן מיט מעכאַנישע וועב־שטולן.

די ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע האָט געאַרבעט פּיל מער פֿאַרן גרויסן רוסישן מאַרק, ווי פֿאַרן נאָענט ליגנדיקן פּוילן. ביאַליסטאָקער פֿאַבריקאַנטן פלעגן אויך שיקן פּיל פון זייער סחורה קיין אַזיאַטישן רוס־לאַנד, ווי אויך קיין אויסלאַנד. בעתן ערשטן וועלט־קריג האָט זיך אָבער די כסדרדיקע פֿאַרבינדונג פון ביאַליסטאָק מיט רוסלאַנד אויסגעווירקט פֿאַר ביאַליסטאָק פאַטאַל. צוליבן פֿאַרלירן דעם רוסישן מאַרק, איז די ביאַליס־טאָקער אינדוסטריע איינגעשרומפּן געוואָרן. נאָך ערגער איז די לאָגע גע־וואָרן אין די איבערגאַנג־יאָרן 1918־1920. די פֿאַראַרעמונג און נויט אין דער שטאָט האָבן דאָן געבראַכט צו אַ גרויסער ייִדישער אויסוואַנדערונג קיין רוסלאַנד און מעבר לים.

וואָס איז שייך דעם ייִדישן ישוב אין ביאַליסטאָק, האָט ער זיך שטענ־דיק אויסגעצייכנט מיט זיין אַרגאַניזירטקייט און געזעלשאַפטלעכער ענער־גיע. אין ביאַליסטאָק זענען געווען די ערשטע ייִדישע אַרבעטער־שטרייקן. די צאָלרייכע ייִדישע און נישט־ייִדישע אַרבעטער־באַפעלקערונג פון דער שטאָט האָט זיך שטאַרק באַטייליקט אין דער באַפרייונג־באַוועגונג ערב דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע.

דער ייִדישער ישוב אין ביאַליסטאָק האָט זיך אויך אויסגעצייכנט אין אידעיִשן נאַציאָנאַלן לעבן אין רוסלאַנד און פּוילן. ביאַליסטאָק איז געווען אַ צענטער פון דער „חיבת ציון"־באַוועגונג. ר׳ שמואל מאָהילעווער, אייִ־נער פון די גרינדער פון דער באַוועגונג און פֿאַרזיצער פון די באַקאַנטע חובבי ציון־צוזאַמענפֿאַרן אין קאַטאָוויץ און דרוסקעניק, איז געווען פון ביאַליסטאָק. ביאַליסטאָקער ייִדן זענען געווען צווישן די גרינדער פון פּתח־תקוה און עקרון. שפּעטער האָט ביאַליסטאָק געמומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. פון ביאַליסטאָק שטאַמען ד״ר זאַמענ־

האָף, דער שעפער פון „עספֿעראַנטאָ" און ד"ר כאַזאַנאָוויטש, דער גרינדער פון דער יִידישער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק אין ירושלים. און ביאַליסטאָק איז אויך געווען באַקאַנט מיט איר פֿאַרצווייגטער נעץ פון צדקה־אַנשטאַלטן. אין הינזיכט פון געבן צדקה און געפֿינען קוועלן פֿאַר צדקה, איז ביאַליסטאָק דוכט זיך געווען אַ שטאָט אַ מוסטער.

אין יאָר 1905 איז ביאַליסטאָק געווען דער שויפּלאַץ פון אַ פֿאַ־גראַם, וואָס האָט אויפֿגערודערט די גאַנצע עפּנטלעכע מיינונג אין רוס־לאַנד. דער פֿאָגראָם האָט געדויערט עטלעכע טעג און האָט געבראַכט צו 70 טויטע און נאָכמער פֿאַרוווּנדעטע יִידן. די קאָמיסיע פון דער מלוכה־דומע וואָס האָט אויסגעפֿאָרשט אויפֿן אָרט די סיבות און דעם פֿאַרלויף פון די פֿאָגראָם־געשעענישן, האָט פעסטגעשטעלט, אַז דער פֿאָגראָם איז געווען פון פֿריִער צוגעגרייט דורך די רעאַקציאָנערע עלעמענטן פון דער שטאָט. קלאַ־גען וועגן פֿאָגראָם זענען שוין אַרומגעגאַנגען אין ביאַליסטאָק, אַ פֿאָר טעג פֿאַר דעם ווי ער האָט אויסגעבראָכן. די מאַכט האָט, ווי אין אַ ריי אַנדערע שטעט, לחלוטין איגנאָרירט די ביטע פון די פֿאַרשטייער פון דער יִידישער באַפֿעלקערונג, אַנצוונעמען באַצייטנס מיטלען קעגן דעם פֿאָגראָם. בעת די געשעענישן האָט די פֿאָליציי נישט געשטערט דעם המון צו רויבן די גע־שעפטן און הייזער, און דאָס מיליטער האָט באַשאָסן דווקא יִידישע הייזער. אויך דער גובערנאַטאָר וואָס איז אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק פון גראָדנע, האָט גאָרנישט געטאָן, כדי צו דערשטיקן די אומרוען.

אויפֿן סמך פון דעם אַלעם, איז די קאָמיסיע געקומען צום אויספֿיר, אַז דער פֿאָגראָם איז געווען פֿאָראויס צוגעגרייט און אַז די מאַכט, וועלכע האָט וועגן דעם געווּסט, האָט גאָרנישט געטאָן, כדי אים צו פֿאַרמיידן און האָט דורך אירע נידעריקע אָגענטן אָפֿילו זיך באַטייליקט אין די מאָרדן, פֿיניקונגען און רויב־אָנפֿאַלן בעת די פֿאָגראָם־געשעענישן. די קאָמיסיע האָט דעריבער אָנגעווויזן, אַז די פֿאָגראָמען וועלן אונטערשטיצט דורך דער שטראָפֿלאָזיקייט פון די אָפֿיציעלע אויטאָריטעטן און אַז דער איינציקער מיטל נישט צו דערלאָזן צו וויטערדיקע אָנפֿאַלן אויף יִידן, איז איבערצוגעבן צו דעם געריכט אַלע פֿאַראַנטוואָרטלעכע אין די פֿאָגראָם־געשעענישן, אָן אונטערשייד פון ראַנג און פֿאָסטן. דער באַריכט פון דער קאָמיסיע איז

באַטראַכט געוואָרן אויף אַ ריי זיצונגען פון דער „דומע", וועלכע האָט אָנגענומען שאַרפע באַשלוסן קעגן דער רעגירונג.

דאָס צאַרישע געריכט, וואָס האָט באַטראַכט דעם פּראָצעס פונעם פּאָגראָם, האָט זיך אָבער געשטעלט אויף אַן אַנדער שטאַנדפונקט. אַנשטאָט באַשולדיקן די פּאָגראָמשטשיקעס, אַז צוליב רעליגיעזער און ראַסן־שנאה צו יידן, ווי אויך צוליב עקאָנאָמישע רייבונגען מיט זיי, האָבן די באַשולדיקטע אויסגעפירט גוואַלד־אַקטן קעגן יידן, האָט דאָס געריכט געוואָלט, ווי געווויינטלעך, דערקלערן דעם פּאָגראָם מיט דער רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט פון די יידן, כדי צו וואַרפן די שולד פאַר אַלץ אויף די יידן גופא. עס איז, אַלזאָ, געקומען צו צוזאַמענשטויסן צווישן דעם געריכט און די ציווילע תובעים מצד די געליטענע. איין אַדוואָקאַט איז אַפילו שפּעטער צוגעצויגן געוואָרן צו פאָראָנטוואָרטלעכקייט פאַר זיינער א רעדע. דער סוף איז געווען, אַז די תביעות פון די געליטענע פונעם פּאָגראָם האָט דאָס געריכט אַפילו נישט באַטראַכט. מער ווי אַ העלפט פון די באַשולדיקטע זענען באָפרייט געוואָרן און די איבעריקע זענען פאַרמשפט געוואָרן צו תפיסה און צו אָפּגעגעבן ווערן אין „אַרעסטאַנטסקער ראָטע".

אין זעלבשטענדיקן פוילן איז ביאַליסטאָק געוואָרן דער אַדמיניסטראַטיוועך צענטער פון אַ וואַיעוודסטוו. די שטאָט איז שנעל געקומען צו זיך. היות די דייטשע פאַבריקאַנטן האָבן נאָך יענעם קריג פאַרקויפט זייערע אונטערנעמונגען, איז אין ביאַליסטאָק איבערגעבליבן בלויז די יידישע טעקסטיל־אינדוסטריע. דעם פאַרלוסט פון גרויסן רוסישן מאַרק האָבן די יידישע פאַבריקאַנטן געזוכט צו קאָמפּענסירן מיט באַקומען נייע מערק. אייניקע פאַבריקאַנטן האָבן איבערגעפירט זייערע אונטערנעמונגען קיין רומעניע. דאָס רוב איז אָבער פאַרבליבן אויפן אָרט און האָבן עקספּאָרטירט זייערע סחורות אין די באַלקאַן־לענדער, פערסיע, און אַפילו אינדיע און כינע, וווּ די ביאַליסטאָקער אויסאַרבעטונגען האָבן אַ דאַנק זייערביליקייט געפונען אַן אָפּזאַץ.

אין זעלבשטענדיקן פוילן איז ביאַליסטאָק געווען אַן „עיר ואם בישראל" מיט אַן אינטענסיוון יידישן קולטור־לעבן, שטאַרקער חלוצישער־און אַרבעטער־באַוועגונג אד"גל.

בעת דער לעצטער דייטשער אָקופּאַציע האָבן די נאַצים באַשעפטיקט יידן אין די אונטערנעמונגען וואָס נייטיקן זיך אין די ביאַליסטאָקער טעקסטיל־סחורות. שפּעטער איז געקומען צום יידישן אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָק.

לוצק

לוצק אוֹן ראָוונע זענען געווען די הויפּט־צענטערן פון וואָלין, פון דער וואָלינער וואָיעווודסטוווע אין פוילן.

לוצק איז געווען דער אַדמיניסטראַטיווער צענטער, דאָס זיץ־אָרט פון דעם וואָיעוואָדע אוֹן פון די צענטראַלע אַנשטאַלטן פון דער וואָיעווודסטוווע. ראָוונע, וואָס איז מיט איר גרעסערער באַפלעקערונג, געווען נישט מער ווי אַ „פּאָוויאַטאָווע" שטאָט, איז אָבער געווען דער וויכטיקלעכער צענטער פון וואָלין, ווו עס האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס ווירטשאַפטלעכע אוֹן קולטורע־לע לעבן פון דער גאַנצער פּוילישער וואָלין.

פאַרוואָס איז לוצק עולה לגדולה געוואָרן אין פוילן לגבי דער פיל גרעסערער אוֹן לעבעדיקער פאַר איר ראָוונע? — אויף דעם האָבן בלי־ספק געווירקט דער עיקר היסטאָרישע סיבות: לוצק איז, ערשטנס, אַ פיל על־טערע שטאָט ווי ראָוונע. איר גרינדונג ווערט צוגעשריבן דעם דרעווליאַ־נער שבט, וואָס האָט געווינט אין דער איצטיקער וואָלין, אוֹן די שטאָט זאָל שוין ציילן טויזנט יאָר פון עקסיסטענץ; צווייטנס, איז לוצק געווען אַ ווויכטיקער צענטער אין אַלטן פוילן אוֹן איז זייער פיל באַקאַנט אין דער גע־שיכטע פון פוילן.

דער יידישער ישוב אין לוצק געהערט צו די עלטסטע ישובים אין מזרח־פוילן. יידן, ווייזט אויס, האָבן זיך בכלל באַזעצט אין וואָלין נאָך איי־דער די דאָזיקע געגנט איז אַריבער צו פוילן אוֹן אַפילו פאַר דעם, ווי וואָ־לין, אוֹן בכלל די מערבדיקע רוסישע פראָווינצן זענען באַהערשט געוואָרן פון ליטע.

וואָלינער יידן ווערן, אַ שטייגער, דערמאָנט אין אייגער פון די עלטס־טע כראָניקעס, אין דער איפּאַטיעווער „ליעטאָפּיס". דער מחבר (אָדער מחברים) פון דער דאָזיקער רוסישער כראָניק שילדערט דעם שווערן אייג־דרוק, וואָס עס האָט געמאַכט אויף די יידן פון וולאַדימיר־וואָלינסק דער

טויט פון אַ געוויסן רוסישן פירשט אין סוף פון 13טן יאָרהונדערט. אַליין אַ גייסטלעכער, ווי עס זענען שטענדיק געווען די מחברים פון די אַלטע רוסישע כראָניקעס, איז, אַ פּנים, דער שרייבער פון דער כראָניק געווען באַקאַנט מיט דער געשיכטע פון די יידן, וואָרום דעם טרויער, וואָס האָט אַרומגענומען די לודמירער יידן נאָכן טויט פון דעם דערמאָנטן פירשט, פֿאַרגלייכט ער מיטן טרויער פון די יידן נאָכן חורבן ירושלים, ווען מען האָט זיי געפירט אין גלות בבל.

אין פוילישע קוועלן ווערן לוצקער יידן דערמאָנט צוערשט אין אַנפֿאַנג פון 15טן יאָרהונדערט, הגם די ערשטע דערשיינונג פון יידן אין לוצק שרייבן צו די פֿאַליאַקן דעם ליטווישן פירשט העדימין, וועלכער זאָל האָבן אַראָפּגעבראַכט קיין לוצק די יידן, קאַראַימען און טאַטערן אין 14טן י״ה. די וויטערדיקע געשיכטע פון די יידן אין לוצק איז אַ טיפּישע געשיכטע פון יידן אין אַ פּוילישער שטאָט. דאָס רעכט פון די לוצקער יידן צו ווונען אין דער שטאָט און צו פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאַרשיידענע פֿראָפּעסיעס, ווערט כסדר באַשטעטיקט פון די פּוילישע קעניגן. דער וואַקסנדיקער יידישער ישוב רופט אַרויס אומצופֿרידנקייט צווישן די קריסטלעכע „מיעשטשאַנעס״: דער, צי יענער, קריסטלעכער האַנטווערקער־צעך טרעט אַרויס מיט אַנקלאָגעס קעגן די יידן, אַז זייערע האַנטווערקער פֿאַרקאַנקורירן זיי מיט זייערע אויסאַרבעטונגען; עס קומט צו רייבונגען און סכסוכים; די גערודפּטע יידן ווענדן זיך נאָך הילף צו דער צענטראַלער מאַכט אין וואַרשע; דער קעניג גלייכט אויס דעם סכסוך אַז״ו.

דאָס אינטערעסאַנטסטע דערביי איז, וואָס די קעניגלעכע מאַכט פלעגט זיך כסדר אינשטעלן פֿאַר די יידן. אַזוי האָט דער קעניג זיגמונד אויגוסט (אין וועמענס צייט עס איז אַנטשטאַנען דער ועד ארבע הארצות) אויסגעגלייכט די יידן (און קאַראַימען) אין זייערע רעכט מיט דער קריסטלעכער באַפֿעלקערונג פון דער שטאָט. אַ צווייטער קעניג, סטעפֿאַן באַטאָרי, האָט באַפֿרייט די יידן פון צאָלן ספּעציעלע אָפּצאָלן און האָט זיי געגעבן אַלע פֿרייהייטן ביים ווונען אין דער שטאָט און ביים דערפילן זייערע פליכטן, אַלס שטאָטישע אייגווונער. די יידן האָבן אויך נישט געטאָרט באַשטייערט ווערן דורך דער שטאָט אָן זיין הסכמה.

פֿאַרשטייט זיך, אַז די קעניגלעכע מאַכט האָט דאָס אַלץ געטאָן נישט נאָר אין די אינטערעסן פון די ייִדן, נאָר צוליב אירע אייגענע אינטערעסן. דער דערמאָנטער זיגמונד אויגוסט, אַ שטייגער, האָט אָפן דערקלערט, אַז ער וויל נישט, אַז די ייִדן זאָלן פֿאַרלאָזן די שטאָט. די פונקציעס, וואָס די ייִדישע באַפעלקערונג האָט אויסגעפירט אין לוצק, ווי אין אַלע אַנדערע שטעט פון פוילן, סיי אַלס אַרענדאָרן פון פֿאַרשיידענע שטייערן און אָפּצאָלן, וואָס פלעגן גיין פֿאַר דער קעניגלעכער מאַכט, סיי אַלס סוחרים און האַנטווערקער, וואָס האָבן באַלעבט די ווירטשאַפטלעכע טעטיקייטן און ווירטשאַפטלעכע פֿאַרבינדונגען פון דער שטאָט מיט דער אומגעגנט און פון וואָלין מיט דער גאַנצער פוילישער מלוכה, — האָבן געבראַכט צו־גרויסע נוצן סיי דער צענטראַלער מאַכט, סיי דער פוילישער מלוכה, אַלס גאַנצער, אַז מ׳זאָל דערלאָזן די אַנטיסעמיטישע „מיעשטשאַנעס״ פון דער שטאָט פֿאַרטרייבן די ייִדן.

אין דער געשיכטע פון לוצק לאָזן זיך אָבער אויך אויסטיילן אייניקע ספּעציעלע מאָמענטן.

ערשטנס, זענען די שטאָטישע פריוויילעגיִעס געגעבן געוואָרן די ייִדן צוזאַמען מיט אַרמענער. דאָס באַווייזט, אַז לוצק, פונקט ווי קראָקע און לעמבערג און נאָענט ליגנדיקער קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, האָט געהאַט אַן אַרמענישע באַפעלקערונג, וועלכע האָט זיך געגייטיקט אין אַ ספּעציעלער שוץ מצד דער מאַכט, פונקט ווי די ייִדן.

אַרמענער האָבן זיך באַווייזן אין אַ גרעסערער צאָל אין פוילן, דער עיקר, נאָך דעם, ווי זייער מלוכה איז געפֿאַלן אונטער די קלעפּ פוז די טערקן. געקומען זענען זיי קיין פוילן דורך די דרום־רוסישע סטעפּעס און דורך די פּאָרטן פון שוואַרצן ים און האָבן זיך באַזעצט אין וואָלין און גאַליציע.

אַ דאַנק זייער באַקאַנטשאַפט מיט מזרח־שפּראַכן, האָבן די אַרמענער באַלד אָנגעהויבן שפּילן אַ גרויסע ראָלע אין אויסערלעכן האַנדל פון פוילן מיט טערקיי און פּערסיע, בעת די ראָל פון די ייִדן האָט זיך באַצויגן, דער עיקר, צום אויסערלעכן האַנדל פון פוילן מיט מערב־אייראָפּע.

וואָס שייך בכלל דער ראָל פון די אַרמענער אין פּוילישן האַנדל, איז

כּאַראַן אַ מיינונג, אַז ביזן 17טן יאָרהונדערט זענען דווקא די אַרמענער גע־ווען דער וויכטיקסטער האַנדלס־עלעמענט אין פּוילן און אַז די אַנזעענדיקע ראָל פון די יידן אין פּוילישן האַנדל איז ערשט געקומען נאָך דעם, ווי די אַרמענער האָבן פאַרלוירן זייער אַנפירנדיקע שטעלונג אין אים, צוליב דער אַלגעמיינער פאַרקלענערונג פון פּוילישן האַנדל מיט די מזרח־לענדער.

פאָליטיש אָבער זענען די אַרמענער געווען אין דער זעלבער לאָגע, וואָס די יידן. ביידע זענען געווען אַ צוגעוואַנדערטער עלעמענט. ביידע האָבן געבילדעט אין לאַנד עקסטעריטאָריעלע מינדערהייטן. ביי אַ געוויסן טייל אַרמענער אין פּוילן איז, וואַרשיינלעך, געווען אויך דאָס געפיל, אַז זיי זע־נען אין גלות און זיי האָבן פאַרבונדן האָפענונגען מיטן געדאַנק וועגן צו־ריקקער קיין אַרמעניע, ווען זייער לאַנד וועט צוריק באַפרייט און אויפגע־ריכט ווערן.

פון דעסט וועגן האָבן די אַרמענער אין פּוילן נישט אויסגעהאַלטן דעם פּרווו פון דער געשיכטע און האָבן זיך אין פּוילן אַסימילירט. אויף דעם האָט קודם־כל געווירקט דער פאַקט פון דער בערך קליינער צאָל אַרמענער, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די דרום־פּראָווינצן פון פּוילן. צווייטנס, האָט אַן אומגעהויערע ראָל געוויס געשפּילט דער פאַקט, וואָס די אַרמענער זע־נען קריסטן. די רייבונגען צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג און די אַר־מענער אין די שטעט פון גאַליציע, וואָלין און פּאָדאָליע זענען דערריבער געווען פיל קלענערע, ווי צווישן דער קריסטלעכער שטאָטישער באַפעל־קערונג און דער יידישער.

דריטנס, זענען פאַר די אַרמענער אויך געווען אָפן דער וועג צו אַנ־דערע פּראָפעסיעס אין פּוילן; זיי האָבן געקענט ווערן ערד־אייגנטימער, פאַרנעמען פאָסטנס אין דער מלוכה־אַדמיניסטראַציע. די אַרמענער האָבן זיך אויך מתחתן געווען מיט די פאַרמעגלעכע עלעמענטן פון דער פּוילי־שער געזעלשאַפט.

דאָס אַלץ האָט טאַקע געבראַכט צו דעם, אַז די אַרמענער אין פּוילן האָבן ביסלעכווייז פאַרלוירן זייער נאַציאָנאַלן אייגנאַרט און זענען צעשווו־מען געוואָרן צווישן דער באַפעלקערונג. דאָס איינציקע, וואָס איז איבער־געבליבן פון זייער אַרמענישער פאַרגאַנגענהייט, איז די אַרמעניש־קאַטו־

לישע קירכע, און דער אייגענער, אַרמענישׂ־קאַטולישער מעטראָפּאָליט, וואָס די אַרמענער האָבן אין לעמבערג. זוען דער אַרמענישער אָפּשטאַמונג דערציילן אַמאָל די אייגנאַרטיקע פאַמיליע־נעמען פון פּוילישע אַרמענער, וואָס זענען אויסגעבילדעט געוואָרן, אַ פּנים, לויט דעם נאָמען פון ראש־המשפּחה, — ווי אַבראַמאָוויטש, איסאַקאָוויטש, טעאָדאָראָוויטש אאַז״וו.

אַ צווייטער ספּעציעלער שטריך פון דעם יידישן ישוב אין לוצק איז געווען דער פּאַקט, וואָס ער האָט עקסיסטירט לעבן אַ גרויסן ישוב פון קאַראַ־ימען.

די קאַראַ־ימען זענען געקומען קיין פּוילן פון ליטע, וווהין זיי האָבן אייגעוואַנדערט פון קרים אין 14טן יאָרהונדערט. די פּוילישע קוועלן דער־ציילן שטענדיק ווען אַ „ראַבאַניטישער״ און קאַראַ־מישער קהילה און אין די געזעצן ווערט אונטערגעשטראָכן, אַז די פּריוויילעגיעס, שטייער־הנחות, פּרייהייט צו ווינען, האַנדלען, אויספירן אַ מלאכה אאַז״וו ווערן געגעבן די „ראַבאַניטן״ און קאַראַ־מער צוזאַמען.

אין אַנפאַנג פון 16טן יאָרהונדערט האָבן ביידע קהילות געהאַט אַפילו אַ געמיינזאַמען בית־החיים. ווייזט אויס, אַז דאַן איז די צאָל קאַראַ־ימען אין לוצק געווען נישט קלענער ווי די צאָל יידן, וואָרום דאַן האָבן ביידע קהילות געהאַט אויך צו אַיין בית־מדרש. שפּעטער האָט אַבער די צאָל יידן אין לוצק גענומען וואַקסן און האָט שטאַרק איבערגעשטיגן די צאָל קאַראַ־ימען. ביידע קהילות האָבן שטאַרק געליטן אין דער צייט פון כמעלניצקין. נאָך דער כמעלניטשינע האָט זיך די יידישע באַפעלקערונג פון לוצק זייער פּאַר־קלענערט און לוצק האָט בכלל פיל פּאַרלוירן פון איר אַמאָליקער באַטייטונג.

אַ מערקווירדיקייט פון לוצק איז געווען די אַלטע שול, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אין אַנפאַנג פון 17טן יאָרהונדערט און געהערט צו דעם מין שולן־פעסטונגען, וואָס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אין אַ ריי שטעט פון די ראַנד־געביטן פון פוילן מיטן ציל צו שיצן זיך קעגן די אָנ־פאַלן פון די טערקן, קאָזאַקן און טאַטארן. אַזעלכע באַפעסטיקטע שולן זענען געווען אויך אין אָסטראָ, זשולקעוו און אַנדערע שטעט אין וואָלין און גא־ליציע.

די אַלטע לוצקער שול, וועלכע איז איבערגעבויט געוואָרן פון אַ פּריער־

דיקער הילצערנער שול, האָט, לויט דער פֿאָדערונג פֿון דער מאַכט, גע־דאַרפט האָבן אויפֿן דאַך אַ ספּעציעלן פּלאַץ פֿאַר פּייער־געוווער. חוץ דעם האָט די קהילה געדאַרפט איינשאַפֿן פֿון איר געלט קאַנאָנען פֿאַר דער שול, און אויסבילדן פֿון צווישן דער יידישער יוגנט אַ מאַנשאַפֿט, וואָס זאָל קע־נען אומגיין מיט די קאַנאָנען און פֿאַרטיידיקן די שול־פֿעסטונג אין פֿאַל פֿון אַן אָנפֿאַל אויף דער שטאָט. די איבעריקע יידישע באַפֿעלקערונג האָט צוזאַמען מיט די אַנדערע בירגער געדאַרפט בילדן די פֿאַרטיידיקונג פֿון שטאָט.

די שול־פֿעסטונג איז אויסגעבויט געוואָרן אין 1627. דאָס אויסבויען זי, אַלס פֿעסטונג, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַלס גוטער פֿאַרזיכטיקייטס־מיטל, וואָרום מיט 21 יאָר שפּעטער האָט שוין לוצק געהאַט אויסצושטיין אָנפֿאַלן מצד די צעיושעטע באַנדעס פֿון כמעלניצקין.

נאָך דער כמעלניטשינע און אויך נאָך דער „האַידאַמאַטשינע", מיט הונדערט יאָר שפּעטער, איז דער יידישער ישוב אין לוצק ווידער אויפֿגע־בויט געוואָרן. די יידן זענען געקומען צו זיך און ווייטער פֿאַרגעזעצט די געשיכטע פֿון איינעם פֿון די עלטסטע ישובים אין וואָלין, וואָס איז איבער־געריסן געוואָרן דורך דער היטלעריסטישער „האַידאַמאַטשינע", וועלכע האָט נישט איבערגעלאָזט קיין איין יִיד פֿון די פֿילע צענדליקער טויזנטער יידן פֿון לוצק און דער שכנותדיקער ראָוונע.

III

ליטע און ווייסרוסלאַנד

ווילנע

ווילנע — די דאָזיקע שטאָט, אומאָפּהענגיק פון דעם וואָס עס איז גע־וואָרן מיט אירע יידן, וועט אויף שטענדיק בלייבן אייגנעקריצט אין זכרון פון יידישן פאָלק. איבער ווילנע, ווי באַקאַנט, האָבן זיך געקריגט און עס קריגן זיך פיל פעלקער, פאָליאַקן און רוסן, ליטווינער און פאָליאַקן, און גאָר לעצטנס אַפילו וויסרוסן און ליטווינער, אָבער יעדער פון די פעל־קער האָט גרעסערע און העכערע קולטור־צענטערן פאָר ווילנע. בלויז פאַר די יידן, פאַר די ליטווישע און וויסרוסישע יידן, איז ירושלים דליטא געווען דער גרעסטער גייסטיקער צענטער, פון וועלכן יידישע קולטור און גייסט האָבן אויסגעשטראָלט אין אַלעווינקעלעך פון ליטווויש־וויסרוסישן תחום און אויך וויט מחוץ אים.

וועז זענען יידן בכלל געקומען קיין ליטע? זענען זיי אַהין געקומען פון דרום, פון די רוסישע פירשטנטומס פון דער אַמאָליקער „קיִעווער רוס", אָדער פון מערב, דאָס הייסט פון פוילן, נאָכדעם ווי ליטע האָט זיך פאַר־אייניקט מיט פוילן?

וועגן דעם זענען די מיינונגען געטיילט. דאָס רוב פאָרשער איז אָבער גוטה אָנצונעמען אַז ליטע האָט אַרויינבאַקומען צו זיך יידן נאָך לאַנג פאַר איר ערשטער אוניע מיט פוילן און אַז געשען איז עס דאָן וועז די קלייניע ליטווישע מלוכה האָט זיך אויסגעשפרייט וויט צו דרום, אָנשליסנדיק צו זיך די קיִעווער, וואָליניער און אָנדערע דרום־רוסישע פירשטנטומס, וואָס זענען געבליבן אָפּגעריסן פון גרויס־רוסלאַנד נאָכדעם ווי זי איז דערא־בערט געוואָרן דורך די טאַטערן. אויב אַזוי, דאַרף מען אָננעמען, אַז קיין ליטע, און אין איר הויפטשטאָט ווילנע, האָבן צוערשט אייגנעוואָנדערט יידן פון דרום־רוסלאַנד, וועלכע האָבן זיך דאָרטן באַזעצט פון קרים, קאָווא־קאַז און אָנדערע געביטן.

וועז געניט ס׳איז אָנטשטאָנען דער יידישער ישוב אין ווילנע, איז

נישט באַקאַנט. וואָלטן די נאַצישע מערדער אים נישט אומגעבראַכט, וואָלט דאָס ווילנער יידנטום איצט געקאַנט פייערן אַ האַלב־טויזנט־יאָריקע עק־סיסטענץ.

אַנגעהויבן האָט זיך דער ווילנער יידישער ישוב, ווי געווײַנטלעך אין מזרח־אייראָפּע, מיט סוחרים און פֿאַכטערס פון וועג־און גרענעץ־אָפּצאָלן. געווען זענען עס יידן געקומענע פון בריסק, גראָדנע, קראָקע און אָפילו פון ווייטן דייטשלאַנד. די ליטווישע און פוילישע הערשער האָבן פּראָטע־זשירט די דאָזיקע יידן, וואָס פלעגן ברענגען אין דער היפּשטאָט פון דער אָפּגעשטאָנענער, פויערישער ליטע געוואָנט און זיידּ־סחורות פון מערב־אייראָפּע, פאַרשידענע בשמים פון די קאָלאָניאַלע לענדער, פלעגן דאָרטן אָנטוויקלען דעם האַנדל און אויסטויש פון די אָרטיקע אויסאַרבעטונגען, אַרײַנפירן נייע מלאכות און צווייגן פון דער ווירטשאַפט. חוץ דעם פלעגן יידן, ווי געווײַנטלעך, נעמען אין פאַכט פאַרשידענע מלוכה־הכנסות און פּרי־צישע גיטער, פלעגן געבן די הערשער הלוואות, עפענען מינצערייען אאַז"וו.

אַזוי איז אין 16טן יאָרהונדערט דער היפּט־מינצער אין ליטע געווען אַ יִד פון קראָקע, וועלכער האָט די קונסט פון מאַכן מטבעות זיך אויסגע־לערנט, וואַרשיינלעך, ביי די פויליש־יידישע מינצערס וואָס פלעגן אין די ערשטע צייטן באַצירן זייערע „בראקטעאַטן" (אינזייטיקע מטבעות) מיט אַ „מישקו קרול פּולסקי", אָדער מיט אַנדערע אויפשריפטן מיט העברעישע אותיות.

אין דעמזעלבן 16טן יאָרהונדערט האָט שוין ווילנע געווונען פון אַ „יידישער גאַס". דער אַנזעעוודיקער יידישער ישוב, וואָס האָט זיך קאַנ־צענטרירט אַרום דער גרויסער שול, האָט באַלד דערפילט אויף זיך די קנאה־שנאה פונעם קריסטלעכן בירגערטום. עס איז געקומען צו אַ פאַראַם און צו אַן אַרײַנמישונג פון דער קעניגלעכער מאַכט, וועלכע האָט, ווי גע־ווײַנטלעך, נאַכגעגעבן די קריסטלעכע „מיעשטשאַנעס", באַגרענעצנדיק די רעכט פון יידן צו האַנדלען און ווינען אין ווילנע בלויז אויף אײַן קלייניעם טייל פון דער שטאָט און האָט אָבער, פון דער אַנדערער זייט, די שטרענג־רעגלאַמענטירטע רעכט פון די יידן געניומען אונטער איר קעניגלעכער שוץ.

אַזוי איז עס געקומען צו דער ערשטער יידישער געטאָ אין ווילנע, וועלכע האָט אַרומגענומען די יידישע גאַס, צווישן דער דייטשער און דער גלעזער־גאַס, ווי אויך אַ טייל פון דער יאַטקע־גאַס און אַנדערע גאַסן. יידן האָבן צוגלייך באַקומען אויף אייביק דאָס רעכט צו האָבן אַ שול, אַ בית־החיים, אַ מרחץ. זייערע געריכט־ענינים האָבן געהערט צום בית־דין פון רבנים. און זיי האָבן געמעגט האַנדלען מיט באַשטימטע סחורות, טרייבן ביר און בראַנפן, קויפן און פֿאַרקויפן ווערטפולע זאַכן. מען האָט זיי אויך דערלויבט צו פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאַרשידענע מלאכות, אָבער נייען האָבן יידן געמעגט נאָר פֿאַר יידן. אויך די באָד האָבן זיי געקענט הייצן בלויז פֿאַר יידן. עס איז צוגלייך געווי אויסגערעכנט געווארן, אין וויפל געשעפטן יידן מעגן האַנדלען מיט פוטערס, זיידנס, בגדים אאַז"וו, ביי וועמען זיי מעגן קויפן און וועמען זיי מעגן פֿאַרקויפן די פלאַקס און תבואה, דאָס זאַלץ און העריגג.

טראָץ דער שטרענגער רעגלאַמענטירונג און דעם שוץ מצד דעם קעניג, זענען די רייבונגען מיטן קריסטלעכן בירגערטום נישט באַזייטיקט געווארן. די געשיכטע פון ווילנע איז דעריבער פול מיט סכסוכים מיט די „מיעשטשאַנעס". עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין רויב־אָנפאַלן און פֿאגראָמען. די כסדרדיקע אָנקלאָגעס פונעם מאַגיסטראַט אויף די יידן זענען אַ באַוויזן, אַז דער קאָנקורירנדיקער קריסטלעכער מיטלשטאַנד האָט זיך נישט געקאָנט קיין עצה מיט די ווילנער יידן. פון די אָנקלאָגעס איז צו זען, אַז טראָץ די כלערליי באַגרענעצונגען, נגישות און סתם רויבערישע אָנפֿאַלן, האָבן די ווילנער יידן באַווויזן אויסצובריטערן זייער ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט און אַז זיי האָבן געהאַנדלט פון איין זייט מיט מאָסקווע, קעניגסבערג און דאַנציג, און פון דער אַנדערער זייט מיט די עכט־פוילישע פונקטן, ווי גניעזנא, אין פויזן, און יאַראָסלאַוו, אין גאַליציע.

דער מיטן פון 17טן יאָרהונדערט איז פאַר די ווילנער יידן געווען פונקט אַזוי פאַטאַל ווי פאַרן גאַנצן פויליש יידנטום. די „כמעלניטשינע" האָט ווילנע אויסגעמיטן. אָבער דער שפעטערדיקער רוסיש־פוילישער קריג, וואָס איז געקומען צוליב די קאָזאַקן־אויפשטאַנדן, האָט געמאַכט אַ תל פון דער יידישער ווילנע. כדי צו ראַטעווען דאָס לעבן, האָבן די יידן פאַרלאָזט די שטאָט.

דער שפּעטערדיקער צוריקקער האָט זיי אויסגעשטעלט אויף נייע נגישות, בפרט מצד די קריסטלעכע האַנטווערקער־צעכן. אַ יידישער בעל־מלאכה האָט נישט געטאָרט האַלטן קיין קריסטלעכן געזעלן. די יידישע גלעזער האָבן געמעגט אַרבעטן נאָר פֿאַר יידן. דאָס זעלבע די איינבינדער און יובעלירן. די פֿאַראַרעמטע קהילה האָט נישט געקאָנט צאָלן אירע חובות און ס׳איז געקומען צו דעם, אַז מ׳האָט פֿאַרחתמעט שולן און אַנדערע יידישע געזעלשאַפֿטלעכע אַנשטאַלטן.

דער שוועדישער קריג האָט נאָך מער פֿאַרערגערט די לאַגע. די יידן האָבן געליטן פון די גרויסע קאָנטריבוציעס, פון די שרפות און פון אַ שרעקלעכן הונגער, וואָס האָט אין אָנהייב פון 18טן יאָרהונדערט אומגעבראַכט אַ באַטייטנדיקן טייל איינוווינער פון דער שטאָט. דאָס זעלבע האָט זיך איבערגעחזרט מיט הונדערט יאָר שפּעטער, בעת נאַפּאָלעאָנס מאַרש אויף רוסלאַנד.

פֿיל יאָרן האָבן געדאַרפט אַוועקגיין נאָכן דאָזיקן קריג, אַז ווילנע, וועלכע איז שפּעטער ענדגילטיק פֿאַראיניקט געוואָרן מיט רוסלאַנד, זאָל קומען ענדלעך צו זיך און אַז די ירושלים דליטא זאָל ווידער אָנהייבן אויסאיבן איר השפּעה אויפן גאַנצן רוסישן יידנטום.

דער ווּוקס פון ווילנע און איר אויסבילדונג אַלס גייסטיקער צענטער פון ליטווישן יידנטום האָט זיך אָנגעהויבן נאָך אין 17טן יאָרהונדערט, ווען אין ווילנע זענען געווען טעטיק אַ ריי באַרימטע רבנים און זי איז געוואָרן אַ צענטער פון באַקאַנטע ישיבות. צווישן די רבנים זענען געווען אַזעלכע ווי ר׳ יהודה, באַקאַנט אונטערן נאָמען יסו״ד (יהודה ספרא ודיינא), וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט אַלס פּירער פון דער קהילה און שיצער פון די אינטערעסן פון גאַנצן ווילנער ישוב. מיט זיינע אומדערמידלעכע באַמיונגען פאַר דער קעניגלעכער מאַכט אין וואַרשע האָט יסו״ד געבראַכט צום בטל ווערן פון אַ ריי נישט־גינסטיקע פֿאַראַרדענונגען פאַר יידן. פיל מער רבנים האָבן זיך אָבער באַקאַנט געמאַכט אויפן געביט פון ריינער לומדות. דעם גרעסטן רום האָט אָבער ווילנע פֿאַרשאַפט דער ווילנער גאון און אַ ריי אַנדערע רבנים, ווי ר׳ אברהם דאנציג, ר׳ ישראל סאַלאַנטער און אַנדערע. ירושלים דליטא איז ווילנע געוואָרן אין 19טן יאָרהונדערט. דער ווילנער

נער צענטער פון רעליגיעזן יידנטום איז אויך געווארן אַ צענטער פון וועלט־לעכן יידנטום. צוערשט אַ צענטער פון דער השכלה און פון דער נייער העברעישער ליטעראַטור, איזווילנע שפּעטער געווארן אַ צענטער פון דער יידישער ליטעראַטור, פון „בונד" און פון ציוניזם. די נעמען פון מיכה יוסף לעבענזאָן, י. ל. גאָרדאָן, קלמן שולמאַן, אייזיק מאיר דיק, אליקום צונזער זענען, ווי באַקאַנט, פאַרבונדן מיט ווילנע. אַרום דער ראַבינער־שול, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געווארן אינעם אַזוי באַקאַנטן ווילנער לערער־אינסטיטוט, האָבן זיך צום טייל גרופּירט אויך אַסימילאַטאָרן. ווילנע איז אויך געווען די שטאָט פון די ערשטע יידישע דרוקעריען אין רוסלאַנד און וועט אַהין האָט זיך אַריינגעקליבן פון גראָדנע די דרוקעריי פון די בריי־דער ראָם, איז ווילנע געווארן די שטאָט וווּ עס האָט זיך געדרוקט די גרעסטע צאָל יידישע ספרים.

אויך די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג האָט איר אורשפרונג אין ווילנע. אויב אין שכנותדיקן מינסק איז אין יאָר 1898 פאַרגעקומען די גריי־דונגס־קאָנפערענץ פון דער רוסישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטער־פּאַרטיי, איז די ערשטע קאָנפערענץ פון „בונד" פאַרגעקומען מיט אַ יאָר פריער אין ווילנע. שפּעטער איז ווילנע געווארן דער צענטער פון דער ציו־ניסטישער באַוועגונג אין רוסלאַנד. אין דער ערשטער „מלוכה־דומע" איז ווילנע געווען רעפּרעזענטירט דורך דעם ציוניסט שמריהו לעווין. בעת דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע איז ווילנע געווען אַ פלאַץ פון שטורם־גע־שעענישן. דאָרטן האָט עס דער פשוטער יידישער אַרבעטער הירש לע־קערט געשאָסן אין גובערנאַטאָר פאָן וואל און אויפגערודערט מיט זיין שאָס דאָס גאַנצע רוסלאַנד.

די ערשטע פאַלקס־ציילונג אין רוסלאַנד אין 1897 האָט באַווויזן, אַז די גרעסטע נאַציאַנאַלע גרופּע אין ווילנע זענען יידן, וועלכע האָבן מיט זייערע עטלעכע און זעכציק טויזנט נפשות וויבט איבערגעשטיגן די צאָל פּאָליאַקן אין דער שטאָט. שפּעטער האָט זיך אָבער די לאָגע געענדערט. די צאָל יידן האָט געזומען שטאַרק פאַלן סיי פּראָצענטועל, סיי אין אַבסא־לוטע ציפערן, און פאַרן לעצטן קריג האָבן יידן וויבט אָפּגעטראָטן דאָס ערשטע פלאַץ פאַר פּאָליאַקן.

די סיבה פון דעם ליגט געווייס אין די שווערע וואַנדלונגען, וואָס ווילנע האָט דורכגעמאַכט זינט דעם ערשטן וועלט־קריג. די מלחמה און די דייטשע אָקופּאַציע האָבן זיך קאַטאַסטראָפאַל אָפּגערופן אויפן ווילנער יידן־טום. אין ערגעץ איז די דייטשע אָקופּאַציע אין יענעם קריג נישט געווען אַזוי שווער ווי אין ווילנע. דער הונגער און קראַנקייטן האָבן געבראַכט צו גרויסע פֿאַרלוסטן צווישן די ווילנער יידן. אין דער שפּעטערדיקער תקופה, וען די שטאָט איז עטלעכע מאָל איבערגעגאַנגען פון די רוסן צו די פּאָליאַקן און פֿאַרקערט, איז געקומען צו אַ גרויסער אויסוואַנדערונג פון די ווילנער יידן.

די לאַגע האָט זיך ווייניק וואָס פֿאַרבעסערט אונטער דער פּוילישער מאַכט. דער אַמאָליקער גרויסער אַדמיניסטראַטיוואָר און האַנדלס־צענטער פונעם גאַנצן „צפון־מערבדיקן געגנט", האָט אין דער נייַ־אַנטשטאַנענער פּוילישער מלוכה פֿאַרלוירן זיין גאַנצן הינטערלאַנד און איז אין פּוילן געבליבן פֿאַרשטעקט ערגעץ אין אַ טעמפּן ווינקל צווישן דער רוסישער, לעטישער און ליטווישער גרענעץ. אין צאַרישן רוסלאַנד איז ווילנע גלעלעגן אויף די אייזנבאַן־ליניעס וואָס האָבן פֿאַראייניקט דאָס אייגנטלעכע רוסלאַנד מיט דייטשלאַנד און פּוילן, און די תבואה־רייכע אוקראַינע מיט באַלטישע פֿאַרטן. אַדאַנק דעם איז די שטאָט געווען גאָר אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער.

די נאַענטקייט פון וועלדער און די טייכן וויליע און ניעמאַן האָבן ווידער דערמעגלעכט דער שטאָט צו ווערן אַ צענטער פון האָלץ־האַנדל. חוץ דעם האָט ווילנע פֿאַרמאָגט אויך אַן אייגענע אינדוסטריע פון רויען לעדער און לעדער־אויסאַרבעטונגען, ווי אויך אַ באַטייטנדיקע זאָקן־אינדוסטריע.

אָט די אַלע פונקציעס, וואָס האָבן געמאַכט ווילנע פֿאַר אַזאַ לעבעדיקע האַנדלס־ און אינדוסטריע־שטאָט אין די רוסישע צייטן, זענען אין דער פּוילישער ווילנע אָפּגעשטאָרבן. אַן אַ פֿאַרבינדונג מיטן רוסישן מאַרק, אַן איר נאַטירלעכן הינטערלאַנד פון די ווייסרוסיש־ליטווישע געביטן, ווי אויך דעם ניעמאַן, וועלכער איז אין אַ באַטייטנדיקן טייל געבליבן ביי דער זעלבשטענדיקער ליטע, וואָס האָט טאָקע צוליב ווילנע נישט אונטער־

געהאַלטן ביז צו דער סאַמע לעצטער צייט קיין שום באַצויונגען מיט פוילן, האָטווילנע אין גאַנצן פאַרלוירן איר אַמאַליקע באַטייטונג.

דער ווילנער געביט האָט דעריבער געהערט צו די אַרעמסטע אין פאָר־מלחמהדיקן פוילן. די יידישע אויסוואַנדערונג איז פון דער שטאָט און אום־געגנט געגאַנגען מיט אַ שטאַרקן טעמפּאָ. די נויט און פאַראַרעמונג צווישן ווילנער יידנטום האָבן אַוועקגעלייגט אַ שטאַרקן חותם אויף ווילנע. די שווערע איבערלעבונגען בעתן קריג און דער אָקופּאַציע האָבן זי געמאַכט פאַר אַ שטאָט אָן אַ שמייכל. זי האָט אָבער געלויכטן ווייטער מיט איר גייס־טיקן לעבן, מיט איר שולווועזן און „יִיווא".

גראָדנע

גראָדנע זאָל האָבן געווען דער ערשטער ייִדישער ישוב אין ליטע.

עס זענען פֿאַראַן צוויי אַנדערע שטעט, וואָס זענען מעגלעך געווען די ערשטע, וווּ ייִדן האָבן זיך באַזעצט אין ליטע. דאָס זענען טראָק, די אַמאָליקע הויפּטשטאָט פון ליטע, און בריסק. ביז איצט איז עס נאָך נישט פעסטגעשטעלט געוואָרן.

די סיבה פון דעם איז, וואָס די ערשטע „פּריווילעגיעס" צו ווינען אין די דערמאָנטע דריי שטעט, וואָס ייִדן האָבן באַקומען פון די ליטווישע פירשטן, באַצייגן זיך אַלע צו איין און דער זעלבער צייט — צום לעצטן פערטל פון 14טן יאָרהונדערט. טראָק קען זיך, אמת, איבערנעמען, אַז דאָרטן האָבן נאָך פריִער געווינט קאָראַיִמען, וועלכע זענען אַהין אַראָפּגעבראַכט געוואָרן פון קרים דורך ווימאָלדן — יענעם ליטווישן גרויספירשט, וועלכער האָט בכלל אויפגעשטעלט די גרויסע ליטווישע מלוכה, דעראָבערנדיק פאָר דער אייגנטלעכער, קליינער ליטע גרויסע שטחים פון מערב- און דרום-רוסלאַנד.

אָבער די טראָקער קאָראַיִמען האָבן זיך אַליין לאַנגע יאָרן געווערט קעגן דעם, אַז מ'זאָל זיי באַטראַכטן אַלס טייל פון ייִדישן פֿאָלק און מען זאָל זיי צונויפמישן מיט די „ראַבאַניטן". בלייבט איבער, אַז אין היינזיכט פון אַלטקייט זענען די ייִדישע ישובים פון טראָק, בריסק און גראָדנע אַלע גלייך.

וואָס שייך ספּעציעל גראָדנע, באַציט זיך די ערשטע ייִדישע „פּריווילעגיע" פון 1506 צו ייִדן, וואָס האָבן שוין דאָרטן געווינט פריִער און געהאַט דאָרטן נאָך פון פריִער אַ שול, אַ בית-החיים, הייזער און באָדן. מען נעמט דעריבער אָן, אַז ייִדן האָבן זיך באַזעצט אין גראָדנע נאָך אין מיטן פון דעם 14טן יאָרהונדערט — דאָס הייסט, אַז דער ייִדישער ישוב פון גראָדנע וואָלט שוין איצט געקענט פייערן דעם 600-יאָריקן יובל, — געַ

קענט, אויב עס וואָלטן נאָך אין גראָדנע געבליבן ייִדן און זייערער אַ ישוב...

אין 1495 האָבן די גראָדנער ייִדן, פֿונקט ווי די איבעריקע ייִדישע ישובים אין ליטע, געליטן פון דעם „גירוש ליטא". דער ליטווישער גרויס־פירשט אַלעקסאַנדער, דער איניציאַטאָר און אויספירער פונעם דאָזיקן גי־רוש, האָט אָבער שפּעטער, אַלס קעניג פון דער פּויליש־ליטווישער מלוכה, מבטל געמאַכט די פֿאַראָרדענונג וועגן גירוש און די ליטווישע ייִדן האָבן זיך געקענט צוריקקערן צו זייערע פֿריִערדיקע ישובים.

דער דעקרעט אויפֿן נאָמען פון די גראָדנער ייִדן, אליעזר בן משה און יצחק בן פֿייוויש, וועגן צוריקקערן אַלע גראָדנער ייִדישע תושבים זייערע קאָנפֿיסקירטע הייזער און באָדן און צוריקצאָלן זיי די חובות, איז אַ בא־וויזן, אַז די קעניגלעכע מאַכט איז געווען פֿאַראינטערעסירט צוריק צו האָבן די ייִדן אין גראָדנע. שפּעטערדיקע פֿאַראָרדענונגען פון דער צענ־טראַלער מאַכט וועגן דעם, אַז ייִדן דאַרפן צאָלן 17 פֿראָצענט שטייערן פון דער שטאָט און אַז זיי וועלן צוגלייך באַפֿרייט פון כל מיני ספּעציעלע שטייערן, באַשטעטיקט נאָך אַמאָל דעם פּאַקט, אַז ייִדן האָבן געשפּילט אין גראָדנע אַ באַטייטנדיקע ראָל. די צענטראַלע מאַכט האָט, אַ פּנים, געהאַט פון זיי נוצן און באַקומען פון זיי אַנזעעוודיקע הכנסות און האָט דעריבער גע־זען די ייִדן צו באַגינסטיקן, באַפֿרייענדיק זיי פון ספּעציעלע אָפּצאָלן און שטייערן.

די בלי־צייט פון דעם ייִדישן ישוב אין גראָדנע פֿאָלט אויס, ווי עס שיינט, אויף דער צווייטער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט, וועלכער איז, ווי באַקאַנט, געווען בכלל די „גאָלדענע תקופה" אין לעבן פון פּויליש־ליט־זוישן ייִדנטום. גראָדנע האָט דאָן געהאַט אַלס איר גייסטיקן פירער ר׳ מרדכי יפה, דעם מחבר פון פיל רבנישע ווערק, וועלכער איז אַראָפּגעקו־מען אין דער ליטווישער שטאָט פון דער ווייטער און רייכער ייִדישער קהילה אין וועניִדיג. — וואָס עס קען ווידער דינען אַלס סימן פון דעם גרויסן אָרט, וואָס די גראָדנער קהילה האָט דאָן פֿאַרנומען אין פּוילן. ר׳ מרדכי יפהס רום האָט זיך, ווייזט אויס, פֿאַרשפּרייט ווייט מחוץ גראָדנע, וואָרום ער איז געווען אַן אַקטיוויסט אַנטיילנעמער אין די רבנישע צוזאַ־מענפֿאָרן פון גאַנץ פּוילן, וועלכע פלעגן דאָן פֿאָרקומען אין לובלין און אין

יאַראָסלאָוו (גאַליציע), פון וועלכע עס איז אויסגעוואַקסן דער זעד ארבע הארצות. שפּעטער, אין יאָר 1620, וועו עס איז אַנטשטאַנען דער ספּעציע־לער ועד פון די ליטווישע קהילות, האָט גראָדנע, צוזאַמען מיט בריסק און פּינסק, געבילדעט די דריי קהילות ראשיות, וואָס האָבן אָנגעפּירט מיטן ועד, ביז וואַנען עס זענען צוגעקומען צו זיין אָנפּירונג אויך ווילנע און סלוצק.

דער ווּוקס פון יידישן ישוב אין גראָדנע און זיין אָנזעענדיקע פּאָזיציע אין האַנדל און בכלל אין ווירטשאַפּטלעכן לעבן פון דער שטאָט און אום־גענגט האָט, ווי אומעטום, אַרויסגערופן פיינדלעכע געפילן צו די יידן מצד דעם קריסטלעכן בירגערטום פון דער שטאָט. עס האָט אין גראָדנע נישט געפעלט קיין אַנטיסעמיטישע אַרבעט מצד דעם קריסטלעכן מאַגיסטראַט און מצד די האַנטווערקער־צעכן, וועלכע האָבן געבראַכט צום פאַרבאָט פאַר די יידן צו פאַרנעמען זיך מיט געוויסע צווייגן פון האַנדל און פון מלאכה. עס איז אויך געקומען צו אַ קאַמף צווישן גראָדנע און די יידישע מוכסים און סוחרים פון בריסק. דאָס אַלץ האָט אָבער נישט אָפּגעשטעלט דעם ווּוקס פון יידישן ישוב פון גראָדנע, וועלכער האָט מיט דער צייט איבער־געשריטן דעם תחום פון דער שטאָט און האָט קאַלאָניזירט אַ ריי שטעט־לעך מחוץ גראָדנע אויף ביידע זייטן פון ניעמאַן.

דער בלי־קאָפּיטל פון דער יידישער קהילה אין גראָדנע האָט זיך, פונקט ווי פאַר פיל אַנדערע פּויליש־ליטווישע קהילות, פאַרענדיקט אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט. די גראָדנער קהילה האָט, אמת, נישט גע־ליטן בעת דער „כמיעלניטשינע", וועלכע האָט, ווי באַקאַנט, אָנגעריכט, דער עיקר, די יידישע ישובים אין אוקראַינע און צום טייל אויך אין גא־ליציע. דערפאַר אָבער האָט גראָדנע פיל געליטן פונעם רוסיש־פּוילישן קריג, וועלכער איז געקומען נאָך דער „כמיעלניטשינע". די רוסישע אָקו־פּאַציע פון דער שטאָט האָט געמאַכט אַ תל פון יידישן ווּוילשטאַנד אין גראָדנע. די שפּעטערדיקע שוועדישע אָקופּאַציע פון גראָדנע, בעת דעם רוסיש־שוועדישן קריג, האָט אין גאַנצן אונטערגעגראָבן דעם מעמד פון דעם יידישן ישוב אין גראָדנע. די פאַרשטאַרקונג פון קלעריקאַליזם אין פּוילן האָט נאָך מער צוגעטראָגן צו די יידישע צרות אין גראָדנע. עס איז

געקומען צו בלוט־בלבולים און אין יאָר 1790 האָט אַ יוד פון ווירבאלען, טראָץ דער קעגנערשאַפט פון דער קעניגלעכער מאַכט, באַצאָלט אין אַן עלילת־דם־פּראָצעס מיט זיין לעבן.

די גרויסע באַטייטונג פון גראָדנע אין לעבן פון ליטווישן יידנטום, איז פֿאַראורזאַכט געוואָרן אויך דורך דעם, וואָס אין גראָדנע פלעגט אָפֿט האַלטן זיינע זיצונגען דער ליטווישער הויפּט־טריבונאַל. די יידישע קהילה אין גראָדנע פלעגט אַזוי אַרום מוזן אָפּט אַרויסטרעטן אַלס פֿאַרטיידיקערין אין די פּראָצעסן אין טריבונאַל, וועלכע האָבן געהאַט צו טאָן מיט יידישע אינטערעסן פון גאַנץ ליטע. די שטאָט האָט, אַלזאָ, אַ דאַנק דעם געהאַט אַ גרויסן מקור פון הכנסות, און בנוגע שטייערן, וואָס מען האָט געצאָלט דער מלוכה, האָט זיך גראָדנע אויסגעגליכן אין די לעצטע יאָרן פון פוילן מיט דער גרעסערער בריסקער קהילה.

וועג גראָדנע איז אַריבער צו רוסלאַנד איז זי, מיט 85 פּראָצענט יידן צווישן 4000 איינוווינער, געווען וואַרשיינלעך די יידישסטע שטאָט אין ליטע. די שטאָט איז געווען באַקאַנט מיט אירע גרויסע רבנים. וועגן איר באַטייטונג קען אויך רעדן דער פּאָפּט, וואָס אין גראָדנע איז עס געגרינדעט געוואָרן די דרוקעריי פון די ברידער ראָם, וועלכע האָט שפּעטער, שוין זייענדיק אין ווילנע, באַקומען אַז גרויסן נאָמען אין דער יידישער וועלט.

אונטער דער רוסישער הערשאַפט איז די יידישע באַפעלקערונג פון גראָדנע אויך ווייטער געוואַקסן, אָבער אין פּראָצענט פון באַפעלקערונג האָט זי געהאַלטן אין פאַלן, אַזוי אַז פּאָרן ערשטן קריג האָבן יידן אָנגעטראָפֿן נאָר אַ דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג פון דער שטאָט. די יידן אין גראָדנע זענען, ווי אומעטום, געווען באַשעפטיקט אין האַנדל און מלאכה. גראָדנע האָט אויך געהאַט אַ יידישן פּראָלעטאַריאַט, וואָס איז געווען באַשעפטיקט אין די באַקאַנטע טאַבאַק־פאַבריקן פון שערעשעווסקי.

אָבער סיי אַלס אינדוסטריע, סיי אַלס האַנדל־צענטער איז זי פאַרקאַנקורירט געוואָרן דורך דעם שנעל וואַקסנדיקן ביאַליסטאָק.

די ערשטע וועלט־קריג און די מלחמה־אָפּעראַציעס, וואָס האָבן זיך אַנטוויקלט אונטער גראָדנע, האָבן געבראַכט צו אַ באַטייטנדיקער יידישער

אויסוואַנדערונג פון דער שטאָט. דער מצב האָט זיך אויך נישט פאַרבעסערט אונטער דער פוילישער הערשאַפט. דער אַדמיניסטראַטיוור צענטער איז פון גראָדנע אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין בריסק. די נאָענט ליגנדיקע גרענעץ מיט ליטע האָט אָפגעשניטן פון גראָדנע דעם גרעסטן טייל פון איר ווירטשאַפטלעכן הינטערלאַנד. די איינפירונג פון טאַבאַק־מאָנאָפאָל אין פוילן האָט געבראַכט צו דעם, אַז פיל יידישע אַרבעטער אויף די דערמאָנטע טאַבאַק־פאַבריקן האָבן פאַרלוירן זייער באַשעפטיקונג.

גראָדנע האָט אויך פאַרלוירן איר באַטייטונג אַלס געוויסער יידישער קולטור־צענטער, וואָס זי האָט געהאַט פאַר יענעם קריג, אַדאַנק די באַקאַנטע העברעיִשע פעדאַגאָגישע קורסן פון ד״ר קאנשטאם. דער עמיגראַציע־דראַנג צווישן די יידן פון גראָדנע און אומגעגנט איז פונקט ווי בכלל פון די „קרעסן״ געווען צווישן בויידע וועלט־קריגן גאָר אָנזעענדיק. אָ פאַר יאָר פאַרן צווייטן וועלט־קריג האָט גראָדנע געהאַט ביי זיך אָ פאָגראָם, וואָס האָט געדויערט אָ פאָר טעג און האָט חרוב געמאַכט יידישע עקסיסטענצן.

בעת לעצטן קריג האָט גראָדנע לכתחילה אויפגענומען פיל פליטים פון פוילן און פון שכנותדיקן סאוואַלק, וועלכן די רוסן האָבן אָפגעטראָגן דייטשלאַנד. די ידיעות פון גראָדנע, נאָכדעם ווי זי איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן, זענען, פונקט ווי פון פיל יידישע שטעט אין „אָסטלאַנד״, געווען גאַנץ קאַרגע. די יידן וואָס זענען פאַרבליבן אין גראָדנע, אין אַוועקגעאַנגען נישט בעסער ווי די יידן אין ווילנע און פינסק...

בריסק דליטע

וועו איז אַנטשטאַנען דער יידישער ישוב אין בריסק? צי איז עס געשען אין יענע צייטן וועו די שטאָט האָט געהייסן בערעסטיע, צי בערעסטאָוו, אוו האָט געהערט צו אַ קליינעם רוסישן פירשטנטום, אַדער דאָן וועו בריסק אוו בכלל גאַנץ דרום־מערב רוסלאַנד זענען אַרונטערגעפאַלן אונטער דער מאַכט פוו ליטע?

די דאָזיקע פראַגע האָט פאַר אונדז, יידן, אַ ספּעציעלן אינטערעס. ווייל ערשטנס איז בריסק די ערשטע שטאָט אין ליטע ווו יידן האָבן באַקומען, ווי מ׳האָט עס דאָן אָנגערופן, אַ „פריווילעגיע״ צו ווויינען, אוו צווייטנס, איז דאָך די יידישע קהילה אין בריסק געווען די רייכסטע אוו וויכטיקסטע צווישן די יידישע ישובים אין ליטע. מ׳קען אַפילו זאָגן די עיר הבירה פוו ליטווישן יידנטום. ביזן 17טן יאָרהונדערט האָט בריסק דליטא פאַרנומען אין מזרח־אייראָפּעישן יידנטום דעם זעלבן אַנפירנדיקן אָרט, וואָס איז שפּעטער פאַרנומען געווואָרן פוו ירושלים דליטא.

די דערמאָנטע פריווילעגיע פוו די בריסקער יידן, די ערשטע, ווי גזאָגט, אין ליטע, האָט בכלל געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין לעבן פוו ליטווישן יידנטום. זייענדיק שפּעטער רעגיסטרירט אין לאַטייניש אין דער פוילישער געזעצגעבונג אוו אין וועיסרוסיש אינעם „ליטווישן סטאָטוט״, האָט די בריסקער פריווילעגיע געדינט אַלס מוסטער פאַר די „פריווילעגיעס״ פאַר יידן אין אַנדערע ליטווישע שטעט, ווי גראָדנע, טראָק אאַז״וו.

די פראַגע איז צי האָט די בריסקער פריווילעגיע געפונען אין יאָר 1388 יידן אין בריסק, אַדער זי איז געגעבן געווואָרן פאַר אַ ישוב, וואָס האָט ערשט דאָרטן געדאַרפט אַנטשטיין.

דער רוב פאָרשער האַלט, אַז די פריווילעגיע איז געגעבן געווואָרן צו אַ שוין עקסיסטירנדיקן ישוב. די בריסקער יידן זאָלן האָבן אַהין געקומען פוו וואַלין אוו מזרח־גאַליציע, ווו יידישע ישובים זאָלן האָבן עקסיסטירט אין

דער צייט, ווען דאָרטן זענען נאָך געווען קליינע רוסישע פירשטנטומס, וואָס זענען געווען אָנגעשלאָסן אָן דער עלטסטער, דער קיִעווער רוסלאַנד. אויב אָט די מיינונג איז אַ ריכטיקע, דאַן ציילט דער עלטסטער יידישער ישוב אין ליטע 600 יאָר.

דער גרויסער און שנעלער ווּוקס פונעם יידישן ישוב אין בריסק דאַרף וואַרשיינלעך דערקלערט ווערן מיט דעם, וואָס די בריסקער יידן פלעגן דורכפירן כמעט אַלע גרויסע האַנדלס־ און פינאַנץ־אָפּעראַציעס פון דער ליטווישער מלוכה. ווי גרויס עס איז אין דער הינזיכט געווען די ראָל פון די יידן, איז צו זען פון די כלערליי רעכט, פרייהייטן און הנחות, וואָס די הערשער פון דער פּויליש־ליטווישער מלוכה האָבן געגעבן די בריסקער יידן. ווען די בריסקער יידן זענען נאָכן „גירוש ליטא" צוריקגעקומען אין דער שטאָט, האָט די קעניגלעכע מאַכט פאַראַרדנט צוריקקערן זיי די שול, דעם בית־החיים און אַלע זייערע הייזער און גיטער. מ'האָט זיי צוגלייך באַפרייט פון דער פריִערדיקער פליכט אויסצוהאַלטן טויזנט רייטער און אויסגעגליכן זיי אין צאָלן שטייערן מיט די איבעריקע בירגער פון דער שטאָט.

שפּעטער האָט מען די בריסקער יידן דערלויבט צו גענישן פון אַ פערטל פון די שטאָטישע הכנסות, ווי אויך צו באַקומען, צוגלייך מיט דער גאַנצער שטאָט, דעם אָפּצאָל פֿאַר סחורות און פּי, וואָס ווערן דורכגעפירט דורך דער שטאָט, אויב זיי וועלן אויסבויען בריקן איבער די טייכן וואָס פליסן דורך בריסק, פלאַסטערן די גאַסן פון דער שטאָט און אײַנקויפֿן פאַר איר געווער און פולווער, צוגלייך מיט די איבעריקע בירגער פון בריסק. די גוטע באַציונג פון דער קעניגלעכער מאַכט צו די יידן פלעגט מען אויך זען בעת שרפות, מלחמות און אַנדערע קאַטאַסטראָפעס, ווען די צענטראַ־ לע מאַכט פלעגט געווײַנטלעך אַנטקענגקומען די בריסקער יידן מיט באַ־ פרייַען פון שטייערן, און פיל אַנדערע הנחות.

אין דער אַלטער ליטע איז בריסק געווען אַ שטאָט אויף דער גרענעץ מיט פוילן. דער בוג, וואָס פֿאַלט אַריין אין דער ווייסל, האָט געדינט אַלס גוטער וואַסער־וועג פֿאַרן האַנדל פון ליטע מיט פוילן און פּרייסן. פון די בריסקער צאָל־ביכער איז צו זען, אַז בריסקער יידן האָבן געגנומען אָן אַק־

טיוון אַנטייל אין דעם פּוילישׂ־ליטווישן עקספּאָרט און אימפּאָרט פון סחורות מיט דייטשלאַנד און עסטרייך. דער האַנדל פלעגט גיין דורך לובלין און פּוזין און פלעגט אַרומנעמען די געווינטלעכע דעמאָלטדיקע סחורות.

אַרויספירן פלעגט מען קודם־כל רויכווּאַרג מיט מארדערס, טכוירן, פּוקסן, מיט וואָס ליטע איז געווען באַוונדערס רייך. אַריינגעפירט האָט מען אויסאַרבעטונגען פון אייזן און שטאָל, פאַרשיידענע געוואַנטן, לייוונט און זיידנס, פעלן, זאַלץ, ווי אויך בשמים.

דעם גרעסטן נוצן האָט אָבער די צענטראַלע מאַכט געהאַט פון די יידן די פּאַכטער. די פּאַכט־אָפּעראַציעס פון די בריסקער יידן האָבן אייגענעשלאָסן אין זיך דאָס פּאַכטן שטייערן, גרענעץ־צאָלער און בכלל הכנסות פון דער מלוכה, ווי אויך דאָס נעמען אין אַרענדע גיטער און דערפער. די צאָל און שטייער־פּאַכטן פון דער באַקאַנטער בריסקער פּאַכטער־משפּחה יאָזעפאָוויטש, וואָס האָבן אַרומגענומען מיט זייער טעטיקייט גאַנץ ליטע ביז אירע ווייטסטע געביטן ביי סמאָלענסק און ווּיטעבסק אויף דער גרענעץ מיט מאָסקווע, האָבן זי באַרימט געמאַכט ביי דער קעניגלעכער מאַכט, וועלכע האָט דערהויבן די יאָזעפאָוויטשעס צום אַדל, און האָט אינעם פון זיי, מיכאל, באַשטימט אין אָנהייב פון 16טן יאָרהונדערט אַלס „עלטסטן" פון אַלע ליטווישע יידן.

די יאָזעפאָוויטשעס האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער יידישער קאָלאָניזאַציע אין ווייסרוסלאַנד. אַ דאַנק זייערע פּאַרצווייגטע געשעפטן האָבן בריסקער יידן זיך באַזעצט איבער גאַנץ ליטע און געשאַפן יידישע ישובים אין די ווייטסטע געגנטן פון דער ליטווישׂ־ווייסרוסישער מלוכה.

די בלי־תקופה פון בריסק דליטא פאַלט אויס אויפן 16טן יאָרהונדערט. דאָן איז עס געווען טעטיק אין בריסק שאול וואָהל, מיט וועמענס נאָמען עס איז פאַרבונדן די לעגענדע וועגן יידישן קעניג אין פּוילן, וועמענס ממשלה עס האָט געדויערט אַ מעת־לעת, צי אפשר נאָר אַ נאַכט.

שאול וואָהל, ווייזט אויס, האָט געהאַט גאָר גרויסע פאַרבינדונגען אין וואַרשע, אַ דאַנק וועלכע ער האָט געקענט פיל אויספועלן פאַרן בריסקער יידנטום און אויפטאָן פאַר אים. אַזוי האָט וואָהל אויסגעפועלט ביי דער

קענ׳גלעכער מאַכט דאָס וויכטיקע רעכט פאַר די יידן צו משפטן זיך אין יידישן געריכט און קענען דערביי פולשטענדיק אויסמיידן די אַלגעמיינע שטאַטישע און וואַיוואָדישע געריכטן. דאָס דאָזיקע פונדאַמענטאַלע רעכט פון אויטאָנאָמען יידישן לעבן אין בריסק האָט, ווי עס ווייזט אויס, גע־דאַרפט אָפט אויסגעקעמפט ווערן אויך קעגן... יידן גופא, וואָרום דער בריסקער רב ר׳ מענדל פראַנק האָט נאָך פריער זיך געקלאָגט פאַרן קענ׳ג זיגמונד, אַז יידן ווענדן זיך אין סכסוך־ענינים צום „סטאַראָסטע״.

שאול וואָהל איז אויך באַאַמט מיט זיין טעטיקייט פאַרן אינערלעכן מצב פון דער בריסקער קהילה פאַר ווען האָט אויפגעשטעלט אַ רייַ געביידעס, פאַר אַ נייער שול, אַ ישיבה און אַנדערע קהילה־אַנשטאַלטן.

אויפן 16טן יאָרהונדערט פאַלט אויך אויס די צייט, ווען בריסק איז געווען אַ צענטער פון לומדות. דער רום פון דער בריסקער ישיבה איז דאַן געגאַנגען ווייט אַ חוץ די גרענעצן פון דער שטאָט און אַפילו גאַנץ ליטע און זי פלעגט צוציען ישיבה־בחורים אויך פון אויסלאַנד, פון דייטשלאַנד און אַפילו פון דער ווייטער איטאַליע.

דער גרינדער פון דער בריסקער ישיבה, ר׳ קלונימוס, איז געווען דער שווער פון מהרש״ל. דער מהרש״ל גופא איז אַ געוויסע צייט געווען רב אין בריסק. פון אַנדערע רבנים זענען באַקאַנט ר׳ הירש דוב בריסקער (נפתלי הערץ), ר׳ שמואל העלער (דער זון פון יום טוב העלער) א״א.

אויך נאָכן 16טן יאָרהונדערט האָט בריסק געשפילט אַן אַנגעזעענע ראָל אין ליטווישן־יידישן לעבן. דער איניציאַטאָר פון אַ ספעציעלן ועד פאַרן ליטווישן יידנטום איז געווען דער זון פון שאול וואָהל, ר׳ מאיר און די זיצונגען פונעם ועד פון דער מדינת ליטא פלעגן אָפט פאַרקומען אין בריסק. אַ העלפט פון די הכנסות פונעם ועד פלעגט קומען פון בריסק דליטא.

די ירידה האָט זיך אַנגעהויבן אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט, צו־ליב דער „כמיעלניטשינע״ און דעם שפּעטערדיקן רוסיש־פוילישן קריג.

וועגן דעם גרויסן חורבן פון בריסקער יידנטום ווערט דערציילט אויך אין נישט־יידישע רוסישע דאָקומענטן. דער חורבן איז, ווייזט אויס געווען אַזוי גרויס, אַז דער קענ׳ג יאַן קאַזימיר האָט שפּעטער באַפרייט די בריס־קער יידן פון אַלע פליכטן און האָט, אונטער דער דראָוגג פון מיליטערישע

שטראָפן, פֿאַראָרדנט אַז פון די בריסקער יידן זאָל מען לחלוטין גאָרנישט פֿאָדערן און מ׳זאָל זיי נישט באַלעסטיקן.

צום זעלבן, ביז גאָר גינסטיקן קורס לגבי די בריסקער יידן באַצויגן זיך אויך די שטרענגע שטראָפן פֿאַר יענע, וואָס האָבן אָנגעגריפן, באַלייַדיקט צי געשלאָגן יידן. אַ שטרענגער געריכט־אורטייל איז איבערגעבליבן פון יענער צייט, וואָס ווּאַרפט אַ ליכט אויף די דעמאָלטיקע פֿאַרהעלטנישן. ער דערציילט וועגן שליאַכטשיטש וספּסינוס קאָשטשינשקאָ און זיין ברודער, וואָס זענען מיט בלויזע שווערדן אַריינגעפֿאָרן אויף פערד אין דער בריס־קער שול, דערהרגעט אַ ישיבה־בחור און פֿאַרווּנדעט אַ צווייטן, און זענען דעריבער פֿאַרמשפט געוואָרן צום טויט און צו באַצאָלן שטראָפן פֿאַרן דער־הרגעטן און פֿאַרווּנדעטן לערנער.

אַ ריי אַנדערע אורטיילן דערציילן וועגן שיצן די רעכט פון די בריס־קער יידן קעגן די קאַטוילישע מאָנאָכן־אָרדנס, ווי אויך קעגן דער פּראָ־ווּאָסלאָווּנער קירכע, און דער שטאָט, מיט וועלכע די יידישע קהילה האָט געהאַט סכסוכים צוליב אייגנטום־רעכט און צוליב חובות.

אינטערעסאַנט איז צו באַמערקן, אַז שיצנדיק די יידן, האָט דער קעניג סאָביעסקי פֿאַראָרדנט אַ מאָל אַראָפּצונעמען דעם שלאָס פון דער בריסקער הויפּט־שול, וועלכע איז פֿאַרהתמעט געוואָרן, צוליב אַ גרויסן חוב פון אַ בריסקער יידן, וואָס עס באַווייזט, אַז יידישע בתי־תפילה פלעגן פֿאַרהתמעט ווערן דורך קריסטן צוליב חובות.

פון אַ רשימה פון די סוחרים און פֿאַכטער וואָס איז איבערגעבליבן פון יענער צייט איז צו זען, אַז דער יידישער ישוב אין בריסק האָט זיך נאָך די דערמאָנטע קאַטאַסטראָפֿעס פון מיטן 17טן יאָרהונדערט געפונען אין גאָר אַ שווערן מצב. דער וועלט פון די סחורות אין די פּופּצן יידישע געשעפטן אין בריסק האָט זיך געוואָקלט פון 650 ביז 100 גילדן. די „סחורה" פון דאָרפּס־העגדלער איז וועלט געווען נישט מער ווי אַ גילדן, די צען שענ־קער פון בריסק האָבן געהאַט אַן אומזאָץ פון 100 און אייניקע אַפּילו נאָר פון 30 גילדן.

עס איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, וואָס דער פֿאַראָרימטער בריס־קער קהל איז, פונקט ווי די יידישע ישובים אין כּמעט גאַנץ ליטע, דאָן

אַריינגעקראָכן אין גרויסע חובות, כדי צו צאָלן די שטייערן און, וואַרשייב־לעך, אויך צו העלפן מיט קרעדיט סוחרים און אונטערנעמער. בריסק האָט, ווי אַנדערע יידישע קהילות, געבאָרגט געלט, דער עיקר, ביי פאַרשיידענע רעליגיעזע קריסטלעכע אינסטיטוציעס, ווי קאָנגרעגאַציעס, קאָלעגיעס, מאָנאַסטירן, מאָנאָכן, אָרדנס, ווייל זיי פלעגן נישט נעמען קיין פראָצענט און פלעגן אַנטלייען געלט אונטער דער גאַראַנטיע פון אומבאַוועגלעכע אייגנטומס.

עס איז געווען אָנצוווייזן, אַז פון די פאָר הונדערט טויזנט גילדן חו־בות, וואָס בריסקער קהל איז געווען שולדיק אין די לעצטע יאָרן פון זעלבשטענדיקן פוילן, סוף פון דער גרויסער פאַרשולדיקונג, האָט אַ העלפט געקומען די דאָזיקע קירכלעכע קרעדיטאָרן, וועלכע פלעגן זיך נישט אָפּשטעלן, ווי געזאָגט, פאַר פאַרחתמענען שולן.

דער סוף פון דער גרויסער פאַרשולדיקונג פון בריסקער קהל, פונקט איבעריקנס ווי פון אַנדערע קהילות, וואָס זענען געווען אין דער זעלבער שוועריקייט לאָגע, איז געווען, אַז דער בריסקער יידישער ישוב איז צום מיטן פון 18טן יאָרהונדערט געווען באַנקראָט.

אין רוסלאַנד איז די פריִערדיקע פוילישע הויפטשטאָט פון פאָלעסיע געווארן, ווי באַקאַנט, אַן „אויפזדנע" שטאָט פון גראָדנער גובערניע. די דרייסיק טויזנטיקע יידישע באַפעלקערונג פון בריסק האָט אָנגעטראָפן צוויי דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג פון דער שטאָט. פאַרן ערשטן קריג איז בריסק באַרימט געווען בכל תפוצות ישראל, אַ דאַנק איר גרויסן רב, ר' חיים בריסקער.

בעתן קריג האָט בריסק שטאַרק געליטן. דער גרעסטער טייל יידן האָט פאַרלאָזן די שטאָט, וועלכע האָט אין איר גרויסן טייל אָפּגעברענט. דער צוריקקער און ווידעראויפבוי פון די בריסקער יידן איז אין דער באַ־טייטנדיקסטער מאָס רעגולירט געווארן אַ דאַנק דער הילף פון „דזשאָינט".

אין פוילן איז בריסק געווארן דער אַדמיניסטראַטיווער צענטער פון פאָלעסיע. דאָס האָט זיכער מיטגעהאָלפן דער שנעלער ווידעראויפריכטונג פון דער שטאָט, וועלכע האָט, ווי געזאָגט, זייער פיל געליטן אין ערשטן וועלט־קריג.

די יידישע באַפעלקערונג פון פוילישן בריסק האָט געהאַט אויסצושטיין אַ שטאַרקן קאַמף מיט יענע פוילישע עלעמענטן, וועלכע האָבן זיך פאַרלייגט אַרויסצושטויסן די יידן פון זייערע וויכטיקסטע פאָזיציעס.

אַ פאַר יאָר פאַרן צווייטן קריג האָט בריסק דורכגעלעבט אַ פאַגראָם. שפּעטער איז געקומען צו אַן אָרגאַניזירטער אינוואַנדערונג פון פוילישע סוחרים און קרעמער פון פוילן, וועלכע האָבן געגרינדעט געשעפטן, אונטערן לאָזונג: „סוואַי דאָ סווענאָ" און זענען אונטערגעשטיצט געוואָרן דורך דער ענדעקישער פרעסע, וועלכע האָט געשריבן צום באַיקאָטירן די יידישע סוחרים און בעלי־מלאכה.

בריסק איז אין דער הינזיכט נישט געווען קיין אויסנאַם פון פילע אַנדערע שטעט אין פוילן, מיט דעם אויסנאַם, וואָס דעם „עכט־פוילישן" האַנדל און „עכט־פוילישן" האַנטווערק האָט מען אַהין געדאַרפט אַריבערברענגען און קינסטלעך איבערפלאַנצן פון די וויטליגנדיקע שטעט פון שאָוויניסטישן גרויס־פוילן, וואָס האָט אין שאָוויניזם פיל גענאָסן פון דער פריערדיקער פרייסישער הערשאַפט.

מינסק – די הויפטשטאָט פון ווייסרוסלאַנד

אין דער הויפטשטאָט פון ווייסרוסלאַנד האָבן ייִדן דורכגעמאַכט די זעלבע געשיכטע וואָס אין אַנדערע ווייסרוסישע שטעט. די ערשטע ידיעות וועגן ייִדן אין מינסק באַציען זיך אויף גרויסע פאַכטערס פון פּאַרשיידענע שטייערן און אָפּצאָלן. אַמאָל איז עס אַ שטייער פון ביר, ברענפן און מעד, אַ צווייטן מאָל זענען עס וועג- און גרענעץ-אָפּצאָלן. די פּאַכטערס פון דעם אַלעמען זענען על פּי רוב געווען ייִדן פון בריסק, בראש מיט דער בּאַרימטער פּאַכטער-משפּחה פון די יאָזעפאָוויטשעס. די שטייער- און צאָל-פּאַכטער זענען אָבער אויך געקומען קיין מינסק פון ליטע גופא און לעבן די בריידער יאָזעפאָוויטש פון בריסק. פיגורירט אין די דאָקומענטן דער נאָמען פון אַ טראָקער פּאַכטער, דאָנילעוויטש.

פון פּאַכטן שטייערן און צאָלן, פלעגן די ייִדן אין דער אַמאָליקער פּוילישׂ-ליטווישער מלוכה, ווי געזאָגט, אַריבערגיין צו פּאַכטן פּריצישע גיטער, צו האָנדל, האָנטווערק אאַז"ו. דער האָנדל און בכלל די שטאָטישע פרנסות פלעגן די ייִדן ברענגען אין אַ קאָנפליקט מיטן קריסטלעכן בירגערטום.

די געשיכטע פון מינסק איז פול מיט פאַקטן פונעם דאָזיקן לאָנגיאָריקן קאָנפליקט. טאָמער האָט איין פּוילישער קעניג געגעבן די מינסקער ייִדן אַלערליי פּרייהייטן און צוגעטיילט זיי דאָס רעכט צו האָנדלען מיט די אָדער יענע סחורות, פלעגט אַ צווייטער הערשער, נאָכגעבנדיק די "מיעשטשאָנעס", מבטל מאָכן די אַלטע קעניגלעכע "פּריווילעגיעס".

אַ דריטער קעניג, וואָס האָט זיך שטאַרק געגייטיקט אין די הכנסות פון די ייִדן, פלעגט ווידער צוריקשטעלן די "פּריווילעגיעס". אָבער פלעגט ער אָבער צוגלייך פּאַרבאָטן די ייִדן צו קויפן באָדן און צו בויען הייזער אין דעם אָדער יענעם טייל שטאָט.

דער קאָמף פון קריסטלעכן בירגערטום קעגן די ייִדן אין מינסק האָט

געבראַכט צו דעם, אַז דאָס יידישע לעבן און די ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט פון די מינסקער יידן איז געווען שטרענג רעגלאַמענטירט. אויף אויפשטעלן אַ נייע שול, אויף קויפן באַדן פאַר אַ בית־החיים האָט מען געדאַרפט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש פון דער צענטראַלער מאַכט. פון אַ פאַרבלי־בענעם דאָקומענט פון סוף פון 17טן יאָרהונדערט ווייסט מען, אַ שטייגער, אַז דער מלך יאַן סאָביעסקי האָט די יידן אין מינסק דערלויבט צו האָבן אין דער שטאָט נאָר אַ צענדליק געוועלבער, אַ צווויי צענדליק פּלעצער אין דער יאָטקע אאַז״וו. זיי איז אויך דערלויבט געוואָרן צו האָבן ברויערייען און צו מאַכן מעד, צו האַנדלען מיט עסנווּאָרג און צו פאַרנעמען זיך מיט פאַרשיידענע מלאכות. די קצבים האָבן געמעגט קויפן בהמות איבער די דערפער. די שטאָט האָט פון די יידן נישט געטאָרט נעמען מער שטייערן, ווי פון אַנדערע שטאָטישע איינוווינער. שבת און יום־טוב האָט מען אַ יידן נישט געטאָרט רופן אין געריכט און באַהאַנדלען זיינעם אַן ענין.

פון די לעצטע פונקטן איז צו זען, אַז די פּוילישע קעניגן פלעגן אויך שיצן די יידן קעגן דער אָפּט יידן־פיינדלעכער פּאָליטיק פון דער אָרטי־קער באַפעלקערונג. אַז דערביי האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל די מאַטע־ריעלע, פיסקאַלע אינטערעסן פון דער שיצנדיקער מאַכט, איז איבערגענוג באַקאַנט. די מאַכט פלעגט זיך אָבער אַריינמישן אויך אין די קאַמפּן צווישן די יידישע סוחרים גופא. אַזאַ קאַמף אַרום דעם יריד אין דעם שטעטל מיר איז אויסגעבראָכן אין 18טן יאָרהונדערט צווישן די יידישע סוחרים פון מינסק און פון בריסק. אַזוי ווי די מינסקער יידן האָבן, צוליב דעם קאַמף, אויפגעהערט ביסלעכווייז צו קומען צו די ירידים אין מיר, האָט דער ליט־ווישער גרויס־קאַנצלער און דער מירער סטאָראָסטע געוועגדט זיך צום מינס־קער קהל מיט דער ביטע, אַז די לייטזעליקע יידישע סוחרים זאָלן באַנייען זייער אָנטייל אין יריד, צוזאָגנדיק זיי צוגלייך שוץ קעגן רדיפות און בא־גרענעצונגען. דער בריסקער קהל ווידער האָט באַקומען אַ פאַראַרדענונג פונעם קעניג נישט צו רודפן די סוחרים פון מינסק.

מינסק איז בכלל נישט געווען שוה בשוה מיט בריסק, וועלכע איז אין משך פון אַ לאַנגער צייט געווען די הויפּטשטאָט פון ליטע און רייסן. מינס־קער קהל האָט אַ לאַנגע צייט געפירט אַ קאַמף מיט בריסק פאַר אויטאָנא־

מיע אין די גרענעצן פון ועד הקהילות במדינת ליטא און פאַר רעכט אַליין צו באַשטייערן זיינע מיטגלידער. וועלכע האָט אַבער באַקומען דאָס דאָזיקע רעכט, האָט זיך אַנגעהויבן אַ קאַמף צווישן די מינסקער יידן גופא. די שטאָט איז געווען שטאַרק אומצופרידן מיט דער פאָליטיק פון די פירער פון קהל, וועלכע האָבן פאַרפאַכטעט אַ ריי שטייערן צו פריוואָטע פערזאָנען אונטערן אויסרייד, אַז זיי האָבן צו דעקן גרויסע חובות פון קהל.

דער קאַמף צווישן „עמך" און די פירער פון קהל איז אַפילו אַרויס פונעם יידישן תחום און האָט אָנגעשפאַרט צום ליטווישן טריבונאַל, פאַר וועמען די מינסקער יידן האָבן אָנגעקלאָגט די קהל־מאַכער. די לעצטע האָבן וויידער פאַרמסרט די אָנקלאָגער און אָנגעגומען מיטלען מ׳זאָל זיי אַרעסטירן. אין דער הינזיכט איז מינסק נישט געווען קיין אויסנאַם פון די איבעריקע יידישע קהילות אין וווייסרוסלאַנד, וווּ אינערלעכע קאַמפן צווישן די קהלשע מאַכערס און „עמך", ווי אויך צווישן פאַרשיידענע סאָציאַלע שיכטן זענען שטענדיק געווען אויפן סדר־היום.

די מינסקער קהילה האָט דערגרייכט צו אַ באַזונדער הויכער פאָזיציע אין 18טן יאָרהונדערט, וועו פיל פון אירע רבנים און ראשי ישיבות זענען באַקאַנט געוואָרן וויַיט אויסער דער שטאָט. צו זיי געהערן קודם־כל ר׳ יחיאל היילפערין, דער מחבר פון ספר „סדר הדורות", און ר׳ אריה לייב בן אשר, דער בעל „שאגת אריה".

וועגן לעצטן, וועלכער האָט, צוליב זיין שאַרפן קאַמף מיט דער שטאָט, געמוזט סוף־כל־סוף פאַרלאָזן מינסק און זאָל פון דאָרטן האָבן געוואָרן אַרויסגעפירט אויף אַ וואָגן, זענען אין מינסק פאַרבליבן פאַרשיידענע מעשיות. אַזוי דערציילט מען, אַז דער „שאגת אריה" זאָל האָבן פאַרשאָלטן די שטאָט און דערפאַר פלעגט דאָרטן יעדן זומער פאַרקומען אַ שרפה. דאָ־קעגן האָט ער, ביים אַרויספירן אים פון מינסק, געבענטשט אַ פשוטע פרוי, וואָס האָט אים געגעבן חלות אויפן וועג. די פרוי איז דעריבער נתעשר גע־ווָארן און האָט שפעטער געגרינדעט אַ קלויז, וואָס איז באַקאַנט געווען אונטער איר נאָמען: „בלומקעס קלויז".

דער „שאגת אריה", וועלכער איז געווען אַ צייט־חבר פון וויילנער גאון, איז שפעטער געוואָרן רב אין מעץ, עלזאַס־לאָטאַרינגען, און האָט אי־

בערגעלאָזן פיל וויכטיקע תלמידים, דערוּנטער ר׳ חיים וואָלאָזשינער, דער גרינדער פון דער באָרימטער וואָלאָזשינער ישיבה.

אונטער דער רוסישער מאַכט געפינט זיך מינסק קנאַפּע צוויי הונ־דערט יאָר. אין דער צייט פון צאַריזם האָט די יידישע באַפעלקערונג פון מינסק געליטן פון אַ שטאַרקן איבערפלוס פון האַנדלס־ און פאַרמיט־לונגס־עלעמענטן. די פּראָדוקציע איז געווען אַ קליינע. די האַנטווערקער־וואַרשטאַטן האָבן באַשעפטיקט וויניק אַרבעטער. לופט־מענטשן און פּער־זאָנען פון אומבאַשטימטע פּראָפעסיעס האָט מינסק געהאַט נישט אין אַ קלענערער צאָל ווי די שכנותדיקע ווילנע און מאָהילעוו.

צום סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט האָט אָבער מינסק געמומען שטאַרק וואַקסן, אַ דאַנק דער האָלץ־אינדוסטריע. דאָס קויפן און אויסהאַקן וועל־דער, די זעג־מילן און מעבל־פאַבריקן אוּן, ענדלעך, דער עקספּאָרט פון שוועלן, טעלעגראַף־סלופּעס, ברעטער, פּאַפּיר־האָלץ, פּאָניר און סתם רויע האָלץ קיין דייטשלאַנד און צום טייל אויך קיין ענגלאַנד, האָט זיך געפונען אין יידישע הענט. דער עקספּאָרט פלעגט גיין איבערן ניעמאַן און דער וויליע, ווי אויך איבער די אייזנבאַנען, וואָס האָבן פאַרבונדן מינסק מיט קעניגסבערג און דאַנציג.

דאָס יידישע מינסק האָט נישט אויסגעמיטן די גייסטיקע קאַמפן, וואָס עס האָט דורכגעמאַכט דאָס רוסישע יידנטום. מינסק האָט געהאַט אַ קאַמף צווישן חסידים און מתנגדים, צווישן די לעצטע און די משכילים.

צום סוף פון יאָרהונדערט איז די שטאָט געוואָרן דער געביט פון אַ שטאַרקן קאַמף צווישן „בונד״ און די ציוניסטן. דער פועלי־ציוניזם האָט אויפן מינסקער באָדן באַקומען אַ ספּעציעלן אויסדרוק. דער „מינסקער טאַלק״ אין פועלי־ציוניזם האָט — אפשר אין רעזולטאַט פונעם דורכפאַל פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע און פון די פאָגראָמען וואָס זענען נאָכדעם געקומען — זיך לגמרי דורכגעדרונגען מיט שלילת הגלות און האָט געשטעלט דעם טראָפּ אויף אַרבעט אין און פאַר ארץ־ישראל.

אין אָנפאַנג פון לויפּנדיקן יאָרהונדערט איז אין מינסק פאָרגעקומען דער גרויסער אַלרוסישער ציוניסטן־צוזאַמענפאָר. מינסק האָט דאַן געזען אין אירע מויערן אחד העמען און סאָקאָלאָוון, אוסישקינען און טשלענאָוון. די

„דעמאָקראַטישע פראַקציע" אין ציוניזם, געפירט דורך מאָצקינען און דעם דאָן נאָך יונגן ווייצמאַנען, האָט אין מינסק צוערשט געלאָזט הערן איר שטימע. אחד־העמס באַריכט וועגן קולטור־אַרבעט האָט באַווּיזן די „מזרחי", בראש מיט הרב ריינעס, צו פאַרמולירן זייער ספעציעלע שטעלונג אין דער ציוניסטישער באַוועגונג.

דער ווייניקער באַקאַנטער באַריכט פון ח. ד. הורוויטש, וועגן עקאָנאָמישער אַרבעט, האָט געגעבן מאַטעריאַל די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע עלעמענטן צו דענקען איבער די ספעציפישע נויטן און אייגנאַרטיקער לאַגע פון די אַרבעטנדיקע און דעקלאַסירטע שיכטן פון יידישן פאָלק. מיט 17 יאָר שפּעטער איז דער זעלבער ח. ד. הורוויטש ווידער געקומען קיין מינסק, ווו ער איז געוואָרן רעדאַקטאָר פון דער ציוניסטישער טעגלעכער צייטונג „פאָרן פאָלק", וועלכע איז דערשינען אונטער דער פּוילישער אָקופּאַציע.

בעת די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן פון 1905 איז מינסק געווען דער שוי־פּלאַץ פון אַ בלוטיקער שחיטה, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן דורך דער צאַרישער מאַכט איבער אַ דעמאָנסטראַציע אין שייכות מיטן באַרימטן מאַניפעסט פון 17טן אָקטאָבער. שפּעטער זענען אין דער שטאָט פאָרגעקומען אַ רייַ אַטענטאַטן אויף די צאַרישע באַאַמטע, דאָרונטער דער נישט־געלונגענער אַטענטאַט אויפן גענעראַל קורלאָוו, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן דורך דער סאָציאַליסטין־רעוואָלוציאָנערין און גענעראַלישער טאָכטער, — איזמאַילאָוויטש.

אַ גרויסע וואַנדלונג האָט מינסק דורכגעמאַכט בעת דעם ערשטן וועלט־קריג. די יידישע באַפעלקערונג פון מינסק איז געווען צו קרוב 70 טויזנט, צוליב דעם צושטראָם פון פליטים. די געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, וואָס האָט באַקומען נייע און שטאַרקע איינפלוסן האָט זיך קאָנצענטרירט, דער עיקר, אַרום „יעקאפא", וווּ עס האָט זיך וואָס ווייטער אַלץ שטאַרקער געלאָזט פילן דער קאַמף צווישן די פאַרשיידענע יידישע פּאַרטייען, וועלכע זענען נאָך דאָן געווען אומלעגאַל.

די פעברואַר־רעוואָלוציע פון 1917, דאָס אַראָפּוואַרפן פון דעם צאַריזם און די פרייהייט וואָס איז נאָכדעם געקומען, האָט געעפנט פאַר דער

יִידישער געזעלשאַפֿטלעכקייט אַרבעטס־מעגלעכקייטן, וואָס האָבן זיך איר אפשר נישט געחלומט.

מינסק אין דאַן געווען דער וויכטיקסטער יִידישער צענטער אין מערב־רוסלאַנד, וועלכער איז, צוליב דער מלחמה, געווען אָפּגעריסן פון ווילנע און וואַרשע. מינסק איז געווען דאָס זיץ־אָרט פון דעם צענטראַלן קאָמיטעט פון „בונד" און פון ראַיאָן־קאָמיטעטן פון די ציוניסטן, פועלי־ציוניסטן, „פֿאַראיניקטע" אאַז"ו. אין שטאָט האָבן געוואוינט דערשיינען פֿע־רִיאָדישע יִידישע אויסגאָבעס, דאַרונטער די טאָג־צייטונגען „דער וועקער" (פון „בונד") און שפּעטער „דער יוד" (פון די ציוניסטן). אין מינסק האָט דאַן דער „בונד" דורכגעפֿירט די גרעסטע פּייערונג פון זיין 20־יאָריקן יובל. די ציוניסטן האָבן מיט אַ יאָר און אַ האַלב שפּעטער געהאַט אין מינסק זייער צוזאַמענפֿאָר.

דער וווייטערדיקער גאַנג פון די געשעענישן האָט אָבער צו דעם אַלעם געמאַכט אַ סוף. די ירידה האָט זיך באַזונדערס באַמערקט בעת דער דיי־טשער אָקופּאַציע אין 1918. אין די יאָרן 1918־1920 האָט מינסק בכלל דורכגעמאַכט אַ באַזונדער שווערן קאַפּיטל: פּינף מאָל איז די שטאָט אי־בערגעגאַנגען פון איין מאַכט צו דער צווייטער. מינסק האָט דאַן געזען אין אירע מויערן דייטשן, רוסן, פּאָליאַקן, ווידער רוסן, ווידער פּאָליאַקן.

אַ געוויסע צייט האָט אין מינסק געפֿרווט אויסאיבן מאַכט אַפילו עפּעס אַ שוואַכע וויסרוסישע רעגירונג, וועלכע איז געשטיצט געווען דורך די דייטשן. שפּעטער אַביסל, אין 1920, האָבן אַרום מינסק געבושעוועט די באַנדעס פון בולאַק־באַלאַכאָוויטש, וועלכער איז געשטיצט געווען דורך די פּאָליאַקן.

די דאָזיקע באַנדעס האָבן זיך באַזונדערס געלאָזט הערן אין דער געגנט צווישן באָברויסק און איהומען, וווּ זיי האָבן חרוב געמאַכט אַ ריי יִידישע ישובים, ווי די לאַנדווירטשאַפֿטלעכע קאָלאָניע שטשעדרין, הלוסק און אַנדערע.

נאָכן ריגער שלום, אין האַרבסט פון 1920, איז מינסק מיט דער אום־געגנט ענדגילטיק פֿאַרבליבן אין די גרענעצן פון רוסלאַנד.

די סאָוועטן־מאַכט האָט געלייגט פּיל אַכטונג אויף דער אַנטוויקלונג

פון דער שטאָט, וועלכע איז אונטער איר געוואָרן, ווי באַקאַנט, די הויפּט־שטאָט פון דער ווייסרוסישער ראַטן־רעפּובליק. אין גאַנצן ראַטנפאַרבאַנד איז מינסק געווען די נאָענטסטע שטאָט צו מערב, דאָס „פענצטער אין אייראָפּע". אמת, דאָן האָט עס געהייסן אין דער פאַרהאַסטער „צעפּוילטער" קאַפּיטאַליסטישער אייראָפּע. עס איז אָבער פאָרט געווען די העכער־שטייגיקע מערבדיקע טייל פון אייראָפּע, וועלכע מען האָט געדאַרפט „אָנ־יאָגן און איבעריאָגן".

מ'האָט, אַלזאָ, געגומען די שטאָט שטאַרק אַנטוויקלען. עס איז דאַרטן איינגעפירט געוואָרן קאַנאַליזאַציע, אַ טראַמווייַ, עלעקטרישע באַלייכטונג.

עס זענען אַנטשטאַנען אַ רייע נייע פאַבריקן. עס איז געגרינדעט גע־ווארן אַן אוניווערסיטעט און אַנדערע הויכשולן, אַן אַקאַדעמיע, קאָנסער־וואַטאָריע אאַז"וו. דער פּראָלעטאַריאַט און די גאַנצע באַפעלקערונג פון דער שטאָט זענען שטאַרק געוואַקסן, אויך די קולטור־אַרבעט אין ייִדיש.

די סאָוועטישע קוואַלן רעדן אַפילו וועגן אַן „אומגעהיירן ווויקס" פון מינסק, וועלכע האָט צווישן די ביידע וועלט־מלחמות פאַרטאָפּלט די בא־פעלקערונג און האָט ערב דעם לעצטן קריג געהאַט אַ פערטל מיליאָן איינ־ווינער.

די ייִדישע באַפעלקערונג פון מינסק איז אָבער פּראָצענטועל געפאַלן. פיל ייִדן האָבן פאַרלאָזן די שטאָט בעת אירע וואַנדלונגען אין די יאָרן 20־1917. מינסק און די אומגעגנט האָבן אויך געגעבן אַ גרויסע ייִדישע וואַנדערונג קיין ביראָבידזשאַן. דאָס חרוב ווערן פון מיטלשטאַנד אוּ די אונטערגעגאַנגענע ייִדישע פרנסות האָבן, אַ פּנים, געטריבן די ייִדן טיפער אין רוסלאַנד.

די דייטשע אָקופּאַציע אין 44־1941 האָט אינגאַנצן אומגעבראַכט דאָס מינסקער ייִדנטום. די שטאָט האָט אויך גוואַלטיק געליטן בעת די קריגס־אָפּעראַציעס.

פּינסק

ו

ווען איז אַנטשטאַנען דער ייִדישער ישוב אין פּינסק? צי דאַרף מען זיין געשיכטע ציילן זייט דעם יאָר 1506, ווען אייניקע ייִדן האָבן באַקומען, ווי מ׳האָט עס דאַן אָנגערופן, די „פּריווילעגיע״ צו בויען אין פּינסק אַ שול און צו קויפן באַדן פּאַר אַ בית־החיים, — אָדער דער ייִדישער ישוב אין פּינסק האָט עקסיסטירט נאָך פּאַרן „גירוש ליטע״, וועלכע איז פּאַרגעקומען אומגעפער אין דער זעלבער צייט וואָס דער פּיל שרעקלעכערער פּאַר אים „גירוש שפּאַניע״?

די דאָזיקע פּראַגע איז ביז איצט נישט אויפגעקלערט. די דערמאָנטע „פּריווילעגיע״ באַזירט אָבער אויף אַ פּאַראַדענונג פונעם פּוילישן קעניג אַלעקסאַנדער יאַגעלאָן — דעם זעלבן וואָס האָט עס פּריִער, אַלס גרויס־פּירשט פון ליטע, דורכגעפּירט דעם „גירוש ליטע״...

וואָס האָט עס געווירקט אויפן ליטווישן גרויספּירשט, אַז ער זאָל דורכפירן, 3 יאָר נאָך גירוש שפּאַניע, דעם גירוש פון די ייִדן אין זיין קליינעם פּירשטנטום, איז נישט קלאָר. דאָס פּשוטסטע וואָלט געווען צו זאָגן, אַז דער פּרום דערצויגענער ליטווש־קאָטוילישער גרויספּירשט האָט זיך מתקנא געווען אין פּערדינאַנדן פון שפּאַניע און האָט באַשלאָסן נאָכצוטאָן דעם ביישפּיל פון אָט דעם אַלערפּרומסטן און מעכטיקסטן דאָן קאַטולישן מאָנאַרך פון איראָפּע.

פּאַראַן אָבער אויך אַ מיינונג, אַז אַלעקסאַנדער זאָל האָבן אַרונטערגעפּאָלן אונטער דער השפּעה פון זיין פּרוי, דער טאָכטער פונעם רוסישן גרויס־פּירשט וואַסילי, וועלכע האָט געבראַכט מיט זיך פון מאָסקווע די שנאה און אויך פּחד פּאַר ייִדן, פון וועמען עס האָט געשטאַמט די „אפּיקורסות פון די יודאַיזירנדיקע״, וואָס האָט דאָן אויפגעשטורעמט די גייסטער אין נאָווגאָראָד און מאָסקווע. אַלעקסאַנדער, הייסט עס, האָט זיך געוואָלט פּאַרזיי־

כערן קעגן דער „יערעס זשידאָווסטווי שטשיך" און האָט באַצייטנט משלת געווען די יידן פון זיין מדינה.

עס איז אָבער נישט אויסגעשלאָסן, אַז אויפן פרומען גרויספירשט פון ליטע האָבן געווירקט סיבות פון גאַנץ פראַזאַיִשן כאַראַקטער און אַז דורכן גירוש פון זיינע יידן, האָט אַלעקסאַנדער, פונקט ווי פיל אַנדערע געקרוינטע הערשער פון איראָפּע, זיך פּשוט געוואָלט באַפרייען פון זיינע יידישע בעלי־חובות, וועמען ער איז פיל געווען שולדיק.

דער „גירוש ליטע" האָט זיך אָבער, צום אונטערשייד פון גירוש שפּאַניע, אַרויסגעווייזן אַלס אַן אומבאַטייטנדיקער עפּיזאָד אין לעבן פון ליטווישן יידנטום. אַלעקסאַנדער איז נישט געווארן קיין ליטווישער פערדינאַנד און העלענאַ איז נישט געווארן קיין איזאַבעלאַ. א פּאָר יאָר נאָכן גירוש האָבן זיך שוין די ליטווישע יידן געקאָנט צוריקקערן פון פוילן און אַנדערע לענדער צו זייערע פריערדיקע ווויִן־ערטער.

אין פאַל פון פינסק איז אָבער נישט קלאָר, צי אין דערמאָנטן יאָר 1506 זענען די יידן אַהין צוריקגעקומען אָדער זיי האָבן זיך דאָרטן באַווייזן דאָס ערשטע מאָל.

די ערשטע תושבים אין פינסק זענען, ווי אומעטום אין דער פוילישליטווישער מלוכה, באַשטאַנען פון פאַכטערס פון פּאַרשיידענע מלוכה־הכנסות, שטייערן, גרענעץ־אָפּצאָלן, אד"גל' און פון סוחרים.

די „פּריווילעגיע" וואָס איז אויבן דערמאָנט געוואָרן איז געגעבן געווארן אייניקע יידן, וואָס זענען שוין פון פריִער באַקאַנט געווען מיט זייער טעטיקייט אויפן געביט פון פאַכטן מלוכה־הכנסות און פון מסחר.

די יידן וואָס ווערן דערמאָנט אין דער פּריווילעגיע זענען, אַלזאָ, נישט געווען קיין פּנים חדשות אינעם דעמאָלטדיקן ליטווישן יידנטום. דער נאָמען יאָזעפאָוויטש איז, א שטייגער, געווען באַקאַנט פון בריסק, ווו די יאָזעפאָוויטש־משפּחה האָט, א דאַנק אירע פאַרצווייגטע פאַכט און האַנדלס־געשעפטן, וואָס האָבן אַרומגענומען גאַנץ ליטע און ווייסרוסלאַנד, זיך דערשלאָגן צו דער לאַגע פון א יידישער מאַגנאַטן־משפּחה.

אייניגער פון די יאָזעפאָוויטשעס איז אַפילו אַריינגענומען געווארן אין דער פּוילישער שליאַכטע און איז אַריינגעשריבן געווארן מיט א ספּעציעלן

הערב אין די הערֿאלדישע ביכער פון פּוילישן אַדעל־קלאַס, באַקומענדיק צוגלייך דאָס אויסשליסלעכע רעכט צו רעפֿרעזענטירן די ליטווישע יידן פֿאַר דער קעניגלעכער מאַכט.

אַ צווייטער יוד, וואָס האָט פּיגורירט אין דער פֿריווילעגיע, פֿסחא־ויטש, איז, ווייזט אויס, צוזאַמען מיט זיין משפּחה געווען פֿאַרבונדן, דער עיקר, מיט פּינסק, וואָרום פּיל פֿסחאָוויטשעס ווערן דערמאָנט אויך אין שפּעטערדיקע דאָקומענטן וואָס האָבן אַ שייכות צו פּינסק, — סיי אַלס פֿאָרשטייער פון די ליטווישע יידן פֿאַר דער צענטראַלער מאַכט, סיי אַלס אַנקלאָגער קעגן אַנזעעוודיקע קריסטלעכע בירגער פון פּינסק און אַפֿילו קעגן דעם מאַגיסטראַט פון קיעוו, וועלכער האָט פֿאַרבאָטן די פּינסקער יידן צו קומען אַהין האַנדלען.

געהאַנדלט האָבן פּינסקער יידן מיט קיעוו און לובלין, מיט בריסק און מיט דאַנציג.

אין די ביכער פון דעם בריסקער צאָל־הויז ווערט דערמאָנט אַמאָל אַ פּינסקער סוחר בענדעטאָוויטש, וועלכער האָט עקספּאָרטירט וואָקס און פּעלן קיין לובלין. אַ צווייטן מאָל — די סוחרים יצחקאָוויטש און סראָעלע־ויטש, צי נחמנאָוויטש און לאַזאַרעוויטש, וואָס האָבן אַריינגעפּירט דורך בריסק קיין פּינסק מעסערס, סערפּן, נאָדלען און אַנדערע שטאָל־אויסאַר־בעטונגען, צי פֿאַרשידענע געוואָנטן און זיידנס, אָדער פּלוימען און אימבער פון דייטשלאַנד.

די שטאַרק־אַנטוויקלטע פֿאַכט און האַנדלס־טעטיקייט פון פּינסק האָט געבראַכט צו אַ וווקס פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין דער שטאָט. און ווען עס האָט זיך אין 1620 אַרגאַניזירט דער ועד פון די יידישע קהילות אין ליטע, איז פּינסק געווארן דאָרטן אַ גלייכבאַרעכטיקטער מיטגליד צו די עלטסטע און גרעסטע ליטווויש־יידישע קהילות, — בריסק און גראָדנע.

דער וווקס פון יידישן פּינסק האָט אַבער צוגלייך אַרויסגערופן קנאה־שנאה ביי דעם קריסטלעכן בירגערטום פון דער שטאָט. עס איז, ווי אומע־טום אין דער פּויליש־ליטווישער מלוכה, געקומען צו רייבונגען.

דעם וווקס פון יידישן פּינסק האָט אָפּגעשטעלט די „כמיעלניטשינע", וועלכע אויף פּינסק האָט זיך אויסגעגאָסן די אמתע תוכחה. צוערשט איז די

שטאָט פֿאַראָמירט געוואָרן דורך די באַנדעס פון כמעלניצקיס מקורב, פֿאַלקאָוויק ניעדאבא, שפּעטער איז פּינסק אריינגעפֿאַלן אינעם קריגס־גע־ביט צווישן די רוסישע און פּוילישע אַרמייען. פון פּינסק איז דאָן געוואָרן אַ תל.

די שפּעטערדיקע ווידער־אויפֿריכטונג פֿונעם ייִדישן פּינסק איז אונ־טערגעשטיצט געוואָרן דורך דער צענטראַלער פּוילישער מאַכט, וועלכע האָט, ווי עס ווייזט אויס, גוט געווווסט די באַטייטונג פון ייִדישן עלעמענט פֿאַר פּינסק, אַלס גאַנצעס. די צוריק־קומענדיקע ייִדן האָט מען געגעבן כל־ערליי הנחות, באַפֿרייט זיי פון פֿאַרשידענע שטייערן, אַנטקעגנגעקומען אין זייערע ביטעס אד"גל'. די ייִדן פון פּינסק האָבן זיך טאַקע דאָן שטאַרק געגייטיקט אין דער דאָזיקער אונטערשטיצונג. דער קהל איז, אין רעזול־טאַט פון די רויב־אָנפאַלן און פֿאַראָמען, געווען שטאַרק פֿאַראָרעמט און איז געבליבן שולדיק פיל חובות. פון די איבערגעבליבענע דאָקומענטן איז צו זען, אַז די חובות זענען געקומען, דער עיקר, מאַנאַכן־אָרדנס, ווי די קאַרמעליטן, פראַנצישקאַנער, דאָמיניקאַנער, דעם קאָמוניע־אָרדן אאַז"וו.

פּינסק איז אין דער הינזיכט נישט געווען קיין אויסנאַם צווישן אַנ־דערע ייִדישע קהילות אין פּוילן, וועלכע פלעגן באָרגן געלט ביי דער קריסטלעכער קירכע און די מאָנאַסטירן, וואָס זענען אין פּוילן, ווי אומע־טום אין דער קאַטולישער אייראָפּע, געווען אָפט די גרעסטע באַנקירן, אויסבאָרגנדיק געלט אויף משכנות און היפּאָטעקן, וויל קיין פּראָצענטער האָבן זיי נישט געטאָרט נעמען. און נישט זעלטן פלעגט טרעפֿן, אַז קהילות האָבן צוליב נישט באַצאָלטע חובות צו דער קירכע, זיך געמוזט געזעגענען מיטן קהלשן באָדן, געביידעס און אַנשטאַלטן.

מיט יאָרן שפּעטער, צום סוף פון 18טן און אָנהייב 19טן יאָרהונדערט, האָט זיך פּינסק געלאָזט הערן אין ליטע, צוליבן שטאַרקן קאָמף צווישן די מתנגדים און חסידים. פון פּינסק איז עס דאָן פֿאַרטריבן געוואָרן ר' לוי יצחק, וועלכער איז אַלס „באַרדיטשעווער", שפּעטער אַזוי באַקאַנט גע־וואָרן אין דער ייִדישער וועלט.

דער חסידיזם איז אָבער דורך דעם נישט באַזייטיקט געוואָרן פון דער האָרטער, מתנגדישער שטאָט. פֿאַרקערט, ער האָט זיך אָנטפּלעקט מיט אַ

באַזונדערער קראַפט אינעם דערבייקן קאַרלין. דער קאַמף צווישן פּינסק און קאַרלין האָט אָנגענומען צייטנווייז דראַסטישע פֿארמען. מ׳האָט די חסי־דים אַרײַנגעלייגט אין חרם. חסידישע שולן זענען געשלאָסן געוואָרן דורך דער מאַכט. דער „קאַרלינער״ האָט זיך געדאַרפט צייטווייליק איבערטראָגן קיין סטאָלין און קיין לעכעוויטש.

דער קאַמף צווישן פּינסק און קאַרלין האָט אָנטשפֿראָכן דעם קאַמף פון דער מתנגדישער ווילנע קעגן חסידישן צענטער אין ליאַדי און ליובאַוויטש און האָט געבראַכט צו דעם, אַז בײדע חסידישע צענטערן אין ליטע האָבן מיט געמיינזאַמע כוחות אויסגעפועלט פֿאַר זיך רעכט פון דער מאַכט.

די קאַרלינער חסידות, בראש מיט איר סטאָלינער צדיק, וועלכע האָט אויך אַרײַנגענומען אַ טייל פון וואָלין מיט לודמיר און לוצק, איז אָבער, לויט איר כאַראַקטער, געווען נאָענט צום אוקראַ׳נישן חסידיזם און נישט צום ליטוויש־ווייסרוסישן.

די ווידער־אויפלעבונג פון פּינסק אַלס גרויסע שטאָט איז געקומען אין 19טן יאָרהונדערט. פּינסק איז דאַן פֿלוצלינג אויפגעשטיגן צו איינעם פון די וויכטיקסטע האַנדלס־צענטערן פון ליטוויש־ווייסרוסישן געביט. די קאַנאַלן, וואָס האָבן פֿאַרבונדן דעם טייך פּינע מיטן ניעמען און דער ווייסל, האָבן דערמעגלעכט די פּינסקער האַלץ־סוחרים צו טרייבן זייערע פֿליטן איבערן וואַסער ביז קעניגסבערג און דאַנציג.

פּינסק, וואָס האָט נאָך פֿריער געפּירט אַ גרויסן מסחר איבערן וואַסער מיט קיעוו, פּערעיאַסלאָוו און קאַטערינאַסלאָוו איז, אַלזאָ, געוואָרן אַ גרויסער האַנדלס־צענטער, וואָס האָט אָנגעהויבן פֿאַרמיטלען צווישן אוקראַ׳נע און וווייסרוסלאַנד פון איין זייט און פוילן מיט מזרח־פּרייסן פון דער אַנדערער זייט.

פּינסק איז דאָן, לעבן באַרדיטשעוו, געווען, אַ דאַנק אירע 75% יִידן, די יִידישסטע שטאָט פון אַמאָליקן רוסלאַנד.

שפּעטער איז אָבער געקומען צו אַ ירידה. דאָס דורכפֿירן פון אייזנ־באַן־ליניעס איבער ווייסרוסלאַנד און ליטע, וואָס האָבן פֿאַראייניקט די דאָ־זיקע געביטן מיט גרויס־רוסלאַנד, אוקראַ׳נע, פוילן און דייטשלאַנד, דאָס אָנטשטיין פון נייע און שנעלערע און ביליקערע טראַנספּאָרט־מיטלען פֿאַר

דער אוקראַיִנישער תבואה, ווייסרוסיש־ליטווישן געהילץ און פאַר די אינ־דוסטריעלע סחורות פון פוילן און בכלל פון מערב, האָבן צוגענומען ביי פינסק די ראָל, וואָס זי האָט געשפילט די גאַנצע ערשטע העלפט פון פאָ־ריקן יאָרהונדערט אַלס גרויסער טייכן־פאָרט.

פינסק האָט זיך אָבער נישט פאַרלוירן. די שטאָט האָט זיך שנעל אי־בערגעבויט אַלס אינדוסטריעלער צענטער. די זעגמילן און די גרויסע שוועבעלעך־פאַבריק, די גאַרבערייען און די טשוועקעס־פאַבריק, די טא־באַק־פאַבריקן און די פאַניר־פאַבריק, — אַלץ אונטערגעמונגען, וואָס האָבן באַשעפטיקט הונדערטער יידישע אַרבעטער, — האָבן פאַרוואַנדלט פינסק אין איינעם פון די גרעסטע אינדוסטריעלע צענטערן פון ווייסרוסלאַנד. פינסק האָט, אַלזאָ, באַקומען אַ גרויסן יידישן פראָלעטאַריאַט, און אויך אַנדערע צאָלרייכע אַרבעטנדיקע עלעמענטן, ווי יידישע שמידן, קופער־אַרבעטער, מעבל־מאַכער, נישט רעדנדיק שוין וועגן די געווײַנטלעכע יידי־שע מלאכות, ווי דרוקעריי, שניידעריי, שוסטעריי וכדומה. די גרויס פון דער יידישער אינדוסטריע אין פינסק איז נאָך פאַר דער ערשטער מלחמה גע־שאַצט געוואָרן אין אייניקע מיליאָן רובל. די יידישע באַפעלקערונג פון פינסק איז געווען צוויישן די נישט־צאָלרייכע יידישע צענטערן אין אַמאָליקן רוסלאַנד, וואָס האָבן דורך אַ געהעריקער איבערשיכטונג, דורך איבערבויען באַצייטנס די אינדוסטריע און מלאכה, באַווײַזן איינצוהאַלטן פאָזיציעס אין דער ווירטשאַפט און קעמפן מיט אָנגעוודיקן דערפאָלג קעגן דער דעקלאַ־סירונג און פולקאָמער פאַראַרעמונג פון די יידישע מאַסן.

דער ערשטער וועלט־קריג האָט אָבער אָפגעשטעלט די אַנטוויקלונג פון פינסק. שפּעטער איז די שטאָט אַריבער שבעה מדורי גיהנום. אין פרילינג פון 1919, וועט פינסק איז צעראַבירט געוואָרן דורך די פאָליאַקן, זענען דאָרט טראָגיש אומגעקומען 35 יונגעלייט, וועלכע זענען אומשולדיק דערשאָסן געוואָרן דורך דער נייער מאַכט. מיט אַ יאָר שפּעטער איז די שטאָט פאַרנומען געוואָרן דורך די „באָלאָכאָווצעס". פיל יידן זענען זיך אין די איבערגאַנג־יאָרן צעלאָפן פון פינסק און אויף שטענדיק אויס־געוואַנדערט פון דער שטאָט.

אונטער די פאָליאַקן איז פינסק ווי ס׳איז געקומען צו זיך. די שווערע

איבערלעבונגען בעתן קריג האָבן נישט אויסגעלאָשן די כאַראַקטעריסטישע געזעלשאַפטלעכע ענערגיע פון די פּינסקער יידן. טראָץ די באַגרענעצטע ווירטשאַפטלעכע מעגלעכקייטן און דער פאַראַרעמונג, האָבן די יידן, דורך צוווּאַנדערונג פון אַרום, ווידער געבילדעט אין פּינסק דריי פערטל פון איר באַפעלקערונג.

די בריי־פאַרצוויגטע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון די פּינסקער יידן, זייערע שטאַרקע יידישע און העברעיִשע שול־נעץ, זייער וואַכזאַמער אינטערעס צו פראַגן פון דער יידישער קעגנווארט און צוקונפט, האָט גע־מאַכט פּינסק פאַרן אמתן יידישן צענטער פון פּאָלעסיע.

פּינסקער יידן האָבן יאָרנלאַנג געהאַט אַן אייגענעם וויצע־בירגער־מייסטער פון שטאָט, אַ פּועלי־ציוניסט, א. ברעגמאַן. די ציוניסטיש־סאָציא־ליסטישע און די חלוצישע באַוועגונג זענען בכלל געווען זייער שטאַרק אין פּינסק צווישן ביידע וועלט־מלחמות. פּינסק און די אומגעגנט האָבן געגעבן פיל חלוצים און סתם עולים קיין ארץ־ישראל. און פּינסקער חלוצים, דע־רונטער חברים פון די אויבנדערמאָנטע אומגעקומענע יוגנטלעכע, האָבן געגרינדעט, צום אָנדענק פון די קדושי פּינסק, די קאָלאָניע גבת, וועלכע איז איינע פון די שענסטע קבוצות אין עמק.

פּינסקער יידן האָבן געווינטלעך שטאָלצירט מיט זייער שטאָט. נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע איז צו זיי צוגעקומען אַ נייער קוואַל פון שטאָלץ, — דער פאַקט, וואָס חיים וויצמאַן שטאַמט פון מאָטעלע, לעבן פּינסק, און האָט אין פּינסק גופא פאַרבראַכט זיין יוגנט.

די פּינסקער האָבן אָבער זיכער געהאַט אַ גרונט צו שטאָלצירן מיט זייער שטאָט, וועלכע האָט פאַרן לעצטן קריג געהערט צו די יידישסטע, אין איכות, פונקט ווי אין כמות, שטעט אין פוילן, וואָס אויך נישט־פּינסקער יידן פלעגן האָבן פון איר פרייד און נחת.

II

די איינוווינער פון די „פּינסקער בלאָטעס", די אַזוי גערופענע „פּא־לעשיקעס" אָדער „פּינטשוקעס", אויך די יידישע קרעמער, פישער, האַלץ־צי פּי־סוחרים און בעלי־מלאכות פון אַ פּינסק, אַ לוניניץ, אַ לאכווע, אַ

לוצק, סאַרני, צי דאַוויד־גאָראָדאָק, דראָהיטשין, אָדער סטאָלין, — האָבן זיך נישט געקענט פאַרשטעלן, אַז זייערע אייגענע היימישע „פּינסקער בלאָטע", מיט די צענדליקער טייכן און טייכלעך און הונדערטער אָזיערעס, סטאַווע־סטם וואַסערן און ריטשקעס, מיט די טיפע זומפן און גרויסע, ברייטע, נישט אַדורכצוגיין בלאָטעס, מיט די ליימיקע, זומפיקע, שווערע וועגן און די א״ג „גרעבליעס", וואָס יעדער בעל־עגלה פלעגט זיך פאַרשילטן די יאָרן, ווען ער פלעגט זיי דאַרפן אַדורכפאָרן, — אַז אָט די דאָזיקע אָרעמע, דורך גאָט פאַרשאָלטענע און פאַרגעסענע געגנט, זאָל ווערן באַרימט אין דער גאַנצער וועלט און באַשריבן ווערן אין די „בלעטער־צייטונגען", צוליב איר גרויס־כער סטראָטעגישער באַדייטונג!

די דאָזיקע באַטייטונג איז אָבער באַווּסט נישט פון היינט אָן און מ׳האָט זיכער נישט געדאַרפט וואַרטן אויפן אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג, כדי צו וויסן, אַז די פּינסקער, אָדער, ברייטער געזאָגט, פּאָלעסיער בלאָטעס וועלן שפּילן אַ גרויסע ראָלע אין פּאַל פון אַ מלחמה, וואָס וועט זיך אָפּשפּילן אָרום זיי.

קודם־כל האָבן זיי שוין געשפּילט אָזאַ ראָלע. דאָס איז געווען בעת דעם ערשטן וועלט־קריג פון 18־1914.

אין 1915, ווען די רוסן האָבן באַקומען די שטאַרקע קלעפּ פון לודענ־דאָרפן און הינדענבורגן און האָבן זיך געדאַרפט אַרויסציען פון פּוילן און פון ליטע, האָבן זיי פאַרנומען אַ ליניע, וואָס איז געלאָפן לענגאויס דער געווּעזענער רוסיש־פּוילישער גרענעץ (ביז סעפּטעמבער 1939). די דאָ־זיקע, א״ג הינדענבורג־ליניע האָט אויך אייגענעשלאָסן אין זיך דעם גרויסן שטח פון די פּאָליעסער בלאָטעס, וועלכער ציט זיך פון בוג ביזן דניעפּער. די א״ג „פּינסקער בלאָטעס", וואָס נעמען אָרום דער געגנט פון די טייכן פּריפּעט, סטיר, יאַסעלדע און פּינע, האָט געבילדעט דעם צענטער פון דער דאָזיקער פראָנט־ליניע, וועלכע האָט זיך געהאַלטן גאַנצע צוויי יאָר, ביזן סוף פונעם דעמאָלטיקן דייטש־רוסישן קריג.

די דייטשן האָבן, טראָץ זייערע פילאָליקע אַטאַקעס, דעם דאָזיקן צענטער נישט געקאָנט דורכברעכן. אין די פּינסקער בלאָטעס איז אום־מעגלעך זיך צו באַוועגן. די שוועריסטע בלאָטעס זענען בכלל נישט דורכ־

גאַנגבאַר און זענען דעם גרעסטן טייל פון יאָר פאַרטרונקען מיט וואַסערן.

בעסער איז די לאַגע אויף די דורכגעטראַטענע זייט יאָרן וועגן און די א״ג „גרעבליעס״, ווו דער בלאָטיקער וועג איז פאַרפעסטיקט דורך קווער־געלייגטע ביימער און געהילץ, וועלכע האַלטן אײַן און צעמענטירן, אַזוי צו זאָגן, דעם צעקריכנדיקן, זומפיקן וועג. אָבער אויך אויף אַזעלכע וועגן קאָן קיין אַרמיי בשום אופן זיך נישט באַוועגן. עס איז אוממעגלעך אַדורכצופירן דאָרטן אַרטילעריע, צי שווער־געלאָדענע מיט פראָוויאַנט וואָגנס. די וועגן פאַרטראָגן נישט קיין גרויסע משאות. און אויך גרעסערע מיליטעריש פוס־אָפּטיילונגען, מיט זייער געווער און פראָוויאַנט, קאָנען זיך נישט אויף די דאָזיקע וועגן באַוועגן.

דער פאַקט, וואָס דער דייטש־רוסישער פראָנט איז אין די יאָרן 17־1916 געווען אומבאַוועגלעך, דאַרף אין דער גרעסטער טייל צוגעשריבן ווערן דעם איינפלוס פון די „פינסקער בלאָטעס״, דורך וועלכע נישט די דייטשע אַרמיי און נישט די רוסישע האָבן נישט געקאָנט אַדורכגיין.

אַ צווייטן מאָל איז די גרויסע סטראַטעגישע באַטייטונג פון די בלאָטעס אַרויסגעטראָטן אין 1920, בעת דער מלחמה צווישן די רוסן און די פּאָליאַקן. אין פרילינג פון 1920 האָט די רויטע אַרמיי, אונטער דער אַנפירונג פון דעם שפּעטער דערשאָסענעם טוכאַטשעווסקי און בודיאָני, צעקלאַפט די פּאָליאַקן אונטער קיעוו און געצוונגען זיי צו פאַרלאָזן אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד. די פּאָליאַקן זענען דורך די רוסן שטאַרק פאַרפאָלגט געוואָרן און טוכאַטשעווסקיס אַרמיי איז אָפּילו צוגעקומען צו די טויערן פון וואַרשע. דאָ איז זי אָבער צעקלאַפט געוואָרן דורך די פּאָליאַקן אונטער דער אָנפירונג פון פּילסודסקי און גענעראַל ווייגאַן, וועלכער איז פון פאַריז געקומען העלפן די פּאָליאַקן אין זייער אומגעהייער שווערער לאָגע. ווען עס האָט שוין געהאַלטן, אַז זיי זאָלן פאַרלירן אָפּילו זייער הויפּטשטאָט.

די סיבה פון טוכאַטשעווסקיס מפּלה איז געווען, וואָס זיין אַרמיי האָט זיך צופיל דערווייטערט פון אירע באַזעס און איז אין דעם לאַנגן, אומאויפהערלעכן מאַרש פון קיעוו ביז וואַרשע שטאַרק אָפּגעשוואַכט געוואָרן. אין טוכאַטשעווסקיס מפּלה האָבן אָבער אויך געשפּילט אַ גרויסע ראָלע די „פינסקער בלאָטעס״.

אַזוי ווי די דאָזיקע בלאַטעס זענען נישט דורכגאַנגבאַר פֿאַרן מיליטער, האָט טוכאַטשעווסקי געמוזט צעטיילן זייַנע אַרמייַן, ווען זיי האָבן זיך דערנעענטערט צו די בלאַטעס, — אויף צוויי טיילן. אייַנע, אונטער דער אַנפירונג פון גענעראַל יעגאָראָוו, האָט ער אַוועקגעשיקט צו דרום פון די בלאַטעס, אין דער ריכטונג צו לעמבערג (לוואָוו); די צווייטע, אונטער טוכאַטשעווסקיס אייגענער אַנפירונג, איז אַוועק צו צפון פון די בלאַטעס, — אויף וואַרשע.

די דאָזיקע צעטיילונג האָט אָבער אָפּגעשוואַכט די קראַפט פון די רוסישע אַרמייַן, וואָס זענען געגאַנגען אויף וואַרשע. דאָס האָבן אויסגענוצט די פּאָליאַקן, וואָס האָבן אַלע זייערע כוחות קאָנצענטרירט ביי דער ווייסל. פּילסודסקי ווידער האָט צונויפגעזאַמלט אַ באַזונדערע אַרמיי ביים טייך וויעפּש (נעבן לובלין) און צעקלאַפּנדיק לייכט דעם לינקן פליגל פון דער אַגגרייפּנדיקער רוסישער אַרמיי, איז ער אַריין איר אין רוקן, צווינגענדיק זי אַזוי אָרום אָפּצוטרעטן פון וואַרשע, באַלד נאָכדעם ווי דער רוסישער אַוואַנגאַרד איז שוין אַריין אין פּראָגע.

די ביידע דאָזיקע קאַמפּאַניעס, פון 1914־1918 און פון 1920, האָבן, אַלזאָ, איבערגענוג אילוסטרירט די גרויסע סטראַטעגישע באַטייטונג פון די פּינסקער בלאַטעס. „מעז יצא מתוק", דאָס וואָס די „פּאָלעשוקעס" און „פּינטשוקעס" האָבן זייט דורות געהאַלטן פאַר זייער גרעסטן אומגליק, — די אומגעהייערע בלאַטעס, די שרעקלעכע זומפן, — דאָס אַלץ האָט זיך גאָר אַרויסגעוויזן אַלס אַ ברכה אין מיליטעריישער הינזיכט.

אויך בעת היטלער איז אָנגעפאַלן אויף רוסלאַנד, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז צוליב די פּינסקער בלאַטעס האָט ער געמוזט זייַנע כוחות טיילן אויף צוויי חלקים: אייַנע, צו צפון פון די בלאַטעס, האָט ער געשיקט אויף דער ליניע באַראַנאָוויטש; די צווייטע — צו דרום פון די בלאַטעס האָט אָפּערירט אין אַ צווייטער ריכטונג, פון לוצק. דאָס האָט אָבער פאַרצויגן היטלערס אָנגריף אויף קיעוו.

אין סטראַטעגישער הינזיכט, האָבן זיך, אַלזאָ, די פּינסקער בלאַטעס אַרויסגעוויזן אַלס אַ ברכה. אָבער פאַר די איינוווינער פון פּינסקער געגנט איז די בלאַטע געבליבן אַ בלאַטע, מיט אַלע אירע צרות און חסרונות, צו־

ליב דער שטענדיקער, זייער שטאַרקער נאַסקייט און פייכטקייט אין פּינסקער געגנט. צווישן די „פֿאַלעשוקעס" איז אַמאָל געווען שטאַרק פֿאַרשפּרייט די האַר־קראַנקייט „קאָלטון", וואָס פלעגט מאַכן די האַר אויפן קאָפּ „קאָל־טענעוואַטע", ד"ה שטאַרק צונויפגעדרייט און צונויפגעפֿלאָנטערט און פלעגט ברענגען צו דער אַנטשטייונג פון וווּנדן אויפן קאָפּ.

דער עיקר־חסרון פון פּינסקער געגנט איז געווען, וואָס צוליב דער גערדיכטער נעץ פון וואַסערן און צוליב די זומפֿן, האָט די גאַנצע געגנט נישט געקאָנט קאָלאָניזירט ווערן. דאָס אַרעמע פֿאָליעסער פּויערטום האָט געליטן פון אַ שטאַרקן מאַנגל אין ערד, און דאָ זענען, אונטער דער נאָז אַזוי צו זאָגן, געלעגן אומגעהייערע שטחים, וואָס ביי אַנדערע פעלקער וואָלטן זיי שוין לאַנג אויסגעטריקנט געווואָרן און וואָלטן פֿאַרוואַנדלט גע־וואָרן אין אַ מזל־ברכה פֿאַר דער באַפעלקערונג.

די פּינסקער בלאָטעס, וואָס פֿאַרנעמען, אגב, אַן אומגעהייערן שטח פון 30 טויזנט קוואַדראַט־קילאָמעטער, האָט מען געפֿרווווט אָנהייבן צו אויס־טריקענען. דאָס איז נאָך געווען פֿאַר דער צייט פון צאַריזם. דאָס טריקענען באַשטייט אין דעם, וואָס מען בויט אויס קאָנאַלן, וואָס פירן אָפּ דאָס וואַסער פון די זומפֿן און דערלאַזן נישט, אַז עס זאָלן זיך דאָרטן זאַמלען נייע וואַ־סערן. די ערד פון די אויסגעטריקנטע זומפֿן האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס זייער פעט און פרוכטבאַר און די ערד־אַרבעט און פיצוכט איז דאָרט זייער געלונגען.

די „קליינע סאָוועטישע ענציקלאָפּעדיע" האָט נאָך אין יאָר 1930 גע־שריבן, אַז „די פּינסקער בלאָטעס בילדן אַ סטראָטעגישע פֿאַרצוימונג אויף אונדזער מערבדיקן גרענעץ־פּאָס, צעטיילנדיק אים אויף צוויי חלקים: אַ צפונדיקן און אַ דרומדיקן".

די פּינסקער געגנט איז, אַלזאָ, וויכטער פֿאַרבליבן אַ פֿאַרלאָזענע, אַ פֿאַרשטויסענע און אַן אַרעמע. די פֿאָליעסער וואַיוואָדשאַפֿט, צו וועל־כער פּינסק און איר פֿאַוויאַט („אויעזד") האָבן געהערט, איז בכלל געווען איינע פון די אַרעמסטע אין פּוילן, און די געגנט פון פּינסק מיט אירע בא־קאַנטע יידישע ישובים און פּינסק גופֿא, און לוניניץ, לאכווע, יאַנווו, סאַרני, דאָוויד־גרודעק, סטאָלין אאַז"וו זענען אין דער דאָזיקער, אַרעמער וואַיע־וואָדשאַפֿט געווען וואַרשיינלעך די אַרעמסטע און פֿאַרשטויסנסטע.

דערפאַר האָט אָבער דער דאָזיקער פאַרלאָזענער ווינקל געהאַט אַ גרויסע עשירות. אין די וועלדער פונעם פינסקער געגנט און ביי די נישט־באַזעצטע, צוליב זייער געפערלעכער זומפיקייט, ברעגן פון די פילע טייכן און אָזיערעס זענען געווען מענגעס פון ווילדע חיות און פייגל. די אָרעמע פויערים פון פינסקער געגנט פלעגן פון דעם וויניק געניסן. אויך די יידישע איינוווינער פון די דערמאָנטע שטעטלעך זענען געווען קנאַפּע יעגערס.

דערפאַר אָבער פלעגן זיך לאָזן ווילגיין די רייכע פוילישע מאָגנאַטן און פריצים פון יענער געגנט. מען פלעגט איינאָרדענען יעדן פרילינג און באַזונדערס סוף זומער, וען די וועגן און שטעגן זענען מער־ווייניקער טרוקן, גרויסאַרטיקע יאַגדן. צו זיי פלעגט מען אַראָפּברענגען פריצים אָדער הויכגעשטעלטע פערזאָנען פון דער „וואַיוואָדסטוו" און אַפילו פון וואַרשע. די פירשטן ראַדזשיווילס, צו וועלכע עס האָט געהערט דאַוויד־גרודעק, סטאַלין און אַנדערע יידישע ישובים, צוזאַמען מיט גרויסע שטחים אָרום זיי, פלעגן צו זייערע פייערלעכע יאַגדן אַראָפּברענגען אַפילו געסט פון אויסלאַנד. מען פלעגט די געסט אַרומפירן איבער די פאַלאַצן און זייזן זיי די יאַגד־מכשירים און די יאַגד־טראָפייען פון די פריִערדיקע ראַדזשיווילס ביז אין 18טן יאָרהונדערט אַריין, שפּעטער פלעגט מען זיך לאָזן, ס׳רוב איבער די טייכן, אָדער אין די אַרומיקע וועלדער, וועלכע זענען מיט זייער געדיכטקייט און אַלטקייט ענלעך צו דזשאַנגלס, כדי יעדערער זאָל קענען שטילן זיינע יאַגד־גלוסטן און זאָל זיך שפּעטער קאָנען איבערנעמען מיט דער צאָל דערשאָסענע בערן, פוקסן, וועלף, הירשן אָדער דעם צי יענעם מין פון ווילדע ענטלעך, צי אַנדערע פייגל.

אַזאַ מין יאַגד פלעגט, פאַרשטייט זיך, אייגנטלעך אָרדנט ווערן מיט דער גרעסטער עשירות. די ראַדזשיווילס פלעגן וועלן באַוויזן פאַר די גאָסט פון אויסלאַנד זייער גאַנצן רייכן יחוס און פלעגן אַרויספאָרן צום יאַגד, פונקט ווי זיי ערע זיידעס אין די אַמאָליקע, גוטע צייטן — ד״ה בתופים ובמחולות. די אַרומיקע פויערים פלעגן אָפּקומען דעם טאָג מיט שהי פּהי, אַנגעטון קרועה בלועה, מיט „לאָפּטשעס" אַנשטאָט שיך אויף די פיס, פלעגן זיך צוקוקן צו דעם ווי אַזוי די גרויסע, זאָטע און גוט־אַנגעפּרעסענע „פּאַנעס" פאַרווייזן זיך, פונקט אַזוי ווי זיי ערע טאַטעס האָבן עס געטאָן בעת דער „פּאַנשטשיזנע", אין מלך סאָביעסקיס צייטן.

ווּ י ט ע ב ס ק

ווּיטעבסק, צוזאַמען מיט פּאָלאָצק און אַנדערע שטעט ביי דעם טייך דווינע, געהערן צו די לעצט־אַנטשטאַנענע יידישע ישובים אין אַמאָליקן פּוילן.

ווייסרוסלאַנד, ספּעציעל איר צפון־מזרחדיקער טייל, וואָס גרענעצט זיך מיט גרויס־רוסלאַנד, איז אין אַלטן פּוילן געווען די ווייטסטע און פאַרוואָרפנסטע געגנט, ווּוהין די יידישע איינוואַנדערונג און קאָלאָניזאַציע האָט אָנגעהויבן גיין גאַנץ שפּעט. די יידישע קאָלאָניזאַציע אין ווייס־רוסלאַנד האָט זיך לכתחילה קאָנצענטרירט אין מערב־טייל פון דער פּראָווינץ, וועלכע איז געווען ענג פאַרבונדן מיט ליטע. די עלטסטע יידישע קהילות אין ווייסרוסלאַנד זענען געווען אין בריסק, גראָדנע, פּינסק.

פון דאָרטן איז די יידישע קאָלאָניזאַציע אַוועק ווייטער צו מזרח, אַרומנעמענדיק דעם איבעריקן טייל פון דער מינסקער וואָיעוואָדסטוווע, ווּוּ די יידישע ישובים האָבן שפּעטער געבילדעט אַ באַזונדערע איינהייט, וועלכע איז געווארן באַקאַנט, אַלס גליל עליון סביב ק״ק מינסק.

די געגנט אַרום ווּיטעבסק און מאָהילעוו — די ווייטסטע געגנט אין אַמאָליקע פּוילן — איז קאָלאָניזירט געווארן דורך יידן ערשט אין אָנהייב פון 17טן יאָרהונדערט — דאַן ווען די יידישע קהילות אין מערב־פּוילן האָבן שוין געציילט פיל יאָרהונדערטער פון עקסיסטענץ. די יידישע איינ־וואַנדערונג אין די געגנטן אַרום ווּיטעבסק און מאָהילעוו איז געקומען אַלס רעזולטאַט פון דער ווירטשאַפטלעכער עקספּאַנסיע פון די יידן אין מערב־ווייסרוסלאַנד און ליטע.

די יידישע אַרענדאַרן און שטייער־פּאַכטער פון בריסק, פּינסק, צי ווילנע, האָבן זיך אפּנים נישט באַגונגט מיט דעם שטח ווּוּ זיי האָבן אָנט־ווּיקלט זייער ווירטשאַפטלעכע און פינאַנציעלע טעטיקייט און האָבן געזוכט זי אויסצובריייטערן אויף ווייטערע געגנטן, אָבער אַזאַ אויסברייטערונג

האָט געקענט גיין נאָר אויף מזרח, וואָרעם דער געביט צו מערב פון בוג, ד״ה פוילן גופא, האָט שוין געהאַט אַ געגוג גרויסע יידישע באַפעלקערונג.

פון דער אַנדערער זייט האָט אויף דער יידישער עקספּאַנסיע צו מזרח געוויס אויך געווירקט דער ווונסק פון דער יידישער באַפעלקערונג אין מערב־וווייסרוסלאַנד און ליטע. זייענדיק איינגעשלאָסן אין אַן ענגער ווירטשאַפטלעכער געטאָ און קענענדיק זיך באַשעפטיקן נאָר מיט האַנדל, אַרענד פון גיטער און פון שטייערן, צי מלאכה, האָט די יידישע באַפּעל־קערונג געהאַט אַ באַגרענעצטן פלאַץ פאַר איר ווירטשאַפטלעכער אַנט־וויקלונג. נייע מעגלעכקייטן פון עקסיסטענץ האָט זי געקענט זוכן נישט אין נייע פּרנסות, נאָר אין נייע געגנטן, וווּ זי האָט געקענט פאָרזעצן אירע שטענדיקע ווירטשאַפטלעכע פונקציעס.

אַזוי אַרום איז עס אין אַמאַליקן פוילן געקומען צו אַ כסדרדיקער יידישער וואַנדערונג פון מערב צו מזרח, און אַזוי אַרום זענען עס אויך אַנטשטאַנען די מזרחדיקסטע יידישע ישובים אין אַמאַליקן פוילן, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אין דער „מדינת רוסיא", וועלכע האָט אַרײַנ־גענומען די וויטעבסקער און מאָהילעווער געגנט.

די ערשטע ידיעות וועגן די „יושבי רוס" פון וויטעבסק געפינט מען אין פּוילישן קוועלן, וווּ ס׳ווערט דערציילט ווי אַזוי צווישן ווילנער יידן, שמואל און לאַזער, האָבן באַקומען פון פּויליש קעניג, וולאַדיסלאָוו דעם 4טן, די „פּריוווילעגיע" צו קויפן אין וויטעבסק פּלעצער און הייזער און צו ווונען דאָרט; אַ צווייטער פּוילישער קעניג האָט שוין געגעבן די וויטעבסקער יידן אַ גרעסערע „פּריוווילעגיע", ער האָט זיי, נעמלעך, דערלויבט אויפשטעלן אין וויטעבסק אַ שול און האָבן דאָרטן אויך אַ בית־החיים, וואָס עס האָט פאַקטיש באַטייט, אַז די יידן שטייען שוין אין וויי־טעבסק מיט אַ פּעסטער פוס און בילדן דאָרטן אַ זיכערן ישוב. צוגלייך האָט מען די וויטעבסקער יידן דערלויבט צו האַנדלען מיט תבואה, מאַכן ביר און בראַנפן און מעד און בכלל, פאַרנעמען זיך מיט די זעלבע באַ־שעפטיקונגען, אויף וועלכע זיי האָבן געהאַט אַ חזקה אין גאַנץ פוילן.

די וווייטערדיקע יידישע געשיכטע אין וויטעבסק איז אַ טיפּישע גע־שיכטע פון אַ יידישער קהילה אין וווייסרוסלאַנד. די יידישע ישובים אין

וווייסרוסלאַנד האָבן, ווי באַקאַנט, אויסגעמיטן די גרוילן פון דער „כמעל־ניטשינע", וועלכע האָט געבושעוועט אין אוקראַינע. דערפאַר אָבער האָבן די וווייסרוסישע יידישע קהילות שרעקלעך געליטן פונעם רוסיש־פוילישן קריג, וואָס איז געקומען נאָכדעם, ווי כמעלניצקי האָט אָנגעשלאָסן אוק־ראַינע צו רוסלאַנד. בעת די קריגס־אָפּעראַציעס וואָס זענען פֿאָרגעקו־מען, דער עיקר, אין וווייסרוסלאַנד, זענען פיל יידישע ישובים פאַרטי־ליקט געוואָרן. די באָפעלקערונג פון די ישובים איז אָדער אויסגעהרגעט געוואָרן אָדער געוואָרן פֿאַרטריבן, און ס׳האָט געדויערט פיל צייט, ביז וואָנען די יידישע ישובים אין וווייסרוסלאַנד זענען ווידער געקומען צו זיך.

וויטעבסק האָט דאָן דורכגעמאַכט גאָר אַ שווערע צייט. די שטאָט איז געווען באַלאַגערט דורך די רוסן אַ לאַנגע צייט. אָבער די יידן האָבן געמומען אַ שטאַרקן אָנטייל אין פֿאַרטיידיקן די שטאָט. לויט פּוילישע קוועלן, האָבן די וויטעבסקער יידן ספּעציעל באָפעסטיקט דעם „יידישן טויער" פון דער פעסטונג, אָפּגעשלאָגן די רוסישע שטורמען אויפן טויער, געפירט אויסשפּירונג־דינסט, אאז״וו.

וועז וויטעבסק איז געפאַלן, האָבן די דאָרטיקע יידן געהאָט פיל אויסצושטיין פון די זיגרייכע רוסן. מ׳האָט קאָנפיסקירט זייער אייגנטום, דורכגעפירט צווישן זיי מאַסנהאַפטע אַרעסטן, און פֿאַרשיקט פיל יידן קיין נאָווגראָד און אין דער וויטער קאָזאַן, ביי דער וואָלגע.

אַן ענלכעע ביטערע צייט האָבן די וויטעבסקער יידן דורכגעמאַכט אין אָנהייב פון 17טן יאָרהונדערט, בעת דער רוסיש־שוועדישער מלחמה. דאָן האָט אָבער געליטן די גאַנצע שטאָט, ווייל זי האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די שוועדן.

בעת נאַפּאָלעאָנס אינוואַזיע האָט וויטעבסק אַ געוויסע צייט געהאָט אַ פּראָצווייזישן קאָמענדאַנט, וועלכער האָט פֿאָראַרדנט דורכצופירן אַ צייט־לונג פון דער באָפעלקערונג. פון דער ציילונג איז צו זען אַז אין וויטעבסק זענען דאָן געווען 56 יידישע סוחרים און איבער 3.300 מיעש־טשאָנעס. נאָכן פֿאַרטרייבן די פּראָנצויזן פון רוסלאַנד, זענען אָבער אין וויטעבסק איבערגעבליבן בלויז 4 יידישע סוחרים און 1.200 מיעשטשאָ־

נעס. געליטן האָט אויך די קריסטלעכע באַפעלקערונג, אָבער אין אַ פיל קלענערער מאָס, ווי די יידן. דער היזק פון די יידן בעתן קריג איז, אַ שטייגער, אָפגעשאַצט געוואָרן אויף העכער אַ מיליאָן רובל, בעת די פאַרלוסטן פונעם קריסטלעכן טייל פון דער שטאָט, וואָס האָט, אגב, גע־האַט צווישן זיך פיל מערער סוחרים, ווי די יידן, האָט אָנגעטראָפן 70 פראָצענט פונעם היזק, וואָס די יידן האָבן געהאַט.

די „מדינת רוסיא", צו וועלכער עס האָט געהערט וויטעבסק אין די פּוילישע צייטן, איז געווען אַ טייל פון דער יידישער ליטע און אירע אי־נערלעכע יידישע ענינים פלעגן באַשלאָסן ווערן דורכן ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא, צו וועלכן עס האָבן לכתחילה געהערט די דריי גרעסטע יידישע קהילות אין ליטע, — בריסק, גראָדנע און פּינסק. שפּע־טער זענען צום ועד צוגעקומען אויך ווילנע און סלוצק.

דער קהל אין וויטעבסק האָט, אַלזאָ, געדאַרפט, פונקט ווי די איבע־ריקע קהילות אין אַמאָליקן פּוילן, וואָס האָבן געהערט צום ועד ארבע הארצות, אויפמאַנען קודם־כל די שטייערן ביי דער יידישער באַפעלקע־רונג, באַשטימען די פאַרשידענע „חזקות", ווי חזקת הישוב (דאָס רעכט צו באַזעצן זיך אין דער שטאָט), דאָס רעכט צו האַנדלען מיט נישט־יידן, דאָס בכורה־געלט ביים פּאַכטן גיטער, ווי אויך די „דמי חזקה" פאַרן רעכט צו ווינען אין דער שטאָט, אַדער די „דמי קדימה" וואָס עס פלעגן צאָלן ניי־אָנגעקומענע יידן, וועלכע האָבן געהאַט שאַנסן צו ווערן אין דער צוקונפט תושבים פון דער שטאָט אאַז"ו.

דער וויטעבסקער קהל האָט, פונקט ווי די אַנדערע קהילות אין וייסרוסלאַנד, געפירט אַ שטאַרקן קאַמף מיט די אָנגעשלאָסענע אָן אים ביי־קהלס פון די אַרומיקע קלייַנע שטעטלעך וואָס פלעגן אָפט רעווואָל־טירן קעגן דער „מעטראָפּאָליע", צוליב די גרויסע שטייערן וואָס די לעצטע פלעגט אויף זיי אַרויפלייגן.

דער קאַמף אַרום דער גרויס פון די שטייערן און אַרום פונאַנדער־דערלייגן די לאָסט פון די שטייערן צווישן די קהלס און ביי־קהלס, איז בכלל געווען אַ כאַראַקטעריסטישע דערשיינונג אינעם יידישן לעבן אין וויסרוסלאַנד, ווען די דאָזיקע געגנט האָט געהערט צו פּוילן. די צענ־

טראַלע מאַכט אין פּוילן האָט דעם ועד ארבע הארצות און בכלל די גאַנצע יידישע אויטאָנאָמיע אין פּוילן, אויפגעשטעלט קודם־כל, כידוע, צוליב פּיסקאַלע טעמים. סיי דער צענטראַלער ועד, סיי די ועדים פון די באַזונדערע פּראָווינצן און אַזוי אויך די אויטאָנאָמע קהילות זענען אויסגענוצט געוואָרן דורך דער רעגירונג אין וואַרשע, אַלס אינסטרומענטן פאַר אַרויסקווטשן וואָס מער געלט פון דער יידישער באַפעלקערונג, אין דער פאַרעם פון כלערליי שטייערן.

דער קאַמף אַרום דעם פונאַנדערלייגן די שטייערן האָט אָפט אָנגענומען סאָציאַלע פאַרמען און האָט זיך דאַן אויסגעדריקט אין אַ קאַמף צווישן אַרעמע און רייכע. די אַרעמערע ביי־קהלס פלעגן זיך וועלן אָפּטיילן פונעם מעטראָפּאָליע־קהל, כדי אַליין צו באַשטימען דעם סכום שטייערן וואָס זיי דאַרפן צאָלן, פון דער אַנדערער זייט פלעגן די באַעוולהטע, נישט פאַרמעגלעכע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג, זיך נישט אָפּשטעלן אַמאָל פאַר אָנקלאָגן די קהילות פאַר די אַלגעמיינע מלוכה־טריבונאַלן, זוכנדיק ביי זיי שוץ קעגן דער אומגערעכטער האַנדלונג פון די פירער פון קהל.

אין שייכות מיט אָט־דעם קאַמף שטייט, וואַרשיינלעך, דער באַשלוס פון וויטעבסקער קהל, אַז האַנטוועркער האָבן נישט קיין וואַל־רעכט צום קהל. וווייזט אויס, אַז די פירער פונעם קהל זענען דאַן בכלל געווען שטאַרק געשטימט קעגן די האַנטוועркער, וואָרום צוגלייך איז אויך באַשלאָסן געוואָרן אַז אַ האַנטוועркער טאָר נישט פרעטענדירן אויף אַ העכערן אָמט פון אַ גבאי אין דער צדקה גדולה.

דער וויטעבסקער קהל האָט אויך געפירט אַ שטאַרקן קאַמף קעגן אייניגונגען פון פרעמדע יידן. דער קאַמף קעגן ניי־געקומענע עלעמענטן איז אָבער געווען אַן אַלגעמיינע דערשיינונג אין אַמאָליקן יידישן לעבן אין וווייסרוסלאַנד.

די אייניגונגען פון נייע יידן פון ליטע און פוילן פלעגט נאָך מער פאַרשטאַרקן די קאַנקורענץ אין די איבערבאַפעלקערטע יידישע פרנסות און ברענגען אין די נייע ישובים צו אַ גרויסער נויט און אַרעמקייט. דער קאַמף איז געגאַנגען קודם־כל קעגן וואַנדערנדיקע מגידים און קבצנים. וויי

שאַרף דער דאָזיקער קאַמף איז געווען, קען מען זען פון דעם פאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן ציטאַט פונעם פּנקס פון ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטע:

„וועגן קבצנים, וואָס... קומען פון וויטע לענדער, פאַרפלייצן ליטע און רוס, גייען מיט קרומע פינצטערע וועגן, פאַרנעמען זיך מיט פינצטערע געשעפטן און באַלאַסטן דאָס לאַנד, אויפעסנדיק זיין גוטס; עס באַווייזט נישט אַוועקצוגיין אייגער, ווי עס קומט אָנשטאָט אים אַ צווייטער, זיי ווערן אַן אומדערטרעגלעכע לאַסט, באַזונדערס די אומווירדיקע מענטשן... זיי זענען פול מיט פאַלשקייטן און מיאוסע זאַכן און זענען נישט ווערט דאָס ברויט וועלכעס זיי עסן; דאָס איז צו זען פון אַ ריי פאַלן, ווען אייניקע פון זיי האָט מען געכאַפּט אין בתי־זונות און שענקלעך, און זיי פלעגן אַזעלכע מיאוסע מעשים אָפּטאָן, וועלכע מען קען נישט איבערטראָגן און באַשרייבן".

פאַר וויטעבסקער לאַנדסלייט איז זייער געבורט־שטאָט געווען אַ טיפּיש ייִדישע שטאָט אין ווייסרוסלאַנד מיט ייִדישע קרעמער און סוחרים, מיט בעלי־מלאכות און לופט־מענטשן, מיט אַ קליינער צאָל ייִדישע גבירים און אַ גרויסער מאַסע אַרעמעלייט און אביונים, וועלכע האָבן נישט געהאַט מיט וואָס דעם טאָג איבערצוקומען. אָבער, אַז וויטעבסק זאָל זיין עפּעס אַ וויכטיקער סטראַטעגישער פונקט, אַרום וועלכן עס זאָלן פאָרקומען לאַנגע, פאַרביטערטע קאַמפן, אָפּענסיוועס און קאָנטער־אָפּענסיוועס, — דאָס האָבן זיך ייִדן אין וויטעבסק און אַפילו אַלטע וויטעבסקער תושבים, וואָס קענען אויסגעבונדן די שטאָט, געוויס זיך נישט פאָרגעשטעלט.

דער צווייטער וועלט־קריג האָט אָבער אויך די גוטע קענער געעפּנט די אויגן אויף זאַכן, פון וועלכע זיי האָבן נישט אָנגעהויבן אָפילו צו וויסן. זיי האָבן פלוצים דערזען זייער שטאָט אין סאַמע צענטער פון די קריגס־געשעענישן אויפן רוסישן פראָנט.

די דייטשע מיליטעריש אָנפירונג האָט דווקא יאָ געווויסט די סטראַטעגישע באַדייטונג פון דער צווייטער, לויט דער גרויס, שטאָט פון וויס־רוסלאַנד. פון זייער זכרון איז געווויס נישט פאַרשוווּנדן דער באַקאַנטער פאַקט, אַז וויטעבסק איז דער צווייטער זייל פון יענעם באַרימטן אין דער

געשיכטע „סמאָלענסקער טויער", דורך וועלכן עס פלעגן אין משך פון דורות גיין אַלע אַנגריפן אויף רוסלאַנד און פון רוסלאַנד.

דער שמאָלער פּאַס צווישן סמאָלענסק און וויטעבסק, ריכטיקער געזאָגט צווישן דניעפּער און דער דווינע, וואָס איז איר בריק צווישן גרויס־רוסלאַנד און ווייסרוסלאַנד, האָט שוין געזען איבער זיך פיל אַרמייען. איבער אים האָבן די אַרמייען פון די פּאָליאַקן זיך געצויגן אין אַנפאַנג פון דעם זיבעצנטן יאָרהונדערט קיין מאָסקווע, כדי אַרויפצוזעצן אויפן כסא־המלכות פון מאָסקווע דעם „פאַלשן דימיטרי" מיט זיין שוין אמתער פוילישער פרוי.

דורכן זעלבן טויער זענען מיט 200 יאָר שפּעטער אַריינגעדרונגען קיין גרויס־רוסלאַנד די אַרמייען פון נאַפּאָלעאָנען. צווישן די ביידע אינוואַזיעס קיין רוסלאַנד פון די פּאָליאַקן און די פראַנצויזן, האָט זיך אַרום „סמאָלענסקער טויער" געדרייט דער שוועדישער דערַאָבערער, קאַרל דער 12טער. סמאָלענסק האָט ער, אמת, דורכגעלאָזן אין זיין דערַאָבערונגס־מאַרש, אָבער וויטעבסק האָט ער גראָד יאָ פֿאַרנומען און אַפּילו באַווייזן אַריבערציען די אַנפירונג פון דער שטאָט און אומגעגנט אויף זיין זייט און אייגשפּאַנען זיי צום קאַמף קעגן פּיאָטר דעם גרויסן.

אויך היטלער האָט, ווי באַקאַנט, געפרווט זיין גליק דורכן „סמאָלענסק טויער". און אפשר האָבן די גרויסע און שווערע קאַמפן, וואָס ער האָט געדאַרפט דורכמאַכן אין זומער פון 1941, ביי סמאָלענסק, געשפּילט גאָר נישט קיין קליינע ראָל אין זיין שפּעטערדיקער מפּלה, האַרט הינטער מאָסקווע.

די דייטשן האָבן אָבער געווּוסט, אַז דער זעלבער וועג דורך וויטעבסק און סמאָלענסק איז נישט איינמאָל אין דער געשיכטע באַנוצט געוואָרן דורך די רוסן אויף זייערע מאַרשן קיין מערב.

אין יעדן ביכל איבער דער רוסישער געשיכטע האָבן זיי געקענט לייענען, אַז מיט 300 יאָר צוריק זענען די רוסישע אַרמייען פון צאַר אַלעקסיי דורכן דאָזיקן וועג אַריין קיין וויסרוסלאַנד. און געווּוסט האָט געדענקט די דייטשע מיליטעריסטישע אָנפירונג, אַז בעת דעם קריג מיט נאַפּאָלעאָנען איז אויפן סמאָלענסקער און וויטעבסקער וועג פאָרגעקומען דער צוריקטריט

פון דער גרויסער פראַנצויזישער אַרמיי, וועלכע די רוסן, שפּאַרנדיק פון אַלע זייטן, האָבן דאָ דערפירט צו אַ קאַטאַסטראָפע. געווויס האָבן זיי אויך נישט פאַרגעסן, אַז צווישן די ביידע געשעענישן, אין מיטן פון 18טן יאָרהונדערט, איז מיט די זעלבע וועגן, וואָס פירן פון גרויסרוסלאַנד קיין ווייסרוסלאַנד, געגאַנגען אויף מערב די רוסישע אַרמיי, וועלכע האָט זיך זיגרייך באַטייליקט אין „7־יאָריקן קריג" און האָט די אינציקע פון אַלע דעמאָלטיקע „עלייס" באַוויזן צו פאַרנעמען בערלין, אין יאָר 1745.

עס איז דעריבער נישט קיין צופאַל דער גרויסער ווידערשטאַנד, וואָס די דייטשן האָבן אין יאַנואַר 1944 אַרויסגעשטעלט קעגן דער אָפענסיווע פון סאָוועטישן מיליטער. די שטאַרק באַפעסטיקטע און כסדר איינגעהאַלטענע ליניע וויטעבסק־אָרשע־מאָהילעוו איז לויטן פלאַן פון די דייטשן געיוען צו פאַרשטעלן פאַר די רוסן דעם וועג דורך וועלכן זיי פלעגן שטענדיק אין זייער געשיכטע גיין אויף מינסק, ווילנע, וואַרשע און דורך וועלכן די רוסן זענען שוין, ווי געזאָגט, איין מאָל אַפילו געקומען קיין בערלין (אין 1945 — צום צווייטן מאָל).

דער טויער צווישן וויטעבסק און סמאָלענסק איז אָבער אויך געווען דער טויער פאַר פרידלעכער אַרײַנדרינגונג פון מערב קיין רוסלאַנד. דורך סמאָלענסק און וויטעבסק איז עס אין די אַלטע צייטן פאַרגעקומען דער האַנדלס־אויסטויש צווישן דער מאָסקווער רוסלאַנד און דער פוילישׂ־ליטווישער מלוכה. דאָס איז אויך געווען דער וועג דורך וועלכן יידן פון פוילן זענען צום ערשטן מאָל אַרײַנגעקומען קיין מאָסקווע.

דער אינטערעסאַנטער דאָקומענט, וואָס איז איבערגעבליבן פון יענער צייט, דער בריוו־אויסטויש צווישן רוסישן צאַר איוואַן דעם גרויזאַמען און קעניג פון פוילן סיגיזמונד אויגוסט, איז געקומען צוליב דער דיסקרימינאַציע פון די רוסן קעגן יידישע סוחרים פון דער פוילישׂ־ליטווישער מלוכה.

דער רוסישער צאַר האָט נעמלעך פאַרבאָטן די דאָזיקע סוחרים אַרײַנקומען קיין „מאָסקאָוויע", הגם לויטן האַנדלס־אָפמאַך צווישן רוסלאַנד און פוילן האָבן זיך ביידע מלוכות קעגנזייטיק פאַרפליכטעט אַרײַנצולאָזן סוחרים פונעם צווייטן צד, אָן קיין שום אונטערשייד פון רעליגיע אָדער אָפשטאַמונג.

ווער זענען עס אָבער געווען די יידישע סוחרים פון דער גרויסער דעמאָלטיקער פּוילישׂ־ליטווישער מלוכה, וואָס האָבן געשטרעבט אָנצוקניפּן האַנדלס־באַציונגען מיט דער אומבאַקאַנטער און לגמרי פרעמדער פאַרן מערב מאָסקאָוויע?

שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז דאָס זאָלן האָבן געווען יידן פונעם ווייטן פּויזן אָדער קראָקע, לובלין אָדער וואַרשע. גיכער איז אָנצונעמען, אַז דאָס זענען געווען יידישע סוחרים פון ליטע און רייסן, וואָס ליגן פיל נעענטער צו רוסלאַנד ווי פּוילן, אָדער נאָך פינקטלעכער, יידן פון עקסטרעמען מזרח־טייל פון ווייסרוסלאַנד, וואָס גרענעצט זיך מיטן אייגנטלעכן רוסלאַנד.

און די אַזוי גערופענע „יושבי רוסיא" פון וויטעבסק און אומגעגנט זענען, אַ דאַנק דעם וואָס זיי האָבן געווויזינט ביי דער צווייטער זייט פונעם „סמאָלענסקער טויער", געווען, אַמוואַרשיינלעכסטן, די ערשטע פּיאָנערן פונעם יידישן האַנדל פון פּוילן מיט דער אַלטער מאָסקאָוויטער מלוכה.

האָמעל

האָמעל, מאָהילעוו, אַרשע און וויטעבסק זענען פיר גרויסע יידישע שטעט, וואָס האָבן דורכגעמאַכט אַלע גרויליקן פון דעם קריג. די דאָזיקע שטעט האָבן אָבער געווּוסט פון שלאָכטן אויך אין די פֿאַרגאַנגענע צייטן. אַרום אייניקע פון זיי זענען פֿאַרגעקומען שלאָכטן בעת נאַפּאָלעאָנס אינוואַזיע אין רוסלאַנד, און שפּעטער, בעת זיין צוריקמאַרש. זיי אַלע האָבן אָבער אויך געווּוסט פון שלאָכטן מיט יאָרן פאַר נאַפּאָלעאָנען, וועו וויסרוסלאַנד האָט געהערט צו פוילן, וועו זיי זענען געווען גרענעץ־שטעט צווישן פוילן און דער מאָסקווער רוסלאַנד. בעת די פילע מלחמות צווישן פוילן און מאָסקווע פאַר הערשאַפט איבער וויסרוסלאַנד און אוקראַינע, האָט די יידישע באַפעלקערונג פון די דערמאָנטע שטעט, נישט איין מאָל געליטן פון שחיטות, פּאָגראָמען און גירושים.

האָמעל איז אַ שטאָט, וועלכע האָט שוין מיט פערציק יאָר צוריק געהאָט אַ באַפעלקערונג פון קרוב צו פופציק טויזנט יידן. דער גרויסער וווקס פון האָמעל, אַלס יידישע שטאָט, דערקלערט זיך מיט דער אַלגעמיינער שנעלער אַנטוויקלונג פון אַלע שטעט ביים דניעפּר, וועלכע האָבן געגומען וואָקסן צום סוף פון פֿאַריקן יאָרהונדערט. אויב אין אוקראַינע איז די דאָזיקע אַנטוויקלונג אַרויסגערופן געוואָרן דורכן האַנדל מיט תבואה און דורך דער נייַ־אַנטשטאַנענער צוקער־אינדוסטריע, איז דער וווקס פון די שטעט אין וווייסרוסלאַנד פאַראורזאַכט געוואָרן קודם־כל דורך האַנדל מיט געהילץ און דורך דער האָלץ־אינדוסטריע, וואָס איז דאָרטן אַנטשטאַנען. ליגנדיק ביי דעם טייך סאָזש, אין אַ געגנט, וואָס איז רייך מיט וואַלד און האָבנדיק, דורכן סאָזש, אַ לייכטע וואַסער־פֿאַרבינדונג מיט דעם דניעפּער, — איז האָמעל שנעל געוואָרן אַ גרויסער צענטער פון האַנדל מיט האָלץ, וועלכער פלעגט פון האָמעל טראַנספּאָרטירט ווערן איבערן דניעפּער צו די, אַרעמע אין וואַלד, סטעפּן־געגנטן פון אוקראַינע.

דער אָלץ־אַנדל און אָלץ־אינדוסטריע זענען אין אַמאָליקן ווייס־רוסלאַנד געווען באַשעפטיקונגען און עס איז דעריבער נישט קיין ווונדער וואָס פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז איבער נייניציק פֿראָצענט פון דעם אַנדל מיט אָלץ און פון דער אָלץ־אינדוסטריע (זעג־מילן, דאָס אויסאַרבעטן פון שליפּער, טעלעגראַף־סלופּעס, מעבל אאַז"וו) געלעגן אויך אין האַמעל אין יידישע הענט.

נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג איז אָבער פֿאַרגעקומען אַן אָפּפּלוס פון דער יידישער באַפֿעלקערונג פון האַמעל, וועלכע האָט זיך דאָרטן פֿאַרקלעמערט מיט צען טויזנט מאָל. האַמעל איז אין דער הינזיכט געווען עפּעס אַן אויסנאַם, ווייל בדרך־כלל אין נאָכן ערשטן וועלט־קריג און נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע, די יידישע באַפֿעלקערונג אין די גרויסע רוסישע שטעט שטאַרק געוואַקסן, צוליב דער אויסוואַנדערונג פון די קליינע שטעטלעך, וואָס איז געקומען אַלס רעזולטאַט פון די אומרוען און פֿאַראָמעז אין דער צייט פון בירגער־קריג, — ווי אויך צוליב דעם אונטערגאַנג פון די יידישע פֿרנסות אונטערן סאָוועטישן רעזשים.

אין יאָר 1906 האָט האַמעל דורכגעמאַכט אַ פֿאָגראָם, וועלכן עס איז שפּעטער באַשערט געווען מפורסם צו ווערן איבער גאַנץ רוסלאַנד, צוליב דעם פֿראָצעס, וואָס איז פֿאַרגעקומען אין שייכות מיט אים.

דער פֿראָצעס נאָך דעם האַמעלער פֿאָגראָם האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דעם, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק אַוועקגעזעצט צוזאַמען מיט די כוליגאַנעס און באַנדיטן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין פֿאָגראָם, אויך... יידן. דערביי איז די צאָל יידן געווען גרעסער פֿאַר דער צאָל פון די פֿאָגראָם־לייט. פון די 60 מאָן, וואָס זענען געזעסן אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק, זענען געווען נישט מער און נישט ווייניקער ווי 36 יידן.

אין וואָס־זשע האָט מען די יידן באַשולדיקט?

מ׳האָט דאָך די יידן נישט געקענט באַשולדיקן, אַז זיי האָבן איינגעאָרדנט אַ פֿאָגראָם אויף זיך גופא, — האָט מען זיי באַשולדיקט אין פֿאָגראָמירן די... קריסטלעכע באַפֿעלקערונג.

דער באַשולדיקונגס־אַקט האָט דערקלערט, אַז די יידן האָבן געמאַכט

דעם פּאַגראָם אין האָמעל, כדי צו נעמען נקמה פֿאַר די קרבנות, וואָס זע־
נען געפֿאַלן אין קעשענעוו־פּאָגראָם און כדי אָפּצושלאָגן צוגלייך דעם חשק
ביי די קריסטן צו מאַכן אַן ענלעכן פּאָגראָם אין האָמעל.

די יידן זענען, אַלזאָ, באַשולדיקט געווארן אין נעמען נקמה פֿאַר קע־
שענעוו און צוגלייך אין איינאַרדענען עפּעס אַ מין פּרעווענטיוון פּאָגראָם...

דער פּראָצעס האָט אַרויסגערופֿן גרויס אויפּזען אין רוסלאַנד. די אומ־
שולדיקע יידן, אויף וועמען די צאַרישע פּאָגראָם־מאַכער האָבן געוואָלט
וואַרפֿן די שולד פֿאַר זייער אייגענער פּאָגראָם־אַרבעט, זענען פֿאַרטיידיקט
געווארן דורך אַ ריי אַדוואָקאַטן, דערונטער אויך רוסן. דער פּראָצעס האָט
געדויערט אַ לאַנגע צייט. די רעגירונג האָט אים אַ פּנים, בכיוון געשלעפּט,
כדי צו קענען ווי עס איז דערווייזן און באַגרינדן די משונהדיקע און לע־
כערלעכע באַשולדיקונגען, וואָס זי האָט אַרויסגערוקט קעגן די יידן.

מען קען זיך שוין פֿאָרשטעלן, ווי געשפּאַנט עס איז געווען די אַט־
מאָספֿער אַרום אַט־דעם ווילדן פּראָצעס, וועלכער איז אין זיין יידישן טייל
אינגאַנצן אַראַנזשירט געווארן דורך דער צאַרישער אַדמיניסטראַציע. צווישן
דער פֿאַרטיידיקונג פון די אומשולדיקע יידן, און די ציווויל־מאַנער פון די
געליטענע פון איין זייט און דעם פֿאַרזיצער פון געריכט פון דער צווייטער
זייט, פלעגט אָפט קומען צו צוזאַמענשטויסן, און עס איז אָפילו דערגאַנגען
צו דעם, אַז די פֿאַרטיידיקער האָבן פֿאַרלאַזן דעם זאַל, פּראָטעסטירנדיק
אַזוי אַרום קעגן דער גאַרנישט אָביעקטיוער און גאַרנישט אַן־פּניותדיקער
האַלטונג פון דער אָנפּירונג פון געריכט.

טראָץ אָבער דעם דרוק, איז בעתן פֿאָרהער פון די עדות קלאָר גע־
ווארן, אַז דעם פּאָגראָם האָבן געמאַכט נישט־יידן אויף יידן און נישט פֿאַר־
קערט. פון דעסט וועגן האָט אָבער דער געריכט באַפרייט בלויז אַ קליינע
טייל פון די באַשולדיקטע יידן. די איבעריקע זענען פֿאַראורטיילט געווארן
אויף תפיסה פון 5 חדשים און וויניקער.

דער האָמעלער פּראָצעס איז געווען דער ערשטער אויסדרוק פון דעם
קאַמף, וואָס די צאַרישע אַדמיניסטראַציע האָט אָנגעהויבן קעגן דער יידי־
שער „סאָמאָאָראָנע", וואָס איז דאָן אָנטשטאַנען אין פיל שטעט און שטעט־
לעך, וווּ די יידישע באָפעלקערונג, נישט וועגן גע־שטיצט דורך דער

פֿאָליציי און מיליטער קעגן די פּאָגראָמען, האָט באַשלאָסן אַליין צו שיצן איר לעבן און כבוד. די זעלבסטשוץ, צו וועלכער עס האָבן באַלאַנגט ס׳רוב יונגעלייט פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג, האָט זיך אין פיל שטעט אַרויסגעוויזן, אַלס אַ ווירקזאַמע אָרגאַניזאַציע. אין אַ ריי שטעט האָט די זעלבסטשוץ בכלל נישט דערלאָזט צו פּאָגראָמען. אין אַנדערע האָט דער אָרגאַניזירטער ווידערשטאַנד פון דער זעלבסטשוץ אָפּגעשראָקן דעם צעיוו־שעטן מאָפ און האָט אים געצוווונגען אָפּצושטעלן זיין פּאָגראָם־אַרבעט. דער עצם־פּאַקט, אַז יידן פּאַרטיידיקן זיך און אַז זיי זענען נישט קיין הילפלאָזע מאַסע, וואָס יעדער קען פּאָגראָמירן און ראָבירן אומבאַשטראָפט, האָט גע־ווירקט אויף דעם אויפגעהעצטן המון. די פּאָגראָם־אַרבעט, וועלכע איז לכתחילה, ווייזט אויס, געווען אַ גאָר לייכטע אַרבעט און גרינגע פּרנסה, איז נאָך דער אָנטשטייוונג פון דער יידישער זעלבסטשוץ געווארן אַ גאַנץ גע־פערלעכע אונטערנעמונג, וועלכע איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות און איז שוין נישט דורכגעאַנגען אַזוי גלאַט, ווי פריער.

די צאָרישע רעגירונג האָט געווּסט וועגן דער זעלבסטשוץ און האָט געשטרעבט זי צו באַקעמפן. קודם־כל האָט זי קוואַליפיצירט די מיטגלי־דער פון דער זעלבסטשוץ אַלס „שטערער פון רו״ — האָט זיי אין דער הינ־זיכט צוגעגליכן צו די... פּאָגראָם־לייט. די פּאָליציי און מיליטער, וואָס האָבן געדאַרפט באַקעמפן די לעצטע, האָבן, אָלזאָ, באַקומען אינסטרוקציעס צו ריכטן דאָס געווער אויף קעגן דער יידישער „סאַמאָאָראָנע״.

אַ צווייטער מיטל צו באַקעמפן די זעלבסטשוץ זענען געווען די פּרא־צעסן קעגן די יידן און אַז די יידן אַליין האָבן געמאַכט די פּאָגראָמען, אַז ויי, הייסט עס, האָבן פּאָגראָמירט זיך אַליין. דער ערשטער פון אָט־די פּרא־צעסן איז עס געווען דער האָמעלער פּראָצעס, וועלכער האָט בשעתו גע־מאַכט אַ גוואַלדיקן רושם אין רוסלאַנד. ענלעכע פּראָצעסן זענען אויך פאָר־געקומען אין קערטש, זשיטאָמיר אאַז״וו. אין זשיטאָמיר איז, אגב, ביים פאָר־טייִדיקן די יידן בעתן פּאָגראָם, געפּאַלן אַ רוס, דער סטודענט בלינאָוו. וואָלט ער געבליבן לעבן, איז וועך וויסט? אפשר וואָלטן די צאָרישע באַ־אַמטע אויך אים אָוועקגעזעצט אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק, אונטער דער אָנקלאָגע, אַז ער, דער עכטער רוס, האָט געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף

רוסן... אויף דער דעמאַראַליזירטער און פאַרפוילטער צאַרישער באַאַמטנ־שאַפט איז אַלץ געווען צו גלויבן.

נאָכן פאַגראָם האָט פון האָמעל עולה געווען אַ גאַנצע גרופּע מיטגלי־דער פון דער זעלבסטשוץ קיין ארץ־ישראל. דאָס איז געווען די ערשטע אַרגאַניזירטע גרופּע פון דער „צווייטער עליה".

מסטיסלאוול

פון די שטעט און שטעטלעך פון דער אמאליקער מאהילעווער גובער־ניע מיט אלטע יידישע ישובים, ווי מסטיסלאוול, אדער, ווי די יידן רופן עס, אמטשיסלאוו, קלימאוויטש, אשקצאוו, די אמאליקע רעזידענץ־שטאט פון דעם ליובאוויטשער רבי, לובאוויטש, א צווייטער חסידים־צענטער, ליאדי, האט די אינטערעסאנטסטע געשיכטע דורכגעמאכט מסטיסלאוול, ווו די יידי־שע קהילה עקסיסטירט שוין עטלעכע הונדערט יאר.

מסטיסלאוול בכלל איז אמאל געווען די הויפטשטאט פון א פירשטנ־טום. שפעטער, פאר די ליטווינער און די פאליאקן, איז עס געווארן די הויפטשטאט פון א „וואיעוואדסטוע". מסטיסלאוול האט דאן, ווארשיינלעך, געזען אין אירע וועגט די אנפירנדיקע פערזאנען פון דער „קרוין", דאס הייסט, פון ווארשע און פון דעם „פירשטנטום", דאס הייסט, פון ווילנע. מסתמא פלעגט די שטאט באזוכט ווערן דורך הויך־געשטעלטע שליחים פון ווארשע צי ווילנע, דורך א העטמאן, א „קאנצלער", א „מארשאלעק", אדער אנדערע אנפירנדיקע פערזאנען פון מיליטערישן צי ציווילן דינסט.

אונטער די רוסן איז מסטיסלאוול געווארן א געווינטלעך „אויעזדנע" שטעטל פון מאהילעווער גובערניע. די לאנגע השפעה פון ווילנע, צי וואר־שע האט אויפגעהערט. און אנשטאט ווארשע און ווילנע האבן מיט דעם גורל פון דער שטאט אנגעהויבן אנפירן מאסקווע און שפעטער פעטערבורג.

פאר דער רוסישער צייט איז אבער מסטיסלאוול מפורסם געווארן צווישן גאנצן רוסישן יידנטום מיט א מעשה וואס איז דארטן פארלאפן מיט 120 יאר צוריק און וואס האט בשעתה געמאכט א שווערן רושם אויך ווייט מחוץ מסטיסלאוול־אמטשיסלאוו.

אנגעהויבן האט זיך עס מיט אנטדעקן קאנטראבאנדע־סחורה אין א יידישער קראם אין מסטיסלאוול. בעתן אנטדעקן עס, איז געקומען צו א שטיקל צוזאמענשטויס צווישן די יידן און סאלדאטן. דער שיכורער אנפי־

רער פון דער מיליטעריישער אָפּטיילונג, זייענדיק, אַ פּנים, אויפגערעגט וואָס די יידן לאָזן זיך נישט שלאָגן, האָט באַלד אָנגעשריבן אַ מסירה אַז די יידן האָבן מורד געווען קעגן דער מאַכט און זענען באַפאַלן די מיליטעריש אָפּטיילונג, כדי אָפּצושלאָגן די קאָנפיסקירטע סחורה. די מסירה איז אונטערשטיצט געוואָרן דורך אַ משומד און די זאַך איז דערגאַנגען צום מאַהילעווער גובערנאַטאָר, ענגעלהאַרדט, וועלכער האָט בכלל נישט ליב געהאַט קיין יידן.

ענגעלהאַרדט האָט געמאַכט פון דער גאַנצער זאַך אַ צימעס. ער האָט באַשלאָסן אויסצונוצן די מסירה, כדי אָפּצורעכענען זיך מיט די יידן. זיינע פריינד האָט ער דערקלערט, אַז ער וועט זיך נישט באַרויקן ביז ער וועט נישט פאַרניכטן די יידן.

באַלד איז אַוועק פון ענגעלהאַרדטן אַ ראַפּאָרט צום צאַר, אויף וועלכן עס איז אָנגעקומען אַ גאַנץ שנעלע תשובה — פולשטענדיק אין גייסט פון ניקאָלאַי דעם ערשטן. די תשובה איז געווען, אַז מען זאָל די הויפּט־שולדיקע פון דעם צוזאַמענשטויס איבערגעבן דעם קריגס־געריכט און דערוייל ביז וואָס־וועט, — זאָל די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון מסטיסלאָוול באַשטראָפט ווערן מיט צושטעלן אַ רעקרוט פון יעדע צען מאַן.

וואָס פאַר אַן אייגדרוק דער דאָזיקער באַפעל האָט געמאַכט אין שטעטל, איז לייכט זיך פאָרצושטעלן. מען האָט אויסגערופן אַ תענית, געלאָפן רייסן די קברים אויפן בית־עולם, געזאָגט תהילים אאַז"וו.

די אויספאָרשונג, וואָס איז געגאַנגען אַרום דער מסירה, איז געווען אַ כאַראַקטעריסטיש בלעטל פון רעאַקציאָנערן רוסישן געריכט־וועזן פון ניקאָלאַיס צייטן. די באַשטימטע קאָמיסיע האָט לכתחילה געצילט איר גאַנצע אַרבעט צו דעם, אַז די עדות דאַרפן באַשטעטיקן דעם גאַנצן אינהאַלט פון דער מסירה. אויף דער סצענע האָבן זיך, ווי שטענדיק, באַוויזן מוסרים, משומדים און נישט־משומדים. שפּעטער האָבן זיך געיאָוועט, אַלס „עדות", אַ ריי באַאַמטע, וועלכע האָבן, פאַרשטייט זיך, געזאָגט אַלץ, וואָס דער אַנטיסעמיטישער גובערנאַטאָר האָט פון זיי געפּאָדערט. צום סוף איז ענגעלהאַרדט אַליין אַראָפּגעקומען אין שטאָט, כדי צו באַקומען, אַ פּנים, סאָלידערע און מער באַגלויבנסווערטע עדות פאַר דער באַשולדיקונג. דאָס איז

אים אָבער נישט געלונגען. פאַרקערט, עס האָבן זיך נאָך געפונען עדות, דערזונטער אויך באַאַמטע, וועלכע האָבן געלייקנט די גאַנצע געשיכטע מיט דעם אָנפאַל פון די יידן און מיט זייער „מרידה" קעגן דער מאַכט.

פון דעסט וועגן האָט מען אָבער אָנגעהויבן רודפן אַלע יידן אין שטעטל. קודם־כל האָט מען פאַראַרדנט נישט אַרויסלאָזן קיין יידן. באַלד האָט מען אַרעסטירט איבער 160 מאַן און מען איז צוגעטראָטן צו נעמען די רעקרוטן. געכאַפט האָט מען אָפילו קלייגע קינדער. גלייכצייטיק האָט די פאָליציי געפרווועט מאַכן געשעפטן אַרום דעם כאַפּן, פאָדערנדיק אויסקויף־געלט פאַר אָפלאָזן די „פאָימאַניקעס".

דער גובערנאַטאָר און די פאָליציי וואָלטן, מסתמא, געמאַכט אָ תל פון דעם גאַנצן שטעטל, וועו פאַר דעם גאַנצן ענין וואָלטן זיך נישט געגומען אָ פאָר שתדלנים.

מען האָט אָנגעהויבן אָפשלאָגן די שוועלן ביי פאַרשידענע שררות און הויך־געשטעלטע פערזאָנען, כדי צו געפינען שוץ קעגן די צעיושעטע אַנטיסעמיטן, וואָס האָבן פריי באַלעבאַטעווען אין שטעטל. סוף כל סוף האָבן די שתדלנים דערלאַנגט צו איינעם פון די נאָענטסטע מיטאַרבעטער פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, דעם אַלמעכטיקן בענקענדאָרף.

דער שעף פון זשאַנדאַרמען־קאָרפוס און דער אָנפירער פון דער אַזוי־גערופענער „דריטער אָפּטיילונג" (דעם פאָליטישן געהיים־דינסט) פון „דער אייגענער קאַנצעלאַריע פון זיין מאַיעסטעט", בענקענדאָרף, האָט בכלל געשפילט גאָר אַ טרויעריקע ראָל אין רוסלאַנד. ער האָט זיך באַטייליקט אין אונטערדריקן דעם אויפשטאַנד פון די „דעקאַבריסטן", שפּעטער האָט ער געפירט די אויספאָרשונג קעגן זיי און אָפילו אַסיסטירט ביים הינריכטן זייערע אָנפירער. בענקענדאָרף האָט ווילד באַקעמפט יעדן אויסדרוק פון פרייען געדאַנק אין לאַנד, קעגן יעדער פראָגרעסיווער אידייע, קעגן דעם מעסיקסטן אָפילו ליבעראַליזם. בענקענדאָרף האָט שפּיאָנירט און שטרענג צענזורירט די פראָגרעסיווע שרייבער און מען האָלט, אַז ער האָט מיט זיין שטענדיקן שפּיאָנירן מקצר געווען די יאָרן דעם געניאַלן רוסישן דיכטער, פושקין.

אָבער אין דעם מסטיסלאָווער בילבול האָט זיך בענקענדאַרף אַרויס־געוויזן דווקא פון אַ גוטער זייט.

ער האָט אַראָפגעשיקט אין דעם שטעטל אַן אָפיציר פון זיין זשאַנדאַר־מען־קאָרפוס, כדי אויסצופאָרשן די זאַך.

די אויספאָרשונג פון דעם דאָזיקן אָפיציר האָט, ווייזט אויס, געבראַכט איבערראַשנדיקע רעזולטאַטן. וואָרום דער גובערנאַטאָר ענגעלהאַרדט האָט באַלד באַקומען דעמיסיע. זיין פאַרטרעטער אָבער האָט געשטערט דער אַר־בעט, און די נייַ־באַשטימטע אויספאָרשונג־קאָמיסיע איז אַוועק אין די שריט פון דער ערשטער קאָמיסיע. עס איז, אַלזאָ, געקומען צו אַ סיכסוך צווישן דער אָרטיקער מאַכט און פּעטערבורג. ווידער איז אַראָפגעשיקט געוואָרן פון פּעטערבורג אַ באַאַמטער, איצט שוין פון אינערן־מיניסטעריום, וועל־כער האָט פּעסטגעשטעלט, די טרויעריקע ראָל פון דער אַדמיניסטראַטי־וער מאַכט פון דער שטאָט אין דער גאַנצער געשיכטע און איר דרוק אויף דער גאַנצער טעטיקייט פון דער קאָמיסיע. עס איז, אַלזאָ, געקומען צו אַ נייער אויספאָרשונג־קאָמיסיע, וועלכע האָט שוין געפירט איר טעטיקייט, האָבנדיק פאָר זיך אַ פאַרטיקן אורטייל פון דער אַלטער קאָמיסיע. די לעצטע האָט, אגב, דערקלערט אַלס שולדיקע אין אָנפאַל אויף דעם מיליטער 17 יידן, הגם אין מיליטער זענען שוין געווען אָפּגעגעבן 30 פּערזאָנען.

אָבער אויך קעגן דער נייער קאָמיסיע האָט מען אינטריגירט און דער ענין וואָלט וואַרשיינלעך, ווידער פאַרצויגן געוואָרן, ווען פון פּעטערבורג וואָלט נישט אָנגעקומען אַ פאַראַדענונג אויפצוקלערן דעם בילבול און פעסטשטעלן איין מאָל פאַר אַלע מאָל דעם אמת.

די נייע קאָמיסיע האָט טאַקע פעסטגעשטעלט, אַז די גאַנצע מעשה מיט דעם אָנפאַל פון יידן אויף די סאָלדאַטן איז אַ שקר, און אַז דער גע־שלעג צווישן די יידן און די זעלנער איז געווען אַרויסגערופן דורך דעם וויל־קיר פון די לעצטע. צום קריגס־גע־ריכט זענען אַלזאָ געשטעלט געוואָרן נאָר 4 יידן און בלויז 2 האָט מען פאַראורטיילט אָפּצוגעבן אין סאָלדאַטן.

דעם גרעסטן פסק האָט אָבער באַקומען די אָנטיסעמיטישע קאָמאַ־ריליע, וואָס האָט פאַרקאַכט די גאַנצע קאַשע.

דער געוועזענער גובערנאַטאָר ענגעלהאַרדט האָט באַקומען אַ שאַרפן

פֿאַרוווּרף. די שולדיקע באַאַמטע זענען איבערגעגעבן געוואָרן צום גע־ריכט. אויך די מוסרים האָבן זיך געדאַרפט שטעלן צום גע־ריכט. די פּריע־ער אַרעס־טירטע יידן, וועלכע מען האָט אָפּגעגעבן אין מיליטער, האָבן געדאַרפט באַ־פּרייט ווערן.

כדי צו פֿאַרגיטיקן, אַ פּנים, די יידן פֿאַר די עינווּיִם און באַלייִדיקונ־גען, וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט זייט דעם אָנהייב פון פֿראָצעס, איז דער דאָזיקער אורטייל פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אויף אַן אַלגעמיינער פֿאַרזאַמ־לונג פון די מסטיסלאָווער יידן, דורך אַ ספּעציעלן באַאַמטן, וואָס איז אַראָפּגעשיקט געוואָרן פון פּעטערבורג מיט דער דערלויבעניש פון ני־קאַלאַיעוִן.

מסטיסלאָוול איז, ווי באַקאַנט, די געבורט־שטאָט פון שמעון דובנאָוו. צו דער צייט, ווען דובנאָוו איז דאָרטן געבוירן געוואָרן, זענען נאָך געווען פּריש די זכרונות וועגן דעם דאָזיקן פּראָצעס. עס האָבן נאָך געלעבט פיל יידן, וואָס האָבן צו דעם פּראָצעס געהאַט אַ שייכות, — צי אַלס באַשול־דיקטע אין דער „מרידה" און דעם אָנפּאַל אויף דעם מיליטער, צי אַלס די שפּעטער באַפרייטע „פּאַימאניקעס", אָדער אַלס קרובים פון די דאָזיקע קרבנות פון דעם „מסטיסלאָווער בילבול". עס האָט נאָך דאָן אויך געלעבט דער רייכער יידישער סוחר פון מאָנאַסטירטשינע, יצחק זעליגמאַן, וועלכער האָט עס אייגנטלעך אַרגאַניזירט די גאַנצע פֿאַרטיידיקונג פון די באַשול־דיקטע און האָט געבראַכט צום מיאוסן פּסק פון דער אָנטיסעמיטישער כנופיא פון מסטיסלאָוול, בראש מיט דעם דערמאָנטן מאָהילעווער גובער־נאַטאָר.

ווער ווייס, אפשר האָבן עס די לעבעדיקע דערציילונגען וועגן דעם דאָזיקן פּראָצעס באַווויגן דעם יונגן דובנאָוו צו פֿאַראינטערעסירן זיך מיט דער יידישער געשיכטע און האָבן אָזוי אַרום געהאָט אַ חלק אין זיין קאַריע־רע אַלס יידישער היסטאָריקער.

IV

אוקראַינע

IV

ק י ע ו ו

די הויפטשטאָט פון אוקראַינע, קיעוו, איז לויט דער אָנגענומענער מיי־נונג, די עלטסטע רוסישע שטאָט און האָט דערפאַר, ווי באַקאַנט, באַקומען דעם נאָמען „מוטער פון די רוסישע שטעט". לויט דער זעלבער מיינונג, זאָל דער עצם נאָמען פון דער שטאָט שטאַמען פונעם נאָמען פון עפּעס אַ לעגענדאַרן העלד, וועלכער האָט געהייסן קי און וועלכער זאָל עס האָבן גע־לייגט אויף די ברעגן פון דניעפּער דעם יסוד פון דער שטאָט, פון וועלכער עס איז, ווי די רוסן זאָגן, „שפּעטער אַרויסגעקומען די גאַנצע רוסישע מדינה".

לויט דער זעלבער מיינונג, איז אין עכט־רוסישן קיעוו געשטאַנען דאָס וויגעלע פון דער רוסישער מלוכה. די קיעווער גרויס־פירשטן האָבן אויך אַראָפּגעווארפן דעם יאָך פון די כוזרים און אַזוי אַרום באַפרייט די רו־סישע ערד פון אַ פרעמדער מאַכט און געמאַכט די רוסישע שבטים זעלב־שטענדיק. אין קיעוו האָבן די רוסן אָנגענומען די קריסטלעכע רעליגיע. — אָלע וויכטיקע געשעענישן פון דער עלטסטער רוסישער געשיכטע האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין דער דאָזיקער ערשטער רוסישער שטאָט און זענען פאַרבונדן מיט אָט־דער „מוטער פון די רוסישע שטעט".

פאַראַן אָבער אַ צווייטע מיינונג וועגן קיעוו, וועלכע האַלט נישט די דאָזיקע שטאָט פאַר אַ שאָפונג פון די רוסן און לייקנט די כלומרשט עכטע, רוסישע אָפשטאַמונג פון דער שטאָט. די אָנהענגער פון אָט־דער מיינונג ווייזן אָן, אַז קיעוו האָט עקסיסטירט נאָך לאַנג פאַר דעם, ווי די רוסן זענען אַהין געקומען, אַז די כלומרשטע „מוטער פון די רוסישע שטעט" איז גע־וען אַ כוזרישע שטאָט, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען סאַמבאַט און איז ערשט שפּעטער דעראָבערט געוואָרן דורך די רוסן.

דעם נאָמען סאַמבאַט האָט דער ערשטער באַנוצט דער ביזאַנטיניסער קייזער און שרייבער, קאָנסאַנטין פאָרפיראָגענעטאָ, וועלכער האָט איבער־

געלאָזן די ערשטע באַשרייבונג פון די רוסישע שבטים, וואָס האָבן געוווינט אויף די דרום־ברעגן פון דניעפּער און פלעגן פון דאָרטן קומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, צי אַלס פרידלעכע סוחרים, צי — און דאָס נאָך אפּטער — אַלס רויבער און אָנפאַלער.

די ביזאַנטינער, וועלכע האָבן אונטערהאַלטן באַציונגען מיט די דרומדיקע רוסישע שבטים דורך די אַלטע גריכישע קאָלאָניעס אין קרים, האָבן די ערשטע אין אירופּע אָנגעבונדן א נאָענטן קאָנטאַקט מיט דעם שפּעטערדיקן רוסלאַנד און האָבן איבערגעלאָזן אַממערסטן באַשרייבונגען וועגן די אור־עלטערן פון די איצטיקע רוסן און וועגן זייער מדינה. דער דערמאָנטער ביזאַנטינישער קייזער, באַשרייבנדיק די רוסן, וואָס האָבן געווינט בייַם דניעפּער, דערציילט, אַז שוויימענדיק מיט דעם דאָזיקן טייך צום שוואַרצן ים קיין קאָנסטאַנטינאָפּל, פלעגן זיך די סלאַווישע סוחרים אפּשטעלן אין דער שטאָט סאַמבאַט, וועלכע איז געלעגן ווו די איצטיקע קיִעוו. פון די שריפטן פונעם דאָזיקן קייזער איז אָבער נישט קלאָר צי דער נאָמען סאַמבאַט (אָדער סאַמבאַטאָס) באַציט זיך צו דער שטאָט, אָדער אויך צו דעם גאַנצן טייך דניעפּער. עס קען גריילעך זיין, אַז סיי די שטאָט, סיי דער טייך האָבן בייַ די ביזאַנטינער געטראָגן דעם זעלביקן נאָמען. — בפרט, אַז דניעפּער הייסט אין די אַלטע רוסישע לידער „סאַפאַט־טייך“ (סאַפאַט־טייך).

אַרום דעם דאָזיקן אומפאַרשטענדלעכן נאָמען סאַמבאַט איז בכלל געגאַנגען זייט יאָרן א לאַנגע דיסקוסיע אין דער רוסישער היסטאָריישער וויסנשאַפט. אָבער אויך בייַ יִידישע היסטאָריקערס האָט דער דאָזיקער מיסטעריעזער נאָמען פון סאַמבאַט א דיסקוסיע. די ענלעכקייט פון סאַמבאַט צום נאָמען פון דעם לעגענדאַרישן טייך סמבטיון האָט, א שטייגער, באַווויגן דעם באַקאַנטן יִידישן היסטאָריקער אין פּוילן, ד״ר י. שיפּער, אַרויסצורוקן דעם געדאַנק, אַז דער טייך דניעפּער איז עס דער יִידישער סמבטיון, — בפרט אַז דער דניעפּער אין זיין דרום־טייל איז באַוווינט געווען דורך די רויט־האָריקע כוזרים, אַז זייַנע וואַסערן זענען אַזוי שטורמיש בייַ די באַרימטע „פּאָראָגן“, אַז די רייזנדיקע אין אַלטערטום האָט געקענט אויסדוכטן, אַז דער טייך קאָכט און זידט, אַז ער וואַרפט פון זיך שוועבל אאַז״וו.

אויך לויטן יִידישן היסטאָרישן פֿאָרשער פון רוסלאַנד, ה. באַראַן, האָבן די כוזרישע, אַדער קיִעווער יִידן אָנגעהויבן דעם טייך מיטן נאָמען סמבטיון, צוליב זיין שטורמישן שטראָם בייַ די שוועלן.

סאָמבאַט איז אָבער אַ טיורקישער וואָרט און באַטייט אַ הויכע פּעס־טונג. היות די כוזרים זענען געווען אַ טיורקישער שבט, לייגט זיך גראָדע אויפן שכל, אַז פון זיי שטאַמט עס דער נאָמען סאָמבאַט און אַז זיי האָבן עס בכלל געגרינדעט די שטאָט קיִעוו, אַלס פּעסטונג קעגן די סלאַווישע שבטים, מיט וועלכע די כוזרים האָבן געקעמפּט. איבעריקנס איז אויך דער שפּע־טערדיקער נאָמען קיִעוו פון טיורקישער אָפּשטאַמונג און באַטייט „אַ ברעג־ישוב". אַ טייל פון קיִעוו האָט אויך געהייסן קאָזאַרי. נישט ווייט פון קיִעוו געפּינט זיך דאָס שטעטל קאָראָסטען, וואָס האָט אַמאָל געהייסן איסקאָראָס־טען און איז געווען די הויפּטשטאָט פונעם דרעווליאַנער שבט, וועלכער האָט באַווינט די גאַנצע געגנט, וואָס איז איצט באַקאַנט אונטערן נאָמען די „פּריפּעטער בלאָטעס".

אינעם געראַנגל צווישן די דרעווליאַנער און די פּאָליאַנער אַרום דעם ווער עס זאָל פֿאַראייניקן אַרום זיך די צעטיילטע און צעריסענע צווישן זיך סלאַווישע שבטים, האָבן געזיגט די פּאָליאַנער, און איסקאָראָסטען האָט גע־דאַרפט אָפּטרעטן דעם פּלאַץ פאַרן פיל שטאַרקערן און רייכערן קיִעוו, וואָס איז, ווי באַקאַנט, געווארן די עיר־הבירה פון דער ערשטער רוסישער מדינה.

די ערשטע רוסישע כראָניק, וואָס דערציילט געניט וועגן דעם, ברענגט אויך דעם פאַקט, אַז ביי קאָראָסטען איז געפאַלן דער קיִעווער פירשט אי־גאָר און אַז צוליב דעם האָט זיך אָן דער הויפּטשטאָט פון די דרעווליאַנער נוקם געווען איגאָרס פרוי אָלגאַ, וועלכע האָט אַוועקגעלאָזן קאָראָסטען מיטן פייער.

ווער זענען אָבער געווען די דאָזיקע ערשטע קיִעווער פירשטן? ווער איז עס געווען דער געפאַלענער ביי קאָראָסטען איגאָר? צי איז ער טאַקע, ווי די נאָרמאַניסטן ווילן, געווען אַ סקאַנדינאַווישער פירשט, מיטן עכטן, נאָרמאַנישן נאָמען יינגוואר, וואָס די רוסישע כראָניקעס האָבן, אַזוי צו זאָגן, אָפּגעשמדט אויף רוסיש און פאַרדרייט אויפן רוסיש־קלינגענדיקן אי־

גאָר — אָדער ער איז, — ווי די אַנטינאַרמאַניסטן ווילן, — געווען עפּעס אַ טיורקיש־כוזרישער פירשט מיטן נישט ווייניק עכטן, טיורקישן נאָמען „אינעק־ער", וואָס באַטייט אַ יונגער האָר?

און ווער איז געווען איגאָרס קריגעריש אַלמנה, די דערמאָנטע אָלגאַ? צי ווידער, ווי די נאָרמאַניסטן ווילן, אַ סקאַנדינאַווערין מיטן עכטן נאָרמאַנישן נאָמען „העלגאַ", אָדער פאַרקערט, אַ טיורקיש־כוזרישע פרוי מיטן געווײַנטלעכן טיורקישן פרויען־נאָמען „עלגע" — פונקט ווי דער נאָמען פון דער פרוי פון באָרימטן הונגן־פירער אטילאַ, איז געווען „עלקע"?

אָט־די דאָזיקע פראַגע איז, ווי באַקאַנט, נישט דערליידיקט געוואָרן אין דער רוסישער היסטאָריאָגראַפיע. די נאָרמאַניסטישע שיטה וועלכע פאָר־בינדט די אַנטשטייונג פון דער רוסישער מלוכה מיט דער דראַבערישער טעטיקייט פון די נאָרמאַנען, וואָס זענען געקומען קיין רוסלאַנד פון סקאַנדינאַוויען, וועלכע לעצטנס דורך פיל אָפּגעפרעגט און ווערט גאָר שטאַרק באַקעמפט דורך די אַזוי־גערופענע „אַנטינאָרמאַניסטן", וואָס שרייבן־צו דעם גרעסטן אינפלוס אויף דער אַנטשטייונג פון דער קיעווער רוסלאַנד די פאָרשיידענע טיורקישע שבטים פון דרום־רוסלאַנד און אין דער ערשטער ריי — די כוזרים, וואָס האָבן געשאַפן אויף דער טעריטאָריע פון רוסלאַנד די ערשטע און שטאַרקסטע מלוכה־פאָרמאַציע.

וואָלטן די אַנטי־נאָרמאַניסטן געקענט באַווייזן פאַזיטיוו די ריכטיקייט פון זייער טיורקיש־כוזרישן שטאַנדפונקט, פונקט ווי זיי זענען שטאַרק אין זייער אָפּפרעגן און קריטיקירן דעם שטאַנדפונקט פון די נאָרמאַניסטן, — דאַן וואָלטן זיי דורך דעם פאַקט פון דער גרויסער כוזרישער השפּעה אויף דער אַנטשטייונג און אַנטוויקלונג פון דער קיעווער רוסלאַנד, געקענט אויך דערווייזן דעם יידישן אינפלוס דאָרטן, וואָס האָט כידוע, אָנגענומען די יידישע ריליגיע.

***

וועלכן האָבן זיך יידן באַוויזן אין דער דאָזיקער, לכתחילה כוזרישער שטאָט?

קיִעוו־סאַמבאַט איז געלעגן נישט ווייט פון קרימער האַלב־אינדזל מיט זיינע אַלטע גריכישע קאָלאָניעס פּאנטיקאפּעאָ (קערטש), פּעאָדאָסיאַ, כער־סאָנעס (ביי סעווּאָסטאָפּאָל) א״אַנד׳, ווו יידישע ישובים האָבן עקסיסטירט לאַנג פֿאַר דער קריסטוס־ערַא. די יידישע באַפֿעלקערונג פון פּאַנטיקאפּעאָ, וועלכע האָט ביי די כוזרים געהייסן סאַמקאַרטש, איז, אַ פּנים, אין די כוזרישע צייטן געווען זייער באַטייטנדיק, ווָאַרום ביי די אַראַבער האָט די שטאָט געהייסן „סאמקארטש אל יאהוד״ (דער יידישער סאמקארטש).

מ׳קען, אַלזאָ, אַנעמען אַז יידן פון קרים זענען נאָך אין די כוזרישע צייטן געגאַנגען קיין סאַמבאַט־קיִעוו. נאָכן חורבן פון דער כוזרישער מלוכה, ווען אויך קרים איז אַרײַנגעפֿאַלן צו די רוסישע פּירשטן, זענען פיל יידן פון סאמקארטש און אַנדערע שטעט פון קרים פֿאַרשלעפּט געווָארן קיין קיִעוו.

מ׳נעמט אָבער אויך אָן, אַז יידן זענען געקומען קיין קיִעוו אויך פון מערב, פון פּשעמישל און אַנדערע שטעט אין גאַליציע. ביים אָנהייב פון דער רוסישער מלוכה, ווען זי איז געווען בלויז דאָס „קיִעווער רוסלאַנד״, און מאָסקווע, ווי בכלל דאָס גאַנצע „מאָסקווער רוסלאַנד״ זענען נישט געווען בנמצא, האָט אויך דער מזרח־טייל פון גאַליציע געהערט צו דער דעמאָל־טיקער, דרומדיקער, „קיִעווער רוס״. פון אָט־דער צייט פון די כסדרדיקע קאַמפן צווישן די פֿאַרשיידענע פּירשטן פון „קיִעווער רוסלאַנד״ איבער גא־ליציע, איז באַקאַנט אַ פּאַקט, ווען צוויי רוסישע גרויס־פּירשטן האָבן גע־ברַאַכט קיין קיִעוו פיל יידן פון פּשעמישל און ווָארשיינלעך אויך פון איי־ניקע שכנותדיקע, גאַליצישע שטעט.

מיט די דאָזיקע יידן האָבן עס, אַ פּנים, אונטערהאַלטן באַציִונגען די יידישע סוחרים פון מערב־אירַאָפּע, וועלכע פלעגן האָנדלען מיט דער קיִע־ווער רוסלאַנד און דורך איר אויך מיט די געביטן ביי דער וואָלגאַ. די „הולכי רוסיה״ פון פּראָג, מאַינץ, רעגענסבורג און אַנדערע ווייטע שטעט פון מערב האָבן, שיקנדיק אין 11טן און 12טן יאָרהונדערט זייערע האַנדלס־קאָראַוואַנען אין דער ווייטער און אומבאַקאַנטער קיִעווער רוסלאַנד, גע־ווּוסט, אַ פּנים, אַז אין דער הויפּטשטאָט פון דער דאָזיקער אומבאַקאַנטער מדינה וועלן זיי געפינען נאָענטע, לויט דער אָפּשטאַמונג און רעליגיע, עלע־

מענטן. און אפשר האָט דאָס טאַקע געגעבן די „ראבאניטען", ווי עס האָבן דאָן געהייסן די יידישע סוחרים פון מערב־אייראָפּע, מוט און זיכערקייט אונטערצונעמען די לאַנגע האַנדלס־נסיעות קיין רוסלאַנד און אַנצוקניפּן מיט איר האַנדלס־באַדינגונגען.

אויב די דאָזיקע מיינונג איז אַ ריכטיקע, דאַן הייסט דאָס, אַז די יידן האָבן געווינט אין קיעוו נאָך פאַר די רוסן. אַלנפאַלס „נעסטאָרס כראָניק", דער עלטסטער דאָקומענט פון דער רוסישער געשיכטע, גיט אָן, אַז די כוזרישע יידן זענען געקומען קיין קיעוו אין יאָר 986, כדי צו באַקענען דעם דעמאָלטיקן רוסישן גרויספירשט וולאָדימיר מיט דער יידישער אמונה. זייער מיסיע איז, כידוע, נישט געלונגען און וולאָדימיר האָט, נאָכן אויסהערן פאַרשטייער פון פאַרשיידענע רעליגיעס, אויסגעקליבן פאַר זיך און פאַר זיין מדינה די ביזאַנטינישע קירכע. אָבער יידן זענען שוין פאַרבליבן אין קיעוו אויך אונטער דער רוסישער הערשאַפט און דער יידישער ישוב אין קיעוו, וועלכער ציילט עפעס מער צי ווייניקער פון טויזנט יאָר, דאַרף געערבנט ווערן אַלס דער עלטסטער יידישער ישוב אין רוסלאַנד.

פאַר די גאַנצע צוועלף צי עלף יאָרהונדערטער פון איר עקסיסטענץ, האָט קיעוו דורכגעמאַכט אַ פאַרשיידנאַרטיקע און שטורמישע געשיכטע. ליגנדיק ביים דניעפּער, וואָס איז אין די אוראַלטע רוסישע צייטן געווען די פאַרבינדונגס־אַרטעריע צווישן דער צפונדיקער „נאַווגאָראָדער רוסלאַנד" און קאָנסטאַנטינאָפּאָל, — האָט קיעוו געשפּילט די גרעסטע ראָלע אינעם האַנדל צווישן צפון־רוסלאַנד, וואָס איז באַהערשט געווען דורך די נאָרמאַנען, און דער ביזאַנטינישער אימפעריע. די רוסישע שבטים, וואָס האָבן דאַן פאַרנומען דעם אויבערשטן טייל פון דניעפּער, האָבן כסדר געדרענגט צום רייכן דרום און אַזוי אַרום איז קיעוו דעראָבערט געווארן דורך די „וואַריאַגישע" (נאָרמאַנישע) פירשטן, וועלכע האָבן דאַן אָנגעפירט מיט די רוסן.

ווען דער רוסישער פירשט סוויאַטאָסלאַוו האָט צעקלאַפּט אין 966 די כוזרים, זענען די יידן אַנטלאָפן קיין קרים. שפּעטער האָבן זיי זיך אָבער צוריקגעקערט קיין קיעוו, וועלכער איז דאַן געווען דער וויכטיקסטער און רייכסטער האַנדלס־צענטער אויפן מזרח. פאַרנעמענדיק זיך מיט האַנדל און מלאכה, האָבן די יידן אָנגעטראָפן אויפן ווידערשטאַנד פון די דאָרטיקע

סלאַווישע קאָנקורענטן, וועלכע האָבן נאָך מיט העכער אַכט הונדערט יאָר צוריק געפרוווט אָנצוענדן לגבי די יידן דעם שפּעטער אַזוי פאָפולער געוואָרענעם מיטל פון פּאָגראָם. דעם גרויספירשט וולאַדימיר מאָנאָמאַך איז אָבער געלונגען צו צעטרייבן די פּאָגראָם־לייט. צווי יידן האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אינעם הויף פון אַ צווייטן גרויספירשט, אַנדרעי באָגוֹלובסקי. איינער פון זיי האָט אַפילו פאַרנומען אַ הויכן אַמט אינעם הויף פון דאָזיקן פירשט.

אין 1240 איז קיִעוו דעראָבערט געוואָרן דורך די טאָטערן. מיט 150 יאָר שפּעטער איז זי אַריינגעפאַלן צו די ליטווינער. די באַטייטונג פון דער שטאָט אַלס וויכטיקער האַנדלס־פונקט צווישן מערב און מזרח פון איראָפּע, איז דאָן אינגאַנצן געפאַלן און קיִעוו האָט פאַרלוירן איר פריִערדיקן רום.

יידן האָבן זיך וויידער באַוויזן אין קיִעוו נאָכדעם, ווי ליטע האָט זיך פאַראייניקט מיט פוילן. דאָן, אין זעכצנטן יאָרהונדערט, האָבן קיין קיִעוו איינגעוואַנדערט פוילישע יידן, — בעת דער אַלטער ישוב אין קיִעוו איז באַשטאַנען פון יידן, וואָס זענען געקומען פון דער ביזאַנטישער אימפּעריע, פון קרים, — קאָווקאַז און אַפילו פון פערסיע. דער דאָזיקער פאַקט איז וויכטיק צוליב דעם, וויל ער באַווייזט, אַז דאָס אַזוי גערופענע מזרח־איראָפּעישע יידנטום, דאָס הייסט די יידן פון רוסלאַנד, פוילן און ליטע, זענען אַ געמיש פון יידן, וואָס זענען געקומען אַהין אויף צווייערליי וועגן. איין וועג איז פון מערב־איראָפּע, פון דייטשלאַנד, האָלאַנד, טשעכיע, און דער צווייטער וועג איז געווען פון דרום און פון מזרח, פון דער ביזאַנטישער אימפּעריע און אַנדערע לענדער, וואָס ליגן בייַ די ברעגן פון שוואַרצן ים.

***

אויך דער נייער יידישער ישוב אין קיִעוו האָט אָנגעטראָפן אויפן שטאַרקסטן וויידערשטאַנד פון דאָרטיקן סלאַווישן בירגערטום, וועלכע האָבן אַזוי לאַנג געגראָבן אונטער די יידן, אַז דער ליטווישער פירשט אַלעקסאַנדער יאָגעלאָ האָט זיי אין 1495 אַרויסגעטריבן פון דער שטאָט. שעצנדיק אָבער די יידן אַלס גוטע און געניטע בעלי־מלאכה, ווי אויך אַלס סוחרים מיט גרויסע פאַרבינדונגען וואָס האָבן לייכט געקאָנט אויסזוכן נייע אָפּזאַץ־

מערק פאַר די סחורות פון קיִעוו און פון גאַנץ אוקראַיִנע, האָבן די פוילישע מלכים ווידער אינגעלאַדן די ייִדן צו קומען קיין קיִעוו, כדי צו באַלעבן דעם האַנדל און די מלאכה פון דער דאָזיקער, אַמאָל אַזוי רייכער און רומ־פולער שטאָט.

דער טרויעריק באַרימטער כמעלניצקי האָט אינעם זבאראַווער אָפמאַך מיטן פוילישן קעניג, יאַן קאַזימיר, ווידער דורכגעפירט אַ פונקט, אַז ייִדן טאָרן נישט ווויינען סיי אין קיִעוו, סיי הינטער קיִעוו, און דער אַזוי־גערופענער לינק־ברעגיקער אוקראַיִנע. די זעלבע זאַך האָבן די קאָזאַקן אַרויס־באַקומען שפּעטער ביים רוסישן צאַר אַלעקסעי מיכאַיִלאָוויטש, ווען קיִעוו און די גאַנצע געגנט הינטערן דניעפּער, זענען אַריבער צו רוסלאַנד.

יענע צייטן, די צייטן פון דער „כמעלניטשינע", זענען, ווי באַקאַנט, איינע פון די פינצטערסטע בלעטער אין דער ייִדישער געשיכטע. די אַמאָליקע רוסישע געשיכטע־שרייבער, וואָס זענען געווען זייער פיל דורכגעדרונגען מיט נאַציאָנאַליסטישע און מיט שאָווויניסטישע געפילן, שילדערן געווייַנטלעך די „כמעלניטשינע", אַלס אַ שיינע און רייַנע נאַציאָנאַלע באַוועגונג פון די אוקראַיִנער קאָזאַקן, וועלכע האָבן געמאַכט אַן אויפשטאַנד קעגן זייערע אונטערדריקער, די פוילישע „פּאַנעס", כדי זיך שפּעטער אָנשליסן אַן רוסלאַנד. פאַראייַנווען האָבן די קאָזאַקן פאָגראָמירט אויך די ייִדן, וועלכע זענען געווען אַרענדאַרן בייַ דער פוילישער „שליאַכטע", געהאַלטן שענקן, פאַרשיכורט, נעבעך, די אָרעמע אוקראַיִנישע פויערים, אויסנאַרן־דיק דערביי זייער האָב און גוטס, אָפילו די שליסלען פון זייערע קלויס־טערס, אאַז"וו.

די שאָווויניסטישע היסטאָריקערס האָבן זיך געמאַכט נישט זען, אַז די ייִדן זענען געווען באַזיצלאָז, מער ווי אוקראַיִנער, אַז צו ערד־אַרבעט האָט מען זיי נישט צוגעלאָזן און אַז די פאָליאַקן האָבן זיי פשוט אָנגעווארפן זייערע פרנסות.

די נייַעסטע היסטאָרישע פאָרשונגען וואָרפן אָבער אַן אַנדער ליכט אויף כמעלניצקין און דער גאַנצער חברה, וואָס האָט אָנגעפירט מיטן אוקראַיִנער אויפשטאַנד פון 1648. לויט פוילישע היסטאָריקערס, איז כמעלניצקי אָפילו נישט געווען קיין אוקראַיִנער. ער האָט געשטאַמט פון דער פוילי־

שער אַרעמער „שליאַכטע" (אַדל־קלאַס) פון אַזאַ עכט־פּוילישער געגנט, ווי מאַזאָוויע.

זייענדיק אַ מענטש מיט גרויסע אַמביציעס, האָט כמעליניצקי אין פּוילן אַבער גאָר נישט געקאָנט דערגרייכן און איז אַוועק קיין אוקראַינע, ווו ער האָט פֿאַראייניקט אַרום זיך די רייכערע, אַזוי־גערופענע „רעיעסטער־קאָזאַקן", וועלכע זענען געווען אין מיליטעריש דינסט ביי דער פּוילישער רעגירונג, אָפּהיטנדיק די מזרח־גרענעצן פון דער גרויסער פּוילישער מלוכה און באַקומענדיק פֿאַר דעם אַ באַטייטנדיקן געהאַלט און אַ רייע פּריווילעגיעס. די „רעיעסטער־קאָזאַקן" האָבן זיך געוואָלט אויסגלייכן אין זייער לאַגע מיט דער פּוילישער „שליאַכטע" און האָבן געוואָלט האָבן די זעלבע רעכט און פּריווילעגיעס, וואָס זיי.

אויך כמעליניצקי איז נישט אויסן געווען די טובֿה פון אוקראַינישן אַרעמען פּויערטום. ער האָט נאָר געוואָלט ווערן דער הערשער איבער אוקראַינע און האָט געטרוימט וועגן באַקומען פֿאַר זיך און זיינע קינדער די קרוין פון דער זעלבשטענדיקער אוקראַינער מלוכה. מיט דער דערקלערט זיך עס, וואָס ער האָט גלייכצייטיק פֿאַרהאַנדלט וועגן אַ בונד סיי מיט רוסלאַנד, סיי מיט פּוילן און אַפּילו מיטן טערקישן סולטאַן. דאָס הייסט, זאָל די קריסטלעכע אוקראַינע אַרייגפאַלן צו דער „טריפּהנער", מוסולמענישער טערקיי, אַבי ער, כמעליניצקי און זיינע קינדער, זאָלן בלייבן די דינאַסטישע הערשער פון אוקראַינע. בעתן אָנשלוס פון אוקראַינע צו רוסלאַנד, האָט כמעליניצקי, נעבעך, געווייגט, ווייל ער האָט זיך געדאַרפט געזעגענען מיט זיינע גרויסע, ערגייציקע פּלענער.

אַ פּיל שטאַרקערע און ממשותדיקערע קריטיק האָבן אָבער אויסגעאיבט קעגן כמעליניצקין די סאָוועטיש־אוקראַינישע פֿאָרשער. אמת, אויך זיי באַטראַכטן די געשעענישן אין אוקראַינע בימי כמעליניצקי אַלס אויפּשטאַנד פונעם אוקראַינישן פּויערטום קעגן די פּוילישע פּריצים. זיי שטרייכן אָבער אונטער, אַז דאָס איז געווען קודם־כל אַ סאָציאַלער אויפּשטאַנד. די פּויערים האָבן געפּאָדערט פֿאַר זיך ערד און באַפרייונג פון דער „פֿאַנשטשיזנע" (לייב־אייגנטום). כמעליניצקי און די איבעריקע אוקראַינישע אַריסטאָקראַטיע פון די „רעיעסטער־קאָזאַקן" האָבן פֿאַרכאַפּט די אַנפירונג

מיטן דאָזיקע פּויערישן אויפשטאַנד, כדי איינצושפּאַנען אים אין זייער וואָגן און כדי צוצונעמען אַלע רעכט, פּריווילעגיעס און די גאַנצע ערד פון די פּוילישע מאַגנאַטן פאַר זיך.

לויטן דערמאָנטן „זבאראוער אָפּמאַך" מיט פּוילן, זענען טאַקע אַלע פּעאָדאַלע רעכט פון די פּוילישע פּריצים אין אוקראַינע אַריבער צו דער קאָזאַקן־„סטאַרשינע" (קאָזאַקישן אַדל־שיכט), אויך די ערד איז אַריבער נאָר צו זיי (דאָס פּויערטום האָט גאָרנישט באַקומען). אין די דערפער איז צוריק איינגעפּירט געווארן די „פּאַנשטשיזנע", אאַז"ו.

נישט אומזיסט האָט דער סאָוועטישער היסטאָריקער פּאָקראָווסקי גע־קרוינט דעריבער כמעלניצקין אַלס „פּאַררעטער און פּאַרביסענעם שונא פונעם אויפגעשטאַנענעם פּויערטום".

ווען נאָכן אָפּמאַך מיט די פּאָליאַקן אין בערעסטעטשקע, האָבן זיך די אוקראַינער פּויערים אַרומגעזען ווי זייער „פּירער" כמעלניצקי, האָט זיי פּאַראַטן, לאָזנדיק זיי אָן ערד און אָן פּרייהייט, און באַקומענדיק ביידע זאַכן פאַר דער ניי־אַנטשטאַנענער אוקראַינישער „שליאַכטע", — זענען די פּויע־רים אויפגעשטאַנען קעגן כמעלניצקין און זיין גאַנצער כנופיא. דער „רע־טער", דער „גואל ומושיע" פון אוקראַינישן פּאָלק, האָט זיך אָבער אכזריות־דיק (לויט זיין שטענדיקן שטייגער) אָפּגערעכנט מיט די רעוואָלטירנדיקע פּויערים, הייסנדיק פערטלען די געפּאַנגענע, אַרויפזעצן זיי אויפן „קאָל" (אָ קורצער האָלץ־שטאַם מיט אַ שפּיץ). דער אוקראַינישער „באַטקא" האָט דאָן געהאַנדלט לגבי זיינע אייגענע, איינשטאַמיקע, אומגליקלעכע אונטער־טאַנער, מיט דער זעלבער סאַדיסטישער רציחה, רשעות און אכזריות, ווי ער האָט פריער געהאַנדלט לגבי די פרעמד־שטאַמיקע פּאָליאַקן און יידן.

די סאָוועטישע היסטאָריקערס ווייזן אויך אָן אויף דער פאַלשקייט און כיטרעקייט פון אוקראַינישן „העטמאַן". די אונטערהאַנדלונגען וועגן אונטער־געבן זיך צו רוסלאַנד האָט כמעלניצקי געפירט גאַנצע דריי יאָר, אָפשלעפּ־דיק זיי, כדי אַרויסצובאַקומען וואָס מער רעכט און ערד — חלילה, נישט פאַרן אוקראַינישן פּויערטום — נאָר פאַר זיך און פאַר דער אויפגעקומענער קאָזאַקישער שליאַכטע. פאַרן שליסן דעם פּערעיאַסלאַווער אָפּמאַך מיט רוס־

לאַנד, האָט כמעלניצקי, שטרעבנדיק צו ווערן זעלבסטהערשער פון אוקראַי־
נע, געפֿרוווט זיך אונטערגעבן אונטערן פּראָטעקטאָראַט פון טערקיי.

אין 1659 זענען כמעלניצקיס יורשים און פּריינד אַריבערגעגאַנגען
אויף דער זייט פון דער כלומרשט פֿאַרהאַסטער פוילן און געשלאָסן מיט
איר אַן אָפּמאַך אין האדיאטש.

די נאַציאָנאַליסטישע אוקראַיניש היסטאָריקערס האָבן נישט ליב צו
דערמאָנען וועגן אָט־דער „האַדיאַטשער אוניע". זיי שעמען זיך געווויס מיט
איר. ס׳טייטש, אַזוי פיל יאָרן האָבן די אוקראַינער געקעמפט קעגן פוילן,
כמיעלניצקי האָט געשריבן און געליאַרעמט, אַז ער וויל באַפרייען אוקראַינע
פונעם פוילישן יאָך, ער האָט געשאָטן פּעך און שוועבל אויף די „פּאַנעס"
אויף דער „שליאַכטע", וואָס פֿאַרקנעכטעט אוקראַינער, ער האָט פֿאַרגאָסן
טייכן בלוט פֿאַר דער באַפרייונג, און צום סוף זענען געקומען זיינע נאָענט־
סטע מיטאַרבעטער און אינטימסטע פריינד און בראש מיטן נייעם העטמאַן
וויהאָווסקי, האָבן זיי צוריק אָנגענשלאָסן די פּראָוואָסלאַווענע, פֿאַרקנעכטעטע
פּויעריש אוקראַינע צו דער קאַטוילישער, אונטערדריקערישער און „שליאַ־
כעטסקער" פוילן.

זאָלאָטאַרענקאָ, איינער פון די וואָס האָט געחתמעט דעם האַדיאטשער
אָפּמאַך, איז געווען כמיעלניצקיס אַ שוואָגער און האָט, אין יאָר 1648, צו־
זאַמען מיט כמיעלניצקיס יורש, וויהאָווסקי, געשווארן, ביים קלאַנג פון די
קלויסטער־גלעקער און יובעלנדיקע געשרייען פון המון, אייביקע טרייהייט
צו רוסלאַנד און האַס צו פוילן.

אָבער דאָס האָט נישט געשאדט אים, וויהאָווסקין און אַלע איבער־קע
פיפיקע, דורכגעטריבענע און פאַלשע אוקראַינישע פירער פון כמיעלניצקיס
חדר אַריבערוואַרפן זיך שפּעטער אויף דער זייט פון פוילן.

זיי האָבן געהאָט ביי וועמען זיך צו לערנען, די דאָזיקע טרייע תלמי־
דים פון „כמיעלן". האָט דאָך זייער לערער און פירער אַרויסגעוויזן געגוג
מאַקיאַוועליזם אין זיין אויסערלעכער און אינערלעכער פּאָליטיק, האָט ער
דאָך אָפילו שוין נאָכן אָנשלוס אוקראַינע צו רוסלאַנד, געפירט אונטער־
האַנדלונגען מיט שכנותדיקע מלוכות, — דער עיקר, מיט שוועדן, — וועגן
איבערגעבן אוקראַינע צו זיי, פֿאַרן פרייז פון פֿאַרזיכערן אין אוקראַינע די
הערשאַפט פון דער כמיעלניצקי־דינאַסטיע.

אויך כמעלניצקיס זון, יורי, וואָס האָט געזאָלט ווערן זיין יורש אויפן אַמט פון העטמאַן איז געגאַנגען אין פאַטערס דרכים. ער האָט אַפילו געפרווט איבערגעבן אוקראַינע צו דער „בוסורמאַנישער" טערקיי — אַבי נאָר ווערן הערשער פון אוקראַינע און קענען זי באַגליקן מיט אַ יורש־עצר פון כמיעלניצקיס אָפשטאַם.

זאָלאָטאַרענקאָ האָט סוף כל סוף געענדיקט שלעכט. ער איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך אַ צווייטן אוקראַינישן העטמאַן, דורך בריוכאָוועצקין, וועלכער האָט זיין העטמאַן־טיטול געהאַט צו פאַרדאַנקען דעם פאַקט, וואָס ער איז געווען אַ משרת ביי כמיעלניצקין.

אָבער אויך בריוכאָוועצקי האָט געענדיקט נישט בעסער. ער איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך אַ דריטן אוקראַינישן העטמאַן, דורך דאַראָשענקאָן, וועלכער האָט אין די שטענדיקע „ספיקות", צו וועמען צו געהערן, צו רוסלאַנד, צי צו פוילן, — באַשלאָסן סוף־כל־סוף, אַז אַמבעסטן איז אַנשליסן אוקראַינע צו — טערקיי און ווערן העטמאַן ביי איר „בוסורמאַנישן" סולטאַן...

דער טורקאָפילישער העטמאַן, דאַראָשענקאָ האָט פאַרענדיקט זיין לעבן אין פאַרשיקונג ביי די רוסן. דער פריער־דערמאָנטער פאָלאָנאָפילישער העטמאַן וויהאָווסקי, איז הינגעריכטעט געוואָרן דורך די פאָליאַקן. דער צוויי־טער העטמאַנישער טורקאָפיל, דער שוין־דערמאָנטער זון פון כמיעלניצקי, יורי, וועלכער האָט אַפילו „זוכה" געווען געקרוינט צו ווערן אַלס העטמאַן דורך די טערקן, — איז שפעטער הינגעריכטעט געוואָרן דורך זיי, פאַר אַ מאָרד, וואָס ער האָט אויסגעפירט, ווי אייניקע האַלטן, אויבער יידן.

קיין איינער, אַלזאָ, פון דער דאָזיקער כאַפטע פון כמיעלניצקיס נאָכפאָלגער און תלמידים, האָט נישט פאַרענדיקט זיין לעבן אויף אַ נאַטירלעכן אופן. יעדערנס לעבענס־וועג איז געווען אויסגעפלאַסטערט מיט שקר, פאַלשקייט, פאַרראַט און באַטרוג און פראָסט פשוט, — מיט געוויינטלעכן מאָרד. און אויף יעדן פון זיי איז מקוים געוואָרן דער על דאטפת אטפוך...

***

קיעוו און גאַנץ אוקראַינע האָבן פיל דורכגעמאַכט נאָכן קריג. די

שטאַט קיִעוו איז זייט סוף 1917 ביזן פרילינג פון 1920, דאָס הייסט פֿאַר צוויי און אַ האַלב יאָר, גאַנצע צוועלף מאָל אַריבער פון איין מאַכט צו דער צווייטער. עס האָבן דאָרטן געהערשט: די „אוקראַיִנישע צענטראַלע ראַדע", בּעטליורא, די דייטשן, ראַטן־מאַכט, דעניקין, די פּאָליאַקן.

דער פּוילישער מאַרש אויף קיִעוו איז געווען אַן אָפּקלאַנג פון די אַלטע קאַמפּן צווישן פּוילן און רוסלאַנד איבער אוקראַיִנע. דער „שעף פון דער פּוילישער מלוכה", פּילסודסקי, האָט געטרוימט וועגן אויפשטעלן אַ גרויסע פּעדעראַטיווע פּוילישע מדינה, וואָס זאָל אַרייננעמען אין זיך אויך אוקראַיִנע, ווייסרוסלאַנד און ליטע, — אַזוי ווי ס׳איז געווען אַמאָל אין דער צייט פון דער יאַגעלאָנען־דינאַסטיע אין פּוילן, וועז זי האָט זיך געצויגן „פון ים צום ים" און פֿאַרנומען אַ גרויסן שטח, פון באַלטישן ביזן שוואַרצן ים. דער פֿלאַן פון פּילסודסקין איז, ווי באַקאַנט, נישט געלונגען. די פּוילישע אַרמיי איז אַרויסגעשטויסן געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי פון אוקראַיִנע און פון ווייסרוסלאַנד. אגב, האָט דער גאַנצער פלאַן פון אַ פעדעראַטיוון פּוילן נישט געפונען קיין גרויסע אונטערשטיצונג ביי די פֿאָליאַקן גופא. די ענטפֿעקס, וואָס זענען געווען פֿאַרביסענע קעגנער פון פּילסודסקין, האָבן גאָר געוואָלט פּשוט אַסימילירן די ווייסרוסן און די אוקראַיִנער און וואָלטן קיינמאָל נישט מסכים געווען צו געבן זיי אויטאָנאָמע רעכט, ווער רעדט נאָך טעריטאָריעלע אויטאָנאָמיע.

דאָן האָט זיך צו די פֿאָליאַקן צוגעשאַרט דער טרויער־באַרימטער בּעטליורא, וועלכער האָט מיט זייער הילף געוואָלט ווערן אַ באַלעבאָס איבער אוקראַיִנע. נאָכמאַכנדיק פּילסודסקין, האָט זיך בּעטליורא געקרוינט אַלס „שעף פון דער אוקראַיִנער מלוכה". בּעטליוראַן איז אָבער זיין פלאַן נישט געלונגען. זיין גאַנצע „ארמיי" מיט אַלע אירע „פּאָלקן" און „קורען" ניען" פון „סיטשעוויקעס" איז באַשטאַנען פון באַנדעס רויבער און אַוואַנטוריסטן, וועלכע האָבן זיך געלאָזט ווילגיין איבער יידישע קעפּ, כדי ווידער אויפצולעבן די שרעקלעכע צייטן פון דער „היידאַמאַקשינע". בּעטליוראַ און זיין גאַנצע כנופיא האָט טאָקע געהאָט דעם זעלבן מיאוסן סוף וואָס די „האַידאַמאַקשינע".

צום סוף פון ערשטן וועלט־קריג האָבן זיך מיט אוקראַיִנע פֿאַראינטע־

רעסירט די דייטשן. צו רוסלאַנד און פוילן, די דאָזיקע צוויי היסטאָרישע פֿאַרטנערס, וועלכע האָבן אייניקע מאָל אין דער געשיכטע געפֿירט בלוטיקע קאַמפֿן איבער אוקראַינע, איז זייט יענעם קריג צוגעקומען נאָך אַ פֿרעטענדענט אויף אוקראַינע — דייטשלאַנד. נאָכן בריסקער „שלום" פון 1918, האָבן די דייטשן געפֿרווט מאַכן פון אוקראַינע אַ זעלבשטענדיקע מלוכה, וועלכע זאָל, פֿאַרשטייט זיך, זיין זייער וואַסאַל און האָבן צו דעם צוועק אַרייַנגעזעצט דאָרטן דעם „העטמאַן" סקאָראָפּאַדסקי, אגב, אַ געווע־זענער רוסישער געניראַל פון ניקאָלאַי דעם צווייטנס סוויטע. סקאָראָפּאַדסקי האָט זיך אָבער שפּעטער געמוזט אָפּטראָגן פון קיִעוו.

בעת די אַלע קאַמפֿן און פֿערטורבאַציעס, וואָס קיִעוו האָט דורכגע־מאַכט נאָכן 1טן וועלט־קריג, האָט די ייִדישע באַפֿעלקערונג געליטן גאַנץ שטאַרק. די ייִדן איז אויסגעקומען צו ליידן כמעט פון אַלע פֿרעטענדענטן אויף מאַכט אין דער אוקראַינישער הויפּטשטאָט, אָבער דער עיקר — פון די „ווייסע געניראַלן" און פון די אוקראַינער גופא.

דער ייִדישער ישוב אין קיִעוו האָט בכלל דורכגעמאַכט אַ גרויסע אַנט־וויקלונג צום סוף פון פֿאַריקן יאָרהונדערט. געשען איז עס, אַ דאַנק דעם שטאַרקן ווירטשאַפֿטלעכן אויפשוווּנג, וואָס רוסלאַנד האָט דורכגעמאַכט אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט. דער תּבואה־עקספּאָרט, די אינדוסטריאַליזירונג און בכלל דער שטאַרקער ווירטשאַפֿטלעכער פֿאַר־שריט פון רוסלאַנד, — ספּעציעל אין די ערשטע אַנדערטהאַלבן צענדליק יאָר פון לויפּנדיקן יאָרהונדערט פֿאַרן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, — האָבן פֿאַרשטאַרקט דעם ייִדישן עלעמענט אין דער הויפּטשטאָט פון אוקראַינע. ייִדישע אונטערנעמער, ווי די פֿאַליאַקאָווס, די זאַיצעווס, די בראָדסקיס, גאָרענשטיינס א״אַנד׳ האָבן געגרינדעט אין קיִעוו אַ ריי גרויסע אונטערנעמונגען. די צוקער־אינדוסטריע און אייניקע אַנדערע וויכטיקע אינדוסטריעס פון אוקראַינע זענען געגרינדעט אָדער פֿאַרשטאַרקט געוואָרן אין זייער אַנטוויקלונג דורך ייִדישע אונטערנעמער. די ייִדישע באַפֿעל־קערונג פון קיִעוו האָט, אַזוי אַרום, טרעפֿן די צאָרישע באַגרענעצוּגען, דערגרייכט שוין צום סוף פון פֿאַריקן יאָרהונדערט ביז 50 טויזנט נפשות. צוזאַמען מיט דעם איז אויך געקומען צום גרויסן קולטורעלן אויפ־

שוווּנג פון יידישן קיעוו, וואָס האָט זיך שפּעטער אויסגעדריקט אין שטאַרקן פּאַרטיייִשן לעבן, אין דער אנטשטייונג פון אַ יידישער טאָג־פּרעסע, פּאַר־לאַמענט, דער „קולטור־ליגע", אאַז"וו. אין יאָר 1918 בעת דער קורצער עק־סיסטענץ פון דער „אוקראַינער ראַדע" איז אין קיעוו אויך געווען אַ יידי־שער מיניסטעריום, דאָן איז דאָרטן אויך פֿאַרגעקומען אַן אַלגעמיינער יידי־שער צוזאַמענפֿאָר, וואָס האָט אויך אויסגעוויילט אַ יידישן נאַציאָנאַלן ראַט. די וויִטערדיקע שטורמישע געשעענישן פון בירגער־קריג האָבן אָבער צו דעם אַלעמען געמאַכט אַ סוף.

אויך אונטער דער סאָוועטישער מאַכט, האָט די טעטיקייט פֿאַר יידי־שער קולטור — יידישע שולן, יידישע וויסנשאַפֿט, פּרעסע, ביכער־אַרויס־לאָז, טעאַטער וכדו', כידוע, נישט געהאַט קיין צו לאַנגע תקומה און איז אין יאָר 1949 ענדגילטיק ליקווידירט געוואָרן.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה און באַזונדערס בעת דעם בירגער־קריג און די פֿאָגראָמען, איז די יידישע באַפֿעלקערונג אין קיעוו גאָר שטאַרק געוואַקסן, אויפן חשבון פון די אַרומיקע שטעטלעך, ווו דאָס לעבן איז נישט געווען זיכער. אויב, אַ שטייגער, אין 1920 איז די צאָל יידן אין קיעוו גע־שטיגן ביז 140 טויזנט און האָט אָנגעטראָפֿן העכער אַ פּערטל פון דער גאַנ־צער באַפֿעלקערונג פון דער הויפּטשטאָט פון אוקראַינע, איז עס געווען קודם־כל, צוליב די אַנטלאָפּענע יידן. אויך דער חורבן פון די יידישע פּרנסות אונטערן סאָוועטן־רעזשים, האָט געטריבן די יידן פון די קליינע שטעטלעך צו זוכן נייע עקסיסטענץ־מעגלעכקייטן אין די גרויסע שטעט, ווי קיעוו, כאַרקאָוו א"אַנד'.

פֿאַרן צווייטן וועלט־קריג האָט קיעוו געציילט ביז 175 טויזנט יידן. ווער וויִסט אָבער, וויפל פון זיי איז געלונגען צו ראַטעווען זיך פון דער נאַצישער אָקופּאַציע, וועלכע האָט שוין אין די ערשטע טעג אירע אומגעבראַכט פיל צענדליקער טויזנטער יידן אין „באַבי יאַר".

כמיעלניצקי און כמיעל

עס איז פאַרן קריג געווען פאַר יידן אַ גרויסע פרייד, צו לייענען דעם באַקאַנטן אַרטיקל פון דער „גרויסער סאָוועטישער ענציקלאָפּעדיע" איבער כמיעלניצקין. די ליטעראַטור איבער דעם אָנפירער פון דעם קאָזאַקן־אויפֿשטאַנד אין 17טן יאָרהונדערט און צורך היהודים איז גאָנץ רייך. געשריבן וועגן אים האָבן יידן און פּאָליאַקן, אוקראַינער און רוסן. ביי יעדן פון די שרייבער האָט כמיעלניצקי זיין באַשטימטן פּלאַץ און כאַראַקטעריסטיק. די ערשטע מאַכן, כידוע, פון כמיעלן כפּרא דארעא; ביי די רוסן און די אוקראַינער, ווידער, איז ער, אָן אידעאַלער העלד, קעמפּער קעגן פרעמדן יאָך און אונטערדריקונג, אָ נאַציאָנאַלער באַפרייער, אויסלייזער אאַז"וו. דער אַרטיקל אין דער סאָוועטישער ענציקלאָפּעדיע האָט אָבער אָנגעשלאָגן נייע טענער. באָגדאַן כמיעלניצקי איז דאָרטן באַוויזן געוואָרן אין אַ נייעם ליכט. די רייכע ליטעראַטור איבערן קאָזאַקן־פירער, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין איר איבערוועגנדיקסטן טייל, אין שוואַרץ אָדער ווייס, האָט מיטן דערמאָנטן אַרטיקל פּלוצים אויסגעבריטערט אירע ענגע, צוויי־פּאַרביקע, שוואַרץ־ווייסע ראָמען און איז אַרויסגעפירט געוואָרן אויף נייע, ברייטע שליאַכן.

עס דאַרף קודם־כל אָנגעוויזן ווערן, אַז פּאָקראָווסקי, דער מחבר פון־נעם אַרטיקל שרייבט זיין אָפּהאַנדלונג פון כמיעלן, פון אוקראַינישן (און אויך רוסישן) שטאַנדפונקט. ער פּאַלט אָבער נישט אַריין אינעם געווײַנט־לעכן קאָזיאָנעם און שמן־זיתדיקן טאָן פון די רוסישע און אוקראַינישע היסטאָריקערס. פּאַרקערט, באַלד אין אָנפאָנג דערקלערט ער כמיעלניצקין פאַר אַ „פּאַרעטער און פאַרביסענעם שונא פונעם אויפֿשטענדיקן אוקראַינישן פּויערטום". אינעם זעלבן טאָן ווערט געהאַלטן דער גאָנצער אַרטיקל. „כמיעלניצקי, איז געווען פאַרשטייער פון אויבערשטן שיכט פון דער אוקראַינישער פעאָדאַל־קאָזאַקישער אַריסטאָקראַטיע, וועלכע האָט געשטרעבט אויסצוגלייכן זיך אין די רעכט מיט די פעאָדאַלן פון פוילן —

דער פּוילישער שליאַכטע". כמיעלניצקי האָט פיל מאָל געפֿרוווט צונויפֿ־רעדן זיך מיט די פּוילישע פּעאָדאַלן, וואָס עס פלעגט אָפּילו ברענגען צום פֿאַרבינדן זיך מיט זיי. לויטן אָפּמאַך אין זבאַראָוו, איז דער קאָזאַקן־אַריס־טאָקראַטיע פֿאַרזיכערט געווואָרן אַלע פּעאָדאַלע רעכט און אין די גיטער פון דער שליאַכטע און מאַגנאַטן איז צוריק אויפֿגעשטעלט געווואָרן פֿאַנש־טשיזנע. נאָך חרפּהדיקער און שווערער פֿאַרן פּויערטום איז געווען דער בעלאָצערקווער אָפּמאַך. כמיעלניצקי האָט זיך אכזריותדיק אָפּגערעכנט מיטן פּויערים־אויפֿשטאַנד, וואָס איז געגאַנגען וויייטער פון זיינע פֿלענער. כדי צו ברעכן די קראָפֿן פון אויפֿשטאַנד, האָט ער זיך נישט איינמאָל באַנוצט מיט פּראָוואָקאַציע־מיטלען; בעת דער שלאַכט ביי בערעסטעטשקאָ האָט ער אָפּילו פֿאַרלייטערט די פֿאָליאַקן זייער זיג. צענדליקער טויזנטער פּויערים זענען דאָן אומגעקומען, די כוחות פון דער פּויערישער רעווא־לוציע זענען איינגעבראָכן געווואָרן און די קאָזאַקישע אַריסטאָקראַטיע האָט געקאָנט שליסן דעם בעלאָצערקווער שלום, וואָס איז געווען נוצלעך פֿאַר די פּעאָדאַלן. נאָך מער פֿאַררעטעריש איז געווען כמיעלניצקיס טאַקטיק לגבי די פֿאָלקס־אויפֿשטאַנדן פון נעטשאַי, באָהון און אַנד'. כמיעלניצקי האָט דאָן פֿראָסט און פשוט געהאָלפן די פֿאָליאַקן צו דערשטיקן די פֿאָלקס־מרידה, געווען אָפּילו פֿאַקטן פון אינספּירירן אויפֿשטאַנדן, כדי זיי שפּע־טער צו צעקלאַפֿן.

אין זעלבן טאָן וועלט שפּעטער געשילדערט די טעטיקייט פון כמיעל־ניצקין, שוין אָלס העטמאַן פון דער כלומרשט זעלבשטענדיקער אוקראַינע. מיר לייענען ווידער וועגן "אכזריותדיקער אָפּרעכענונג" מיט די פּויערים. "צענדליקער שטעט און דערפֿער זענען ענדגילטיק געווואָרן צעשטערט און פֿאַרברענט; צענדליקער טויזנטער פּויערים און קאָזאַקן, וואָס האָבן גע־קעמפט קעגן די פּוילישע און אוקראַינישע פּעאָדאַלן, זענען געפֿערטלט געווואָרן, אַוועקגעזעצט געווואָרן אויפֿן "קאָל" און געפֿיניקט געווואָרן אויף אַנדערע אופנים". דער שרייבער גיט אויך צו, אַז אין זיין מיליטערישער טעטיקייט, האָט זיך כמיעל אַרויסגעוויזן, אָלס כיטרער אַרמיי־פירער און אָלס "דיפּלאָמאַט פון זיין קלאַס": ער האָט געקענט אויסנוצן די סתירות, סיי אין זיין אייגענעם לאַגער, סיי צווישן די שכנותדיקע מלוכות. ער איז

אויך מודה, אַז דער באַרימטער פּעריעסלאַווער אָפּמאַך, לויט וועלכן אוּ־קראַינע האָט זיך פאַראייניקט מיט רוסלאַנד, האָט מיט זיך באַצייכנט „דעם בונד פון אוקראַינער פעאָדאַלן מיט רוסישע און האָט אייגנטלעך אויסגע־פורעמט יורידיש דעם אָנהייב פון דער קאָלאָניאַלער הערשאַפט פון רוס־לאַנד איבער אוקראַינע". „כמיעלניצקי אַליין", פאַרענדיקט דער סאָוועטי־שער היסטאָריקער זיין אַרטיקל, „האָט געשטרעבט צו ווערן אַ זעלבסט־הערשנדיקער קעניג פון אוקראַינע, שטיצנדיק זיך אויפן קלאַס פון די אוקראַינישע פעאָדאַלן, וועלכער איז צו יענער צייט שטאַרק אויסגעוואַקסן".

דער אויפמערקזאַמער לייענער קאָן באַמערקן, אַז זיין גאַנצע „דעבאַ־קינג" (אַנטבלויזונג) אַרבעט לגבי כמיעלניצקין, האָט דער סאָוועטישער שרייבער דורכגעפירט פון געווייגטלעכן, היסטאָריש־מאַטעריאַליסטישן שטאַנדפונקט, וועלכער האָט בשעתו געהערשט אין דער סאָוועטישער היס־טאָריאָגראַפיע.

די תקופה פון די קאָזאַקן־אויפשטאַנדן פון מיט 300 יאָר צוריק, וועלכע האָט איבערגעלאָזן אַזאַ שרעקלעכן אָנדענק אין דער געשיכטע פון פּוילישן יידנטום, איז געווען גאָר אין איר סאַציאַלער צעטיילונג. געווען דאָן אוקראַינישע פויערים פון איין זייט און פּאַרמעגלעכע קאָזאַקן, אָדער די קאָזאַקישע שליאַכטע, פון דער צווייטער זייט. דעם אויפשטאַנד קעגן די פּאָליאַקן האָבן עס געמאַכט די ערשטע, זיי האָבן געוואָלט באַפרייען זיך פון פאַנשטשיזנע ביי די פּריצים, דערצו נאָך פרעמדע פּוילישע אוּ־טערדריקער, אָקופאַנטן און פאַרכאַפער. די קאָזאַקישע שליאַכטע וואָס האָט געהאַט אירע, אייגענע קלאַסן חשבונות מיט דער פּוילישער שליאַכטע און האָט געוואָלט זיך אויסגלייכן מיט דער לעצטער אין אירע רעכט אין סאַ־ציאַלע און מיליטערישע פּריווילעגיעס, האָט זיך אַרויפגעכאַפט אויפן קאַרק פון דער סאַציאַל און נאַציאָנאַל אומצופרידענער פויערישער מאַסע, כדי אין פייער פון אויפשטאַנד אָפּקאָכן איר אייגענעם געקעכץ און פאַרשקלאַפן שפּעטער אונטער זיך, אונטער דער מאַכט פון אוקראַינער פעאָדאַלן, די מאַסן, וואָס זענען געווען פאַרשקלאַפט אונטער פּוילישע מאַגנאַטן און פעאָ־דאַלן. דער סאָוועטישער היסטאָריקער שרייבט טאַקע: „כמיעלניצקין איז געלונגען, שטיצנדיק זיך אויף די פויערישע אויפשטאַנדן, אַוועקפירן און

באַהויפּטן דעם קאַמף, קעגן דער פּוילישער שליאַכטע, דורך צוציען צום דאָזיקן קאַמף די מערהייט פון דער קאָזאַקישער שליאַכטע, דערונטער אויך די קאָזאַקן פון דער זאַפּאָראָגער (נישט־פּוילישער) סיטש"...

דער סאָוועטישער שרייבער איז אָבער אין דער הינזיכט נישט באַגאַנגען קיין טעות. זיין פּרווו פון מאַכן אַ סאָציאַלן אויפשניט פון אוקראַיִנישן פּויערטום, כדי צו אַנטפּלעקן די סאָציאַלע פֿאָיצע פון כמיעלניצקין, אַלס פירער פון דער רייכער קאָזאַקישער שליאַכטע און אונטערדריקער פון אָרעמען און פֿאַרשקלאַפּטן פּויערטום, איז נישט קיין פּראָדוקט פון „ווישפּול טהינקינג". פֿאַרקערט, דווקא אין דעם געביט איז די סאָוועטישע ענציקלאָפּעדיע נישט אָריגינעל. דער פֿאַקט פון אַ קאָזאַקישער שליאַכטע אין אוקראַינע, די אַזוי־גערופענע „רעיעסטראָווע" קאָזאַקן, ווועלכע זענען געווען אויפן דינסט פון דער צענטראַלער פּוילישער מאַכט אין ווארשע און האָבן געגאָסן פון ספּעציעלע „קעניגלעכע" רעכט און אויך פון אַן אַנטשפּרעכנדיקער, שטענדיקער באַלוינונג מיט געלט און אויך מיט ערד־מאָיאַנטקעס, איז לאַנג אונטערגעשטראָכן געווארן, פֿאַרשטייט זיך נישט לגמרי, דורך די פּוילישע היסטאָריקערס. די פּוילישע היסטאָרישע וויסנשאַפֿט האָט שוין אויך לאַנג באַטאָנט דעם צווייטן פֿאַקט, אויף וועלכע די סאָוועטישע, היסטאָריש־מאַטעריאַליסטישע באַטראַכטונג שטיצט זיך, — נעמלעך די רייבונגען און סתירות צווישן דער „רעיעסטראָווער" קאָזאַקן־שליאַכטע און דער שליאַכטע און מאַגנאַטן פון פּוילישער אָפּשטאַמונג. עס איז אויך באַקאַנט דער פֿאַקט, אַז די צענטראַלע מאַכט אין ווארשע האָט כסדר געוואָלט אויסנוצן די דאָזיקע סתירות פֿאַר אירע אייגענע אינטערעסן. די לייטזע־ליקייט וואָס די פּוילישע קעניגן האָבן אַרויסגעוויזן לגבי דער קאָזאַקישער שליאַכטע איז דיקטירט געווארן נישט בלויז דורכן פֿאַקט, וואָס די „רעיעסטראָווע" קאָזאַקן האָבן געשיצט אוקראַינע קעגן די טאַטאַרן, טערקן, צי אָפּילו אויך, ווי ס׳איז געשען נישט אין מאָל, קעגן דער אייגענער, פּראַוואָסלאָווענער מאָסקווע, — נאָר און אפשר נישט אין אַ קלענערער מאָס, דורך דעם, וואָס די קעניגלעכע מאַכט האָט באַטראַכט די רעגיסטרירטע ביי איר קאָזאַקישע שליאַכטע, אַלס אָביעקטיוון פֿאַרבינדעטן אין קאַמף קעגן די מעכטיקע, פּוילישע מאַגנאַטן, די „האַלבע קעניגן", די ווישנעוויעצקיס, פֿאַ־

טאַצקיס, ראַדזשיוויליס, וואָס האָבן געהאַט באמת אומבאַגרענעצטע „פריי־
הייטן" און כמעט סוווערענע מאַכט אין אוקראַינע (און אויך ליטע) און זע־
נען געווען אַ שטענדיקע געפאַר פאַר דער „קרוין", מיט וועלכער זיי האָבן
זיך אָפט געקאָנט פאַרגלייכן סיי מיט זייער גוואַלטיקן רייכטום און אומגע־
הייערע גיטער, אַזוי אויך מיט זייערע אייגענע ארמייען, וואָס זענען געווען
אונטער דער אַבסאָלוטער און סוווערענער מאַכט פון די מעכטיקע פעא־
דאַלע הערשער.

עס איז באַקאַנט די מיינונג אין דער פוילישער היסטאָריאָגראַפיע, אַז
כמיעלניצקיס גאַנצער אויפשטאַנד אויף דער אוקראַינע איז, אויב נישט
אינספירירט געווארן דורכן קעניג, איז אָבער דורך אים באַטראַכט געווארן
גאָר גינסטיק און אַז וולאַדיסלאָוו דער 4טער זאָל האָבן געזאָגט כמיעלניצקין
און זיינע פריינד, וואָס זענען געקומען קיין ווארשע קלאָגן זיך אויף די
מאַגנאַטן, אַז זיי זענען נישט קיין שיפע־קינדערלעך און אַלס שליאַכטע,
דאַרפן זיי פאַרטיידיקן זייערע רעכט און פאַזיציעס מיט געווער. צי דאָס איז
געווען טאַקע אַזוי, צי נישט, — קאָן קיינער נישט זאָגן, אָבער די „קרוין"
אין ווארשע האָט געווינטשט די האַלבע קעניגלעך אין אוקראַינע דאָס
זעלבע, וואָס די רעיעסטראָווע קאָזאַקן און אַז זי וואָלט גערן באַנוצט זיך
מיט די סתירות צווישן ביידע און נאָך מער מיט אַן אויפשטאַנד פון די קא־
זאַקן, וואָס זאָל אָפשוואַכן די אומבאַגרענצטע מאַכט און די כמעט קעניג־
לעכע פאַזיציעס פון אירע אייביקע קעגנער, — לייגט זיך גראַדע אויפן
שכל. די גאַנצע פוילישע געשיכטע איז דאָך פול מיטן דאָזיקן קאַמף פון
דער קעניגלעכער מאַכט און פונקט, ווי אירע קעגנער, פלעגט זי זיך נישט
אָפזאָגן פון קיין שום מיטלען אינעם דאָזיקן קאַמף. דער געשפענסט פון אָט
דעם היסטאָרישן קאַמף האָט געווארפן זיין שאָטן אָפילו אויף דער געשיכטע
פון מאַדערנעם פוילן. ווען פילסודסקי, וועלכער, איז אין זיינע טאַטאַלי־
טאַרישע תשוקות ארויסגעגאַנגען פונעם דאָזיקן וויכטיקסטן אפשר מאַמענט
אין דער פוילישער געשיכטע, האָט די אַמאָליקע „קעניגלעך" פאַרגליכן
צו די... מאַדערנע פאָליטישע פאַרטייען און האָט באמת אויף עפעס אַ מא־
ניאַקישן אופן געשטעמפלט זייער באַרעכטיקטן קאַמף פאַר קאָנטראָל אי־
בער דער רעגירונג און פרעזידענט, אַלס אַן אָפקלאַנג פונעם אַמאָליקן קאַמף

פון די מאַגנאַטן קעגן דער „קרוין", וואָרענענדיק אויף אַ דעמאַגאָגישן אופן אַז די זעלבשטענדיקייט פון פוילן קאָן איינגעהאַלטן ווערן דורך אַ שטאַרקער צענטראַלער מאַכט אין דער פֿאָרעם פון אַ טאָטאַליטאַרער מאָנאַפֿאַרטייִישער רעגירונג.

וואָס עס איז יאָ ניי אין דער סאָוועטישער כאַראַקטעריסטיק פון כמיעל־ניצקין, איז זיין פינצטערע ראָל, אַלס אונטערדריקער פון די אוקראַיִנישע פּויערים־מאַסן. דאָ, אויף דעם געביט איז באמת אַנטדעקט און אַנטפּלעקט געוואָרן אַ וויכטיקער אַספּעקט אין דער טעטיקייט און אין דער גאַנצער פֿערזענלעכקייט פונעם „אוקראַיִנישן פרייהייטס־קעמפּער", וועלכער די גע־ווינטלעכע, „קאָזיאָנע" היסטאָריקערס האָבן, וויזיט אויס, געזוכט צו פאָר־דעקן. אַלס פאַרעטער און אַפילו פֿראָוווואָקאַטאָר, האָבן כמיעלניצקין גע־שטעמפּלט אויך פוילישע היסטאָריקערס. פאַר איניקע פון זיי איז דאָך כמיעל־ניצקי בכלל געווען צוויי מאָל פאַרעטער, וויל ער האָט נישט בלויז בוגד געווען אין דער מאַכט, וועלכע ער האָט יאָרן־לאַנג געדינט און וועלכער ער האָט פיל מאָל געשווּוירן טרייהייט און איבערגעגעבנקייט, נאָר אויך, וויל ער, דער זון פון אַ באַקאַנטן פוילישן שליאַכטשיץ פון דער עכט־פוי־לישער מאַזאָוויע (ווי זיי באַהויפּטן), דער תלמיד פון יעזויטישע און מי־ליטעריש פוילישע שולן, האָט, גייענדיק מיט די קאָזאַקן, פאַרראַטן אויך זיין שטאַם, זיין פאָלק, זיין מדינה און זיין רעליגיע. די רוסישע היסטאָ־ריאָגראַפיע טרעט אָבער, כידוע, קאָטעגאָריש אַרויס קעגן דער באַהויפּ־טונג וועגן דער פוילישער אָפּשטאַמונג פון כמיעלניצקין, טענהנדיק, אַז ער האָט געשטאַמט פון פאָדאָליע און האָט אויך זיין נאָמען באַקומען פונעם דאָרטיקן שטעטל כמעלניק (אָבער דאָס קאָן אָפּגעווענדעט ווערן דורכן פאַקט, וואָס אויך פוילן האָט אַ כמיעלניק, אין געגנט פון לובלין, און כמיעלניצקי, צי זיין פאָטער, האָבן געקענט מיט פונקט אַזוי פיל גרונט נעמען זייער נאָ־מען פון פוילישן כמיעלניק).

לאָמיר אָבער לאָזן די קאָזיאָנע היסטאָריקערס, ביי וועלכע דיכטונג, דיקטירט דורך נאַציאָנאַליסטישע און שאָוויניסטישע געפילן, פאַרשטעלט געווויינטלעך אָפט דעם אמת. דער „באַפרייער פון אוקראַיִנע" איז געווען פון פוילישער אָפּשטאַמונג, — טאָ וואָס איז פון דעם? — קאָנען זאָגן זיינע חסי־

דים. עס איז אָבער געווען אַן אייִדעלע, פרייהייט און אמת־זוכנדיקע נאַטור, און האָט נישט געקאָנט צוזען דעם יאָך און אונטערדריקונג פון די אוקראַי־נישע מאַסן — „וווּ עס ווערט געקעמפט, פֿאַר פרייהייט, — דאָרט איז מיין פֿאָטערלאַנד".

די סאָוועטישע כאַראַקטעריסטיק צעשטערט אָבער אויך די דאָזיקע לעגענדע. דער שרייבער פון די שורות קאָן זיך נישט אָפּזאָגן פונעם באמת גרויסן פֿאַרגניגן צו ציטירן נאָך אַמאָל די אויבן־געבראַכטע ווערטער פון דער סאָוועטישער ענציקלאָפּעדיע: „פֿאַרעטער און פֿאַרביסענער שונא פונעם... אוקראַיִנישן פּויערטום", „...געגעבן דירעקטע הילף די פּוילישע חיילות, וואָס האָבן דערשטיקט די פֿאָלקס־אויפֿשטאַנדן; עס זענען באַקאַנט אָפּענע פֿאַלן פון אינספּירירן דורך אים אויפֿשטאַנדן, כדי צו צעשמעטערן זיי", „...האָט זיך נישט איין מאָל באַנוצט מיט ריין פּראָוואָקאַטאָרישע מע־טאָדן, מיטן ציל צו איינברענגן די קראַפט פון פּויערים־אויפֿשטאַנד", „אכ־זריותדיק זיך אָפּגערעכנט מיט די פּויערישע אויפֿשטאַנד אין אוקראַיִנע". „...צענדליקער שטעט און דערפער זענען צעשטערט און פֿאַרברענט גע־וואָרן, צענדליקער טויזנטער פויערים און קאָזאַקן... זענען געפֿערטלט גע־וואָרן, געזעצט געוואָרן אויף אַ „קאָל" (שטאַנג) און געפֿיניקט געוואָרן אויף אַנדערע אופנים", — קלינגען דאָך גאָר נאָענט און באַקאַנט פֿאַרן ייִדישן אויער. לייענענדיק זיי, ווילט זיך דאָך זאָגן: „סע טו קאָם שע נו". ס׳קלינגט דאָך ווי אַ קאָפּיטל פון נתן האַנאָווערס „יון מצולה". און יון־מצולהדיק איז די באַשרייבונג, הגם דער מחבר פונעם אַרטיקל, פונקט ווי איבעריקנס אויך פיל נישט־מאַרקסיסטישע היסטאָריקערס, סיי פון שוואַרץ־שרייבנדיקן און נאָך מער פון וויס־שרייבנדיקן לאָגער, פֿאַרשווייגן לגמרי די קאָזאַקישע שחיטות אויף די ייִדן און מאַכן זיך נישט וויסנדיק פון אַ נעמיראָוו, אַ טולטשין, אַן אומאַן און פיל צענדליקער אַנדערע שטעט און שטעטלעך, ווו אויך ייִדן זענען געפֿיניקט געוואָרן נישט מיט וויניקער און, זיכער, נאָך מיט מער אכזריות, ווי די אייגענע אוקראַיִנער. דאָס אַרויסהייבן אָבער אין כמיעלניצקין די שטריכן פון רשעות און אכזריות, פֿאַרעטערישקייט און פּראָוואָקאַציע אַפילו אין אַן אַרטיקל אָן די ייִדן, איז אַן און פאַר זיך אַ וויכטיקער פאַקט. צום ערשטן מאָל, דאַכט זיך אין דער רוסישער היס־

טאַריאַגראַפיע, דערנענטערט זיך דאָס געשטאַלט פון כמיעלניצקין צו דער געשטאַלט פון אונדזער כמיעל, וועמענס פינצטערער נאָמען איז שטענדיק באַגלייט געוואָרן מיטן פיל־זאָגנדיקן „ימח שמו וזכרו"!

עס איז געווען אַ שטאַרקע טרייסט אין אָט דעם פאַקט, וואָס דער סאָוועטישער, אָן יידן געשילדערטער, כמיעלניצקי איז ממש פונקט, ווי צוויי טראָפן וואַסער, ענלעך צו „אונדזער" כמיעל, וועמענס אימהדיקע געשטאַלט איז געשאַפן געוואָרן אויפן סמך פון די שרעקלעכע, אָבער בלויז יידישע דערפאַרונגען און זכרונות. און אפשר איז אין אָט דעם, וואָס כמיעלניצקיס פערזענלעכקייט איז אַרויסגעקומען די זעלבע, ווען זי איז געשילדערט געוואָרן פון צוויי, לחלוטין אומפאַרבינדעטע שטאַנדפונקטן, אויך געווען די גאַראַנטיע, אַז אָט די כמעט געמיינזאַמע שילדערונג איז טאַקע נאָענט צום אמת, און אַז כמיעל — דער אכזר, רשע, פאַרראָטער און פּראָוואָקאַטאָר, דער מאַן, וואָס האָט געשטראָבט צו זיינע אייגענע צילן, צו ווערן זעלבסט־הערשער איבער אוקראַינע — אַנטשפּרעכט טאַקע דער היסטאָרישער ווירקלעכקייט, מערער, ווי די פיל אַנדערע שילדערונגען, וווּ דיכטונג איז פיל מער פאָר וואָרהייט און וווּ נאַציאָנאַליסטישע כוונות „ווהישפּול טהיג־קינג" אָדער שפּעטערדיקע, לאחר המעשהדיקע באַטראַכטונגען האָבן ביודעים (צי בלא יודעים) באַדעקט די געשטאַלט פון כמיעלן, ווי די פּאָ־ליאַקן זאָגן, מיט „בראָנדז", — געמאַכט פון איר אַ היסטאָרישע פיגור, אַ מאָנומענט, אַ זכר און אויך מוסטער לדורות.

איז אָבער אין צייט פון קריג געקומען דער באַקאַנטער סאָוועטישער קער לגבי כמיעלניצקין און האָט צעשטערט די סאָוועטישע באַגרינדונג און פאַרפעסטיקונג פאַר דער יידישער שילדערונג פון כמיעלן. דער „דע־באַנקטער", דער אַנטבלויזטער אין זיין גאַנצער מיאוסער און אָפּשטויס־דיקער נאַקעטקייט כמיעלניצקי, איז צוריקגעקערט געוואָרן צום גאָר אַלטן שטאַנד, וואָס ער האָט נאָך געהאַט בימי אַילאָוואיסקי. די אומגעוואָרפענע כטאָטוע איז צוריק באַדעקט געוואָרן מיטן פריערדיקן, קאַזיאָנעם, היס־טאָרישן בראָנדז און איז צוריקגעשטעלט געוואָרן אויף איר אַלטן פּיע־דעסטאַל. עס קען זיין, אַז אין דעם האָט געשפּילט אַ ראָליע די נייע, נעגא־טיווע שטעלונג פון דער סאָוועטישער געשיכטע־וויסנשאַפט צום „פּרי־

מיטיוון", „רויען" אַלטן היסטאָריש־מאַטעריאַליסטישן צוגאַנג צו געשיכט־לעכע פראַצעסן און פערזענלעכקייטן, ביי וועלכע די סאָוועטישע היסטא־ריאָגראַפיע האָט זיך געהאַלטן זייט פאָקראָווסקין. און אויב מ'רעווידירט די אַלטע שטעלונג לגבי אַ גראָזני, אַלעקסאַנדער נעווסקי און אַנדערע גרויס־רוסישע נאַציאָנאַלע פיגורן, אויב זיי האָבן אויפגעהערט צו זיין, ווי בימי פאָקראָווסקי און זיינע פילע נאָכפאָלגער, פאָרשטייער פון פעאָדאַלע, פרי־צישע שיכטן, פאַרשקלאַפער פון פויערטום, — אויב די אַלע העלדן פאַר־לירן איצט זייער „שוואַרצן", „דעבאָנקטן" סאָציאַלן פנים, ווערן אויס שדים און באָקומען נייע, סתם מענטשלעכע און אויך פאָזיטיווע שטריכן, — טאָ פאַרוואָס זאָל מען דאָס זעלבע נישט טאָן בנוגע אַ נישט־גרויסרוסישן, אַן אוקראַיִנישן טוערי?

דער מחבר פון די שורות מוז זיך מודה זיין, אַז אים איז נאָך נישט אַריינגעפאַלן אין האַנט די נייע, רעווידירטע רוסישע געשיכטע און אַז ער האָט דעריבער נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו לייענען, וואָס עס שרייבן איצט די סאָוועטישע היסטאָריקערס איבערן פרי־ערדיקן „פאַרעטער און פאַרביסענעם שונא פון אויפשטייענדיקן אוקראַיִנישן פויערטום", וואָס זיין אמתער ציל איז געווען נישט די באַפרייונג פון אוקראַיִנע, נאָר דאָס ווערן „זעלבסט־הערשנדיקער קעניג פון אוקראַיִנע". עס שיינט אָבער, אַז די רע־ויזיע פון דער שטעלונג צום פריערדיקן „פאַרעטער און פאַרביסענעם שונא" (נישט רעכענענדיק שוין די איבעריקע נעגאַטיוון עפיטעטן, וואָס זענען געגעבן געווארן כמיעלניצקין), איז געשען, צוליב אַפּאַרטוניסטישע טעמים. אמת, רוסלאַנד האָט בעתן קריג און אויך פאָר אים איבערגעלעבט די תקופה פון „ליבע צום פאָטערלאַנד" און „שטאַלץ פונעם פאָלק". די אַלטע לאָזונגען פון קאַראַמזינען, וועלכער האָט, דוכט זיך, דער ערשטער באַזונגען דעם אויפשטייג פון דער „גאָסודאַרסטוואָ ראָסיסקאָיע", זענען געווארן באַזונדערס נאָענט און טייער די פירער פון דער סאָוועטן־מלוכה, וועלכע האָבן שטענדיק געשטעלט דעם טראָפּ אויף דער צווייטער טייל פון דעם צוויי־אייניקן וואַרט, אויף מלוכה, בעת דעם קריג, — וועז די גע־פאָר מצד די נאַציס, וואָס האָבן אָקופירט גאַנץ אוקראַיִנע און ווייס־רוס־לאַנד און האָבן אָנגעשפאַרט ביז מאָסקווע און דער וואָלגע, האָט אָנגענו־נומען אַזעלכע גרויזאַמע, מוראדיקע פאַרמען.

מ׳קען זיך אָנשטויסן, אַז אין מאָסקווע האָט מען, ווייזט אויס, דאָן מורא געהאַט, אַז היטלער זאָל נישט דאָ איבערחזרן דעם עקספּערימענט פון האָ־ענצאָלערן־דייטשלאַנד נאָך בריסק, און זאָל נישט אָנהייבן אָפּרירן מיטן לאָזונג פון אַ „סאַמאָסטיינער" אוקראַינע מיט עפּעס אַ העטמאַן וואָס זאָל זיין אונטער בערלין. לכתחילה טאָקע, ווי באַקאַנט, האָט מען אין נאַצי־לאַגער געפֿלאַנט עפּעס אין דער הינזיכט. ביים פֿאַרנעמען לעמבערג, איז דאָרטן איינגעפּירט געוואָרן אַן אוקראַינישע אַדמיניסטראַציע, מיט דער אוקראַי־נישער פֿאָן. אויפן אויבערפלאַך איז אַרויסגעשווימען באַנדעראַ מיט זיינע באַנדעס. געווען אָפּילו דאָן, אין יוני־יולי 1941, קלאַנגען וועגן אַן אוקראַי־נישער רעגירונג, וואָס איז אַנטשטאַנען אין לעמבערג, אַלס דער הויפּ־שטאָט פון מערב־אוקראַינע. געווען אויך דאָן אַ קלאַנג וועגן אַן אוקראַיני־שער פּאָסט־מאַרקע, וואָס איז אַרויסגעלאָזן געוואָרן און דווקא מיטן בילד פון כמיעלניצקין, הגם דער לעצטער איז קיינמאָל נישט געווען פּאָפולער צווישן די אוקראַינער אין גאַליציע.

די פּראָ־אוקראַינישע נטיות פון דער נאַצי־מאַכט האָבן זיך אָבער נישט באַרעכטיקט. די רעכט און פרייהייט, וואָס די נאַציס האָבן לכתחילה געגעבן די „באַנדעראָווצעס", זענען געווען אויסגערעכנט אויף אונטערצושטיצן אוקראַינישע, אַנטי־סאָוועטישע רעאַקציאָנערע עלעמענטן פונעם זעלבן סאָ־ציאַלן און פּאָליטישן קאַליבר, ווי — דער כמיעלניצקי פון דער סאָוועטי־שער ענציקלאָפּעדיע. שפּעטער האָט די נאַצי־מאַכט אין גאַנצן פֿאַרוואַרפן אירע לכתחילהדיקע, שוואַכע פּראָ־אוקראַינישע שטעלונג. אין דער אָקופּא־ציע־מאַכט, וואָס די נאַציס האָבן איינגעשטעלט איבער דער רוסישער אוק־ראַינע און בכלל איבער אַלע אָקופּירטע רוסישע געביטן, האָבן, ווייזט אויס, געהאַט אַ שטיקל דעה אַמאָליקע ווייסע רוסישע עלעמענטן, — אַ קליינער, אמת, הייפל פון ווייס־רוסישע געגנראַלן און פּאָליטישע טוער, וועלכע האָבן, אַ פּנים, געוואָלט די „אייניקע, נישט־צעטיילטע" רוסלאַנד.

(טייל פון דער רוסישער עמיגראַציע האָט, כידוע, נישט מיטגעמאַכט מיט די היטלעריסטן און האָט, צוליב איר פּאַטריאָטישער שטעלונג, זיך אָפּגעטרייסלט פון אָט די עלעמענטן און געוווּנטשן דעם ראַטנפֿאַרבאַנד אַ זיג).

עס איז אַבער געבליבן אַ גרויסע געפאַר מצד די אוקראַיִנישע נאַציאָנאַליסטן. אין מאָסקווע האָט מען, אַ פּנים, מורא געהאַט, אַז די „סאָמאָסטיניקעס" זאָלן נישט באַאַרבעטן דערווייל די אוקראַיִנישע מאַסן מיט אוקראַיִנישע אומאָפּהענגיקייטס־אידייען. עס איז, בכלל, אַוועק אַ געיעג מיט די נאַציאָנאַלע טוער פון דער אָקופּירטער אוקראַיִנע אַרום נאַציאָנאַלע אוקראַיִנישע לאָזונגען, העלדן, פיגורן. דער אויסוואָל איז געפאַלן אויף כמיעלניצקין, אַלס דער איניציאַטאָר פון פערעיעסלאַווער אָפּמאַך, וואָס האָט פאַראייניקט אוקראַיִנע מיט רוסלאַנד. די מלחמה־אינטערעסן פון ראַטנפאַרבנד האָבן ווידער באַקומען די אויבערהאַנט איבער אַלע אַנדערע באַטראַכטונגען און מאָטיוון. „דער גנב איז אַראָפּגענומען געווָארן פון דער תליה", און מיטן נאָמען פון פּריַערידקן „פאַררעטער און פאַרביסענעם שונא" איז אָפּילו אָנגערופן געווָארן די שטאָט, וווּ עס איז געקומען צו דער פאַראייניקונג און אָפּילו פּשוטער אַרייַנגיסונג פון אוקראַיִנע אין דער גרויסרוסישער מלוכה, אָן קיין שום „סאָמאָסטיינאָסט" פאַר איר.

פאַרשטייט זיך, אַז כמיעל איז מיט דעם נייַעם קער פון דער סאָוועטישער פּאָליטיק, נישט געכשרט געווָארן. צייטווייליקע מאָטיוון און אויסרעכענונגען וועלן נישט ענדערן דעם היסטאָרישן אמת.*

---

* די רעוויזיע לגבי כמיעלניצקין איז נאָכן קריג דורכגעפירט געווָארן אין רוסלאַנד אַזוי איילעוודיק, אַז אין דער נייַער סאָוועטישער ענציקלאָפּעדיע געפינט זיך כמיעלניצקי נישט אונטערן אות „כ" (וואָס איז אייגנער פון די לעצטע אין רוסישן אלף־בית), נאָר אונטערן אות „ב", — אַלס באַגדאָן כמיעלניצקי. די איילעוודיקייט איז פאַרשטענדלעך, וויַיל וואָלט מען געוואָרט אויפן אות „כ", וואָלט דאָך געבליבן וויַיטער אַ צייט אין קראַפט די אַלטע און ריכטיקע כאַראַקטעריסטיק פון כמיעלניצקין, וואָס איז, ווי געזאָגט, געגעבן געווָארן דורכן באַקאַנטן סאָוועטישן היסטאָריקער, פראָפּ' נ. פּאָקראָווסקי, אגב, אַ נאָענטער פריַינד און מיטאַרבעטער פון לענינען.

אומאן

אומאַן, וועלכע איז באַרימט ווי די שטאָט פון ר׳ נחמן בראַצלאַווער, איז אויך טרויעריק־באַרימט אין דער יידישער געשיכטע ווי די שטאָט פון מורא־דיקע שחיטות אויף יידן.

די שטאָט איז אַריין אין דער געשיכטע פאַר די שחיטות וואָס דער פּי־רער פון די האַידאַמאַקעס, גאַנטאַ, האָט דאָרט דורכגעפירט אין יאָר 1768. די דאָזיקע שחיטות פאַרנעמען אַ באַזונדערן קאַפּיטל אין דער יידישער געשיכטע.

די האַידאַמאַקעס זענען געווען באַנדעס פון אַנטלאָפענע פויערים, זעל־נער און סתם אומצופרידענע עלעמענטן, וואָס האָבן איבערגעביטן זייער פּריערדיקן, נישט לייכטן, פּאַרשקלאַפטן לעבן אויף אַ לעבן פון פּרייַ מענטשן, און זייערע פּריערדיקע, שוועכע באַשעפטיקונגען אויף דער פיל גרינגערער פּרנסה פון רויב און גזילה. אין דער ווייטער אוקראַינע, וואָס איז געלעגן אויפן ראַנד פון דער אַמאָליקער פּוילישער מלוכה, האָבן זיי וויניק געפילט אויף זיך דעם אַדמיניסטראַטיוון דרוק פון וואַרשע.

אַ גוטע געלעגנהייט פאַר אַ פּלוצימדיקער מרידה איז אַנטשטאַנען פאַר דער אַוואַנטוריסטיש־מורדישער האַידאַמאַקן־באַוועגונג אין 1768, ווען אין פּוילן האָט געהערשט אַנארכיע. אַ בירגער־קריג, צוליב דער אַזוי־גערו־פענער „קאַנפעדעראַציע פון באר". באר, אַ קליין שטעטל אין פּאָדאָליע, איז דאָן מפורסם געוואָרן, צוליב דער „קאַנפעדעראַציע", וואָס די גרויסע פּוילישע מאַגנאַטן האָבן דאָרטן געשאַפן, כדי קעגנצושטעלן זיך דער פּאָ־ליטיק פון וואַרשע. דער דורות־לאַנגער קאַמף צווישן רוסלאַנד און פּוילן איבער אוקראַינע, האָט מיט דער אַנטשטייונג פון דער קאַנפעדעראַציע באַ־קומען אַ נייעם שטויס. אין פּעטערבורג האָט מען דערפילט, אַז עס האָט זיך געשאַפן אַ גינסטיקע סיטואַציע פאַר אַ דרוק אויפן מערבדיקן שכן, מיט וועלכן די חשבונות זענען, זייט כמעלניצקיס אויפשטאַנד, קיינמאָל נישט געווען אין אָרדענונג.

די היידאַמאַקן זענען אין זייער טעטיקייט געווויינטלעך געשטיצט גע־ווארן דורך דער אויטאָנאָמער „זאַפּאָראָגער סיטש". אין זייערע בלוטיקע, זינלאָזע אוואַנטורעס און שחיטות פלעגן אָבער די דאָזיקע „וואטאזשקעס" אָפט אָפּרירן מיט געפעלשטע „גאָלדענע גראמאָטעס" פון דער, צי יענער רוסישער קייזערין (דאָס, כידוע, איז אין רוסלאַנד געווען אַ גערעטעניש אויף וויבלעכע הערשער), אַז זיי דערלויבן זיי צו שעכטן פּאָליאַקן און ייִדן.

די פּוילישע קוועלן באַשולדיקן אינעם לעצטן האַידאַמאַקן־אויפשטאַנד, נישט די „סיטש", נאָר רוסלאַנד. דער צענטער פון דער אַנטי־פּוילישער פּראָפּאַגאַנדע אין אוקראַינע זענען געווען די קלויסטערס און מאָנאַסטירן. די לעצטע האָבן זיך, אגב, פאַרנומען מיט טרייבן ברענפן און מעד און האָבן אויף דעם געביט אַנגעטראָפן אויף דער קאָנקורענץ פון די ייִדן, וועלכע פלעגן, כידוע, געווויינטלעך, האָבן אַ חזקה אויפן רעכט פון „פּראָ־פּינאַציע".

אויך דער גייסטיקער אַנפירער פון דעם האַידאַמאַקן־אויפשטאַנד איז געווען אַ גייסטלעכער. דאָס איז געווען דער גלח יאָוואַרסקי. ער זאָל עס האָבן געווען דער אויטאָר פון דעם געפעלשטן „גאָלדענעם בריוו", וואָס יעקאַטערינא די גרויסע, האָט געשיקט צו זשעלעזניאַקן, „דערלויבנדיק" אים צו שעכטן אַלע פּאָליאַקן און ייִדן, — פונקט ווי אַן אַ דערלויבעניש פון פּעטערבורג וואָלט ער עס נישט געטאָן.

עס האָט זיך אַלזאָ אָנגעהויבן אַ געווויינטלעכער בלוטיקער אוקראַינער אויפשטאַנד. די באַנדעס האָבן זיך קודם־כל געלאָזן אויף די שטעט, וועלכע מען האָט אונטערגעצונדן און, באַלד, ווי געווויינטלעך, צעראַבירט. אין אַטאַ־מאַן האָט צעראַבירט די שטעט סמיעלע און זוועניגראָדקא, אַ צווייטער האָט אונטערגעצונדן און צעראַבירט קאָניעווו, אַ דריטער האָט זיך געלאָזן ווויל־גיין אין פאַסטאָוו און וואַסילקאָוו.

דעם גרעסטן חורבן האָט אָבער אָנגעמאַכט דער הויפּט־פירער פון דעם אויפשטאַנד, זשעלעזניאַק, אין אומאַן, וועלכער איז, ווייזט אויס, דאָס געווען די רייכסטע, נאָך קיעוו, שטאָט פון אוקראַינע.

די שרעקלעכע שחיטה אין אומאַן איז געקומען אַלס רעזולטאַט פון אַ ריי פאַרראַטן פון די הויפּט־אָנפירער און פאַרטיידיקער פון דער שטאָט.

צום ערשט האָט פֿאַרראַטן דער הויפּט־באַשיצער פון דער שטאָט, דער קאָזאַקן־„סאָטניק" גאָנטאַ, וועלכער האָט געדינט ביי די פּאָליאַקן און איז געוואָרן אַ גאַנצער ידיד מיט פּאָטאָצקין, צו וועמען אומאַן האָט געהערט.

פּאָטאָצקי האָט, טראָץ די ווּאַרנונגען פון פיל איינוווינער, ארויסגעשיקט גאָנטאַן מיט זיין מיליטער קעגן זשעלעזניאַקס באַנדעס.

גאָנטאַ, דערשפּירנדיק, אַז ביי זשעלעזניאַקן קאָן ער מאַכן נאָר אַ בעסערע קאַריערע, ווי ביי פּאָטאָצקין, האָט געבראַכן די שבועה, וואָס ער האָט געשוואָרן צו די פּאָליאַקן וועגן פּאַרטיידיקן די שטאָט, און איז באַלד אַריבער אויף זשעלעזניאַקס זייט. דער פּאַררעטעריש־ער „סאָטניק" האָט אָבער וויטער געשפּילט זיין כיטרע שפּיל און נאָך אַמאָל אָפּגענאַרט דעם פּוילישן גובערנאַטאָר. קומענדיק מיט די באַנדעס פון זשעלעזניאַקן צו דער שטאָט, האָט גאָנטאַ צוגעזאָגט מלאָך־אַוואויטשן, אַז ער וועט נישט אָנטאָן קיין שום שאָדן די איינוווינער פון אומאַן, אויב מען וועט אים פרידלעך אַריינלאָזן אַהין.

אין אומאַן האָבן זיך דאָן געפונען איבער 20 טויזנט פּאָליאַקן און יידן, וואָס האָבן זיך דאָרטן צונויפגעזאַמלט, אַנטלויפנדיק פון די רוצחישע האַידאַמאַקן־באַנדעס. אַריינקומענדיק אין שטאָט, האָט גאָנטאַ מיט זיינע באַנדעס זיך געלאָזן אויף דער דאָזיקער הילפלאָזער פּליטים־מאַסע. די פּאָליאַקן האָבן זיך באַהאַלטן אין די קאָשטשאָלן, די יידן — אין די שולן.

דריי טויזנט יידן האָבן געפונען אַ צייטווייליקע שוץ אין גרויסן בית־מדרש. די דרייסטערע צווישן זיי האָבן זיך באַוואָפנט מיט דרעגגער און מעסערס און האָבן אָפּגעשטויסן די צעיושעטע באַנדעס. עס זענען פאַרבליבן די נעמען פון צוויי יידן, לייבע שאַרגאָראָדסקי און משה מנקר, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט דער פּאַרטיידיקונג פונעם בית־מדרש.

די פּאַרטיידיקונג איז געווען, ווייזט־אויס, אַ דערפּאָלגרייכע, וואָרום די „האַידאַמאַקעס" האָבן מיט זייערע אָטאָקעס דעם בית־מדרש נישט געקענט איינענעמען. דאָן האָבן זיי אָנגעהויבן באַמבאַרדירן די שול מיט האָרמאַטן. פון דעם זענען איינגעפאַלן די וועגן פון דער שול, וועלכע האָבן אונטער זיך באַגראָבן די יידן, וואָס זענען דאָרט געווען.

די פירער פון די „האַידאַמאַקעס" האָבן אויך נאָכדעם ארויסגעוויזן

וייער סאַדיסטישע, רציחהשע כיטרעקייט. די רייכע יידן פון דער שטאָט האָט מען געבראַכט אין ראָטהויז און געצוווונגען זיי אָפצוגעבן די קאָזאַקן זייער אייגנטום, צוזאָגנדיק צו שענקען דערפאַר דאָס לעבן. אָבער נאָכן אַרויסבאַקומען פון זיי, וואָס מ׳האָט געוואָלט, האָבן די קאָזאַקן אַלעמען דערהרגעט, אַרויסווארפנדיק זיי פון די פענצטער פונעם ראָטהויז אויפן ברוק.

אויך מלאָדאָנאָוויטשן האָט מען סוף־כל־סוף דערהרגעט. דערביי האָבן נאָך די קאָזאַקן געוואָלט אַרויסווייזן זייער קאָזאַצקן „יושר", זאָגנדיק אים פאַרן טויט, אַז פונקט ווי ער האָט פאַרראַטן די יידן, אַזוי וועלן זיי, די קאָזאַקן, אים פאַרראַטן און וועלן אים אויך אומברענגען. דאָס דערמאָנט דעם פאַל מיט דער באַלאַגערונג פון טולטשין אין כמעלניצקיס צייטן, וועז די 200 פאָליאַקן, וואָס האָבן זיך דאָרטן געפונען האָבן אַרויסגעגעבן כמעל־ניצקיס באַנדעס די 600 יידן, וואָס האָבן, ווי באַקאַנט, מוטיק פאַרטיידיקט די שטאָט. די פאָליאַקן האָבן געהאָפט, אַז אַרויסגעבנדיק די יידן, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט זיי זיך וואָכנלאַנג געשיצט אין טולטשין, — וועלן זיי געפינען חסד ביי די קאָזאַקן און וועלן אַליין זיך ראַטעוונען פון די בלוטיקע באַנדעס. אַרויסגעווייזן האָט זיך אָבער, אַז נאָכדעם, ווי כמעלניצקיס רוצ־חים האָבן אויסגעקוילעט די פאַרראַטענע און אַרויסגעגעבענע יידן, — האָבן זיי זיך אויפן זעלבן אופן אָפגערעכנט אויך מיט די פאַררעטער.

די שרעקלעכע שחיטה איבער יידן, וואָס די „האַידאַמאַקעס" האָבן דורכגעפירט אין אומאַן, איז איינע פון די בלוטיקסטע בלעטלעך אין דער מאַרטיראָלאָגיע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אוקראַינע. דער טאָג, וועז די שחיטה איז געשען, דער 8טער תמוז, איז פראָקלאָמירט געוואָרן אַלס תענית, און פלעגט אָפגעהיט ווערן דורך די אייגוווינער פון אומאַן און פון דער גאַנצער אומגעגנט.

גאָנטאַ אַליין האָט אָבער נישט לאַנג געהוליעט מיט זיינע רוצחים־באַנדעס. אַ וואָך נאָכדעם ווי ער האָט דורכגעפירט דעם שוידערלעכן פאָג־רם אין אומאַן, איז גאָנטאַ מיט זשעלעזניאַקן צעקלאַפט געוואָרן דורכן רו־סישן מיליטער פון געגעראַל קרעטשעטניקאָוו.

דאָס רוסישע מיליטער איז דאָן געקומען אין פוילישן טייל פון אוקראַי־

נע, זייענדיק געוואָרפן דורך די פּוילישע אַזוי־גערופענע „קאָנפעדעראַטן", וואָס האָבן אַראָפּגעבראַכט די רוסן, כדי צו העלפֿן אין זייער קאַמף קעגן דער צענטראַלער פּוילישער מאַכט אין וואַרשע. די רוסן בכלל האָבן געשטיצט די „האַידאַמאַקעס" אין זייערע אויפשטאַנדן קעגן די פּאָליאַקן, האָפּנדיק אַזוי־אַרום צו דערשיטערן די פּוילישע מאַכט אויפן רעכטן ברעג פון דניעפּער, כדי צו קענען שפּעטער צונעמען פֿאַר זיך אויך דעם פּוילישן טייל פון אוקראַינע. וועג אָבער דער אויפשטאַנד פון די „האַידאַמאַקעס" האָט אָנגענומען שטאַרקע פֿאָרמען און עס איז אָנטשטאַנען אַ געפֿאָר, אַז ער זאָל זיך איבערוואַרפן אויף אויף דער צווייטער, רוסישער זייט פון דניעפּער, — דאָן האָט זיך מאָסקווע דערשראָקן פֿאַר דער פֿערספּעקטיוו צו האָבן ביי זיך, אין דער רוסישער אוקראַינע, די זעלבע מערדערישע אָנפֿאַלן, די זעלבע רציחות, בלוט־פֿאַרגיסונגען, ראָבירונגען פון האָב־און־גוטס און אונטערצינדונגען פון שטעט, דערפֿער און פעלדער, וואָס די „האַידאַמאַקעס" האָבן מיט אָזאַ ברייטער האָנט פּראָקטיצירט אויפן רעכטן ברעג פון דניעפּער, מיט דער צושטימונג און אונטערשטיצונג פון די רוסן.

פֿאַר אַ רעגולערער אַרמיי איז נישט געווען קיין גרויסע זאַך, צו געבן זיך שנעל אַן עצה מיט די באַנדעס וואָס האָבן זייער גאַנצע „העלדישקייט" געקענט אַרויסווייזן אינעם קאַמף קעגן שוצלאָזע און הילפלאָזע מענטשן. גאָנטאַ און זשעלעזניאַק זענען באַלד אַריינגעפאַלן אין די רוסישע הענט. דער לעצטער איז פֿאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר. גאָנטאָן ווידער האָבן די רוסן אַרויסגעגעבן דער פּוילישער מאַכט וועלכע האָט זיך געוואָלט מיט אים ווי געהעריק אָפּרעכענען פֿאַר אַלע רציחות און מאָרדן, וואָס ער איז באַגאַנגען. מ׳האָט געוואָלט פֿאַר גאָנטאָן אויסטראַכטן עפּעס אַ ספּעציעלע מיתה־משונה. מ׳האָט אים געזאָלט פּיניקן אין משך פון 14 טעג, שנידנדיק פון אים פֿאַסן, אָפּהאַקנדיק ביסלעכווייז זיינע הענט און פיס אאַז״ו — אַלץ אי־נעם גייסט פון יענער שרעקלעכער און רשעותדיקער צייט.

אין דער ווירקלעכקייט האָט מען גאָנטאָן באַלד געטויט, דורכפּירנדיק די דערמאָנטע אָפּעראַציעס שוין איבערן טויטן קערפּער פון האַידאַמאַקן־פּירער. מען האָט זיך נישט געקאָנט אָפּזאָגן פון איזדיעקעווען זיך אָפּילו איבערן טויטן גאָנטאַ, אַזוי ווי „האַידאַמאַקעס" פלעגן זיך איזדיע־

קעוועך איבער די לעבעדיקע קרבנות וואָס פלעגן אַריינפאַלן אין זייערע מערדערישע הענט.

די סאָוועטישע היסטאָריקערס וואָס אין זייער דראַנג צו געפינען אין יעדן מין אַמאָליקן אויפשטאַנד אין רוסלאַנד עפּעס אַ סאָציאַלן מאָמענט, האָבן זיי אויך מלמד זכות געווען אויף דער „האַידאַמאַטשינע", — האָבן זיי עמוזט מודה זיין, אַז די „האַידאַמאַקעס" זענען לכתחילה געווען פּשוטע גזלנים־באַנדעס. אויך שפּעטער, וועך צו די „האַידאַמאַקעס" זענען צוגעשטאַנען פּויערים, זענען אויך די סאָוועטישע היסטאָריקערס מודה, אַז דער קערן פון די „האַידאַמאַקעס" זענען אַלץ פאַרבליבן פּשוטע רויבער.

די „האַידאַמאַטשינע" איז נאָך דער אוקראַנישער שחיטה אונטערגעגאַנגען. אָבער מיט קאַרגע 150 יאָר שפּעטער האָט זי ווידער געפרווט אויפּשטיין תחית־המתים. דאָס איז געווען אין די יאָרן 20־1918, וועך נאָכן ערשטן וועלט־קריג, זענען די „האַידאַמאַקעס" געוואָרן אַ באַשטאַנדטייל פון די אוקראַינישע „אַרמייען" פון די „אַטאַמאַנען" סקאָראָפּאדסקי און פּעטליורע. די נייע „האַידאַמאַקעס" האָבן געפרווט, ווי באַקאַנט, באַנייען די פינצטערע טראַדיציעס פון כמיעלניצקי און גאַנטאַ... זיי זענען אָבער צעקלאַפּט געוואָרן דורך דער זעלבער סאָוועטן־מאַכט, וועלכע האָט געפרווט כאָטש אַביסל מלמד־זכות זיין אויף די „האַידאַמאַקעס".

אומאַן איז באַרימט אין דער חסידישער וועלט, ווי די שטאָט פון דעם גרויסן חסידישן מנהיג און צדיק ר' נחמן בראַצלאַווער, וועלכער האָט געשאַפן אַן אייגענע שיטה אין חסידיזם.

אומאַן איז אויך די שטאָט, וווּ עס איז געבוירן געוואָרן דער משכיל חייקל הורוויטש און דער יידישער שריפטשטעלער מרדכי ספּעקטאָר.

ר' נחמן בראַצלאַווער האָט נישט איבערגעלאָזט קיין נאָכפאָלגער, ער איז ביי זיינע חסידים קיינמאָל נישט פאַרעכנט געוואָרן פאַר טויט. זיינע חסידים זענען שטענדיק געקומען אין זיין אוהל אין אומאַן און דאָרט אי־בערגעלאָזט קוויטלעך, ווי ער וואָלט פאַר זיי געווען אַ לעבעדיקער רבי.

וואָס עס איז איבערגעבליבן פון דער היינטיקער אומאַן, נאָכדעם ווי

די רויטע אַרמיי האָט די שטאָט צוריקגענומען איז שווער צו זאָגן. מיר קע־
נען זיך אָבער משער זיין וואָס עס איז געווארן פון די דאָרטיקע יידן.

די שחיטה וואָס די נאַציס האָבן דאָרט דורכגעפירט איז געווים נישט
וויניקער שוידערלעך ווי די שחיטה וואָס די האַידאַמאַקעס האָבן דורכ־
געפירט אויף די אומאַנער יידן אין 1768.

זשיטאָמיר

זשיטאָמיר האָט אין מיטן פון פאָריקן יאָרהונדערט געשפילט אַן אַנ־געזעענע ראָל אין גייסטיקן לעבן פון רוסישן יידנטום. אין זשיטאָמיר האָבן זיך דאָן קאָנצענטרירט אַ רייע יידישע שרייבער און משכילים, ווי גאָט־לאָבער, חיים־זעליג סלאָנימסקי, צווייפעל און אַנדערע. קיין זשיטאָמיר איז נאָך פריער אַריבערגעפירט געוואָרן די באָרימטע יידישע דרוקעריי פון סלאָוויטע, וועלכע איז דאָן פיל מער געווען באָרימט מיט אירע ש״סן, ווי די שפּעטער באַקאַנט־געוואָרענע דרוקעריי פון האַלמנה והאַחים ראָם. און ענדלעך האָט די הויפּטשטאָט פון וואָלין אויך זוכה געווען צו האָבן דאָן ביי זיך די צווייטע, נאָךווילנע, יידישע ראַבינער־שול, וווּ די דערמאָנטע משכיל־לים זענען געווען אָנפירער און לערער.

די ראַבינער־שולן, וועלכע זענען געגרינדעט געוואָרן אין דער צייט פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, כדי מזכה צו זיין דאָס רוסישע יידנטום מיט די גע־העריקע גייסטיקע פירער, — האָבן, ווי באַקאַנט נישט געוואָסן פון אַ באַ־זונדערער סימפּאַטיע פון די יידישע מאַסן. אויף דער ברייטער יידישער גאַס האָט מען די דאָזיקע שולן באַטראַכט סיי אַלס נעסטן פון אפּיקורסות און גאָטלאָזיקייט, סיי אַלס אַקטיווע צענטערן פון רוסיפיקאַציע און אַסימילאַ־ציע. אויף די ראַבינער, וואָס זענען אַרויס פון די שולן, האָט מען געקוקט ווי אויף משרתים פון צאַרישן רעזשים און אַמאָל אַפילו ווי אויף אַגענטן פון דער דעמאָלטיקער רוסישער רעגירונג, וועלכע איז געווען איבערגענוג פאַרהאַסט ביי די יידישע מאַסן.

מען קאָן נישט זאָגן, אַז די מאַסן, וואָס זענען דאָן אָנגעפירט געוואָרן על פּי רוב דורך רעליגיעזע און אַרטאָדאָקסישע עלעמענטן, האָבן איבערגע־טריבן אין זייער באַצויונג צו די „קולטור־טרעגער״, וואָס זענען אַרויסגע־קומען פון די ראַבינער שולן. דער ביישפּיל פון דער וואַרשעווער ראַבינער־שול, וועלכע האָט פון זיך אַרויסגעגעבן אַ פּאָר צענדליק משומדים, איז אַ

באַווייז, אַז אין גרונט איז די נעגאַטיוווע באַציונג פון רוסישן יִידנטום צו די ראַבינער־שולן געווען אַ ריכטיקע.

אַרום די ראַבינער־שולן, וועלכע זענען שפּעטער, צוליב זייער דורכ־פֿאַל, פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין לערער־סעמינאַרן, האָט זיך אָבער גרופּירט די אויפגעקלערטע יִידישע אינטעליגענץ פון יענער צייט און צווישן איר פֿילע, וואָס האָבן גרויסע פֿאַרדינסטן פֿאַר דער מאָדערנער יִידישער קולטור.

אַזאַ מאַן איז געווען דער דירעקטאָר פון דער זשיטאָמירער ראַבינער־שול, חיים־זעליג סלאָנימסקי.

וואָס איז סלאָנימסקי נישט געווען אין זיין צייט? ער איז געווען אַ פּאָ־פּולאַריזאַטאָר און אַ מאַן פון אמתער וויסנשאַפֿט, ער האָט זיך אויסגע־צייכנט אַלס דערפֿינדער און האָט, פון דער אַנדערער זייט, געשריבן פּובלי־ציסטישע אַרטיקלען. אַ פֿריינד פון באַרימטן דייטשן נאַטור־וויסנשאַפֿטלער און הומאַניסט, אַלעקסאַנדער הומבאָלדט, האָט סלאָנימסקי פּאָפּולאַריזירט צווישן דעם העברעיש־לעזנדיקן עולם הומבאָלדס אָנשויונג אויף דעם קאָס־מאָס און האָט בכלל פֿאַרשפֿרייט נאַטור־וויסנשאַפֿטלעכע ידיעות אויף דער יִידישער גאַס.

סלאָנימסקי האָט אָבער אויך געשריבן אַריגינעלע ווערק איבער מא־טעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע. זיינע דערפֿינדונגען אויף דעם געביט פון מע־כאַניק האָבן אים באַקאַנט געמאַכט אין די וויסנשאַפֿטלעכע ספערן פון פּע־טערבורג און זענען באַלויבט געוואָרן דורך אַ ספּעציעלן פּריז פון דער פּע־טערבורגער וויסנשאַפֿטלעכער אַקאַדעמיע.

זיין וויסנשאַפֿטלעכע טעטיקייט האָט אויך געהאַט אַן אָפּקלאַנג אין אויסלאַנד און דער דערמאָנטער הומבאָלדט האָט אים אפילו פֿאַרגעשטעלט פֿאַר דעם קעניג פון פּרייסן און שפּעטערדיקן קייזער פון דייטשלאַנד, וויל־העלם דעם ערשטן.

די וויסנשאַפֿטלעכע און אויפקלערערישע טעטיקייט פון סלאָנימסקין איז, ווי ביי אַלע משכילים, געפירט געוואָרן אין העברעיש. די „טאָכטער פון די הימלען", די השכלה, האָט געדאַרפט, ווי באַקאַנט, אָפּט געבראָכט ווערן צו די יִידישע מאַסן אין אַ געהעריקן לבוש און די „שפּחה", דער „זשאַרגאָן", האָט פֿאַר דעם נישט געפֿאַסט. אגב האָט מען אויך געקאָנט צו־

געבן צו יעדער פאָפולער־וויסנשאַפטלעכער אָפּהאַנדלונג אַ געהעריקן מאָטאָ פון תנ"ך און אַזוי אַרום „כשרן" די וועלטלעכע טעמע אין די אויבן פון די רעליגיעזע און אַרטאָדאָקסישע לעזער. דער פסוק „השמים מספרים כבוד אל" האָט, אַ שטייגער, געקאָנט דינען אַלס אַ גוטער מאָטאָ פאַר אַ בוך איבער אַסטראָנאָמיע און, זיכער, האָבן די משכילים געקאָנט געפינען באַטרעפנדיקע פסוקים אויך פאַר אַנדערע צווייגן פון דער וועלטלעכער וויסנשאַפט.

סלאָנימסקיס נאָמען איז אויך באַשריבן אין דער געשיכטע פון דער העברעישער פרעסע אין רוסלאַנד. ער איז עס געווען דער גרינדער פון דער ערשטער העברעישער צייטונג אין רוסלאַנד, „הצפירה". אָבער אויך די ייִדישע פרעסע האָט צו פאַרדאַנקען איר אַנטשטייונג אַ משכיל. די ערשטע ייִדישע צייטונג אין ייִדיש מיט דעם דייטשמעריש נאָמען „דער באָבאָכטער אָן דער ווייכסל" און מיט דעם פוילישן צונאָמען „דאָסטשעגאָטש נאָדוישליאָנסקי" איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ וואַרשעווער משכיל און לערער פון דער וואַרשעווער ראָבינער־שול, טוגענדבאַלד. דער וועכנטלעכער „בעאָבאָכטער", געדרוקט אין ייִדיש און פויליש, האָט אָבער געהאַט פיל וויניקער מזל און האָט עקסיסטירט פיל וויניקער צייט ווי די שפעטער באַרימט־געוואָרענע טעגלעכע „הצפירה".

סלאָנימסקי איז געשטאָרבן אין טיפן עלטער אין אָנהייב פון לויפּנדיקן יאָרהונדערט. וואָס איז אָבער געוואָרן פון סלאָנימסקיס קינדער און קינדס־קינדער? וווהין איז אַוועק די גזע פון דעם מענטשן, וואָס האָט אַזוי פיל מיטגעהאָלפן, אַז זשיטאָמיר זאָל בשעתה באָקומען דעם נאָמען פון „ירושלים ד'אוקראַיִנע" און וואָס האָט זיך אַזוי פאַרדינט געמאַכט אין דער געשיכטע פון דער ייִדישער השכלה און דער מאָדערנער העברעישער פרעסע?

אין אייניקל פון סלאָנימסקין איז דער באָקאַנטער פוילישער דיכטער אַנטאָני סלאָנימסקי. געבוירן אין אַ געשמדטער שטוב, געהערט ער, צוזאַמען מיט דעם ייִדן יוליאַן טוּבים צו די פּראָמינענטסטע פאַרשטייער פון דער מאָדערנער פוילישער דיכטונג. בייִדע, סלאָנימסקי און טוּבים זענען אין אָנפאָנג פון זייער ליטעראַרישער קאַריערע נישט געווען עפעס שוה־בשוה מיט דעם ייִדנטום און פלעגן דאַן גערן אָפּלאָכן פון פוילישן ייִדן, זייער זעלטן מיט רעכט — פיל מער מיט אומרעכט.

טובים, וואָס האָט אָפּגעלאָזן מיט דער אָפּלאַכעריי, האָט זיך אָפּילו פֿאַר דעם קריג אָנגעהויבן אַביסל דערנעענטערן צו יידן און עס האָט אויך געטראָפֿן, אַז ער האָט אַמאָל געשיקט אַ שטיקל באַגריסונג צו אַ פייערונג, דאָכט זיך, פון אַ ציוניסטישן פֿאָנד, פון „קרן־היסוד" אין ווארשע.

סלאָנימסקי איז אָבער געבליבן ווייט פון יידנטום. אמת, אין דעם שארפֿזין, סאַרקאַזם און גאַליקייט פון זיינע גייסטרייכע פעליטאָנען, וואָס פלעגן פֿאַר דעם קריג דערשיינען אין דער גרויסער פוילישער ליטעראַרישער וואָכנשריפט „וויאַדאָמאָשטשי ליטעראַצקיע", און דער אייביקער אומצופֿרידנקייט זיינער, און זיינע שטענדיקע זוכענישן און אין דעם כסדרדיקן שטרעבן צו העכערע עסטעטישע, סאָציאַלע און עטישע ווערטן — וואָלט מען לייכט געקאָנט אַרויספילן דעם „פּינטעלע יִד", וואָס קומט צום אויסדרוק אין דעם דאָזיקן וויטץ פון יידנטום שרייבער. וואָלט אין זיין דיכטונג דער סאַרקאַזם, שאַרפֿזין געקומען צו דעם זעלבן אויסדרוק ווי אין זיינע פעליטאָנען, וואָלט סלאָנימסקי, זיכער, געקאָנט ווערן געקרוינט אַלס פוילישער הייניע.

דעם דאָזיקן „הייניזם" פילן אין אים אַרויס אויך פֿאַליאַקן. פיל פון זיי איז אָבסאָלוט פרעמד דער אייגנאַרטיקער כאַראַקטער פון סלאָנימסקיס שאַפונג. און עס האָט שוין נישט אייגמאָל געטראָפֿן, אַז מען האָט אים פאַרגעוואָרפן, אַז זיין שאַפונג איז נישט „פויליש", אַז עס פעלט איר די רויקייט, דער אינערלעכער גלייכגעוויכט און די לויטערקייט, וואָס זענען, לויט זייער מיינונג, די נאַציאָנאַלע שטריכן פון דער עכטער פוילישער ליטעראַרישער שאַפונג. מען גיט אים, אַזאַ, צו פאַרשטיין, אַז ער איז פאַרט נישט קיין אמתער פֿאַליאַק, — דאָס, וואָס עס האָבן פאַר אים אויף אַ ברוטאַלן אופן דעמאָנסטרירט פוילישע זעלנער אין אַ מיליטעריישן לאַגער ערגעץ אין ענגלאַנד, וווהין ער איז אַראָפּגעקומען מיט אַ פֿאַרלעזונג, בעתן צווייטן וועלט־קריג.

בעסער ווי אַנטאָנין גייט זיין פיל־ווייניקער באַקאַנטן און וויניקער טאַלאַנטירטן קוזין, — דעם רוסישן שרייבער, מיכאַיל סלאָנימסקי, וועלכער איז טעטיק אין ראָטנפֿאַרבאַנד. אויב די סאָוועטישע ליטעראַרישע קריטיק האָט אים עפּעס פֿאַרגעוואָרפן איז עס, נישט זיין נישט־רוסישע, נאָר אפשר

זיין נישט־פראָלעטאַרישע אָפשטאַמונג. מען דאַרף אָבער מודה זיין, אַז אין זיין עצם טאַלאַנט שטייט דער רוס מיכאַיל סלאָנימסקי נידעריקער פאַר דעם פּאָליאַק (צי כמו פּאָליאַק) אַנטאָני סלאָנימסקי. די רוסישע ליטעראַרישע קריטיק האָט זיך אַלנפאַלס פיל ווייניקער פאַרנומען מיט מיכאַילן ווי די פּוילישע מיט אַנטאָנין, און דער לעצטער שפילט אַ פיל גרעסערע ראָל אין דער פּוילישער ליטעראַטור און פאַרנעמט אין איר אַ פיל אָנזעעוודיקערן פּלאַץ, ווי זיין שוועסטערקינד אין רוסלאַנד.

האָט אָבער דער אַלטער סלאָנימסקי פאַרויסגעזען, אַז זייַנע קינדער און אייניקלעך וועלן אינגאַנצן אַוועקגיין פון דעם פּעלד, אויף וועלכן ער האָט געאַרבעט און ווו ער האָט אָפּגעגעבן זייַנע גרויסע טאַלאַנטן און זיין גאַנצן לעבן? האָט ער פאַרויסגעזען, אַז די ייִדישע מאַסן, די ייִדישע קולטור און בכלל דאָס ייִדישע פּאָלק וועלן נישט געניסן גאָרנישט פון דער ליטעראַרישער שאַפונג פון זייַנע קינדער און קינדס־קינדער, און אַז די לעצטע וועלן בכלל פאַרלאָזן דאָס פּאָלק צווישן וועלכן דער אַלטער סלאָנימסקי האָט געווירקט און מיט וועמען ער איז געווען פאַרבונדן זיין גאַנצן לעבן?!

באַרדיטשעוו

לויט ידיעות פון רוסלאַנד, איז אין דער דאָזיקער יידישער שטאָט פון אַמאָליקן רוסלאַנד, נישט פאַרבליבן קיין איין יוד. איז עס אָבער מעגלעך, אַז אָט די באַוווסטע יידישע קהילה איז אָפּגעמעקט געוואָרן? איז זיך פאָר־צושטעלן אַז ס׳איז אין גאַנצן פאַרשווונדן די אַמאָליקע יידישסטע רוסישע שטאָט?

דער יידישער ישוב אין באַרדיטשעוו האָט זיך, ווי אין פיל אַנדערע שטעט אין אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד, אָנגעהויבן מיט אַ מיל, וואָס דער אייגנטימער פון דער שטאָט, אַ טישקעוויטש, בראניצקי, ראדזשיוויל, צי עפּעס אַן אַנדער שררה פון אַמאָליקן פוילן, האָט אָפּגעגעבן אין פּאַכט צו יידן; צוגלייך האָט דער פּריץ, ווי געווויינטלעך, פאַרפּאַכטעט דעם יידן אויך דעם אָפּצאָל, וואָס איז געוואָרן פאַר דורכפּאָרן דעם בריק ביי דער מיל.

די פּוילישע קוועלן וועלכע ברענגען די דאָזיקע ידיעה, דערציילן, אַז אין אָנפאַנג פון 18טן יאָרהונדערט האָבן שוין די יידן געבילדעט אין באַר־דיטשעוו אַ באַדייטנדיקן טייל פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג. פאַרנומען האָבן זיך די דעמאָלטדיקע באַרדיטשעווער יידן נישט נאָר מיט פּאַכטן פּרי־צישע גיטער, מילן און שטייער־אָפּצאָלן, נאָר אויך מיט מלאכה. אַ פּנים, אַז באַזונדערס גרויס איז דאָן געווען צווישן די באַרדיטשעווער יידן די צאָל שנייידערס, וואָרום זיי האָט עס דאָן די פּוילישע מאַכט דערלויבט צו גרינדן אַ ספּעציעלן צעך און אָפּילו אָפּטיילן זיך פון קהל.

דער לעצטער פּאַקט איז אַ באַווייז, אַז די באַרדיטשעווער קהילה, ווי פיל אַנדערע קהילות אין פוילן, האָט געוווסט פונעם קאַמף צווישן פאַרשיי־דענע שיכטן און קלאַסן פון דער יידישער באַפעלקערונג. על פּי רוב פלעגן דאָן קעמפּן קעגן קהל די אָרעמערע טיילן פון דער באַפעלקערונג, די בעלי־מלאכות און סתם נישט־פאַרמעגלעכע עלעמענטן, אויף וועלכע די פּירער

פון קהל פלעגן אַרויפלייגן פיל שטייערן. אויך צום סוף פון 18טן יאָרהונדערט האָט „עמך" פֿאַרגעזעצט דעם קאָמף קעגן קהל און, לויט פּוילישע קוועלן, האָט מען דאָן דערלויבט אַ טייל „סטאַראָזאַקאָנע" (ווי די יידן האָבן געהייסן ביי די פּאָליאַקן) אויסקלייבן אַן אייגענעם גערייכט וואָס זאָל זיין אומאָפּהענגיק פון שטעטלדיקן רב. אפשר האָט זיך דאָ געהאַנדלט וועגן קאָמף פון חסידים קעגן מתנגדים, און די ערשטע האָבן זיך געוואָלט אויסטיילן פון דער גאַנצער קהילה, וואָס איז געלעגן אין מתנגדישע הענט.

באַרדיטשעוו איז סוף־כל־סוף, ווי באַקאַנט, געוואָרן אַ גרויסער צענטער פון חסידיזם, דאָס איז געווען צו פֿאַרדאַנקען דעם פאַקט, וואָס אין באַרדיטשעוו האָט געלעבט און געווירקט אייגער פון די שענסטע גייסטער פון דער חסידישער וועלט, ר׳ לוי יצחק.

ר׳ לוי יצחק האָט אין זיינע יאָרן געהאַט פיל אויסצושטיין פון פֿאַרבייסענע און פאַנאַטישע מתנגדים. צוליב זיי האָט ער געדאַרפט פֿאַרלאָזן אייניקע שטעטלעך אין פּוילן, וווּ ער איז געווען טעטיק.

אַנקומענדיק קיין באַרדיטשעוו האָט ער זיך דערוואָרבן אַ גוואַלדיקע פּאָפּולאַריטעט צווישן די בריידטסטע מאַסן פון דער שטאָט, אַ דאַנק זיין פּשוטות, פאַלקסטימלעכקייט און נאַענטקייט צו די אונטערדריקטע און אַרעמע טיילן פון דער קהילה פּאַר וועלכע ער איז געווען אַ שטיצער און אַ העלפער. אַ תלמיד פון מעזריטשער רבי, האָט ר׳ לוי יצחק נישט אַרייגענעטראָגן קיין נייע געדאַנקען אין חסידיזם. ער האָט אָבער דעם חסידיזם דערנענטערט צו די בריידע שיכטן, פּרעדיקנדיק ליבע צום פֿאָלק ישראל, וועלכער איז דער טרעגער פון די אמתע געטלעכע אידייען.

דער באַשיידענער אַרט לעבן און די פאַלקסטימלעכקייט פון חסידיזם פון ר׳ לוי יצחק האָט אים געמאַכט נאָענט און ליב צווישן די יידישע פאַלקסמאַסן, ביי וועלכע ר׳ לוי יצחק איז געוואָרן דער אמתער אָנפירער און וואַרט־זאָגער און וועמענס געשטאַלט זיי האָבן פֿאַרקערפּערט אין אַ רייע יידישע פאַלקס־לידער און מעשיות.

דער גרויסער וווקס פון דער יידישער באַפעלקערונג פון באַרדיטשעוו, וועלכער האָט געבראַכט צו דעם, אַז די שטאָט איז געוואָרן סוף־כל־סוף אויף דריי־פערטל אַ יידישע, באַציט זיך צו דער ערשטער העלפט פון

פֿאַריקן יאָרהונדערט און איז געגאַנגען צוזאַמען מיט דער אַלגעמיינער אַנט־ וויקלונג פון דער שטאָט. אין דער ערשטער העלפט פון פֿאַריקן יאָרהונ־ דערט איז באַרדיטשעוו געוואָרן איינער פון די גרעסטע האַנדלס־צענטערן אין אוקראַינע.

נאַפּאָלעאָנס אינוואַזיע אין רוסלאַנד און דער ווירטשאַפֿטלעכער חורבן, וואָס די פּראַנצויזיש־רוסישע מלחמה האָט געבראַכט אין וויס־רוסלאַנד און אין פּוילן, האָבן געבראַכט צו אַ שטאַרקן ווקס פון די פּרייזן פון די לאַנדווירטשאַפֿטלעכע פּראָדוקטן פון אוקראַינע.

דער האַנדל מיט תבואה און דער עקספּאָרט פון דאַרפישע פּראָדוקטן פון אוקראַינע אין די חרובע און אויסגעהונגערטע געביטן פון רוסלאַנד, ווי אויך אין יענע פרעמדע לענדער וואָס האָבן געליטן פון נאַפּאָלעאָנס מלחמות, האָט דאַן אַרײַנגעבראַכט גרויסע רווחים. די יידישע סוחרים און תבואה־עקספּאָרטירערס פון באַרדיטשעוו האָבן פון דעם געוואַסן און האָבן שפּעטער פֿאַרנוצט זייערע פּראָפּיטן אויף אויסברייטערן דעם האַנדל אין דער שטאָט, אויף פֿאַרלייגן נייע אונטערנעמונגען, כלערליי געשעפטן, בענק, פֿאַבריקן און וואַרשטאַטן. דער אויפגעלעבטער ווירטשאַפֿטלעכער מצב פון באַרדיטשעוו האָט צוגעצויגן אין דער שטאָט פיל יידן פון די אַרומיקע געגנטן.

די יידישע באַפֿעלקערונג פון באַרדיטשעוו האָט געוואַקסן כסדר וואַקסן, דערגרייכנדיק מיט הונדערט יאָר צוריק די ציפער פון איבער זעקס און פערציק טויזנט מאַן, וואָס האָט געמאַכט באַרדיטשעוו פֿאַר דער גרעסטער דאַן יידישער קהילה אין רוסלאַנד, און פֿאַר דער צווייטער, נאָך וואַרשע, אין איראָפּע.

באַרדיטשעוו איז דאַן געוואָרן אויך אַ באַטייטנדיקער יידישער קולטור־ צענטער אין רוסלאַנד. דאָרטן האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ רייע משכילים און אַהין האָט אויך געוועגדט זיינע באַמיונגען לילינטאַל, וועו ער האָט איבערגענומען, אין אויפטראָג פון דער רוסישער רעגירונג, די אַרבעט פון פֿאַרשפּרייטן רוסישע בילדונג צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג פון תחום המושב.

שפּעטער האָט זיך אָבער אָנגעהויבן די ירידה פון באַרדיטשעוו. אַלס

האַנדלס־צענטער איז די שטאָט פאַרקאָנקורירט געוואָרן דורך וואַרשע און נאַכהער דורך אָדעס. די ערשטע איז דורך אירע באַן־פאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד און מיט צענטראַל־רוסלאַנד געוואָרן דער גרעסטער פאַרמיט־לונגס־צענטער אין האַנדל צווישן רוסלאַנד און אויסלאַנד. אָדעס ווידער איז, אַלס דער גרעסטער רוסישער פאָרט ביים שוואַרצן ים, געוואָרן אויך דער גרעסטער עקספאָרטירער פון דער אוקראַינישער תבואה און פון אַנ־דערע פראָדוקטן פון דער אוקראַינישער לאַנדווירטשאַפט.

ייִדן פון באַרדיטשעוו האָבן, אַלזאָ, אָנגעהויבן ביסלעכווייז אויסוואַנ־דערן, דער עיקר, קיין אָדעס, וווהין עס האָבן זיך אויך אַריבערגעצויגן פיל פון די באַרדיטשעווער אונטערנעמונגען וועלכע זענען נאָכן אַמאָליקן „בום" געוואָקסן אין באַרדיטשעוו, ווי שוואַמען נאָך אַ רעגן.

די ירידה פון באַרדיטשעוו האָט געפונען איר אָפּשפּיגלונג אין דער שיינער ייִדישער ליטעראַטור. מענדעלע מוכר ספרים, וועלכער האָט, ווי באַ־קאַנט, פאַרבראַכט אין באַרדיטשעוו אַ גאַנצן טייל, האָט געפונען די שטאָט אין צושטאַנד פון איר ירידה, וועו צווישן דער ייִדישער באָפעלקערונג האָט געהערשט אַ גרויסע אַרעמקייט, צוליב דער גוואַלדיקער קאָנקורענץ און די איבערבאָפעלקערטע ייִדישע פרנסות.

די אויפמערקזאַמקייט פון מענדעלען האָט, ווי באַקאַנט, צוגעצויגן די הערשאַפט אין דער שטאָט פון די כלערליי בעלי־טאַקסע, שטאָטישע תקיפים און קהלשע קליאַמקעס. פון דעסט וועגן האָט דער זיידע פון דער ייִדישער ליטעראַטור אויך באַמערקט אַז די צרות פון דער שטאָט, די גרויסע נויט און אַרעמקייט צווישן די מאַסן איז אַ פּועל־יוצא נישט נאָר פון די כלערליי מאַכינאַציעס פון די שטאָטישע תקיפים און קהלשע פּיאָוקעס, נאָר פון דער אַלגעמיינער רעכטלאָזיקייט פון די ייִדישע מאַסן און פונעם עקאָנאָמישן געטאָ אין וועלכן די צאַרישע רעגירונג האָט זיי פאַרשפּאַרט. אָט די עקאָ־נאָמישע געטאָ, וואָס איז גלעקומען צו אַזאַ שאַרפן אויסדרוק אין ייִדישן איבערבאָפעלקערטן באַרדיטשעוו, האָט עס מענדעלע אַזוי טרעפלעך כאַ־ראַקטעריזירט, שרייבנדיק וועגן די באַרדיטשעווער ייִדן וועלכע מ׳האָט צו־נויפגעדריקט אויף איין פלאַץ, וווּ דער קאַמף פאַר עקסיסטענץ מוז, צוליב דער געדיכטקייט פון דער באָפעלקערונג, אָננעמען די משונהדיקסטע פאָר־

מען און דערפֿירן צו דעם, אַז דער שטאַרקער זאָל איינשלינגען דעם שוואַכן.

אין אָנפֿאַנג פון לויפּנדיקן יאָרהונדערט איז באַרדיטשעוו געקומען אַביסל צו זיך. די באַרדיטשעווער יידן האָבן איבערגענומען די מעטאָדן פון קלייַן־פּאַבריקאַציע און הויז־אינדוסטריע, וואָס האָט געהאָט אָזא דערפֿאָלג צווישן די יידן אין וואַרשע. אין באַרדיטשעוו זענען, אַלזא, אָנטשטאַנען קלייַנע פּאַבריקן און וואַרשטאַטן פון גאַלאַנטעריע־סחורות, שיך און אָנ־דערע לעדער־אויסאַרבעטונגען. די יידישע באַפֿעלקערונג אין דער שטאָט האָטווידער געזומען וואַקסן און האָט דערגרייכט פֿאַרן ערשטן קריג ביז פֿינף־און־פופציק טויזנט פֿערזאָנען.

די מלחמה, דער בירגער־קריג און די פֿאָגראָמען נאָך יענעם קריג האָבן אָבער געבראַכט צו אַ קאַטאַסטראָפֿאַלער ירידה פון דער אַמאָליקער יידישסטער שטאָט אין רוסלאַנד. געגנוג אָנצוווייזן, אַז אין 1923 זענען אין באַרדיטשעוו געווען נאָר 28 טויזנט יידן, ד״ה, עפּעס מער פון אַ העלפֿט פון דער יידישער באַפֿעלקערונג פון דער שטאָט ערב דעם ערשטן וועלט־קריג.

אונטער דער ראַטנמאַכט האָט די צאָל יידן אין באַרדיטשעוו וווידער געזומען שטייגן. צוגלייך איז אָבער אויך געשטיגן די אַלגעמיינע באַפֿעל־קערונג פון דער שטאָט און אין אַ גרעסערן טעמפּאָ, ווי די יידישע באַפֿעל־קערונג, אַזוי אַז דער פּראָצענט יידן אין באַרדיטשעוו איז טראָץ דעם וווּקס, געווארן קלענער.

די העכער דרייסיק טויזנט יידן וואָס באַרדיטשעוו האָט געהאַט אין 1926, האָט אָנגעטראָפֿן נאָר 55 פּראָצענט פון דער באַפֿעלקערונג, לגבי די 65 פּראָצענט וואָס די דערמאָנטע 28 טויזנט יידן האָבן אָנגעטראָפֿן אין באַר־דיטשעוו מיט דריי יאָר פֿריִער.

אדעס

אדעס, כידוע, איז איינע פון די באקאנטסטע רוסישע שטעט אין אויס־לאנד. דעם גרויסן פירסום האט אדעס צו פארדאנקען דעם פאקט, וואס זי איז איינע פון די גרעסטע רוסישע האפן־שטעט און איז אויסגעוואקסן צום גרעסטן רוסישן תבואה־פארט, וועלכער האט געהאט פארצווייגטע האנדלס־פארבינדונגען מיט אלע אירופעישע לענדער און אויך פיל לענדער חוץ אירופע.

נישט פילע וויסן אבער, אז אדעס איז א נייע שטאט. ווען דער פראנ־צויזישער קאפיטאן דע־ריבאס, וואס האט געדינט אין רוסישן מיליטער, האט אין סוף פון די 90ער יארן פון 18טן יארהונדערט דעראבערט ביי די טערקן זייער קלייניע פעסטונג כאדזשי־בעי און האט אויף איר ארט פאר־לייגט אין 1794 א רוסישע פעסטונג, געבנדיק איר דעם גריכישן נאמען אדעסא, לויטן נאמען פון אן אלטער גריכישער קאלאניע, וואס האט גע־זאלט זיין אויף דעם זעלבן פלאץ, — האט ער זיך, געווויס, קוים פארגע־שטעלט, אז פון דעם נייעם פונקט, וואס איז געווען חצי פעסטונג און חצי האפן, זאל שפעטער אויסוואקסן דער גרעסטער רוסישער פארט ביים שוואַרצן ים. די אנטוויקלונג פון אדעס איז אבער אווען אין גאר א שנעלן טעמפא, וואס פלעגט ווערן איבערגעריסן נאר דורך מלחמות און עפידעמיעס.

די מלחמות זענען קודם־כל געווען מיט טערקיי. די עפידעמיעס האבן געהאט צו טאן מיטן ים־האנדל פון דער דאזיקער שטאט, ווהין עס פלעגן פארשלעפט ווערן פון אנדערע פארט־שטעט אמאל די פעסט און אמאל די כאלערע. די שטאט אבער, ווי געזאגט, איז געוואקסן ווי אויף הייוון און אין 1915, דאס הייסט נאך 120 יאר פון אנטוויקלונג, האט שוין די אמאליקע כאדזשי־בעי געציילט איבער 650 טויזנט איינוווינער, וואס איז פארן אמא־ליקן רוסלאנד געווען גאר א גרויסע ציפער.

צו יענער צייט איז אדעס געווארן, לויט דער גרויס פון דער באפעל־

קערונג, די פערטע שטאָט אין רוסלאַנד, נאָך פּעטערבורג, מאָסקווע און וואַרשע. די שטאָט האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע אינדוסטריע, אייגענע שיף־ווערפטן, פיל תבואה־מילן, צוקער־זאַוואָדן, פאַבריקן פון לעדער און טעקס־טיל־אויסאַרבעטונגען, פאַבריקן פון לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינען און פון קינסטלעכער באַמיסטיקונג, אַ גרויסע מיטל־ און קליין־אינדוסטריע, אַ פאַר־צווייגטן האַנטווערק אאַז"וו.

דעם גרעסטן וווּקס האָט די שטאָט דורכגעמאַכט דווקא אין די לעצטע יאָרן פאַר יענעם קריג. פון 1897 ביז 1904 איז איר באַפעלקערונג געוואקסן אויף 200 טויזנט נפשות; פון 1904 ביז 1915 — אויף נייַע 150 טויזנט מאַן.

די שטאָט איז דאָן געווען אפשר די „אינטערנאַציאָנאַלסטע" שטאָט אין רוסלאַנד. וואָרום חוץ רוסן, וואָס האָבן אויסגעמאַכט אַ העלפט פון דער באַ־פעלקערונג און חוץ די יידן, וואָס האָבן געבילדעט אַ דריטל פון די איינ־וווינער פון אָדעס און די אוקראַינער מיט זייערע 10 פּראָצענט פון אירע בירגער, האָט אָדעס געהאַט גריכן, אַרמענער, טאַטארן, רומענער, מאָלדא־וואַנער, דייטשן, פּאָליאַקן און פראַנצויזן. דאָס אַלטע רוסלאַנד האָט פון אַזאַ פיל־פאַרביקער אין נאַציאָנאַלער הינזיכט שטאָט נישט געווווסט, פונקט ווי זי האָט נישט געווווסט פון אַזאַ איבערראַשנדיק שנעלן, ממש פאַנטאַסטישן וווּקס פון אַ שטאָטישן ישוב.

אָדעס וואָלט בלי שום ספק אָנגעהאַלטן איר שנעלן וווּקס און אויפ־שטייג, אָבער דער ערשטער וועלט־קריג האָט צו דעם געמאַכט אַ סוף. דער קריג האָט אָפּגעשטעלט דעם אויסערלעכן האַנדל פון אָדעס. דער גרויסער פּאָרט, וווּ ס׳האָט שטענדיק געווימלט מיט שיפן פון אַלע עקן פון דער וועלט, איז געוואָרן טויט. די טויטקייט האָט אויך אָנגעהאַלטן נאָכן קריג. אויך בעת דעם בירגער־קריג פון די יאָרן 20־1918 האָט אָדעס נישט געקאָנט קומען צו זיך. די שטאָט איז דאָן אַריבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. דאָ האָבן אין איר געהערשט די אוקראַינער, דאָ די ווייסע, דאָ די רויטע. עס האָט אויך נישט געפעלט קיין מיליטעריש אינטערוועניץ פון אויסלענדישע מלו־כות. אין יענער צייט האָט אָדעס געזען ביי זיך אַ דעסאַנט פון פראַנ־צויזן, גריכן און איטאַליענער.

וואָס די שטאָט האָט דורכגעמאַכט בעתן בירגער־קריג, און בכלל ווי

זי האָט געליטן פון אים, ווי אויך פון דער סטאַגנאַציע, וואָס האָט זיך אַנ־
געהויבן מיטן ערשטן וועלט־קריג, איז אַמבעסטן צו זען פון דער געוואַלדי־
קער ירידה פון דער באַפעלקערונג פון אָדעס, וועלכע איז פון 1915 ביז 1923
געפאַלן אויף העכער 300 טויזנט מאָן, דאָס הייסט אויף גאַנצע 50 פּראָצענט.
שפּעטער האָט אָדעס געזומען ביסלעכווייז ווידער קומען צו זיך. אין 1926
האָט זי שוין געציילט 420 טויזנט איינווינער, דערונטער 80 טויזנט יידן,
וואָס עס האָט אויסגעמאַכט בלויז אַ העלפט פון דער צאָל יידן אין אָדעס
פאַר יענעם קריג.

די געשיכטע פון די יידן אין אָדעס איז פונקט אַזוי אַלט, ווי די שטאָט
גופא. פאַראַן אַפילו אַ מיינונג, אַז ווען די רוסן האָבן דעראָבערט ביי די
טערקן די פעסטונג כאַדזשי־בעי, האָבן זיי שוין געפונען דאָרטן יידן. דער
שפּעטערדיקער יידישער ישוב אין אָדעס האָט זיך אויסגעבילדעט פון צו־
געוואַנדערטע יידן.

די ערשטע יידישע איינוואַנדערער קיין אָדעס זענען געקומען פון די
נאָענט־ליגנדיקע אוקראַיִנישע פּראָווינצן, — פּאָדאָליע און וואָלין. שפּעטער
האָבן זיך קיין אָדעס געזומען ציען יידן פון גאַליציע און פון ליטע. אין
דער ערשטער צייט האָבן אין דער יידישער קהילה פון אָדעס געשפּילט אַ
גרויסע ראָל דווקא די „בראָדער", דאָס הייסט די גאַליציאַנער און בכלל
מערב־יידן, וואָס פלעגן קומען קיין אָדעס דורך בראָד.

זיי האָבן עס געבראַכט קיין אָדעס די אידייען פון השכלה און האָבן
אָנגעהויבן יענעם קאַמף פאַר אַריינפירן אַלגעמיינע בילדונג אויף דער יידי־
שער גאַס, פאַר צוציען די יידישע מאַסן צום לשון המדינה און צו וועלט־
לעכע פאַרמען פון לעבן, וואָס האָט זיך שפּעטער איבערגעטראָגן אין אַנדערע
יידישע ישובים אין רוסלאַנד.

אין אָנפאַנג פון פאַריקן יאָרהונדערט האָט אָדעס כמעט ווי נישט גע־
האָט קיין רוסישע באַפעלקערונג. די נייע שטאָט, פונקט ווי פיל אַנדערע
פונקטן אין „ניי־רוסלאַנד", איז געווען באַזעצט דורך גריכן, אַרמענער און
טערקן. די רוסישע רעגירונג האָט דאַן געזוכט קאָלאָניזאַטאָרן פאַר דער
נייער געגנט, וואָס זי האָט צוגעזומען ביי די טערקן און האָט געוואָרפן אַן

אויג קודם־כל אויף די פעלקער פון באַלקאַן, וואָס זענען געווען אונטער־דריקט דורך טערקיי.

אַזוי אַרום האָבן זיך עס באַווייזן אין נייַ־רוסלאַנד גריכן, בולגאַרן, טערבן. די לעצטע זענען באַזעצט געוואָרן אויף דעם באָדן און האָבן געגרינ־דעט אַ ריי לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניעס. די גריכן האָבן אָבער געמוען אויף זיך די ראָל פון שטאָטישע קאָלאָניזאַטאָרן, — דאָס הייסט די זעלבע ראָל, וואָס די יידן.

עס איז, אַלזאָ, געקומען שפּעטער צו קאָנקורענץ צווישן ביידע שטאָ־טישע עלעמענטן, און אָדעסע איז געוואָרן דער עדות פון ספּעציעלע, אַזוי־געפֿופענע „גריכישע" פֿאָגראָמען אויף יידן.

דער ערשטער אַזאַ פֿאָגראָם, אין 1821, איז פֿאָרגעקומען אין פֿאַרבינ־דונג מיטן טויט פון גריכישן פֿאַטריאַרך אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די טערקן. די אָדעסער גריכן, וועלכע האָבן, אַ פּנים, געהאַט אויסצושטיין אַ שווערע קאָנקורענץ פון די יידישע תבואה־סוחרים און עקספּאָרטירער, מאַנופֿאַקטור־הענדלער און געלט־טוישער, האָבן באַשולדיקט די יידן, אַז זיי האָבן אַ שייכות צום מאָרד. בעתן פֿאָגראָם, וואָס איז שפּעטער געקומען, האָט מען קודם־כל צעראַבירט די יידישע גע־שעפטן, צוגענומען דאָס האָב־און־גוטס פון די הייזער, פֿאַרכאַפּט די געלטער ביי די טוישער אאַז"וו.

אַ צווייטער „גריכישער" פֿאָגראָם" איז פֿאָרגעקומען מיט אַ יאָר 30 שפּע־טער. אָנגעהויבן האָבן אים מאַטראָסן פון אָנגעקומענע גריכישע שיפֿן. אָבער אויך די אָרטיקע גריכן האָבן זיך באַטייליקט אין פֿאָגראָם און האָבן דורך אים געפֿרווווט דערלויבקן זייערע האַנדלס־סיכסוכים און קאָנקורענץ מיט די יידן.

אָדעס האָט אָבער אויך געווווסט פון נישט־גריכישע פֿאָגראָמען. דער וואַקסנדיקער וווילשטאַנד פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין דער שטאָט האָט זיך, אַ פּנים, צופיל געוואָרפן אין די אויגן און האָט נישט געלאָזן רוען אויף די שונאי־ישראל צווישן די נישט־גריכן.

דריי אַזעלכע, נישט־גריכישע פֿאָגראָמען זענען פֿאָרגעקומען אין די 70ער און 80ער יאָרן פון פֿאָריקן יאָרהונדערט. דער שרעקלעכסטער פֿאָגראָם איז

אָבער פאַרגעקומען אין אָדעס אין אָקטאָבער 1905 און איז געווען פאַרבונדן מיט דער קאַנטר־רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, וואָס איז געקומען נאָכן באַקאַנטן אָקטאָבער־מאַניפעסט פון ניקאָלאַי דעם צווייטן. דער דאָזיקער פאָגראָם האָט געדויערט 4 טעג און איז געווען געווענדט נישט נאָר קעגן די ייִדן, נאָר אויך קעגן די ליבעראַלע עלעמענטן פון דער רוסישער געזעלשאַפט.

אָדעס איז אַ געוויסע צייט פאַרן פאָגראָם געווען דער עדות פון אַ מעכטיקער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין דער שטאָט, וועלכע האָט אָנגעגומען געפערלעכע פאָרמען פאַר דער מאַכט. די זאַך איז באַשטאָנען אין דעם, וואָס די שטרייקנדיקע אַרבעטער איז געלונגען אַריבערצוציִען אויף זייער זייט אַ טייל פונעם מיליטער, וואָס האָט זיך געפונען אין דער שטאָט.

עס איז געקומען צום באַרימטן אויפשטאַנד אויף דער פאַנצער־שיף „פאָטיאָמקין", וועלכע האָט מיטגעהאָלפן די אַרבעטער, באַשיסנדיק די שטאָט פון ים. דער דערפאָלג פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, וואָס האָט באַווייזן צו מאַכן פאַרשריט אָפילו צווישן דעם מיליטער און די מאַטראָסן, האָט צערייצט די מאַכט און די שוואַרץ־מאהדיקע עלעמענטן אין דער שטאָט, וועלכע האָבן דורכן פאָגראָם געוואָלט נעמען נקמה פון די ייִדן און פון דער ליבעראַלער באַפעלקערונג אין דער שטאָט.

די רעזולטאַטן זענען געווען שרעקלעכע: עס זענען דערהרגעט גוואָרן 500 מאַן, דערונטער 400 ייִדן און אייניקע הונדערט זענען פאַרוווּנדעט געוואָרן. גאַנצע גאַסן מיט הייזער זענען צעראַבירט געוואָרן. די מאַטעריעלע פאַרלוסטן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג זענען אָפּגעשאַצט געוואָרן אין שווערע הונדערטער טויזנטער רובלס.

שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטילער פאָגראָם אויף די ייִדן. די שווארצע מאה, וואָס האָט פאַרכאַפט די שטאָט־פאַרוואַלטונג, האָט געגומען דריקן די ייִדן. מ׳האָט אינגעפירט פראָצענט־נאָרמעס ביים אָננעמען אין די שולן, ביי געבן אַרבעט. מ׳האָט געוודפט פאַר יעדער קלייניקייט און געזען צו דערגיין די יאָרן דער ייִדישער באַפעלקערונג.

דער 1טער וועלט־קריג האָט אָבער געמאַכט אַ סוף צום באַלעבאַטעווען פון די רעאַקציאָנערע עלעמענטן אין דער שטאָט. די זאָרג פאַרן קריג, די דאגות, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט אים און דער ווילן צוצוציִען

די יידן צום אַלגעמיינעם פֿאַטריאָטישן שטראָם, ווי אויך דער אומאויפֿהערלעכער דרוק פון די אָפּאָזיציאָנעלע עלעמענטן אין לאַנד, האָבן געצוווּנגען די דאָרטיקע מאַכט אויפצוהערן צו שטיצן די שוואַרץ־מאהדיקע עלעמענטן און אָנצונעמען אַביסל אַ בעסערן קורס לגבי די יידן, — בפרט אין אָדעס, ווו די יידן האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין ווירטשאַפֿטלעכן אויפֿבוי און דער אַנטוויקלונג פון איר גרויסן האַנדל און אינדוסטריע.

בעתן ערשטן וועלט־קריג איז געוואַלדיק אויסגעוואַקסן די ראָל פון אָדעס, אַלס יידישער צענטער. די אַלטע יידישע צענטערן אין רוסלאַנד, וואַרשע אוןווילנע, זענען געווען פֿאַרנומען דורך די דייטשן. די נייע צענטערן אין פּעטראָגראַד און מאָסקווע האָבן נאָך געהאַט אַ קליינעם איינפלוס. דערפֿאַר האָט זיך אָבער שטאַרק געלאָזן פּילן די השפּעה פון אָדעס, וואָס איז געווארן אַ גרויסער יידישער קולטור־צענטער אין פֿאַריקן יאָרהונדערט, וועו עס זענען דאָרטן געווען טעטיק ד״ר פּינסקער, לילינבלום, ביאַליק, מענדעלע מוכר ספֿרים און אַנדערע.

אין אָדעס האָבן אין דער צייט פון יענעם קריג געווווינט מענדעלע מוכר ספֿרים, אחד־העם, ביאַליק, ראַווניצקי, אוסישקין. אַהין זענען אויך געקומען אַ רייע יינגערע יידישע שרייבער, אַנטלאָפּענע פון וואַרשע און פון ווילנע און צוגעוואַנדערטע פון אַנדערע שטעט.

אָדעס, וואָס איז נאָך פון פריִער געווען אַ גרויסער ציוניסטישער צענטער און דאָס וויגעלע פון דער חיבת־ציון־באַוועגונג, איז אַזוי אַרום געוואַרן דער גרעסטער יידישער גייסטיקער צענטער אין רוסלאַנד.

דער בירגער־קריג און די פּאָגראָמען, וואָס זענען געקומען אין די יאָרן 1918־1920, האָבן אָבער אין גאַנצן אָפּגעשטעלט די אַנטוויקלונג פונעם דאָזיקן צענטער. דער גרעסטער טייל פון די יידישע שרייבער און קולטור־טוער האָט געמוזט אויסוואַנדערן און פון אָדעס איז נישט געווארן דאָס, וואָס מ׳האָט פון איר דערוואַרט, — בפרט נאָכן נייעם רעזשים.

יידישע קאָלאָניעס אין אוקראַינע און די פּלענער וועגן יידישע רעפּובליקן

I

די געשיכטע פון דעם, ווי אַזוי די יידן אין רוסלאַנד האָבן זיך געמעסטן באַשעפטיקן מיט ערד־אַרבעט, איז גאָר אַן אינטערעסאַנטער קאַפּיטל פון וועלכן מ׳קאָן זייער פיל לערנען. דעם געדאַנק, אַז יידן דאַרפן אַריבערגיין צו אַנדערע און מער־פּראָדוקטיווערע פרנסות, און אַז די מלוכה דאַרף זיי העלפן צו קאָלאָניזירן זיך אויפן באָדן, האָט דער ערשטער אַרויסגעזאָגט דער פּוילישער היסטאָריקער און ליבעראַלער מלוכה־מאַן טשאַצקי. אַליין אַ רייכער פּריץ אין וואָלין, וווּ עס האָט צו אים געהערט דאָס שטעטל פּאָריצק, האָט טשאַצקי גוט געקענט דאָס אמתע יידישע לעבן. זיינע אָנשוועבונגען און דרייסטע רעפאָרם־פּלענער בנוגע יידן, האָט טשאַצקי צוגעשטעלט דעם אַזוי־גערופענעם 4־יאָריקן פּוילישן סיים, וואָס האָט אין די יאָרן 92־1788 אויסגעארבעט וויכטיקע רעפאָרמען פאַר פּוילן, וואָס האָבן געצילט צו מאַכן געזונט דאָס פּוילישע מלוכה־לעבן און צו פאַרהיטן פּוילן פון ענדגילטיקן צעפאַל. דער סיים האָט אָבער נישט באַוויזן צו באַהאַנדלען טשאַצקיס רעפאָרם־פּלענער כּאַר די יידן, וואָס זענען געווען דורכגעדרונגען מיטן גייסט פון עכטן הומאַניזם. טשאַצקי אַליין האָט אין זיין שטעטל פיל געהאָלפן די יידן. אין זיין דרוקערייַ אין פּאָריצק האָבן זיך, אגב, אויך געדרוקט העברעישע ביכער.

כמעט גלייכצייטיק מיט טשאַצקין האָט אויך דער באַקאַנטער רוסישער דיכטער דערזשאַווין פּראָפּאָגירט דעם געדאַנק וועגן אַריבערפירן יידן צו לאַנדווירטשאַפט. זייענדיק מיטגליד פון רוסישן סענאַט, האָט דערזשאַווין באַזוכט די נאָר־וואָס פאַרייניקטע מיט רוסלאַנד וווייסרוסישע געביטן, כדי אויסצופאָרשן די שווערע לאַגע פון די פּויערים. זיינע אויספירן האָבן גע־

טראָגן אַ היבש ביסל אַנטיסעמיטישן כאַראַקטער. דערזשאַווין האָט אָבער אויך צוגעזען די גרויסע יִידישע נויט אין די וויִיסרוסישע שטעט און שטעטלעך און האָט געעצהט אין פּעטערבורג, מען זאָל די יִידן אַריבערפירן צו לאַנדווירטשאַפט.

די רוסישע רעגירונג האָט זיך אָבער נישט געאיילט נאָכצוקומען די אַלע עצות. יעקאָטערינאַ די גרויסע, וואָס האָט געפירט אַ פריינדשאַפט מיט די פּראָגרעסיווע מענטשן פון איר צייט, — די ענציקלאָפּעדיסטן און אַנדערע, מיט פאַרגייער פון דער פּראַנצויזישער רעוואָלוציע — און האָט בכלל ליב געהאַט אַרויסצוווייזן איר כלומרשטן ליבעראַליזם, — האָט לגבי יִידן נישט געפונען פאַר נייטיק עפּעס צו טאָן און האָט נישט אָנגעהויבן אָפילו צו טראַכטן וועגן העלפן די גרויסע מאַסן יִידן, וואָס זענען אַרונטערגעפאַלן אונטער איר הערשאַפט, נאָר דער צעטיילונג פון פוילן, ווען רוסלאַנד האָט אַריינבאַקומען אין אירע גרענעצן די יִידן פון וויִיסרוסלאַנד, ליטע, וואָלין און פּאָדאָליע.

אין יעקאָטערינעס צייטן איז אין רוסלאַנד געפירט געווארן אַ גרויסע קאָלאָניזאַציע־אַרבעט. רוסלאַנד האָט דאָן דערָאבערט פון טערקיי די אַזוי־גערופענע „נאָווא־רָאסיא" (נייַ־רוסלאַנד), דאָס הייסט, די גרויסע, רייכע און פרוכטבאַרע געגנט ביים שוואַרצן ים, צווישן די טייכן דניעפּער און דניעסטער. די דאָזיקע רייכע געגנט איז דאָן, אין סוף פון 18טן יאָרהונדערט, געווען גאָר שיטער באַזעצט און די רוסישע רעגירונג האָט אייגעלאַדן, וועמען זי האָט נאָר געקענט, — דייטשן, שוועדן, גריכן, בולגאַרן, כדי צו באַזעצן דאָס נייַ־דערָאבערטע לאַנד, וואָס עס איז פאַר איר געווען וויכטיק, קודם־כל פון מיליטעריישן שטאַנדפּונקט. יִידן האָט מען אָבער קיין „נייַ־רוסלאַנד" נישט אַריינגעלאָזן.

אינטערעסאַנט איז, אַז די ידיעה וועגן די גרויסע קאָלאָניזאַציע־מעגלעכקייטן אין „נאָווא־רָאסיא" האָט זיך פאַרשפּרייט אויך צווישן די פוילישע יִידן, און עס זענען דאָן מצד זיי דערלאַנגט געוואָרן ביטעס צו דער וואַרשעווער רעגירונג, אַז מ׳זאָל זיי דערלויבן זיך צו קאָלאָניזירן אין אוקראַינע, ווי אויך אין דעם נייעם, וויניק־באַזעצטן געביט. די זעלבע ידיעה האָט אָפילו אָנגעשפּאַרט אויך אַזש קיין איטאַליע און שפּאַניע, און האָט

באַווּיגן אַ גרופּע יידן פון דאָרטן, צו וועגדן זיך קיין פּעטערבורג, וועגן דערלויבן זיי צו באַזעצן זיך אין נייעם געביט.

געשען איז עס אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט, וועגן דער שפּאַנישער אַדמיראַל דע קריליאן האָט פאָרטריבן פון די באַלעאָרן־אינדזלען די קאַרסיקאַנער, גריכן און יידן, חושד זייענדיק זיי אין סימפּאַטיעס צו ענגלאַנד. די קאַרסיקאַנער און גריכן זענען באַלד אייניגעלאַדן געוואָרן צו באַזעצן זיך אין „ניי־רוסלאַנד", דאָס האָבן אויך די פאָרטריבענע יידן זיך געוועגדט דורכן רוסישן פאָרשטייער אין רוים, קיין פּעטערבורג, אז אויך זיי זאָל מען דערלויבן צו קאָלאָניזירן זיך אין ניי־רוסלאַנד. דער רוסישער פאָרשטייער, גראָף מאטשעניגאָ, האָט פון זיין זייט אונטערגעשטיצט די וועגדונג, אַנווייזנדיק, אז ווען דער גרויס־הערצאָג פון טאָסקאַנע האָט געוואָלט באַלעבן זיין הויפטשטאָט ליוואָרנאָ, האָט ער איינגעלאדן אַהין יידן און זיי האָט ער עס צו פאַרדאַנקען דעם בליענדיקן מצב פון זיין הויפטשטאָט. אויף דער דאָזיקער און דער צווייטער ענלעכער וועגדונג איז אַבער אָנגעקומען די תשובה, אז די רוסישע רעגירונג וויל דווקא גריכישע און קאַרסיקאַנער קאָלאָניסטן, אַבער נישט קיין יידן.

אין יעקאַטערינעס צייטן זענען אויך פריער געווען פאַלן, וועו יידן האָבן זיך געוועגדט, מ׳זאָל זיי דערלויבן באַזעצן זיך אין רוסלאַנד, אַבער אָן דערפאָלג. אין יאָר 1764 האָט דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון „נאָווא־ראָסיא", געגנראַל מעלגונאָוו, אַוועקגעשיקט קיין ריגע אַ דעלעגאַציע פון יידישע סוחרים פון רוסלאַנד, מיט אַ ספּעציעלער שליחות, — אַראָפּצובערענגען קיין „ניי־רוסלאַנד" יידישע סוחרים פון פּוילן און אויך פון פּרייסן, פאָמערן און בראַנדענבורג. פון דער שליחות האָט זיך אָבער גאָרנישט נישט אויסגעלאָזט.

ערשט אין אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט האָט מען יידן דערלויבט צו קאָלאָניזירן זיך אין „ניי־רוסלאַנד". געשען איז עס אָבער אין רעזולטאַט פון אַ גזירה.

אין יאָר 1810 האָט יעקאַטערינאַס אייניקל, אַלעקסאַנדער דער 1טער, פאַראַרדנט אַרויסצוטרייבן די יידן פון פיל דערפער און ישובים אין טשערניגאָווער און מאָהילעווער גובערניעס. היות די פאַרטריבענע זענען געבליבן

אָן עקסיסטענץ־מיטלען, האָט מען זיי דערלויבט צו קאָלאָניזירן זיך לעבן כערסאָן.

די קאָלאָניזאַציע איז נישט צוגעגאַנגען לייכט. די רעגירונג האָט נישט געגעבן קיין געוונדיקע סומעס געלט. אין קאָלאָניזירטן געביט האָבן געהערשט מגיפות און פון זיי, ווי אויך פון קעלט און הונגער, זענען איז די ערשטע 5 יאָר אויסגעשטאָרבן ביז 5 טויזנט נפשות. דאָס האָבן זיך אין כערסאָנער גובערניע, אגב, באַזעצט פיל לובאַוויטשער חסידים, בראש מיט זייער רבין, ר׳ שניאור זלמנס זון.

ניקאָלאַי דער 1טער האָט, ווי באַקאַנט, געוואָלט זיין אַ גאַנצער „רע־פֿאָרמאַטאָר״ אין יידישן לעבן און האָט אַפילו געפֿרוווט אינפֿירן פֿאַר יידן רוסישע „שקאָלעס״. ער האָט זיך אויך באַמיט צו פֿאַרשטאַרקן די יידישע קאָלאָניזאַציע. דער דאָזיקער גרעסטער צאַרישער דעספּאָט און אכזר, האָט אויך די קאָלאָניזאַציע־אַרבעט צווישן יידן געוואָלט פירן מיט אַ בייטש. די יידן האָט מען געוואָלט צווינגען צו ערד־אַרבעט, דראָענדיק זיי מיט פֿאַר־שיקונג אין סיביר. עס זענען אויך געווען פֿאַלן, וועו יידן, געטריבן דורך גרויסער נויט, האָבן זיך געלאָזט גיין הינטער די אוראַלער בערג, אין די טאַבאָלסקער און טאָמסקער גובערניעס, היות דאָרטן איז געווען פיל פּרייַ און ביליקע ערד. די רעגירונג האָט אָבער פֿאַרהאַלטן דעם דאָזיקן שטראָם, און די יידישע קאָלאָניזאַציע איז וויידער געריכטעט געוואָרן קיין „נייַ־רוס־לאַנד״.

די יידישע קאָלאָניזאַציע אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך אָנגע־שטויסן אויף גרויסע שווערקייטן. וועו מ׳האָט נאָכן אָפּשאַפֿן די „פּאָ־שטשיזנע״ אין יאָר 1861, געמוען אויך אויסטיילן ערד פֿאַר די באַפֿרייטע פּויערים, האָט מען אָפּגעשניטן גרויסע חלקים דווקא פון באָדן, וואָס האָט געהערט צו די יידישע קאָלאָניעס. שפּעטער זענען געקומען די „צייטווויי־ליקע כללים״ פון גראַף איגנאַטיעוו, לויט וועלכע יידן האָבן בכלל נישט געטאָרט דערווערבן באָדן אין דערפער און לעבן שטעטלעך. די יידישע קאָלאָניזאַציע האָט זיך דעריבער אָפּגעשטעלט, און דער יידישער קאָלאָני־זירונגס־פֿאָנד (פון דער רעגירונג) אין הויך פון אַ מיליאָן רובל איז צוריק אַריבער אין דער רעגירונגס־קאַסע.

אמת, די לאַגע פון די ייִדישע קאָלאָניסטן האָט זיך פאַרבעסערט אין יאָר 1900, ווען אַ טייל פון זיי האָט באַקומען פאַר זיך רעזערוו־חלקים. אָבער מיט אַ האַלבן צענדליק יאָר שפּעטער, בעת דער סטאָליפּין־רעאַקציע, וואָס איז געקומען נאָך דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, האָט מען די ייִדישע קאָלאָניעס ווידער פֿאַרבאָטן צו קויפן נייעם באָדן.

די גרעסטע טייל ייִדישע קאָלאָניעס איז פֿאַרן ערשטן וועלט־קריג געווען אין כערסאָנער און יעקאַטערינאָסלאָווער גובערניעס. די נעמען פון די קאָלאָניעס האָבן באַוויזן פון וואַנען די קאָלאָניסטן האָבן געשטאַמט. אַזוי זענען דאָרטן געווען אַזוינע נעמען ווי: נייַ־וויטעבסק, נייַ־קאָוונע, נייַ־זשיטאָמיר. נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1917 האָבן די קאָלאָניעס באַקומען נייַע אַנטוויקלונגס־מעגלעכקייטן. דער בירגער־קריג און די קאַמפן מיט דייטשן און מיט כלערלי׳ס אוקראַיִנישע „אָטאַמאַנען" און „באַטקאָס" האָבן אינעם דאָזיקן געגנט אַנגעמאַכט אַ תל פון די ייִדישע קאָלאָניעס.

נאָכן בירגער־קריג האָבן זיך קיין דרום־אוקראַינע אַ לאָז געטאָן פיל ייִדישע איבערוואַנדערער פון די חרובע שטעטלעך פון ווייסרוסלאַנד און אוקראַינע. די דעקלאַסירטע ייִדישע מאַסע האָט געוואָלט געפינען איר עקאָנאָמישן תיקון דורך ווערן ערד־אַרבעטער און לעבן אַ פֿראָדוקטיוון לעבן. די אַלטע קאָלאָניעס זענען, אַלזאָ, צוריק אויפגעבויט געוואָרן און עס האָט זיך אויך אַנגעהויבן אַ נייַע קאָלאָניזאַציע, געשטיצט דורך דער רעגירונג.

די נייַע קאָלאָניזאַציע האָט זיך אויסגעשפּרייט ווייט מחוץ פון דעם געביט פון די אַלטע ייִדישע קאָלאָניעס און האָט אַנגעשפּאַרט אַפילו קיין קרים. צו די אַלטע קאָלאָניעס, ווי „דאָבראָווי קוט", „איזראַעלאָווקאַ", „שדה־מנוחה", צי „נייַ־קאָוונע" אאז"ו, זענען צוגעקומען ייִדישע ישובים מיט פרישע און נייַע נעמען, געמומען זייער אָפּט פון דער נייַער, רעוואָלוציאָנער־סאָוועטישער ווירקלעכקייט, — ווי „נאָווי פּוט" (נייַער וועג), „נאָוואַ זאַריאַ" (נייַער מאָרגנשטערן), „ניווא" (פעלד), „זאַנגען", „האָפענונג", „אויפגאַנג" א״אַנד׳.

אין קרים זענען די נייַע קאָלאָניעס געווען פון חלוצישער אָפּשטאַמונג. געגרינדעט זענען זיי געוואָרן דורך חלוצים, וואָס האָבן זיך צונויפגעזאַמלט פון אַלע טיילן פון רוסלאַנד אין קרים, כדי צו פאָרן ווייטער קיין

ארץ־ישׂראל, און זענען אַבער פֿאַרהאַלטן געווארן דורך דער מאַכט, וואָס האָט די וועלטפּולע און אידעאַליסטישע יוגנט נישט געוואָלט אַרויסלאָזן פון לאַנד. וועגן דער חלוצישער אָפּשטאַמונג פון די דאָזיקע קאָלאָניעס זאָגן עדות זייערע העברעיש־חלוצישע נעמען, ווי תל־חי, משמר, מעין, חקלאי. זיי אָלע זענען געווען קאָמונעס, נאָר לאַנג איידער די ראָטנמאַכט האָט איינגעפירט אירע „קאָלכאָזן" און „סאָווכאָזן". זייענדיק מוסטערהאַפט אַרגאַניזירט, פירנדיק זייער קולטור־אַרבעט אין העברעיש און בכלל אין יידישן נאַציאָנאַלן גייסט, זענען די דאָזיקע קאָלאָניעס שטאַרקט באַקעמפט געווארן דורך דער „יעווסעקציע", אָבער מיט ווייניק דערפאָלג.

אין יאָר 1931 האָט אין רוסלאַנד געלעבט אויפן באָדן איבער אַ פערטל מיליאָן יידן, פון זיי 172 טויזנט אין אוקראַינע. די צאָל יידן, באַשעפטיקטע אין לאַנדווירטשאַפט, האָט זיך, אַלזאָ, אין פאַרגלייך מיט דער צייט ביז דער רעוואָלוציע פון יאָר 1917, מער ווי פאַרטאָפּלט.

אין קרים איז אין יאָר 1921 אויך געמאַכט געווארן דער פרווו פון שאַפן אַ יידישע רעפּובליק, וואָס איז, זיכער, אַנטשטאַנען אין שייכות מיטן גרויסן ווונק און גרויסן דערפאָלג פון דער יידישער קאָלאָניזאַציע דאָרטן. אַ הייסער אַנהענגער פון דאָזיקן געדאַנק איז געווען דער יידיש־סאָוועטישער עקאָנאָמיסט לאַרין־לוריע. קעגן דעם פּלאַן איז אָבער אַרויסגעטראָטן דער אַרבעטער־ראָט פון דער דאָזיקער טאָטעריישער געגנט, בראש מיטן טאָטערן־פירער איבראַהימאָוו. דער לעצטער איז שפּעטער אַפילו דערשאָסן געווארן צוליב קאָנטר־רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט. אָבער פון דעם פּלאַן וועגן שאַפן אַן אויטאָנאָמע יידישע רעפּובליק אין קרים איז גאָרנישט געוואָרן. די צאָל יידן אין קרים, וואָס לעבן פון לאַנדווירטשאַפט, איז געווען 20 טויזנט.

II

אין אַלטן צאָרישן רוסלאַנד איז כערסאָן געווען דער צענטער פון די גרעסטע און צאָלרייכסטע יידישע קאָלאָניעס, וואָס זענען געלעגן אין אַ געביט, וואָס וועלט באַגרענעצט דורך כערסאָן און ניקאָלאַיעוו פון דרום און יעליסאָוועטגראַד (איצט קיראָוואָגראַד) און קריוואי ראָג, פון צפון.

די יידישע קאָאָפּעראַטיוון אין דרום־רוסלאַנד, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט 150־160 יאָר צוריק, האָט, ווי באַקאַנט, צו קיין גרויסע רעזולטאַטן נישט געבראַכט. פון די עטלעכע טויזנט יידישע משפחות, וואָס האָבן איינגעוואַנדערט אין די אַמאָליקע יעקאַטערינאָסלאָווער און כערסאָנער גובערניעס, כדי צו באַזעצן זיך אויפן באָדן און אָנהייבן ציען זייער חיונה פון נייע, דאָרפישע פרנסות, — זענען נאָר אַ טייל געבליבן ביי דער לאַנדווירטשאַפט. געווירקט האָבן אויף דעם, בלי ספק, די אַלגעמיינע, שלעכטע באַדינגונגען, אין וועלכע די לאַנדווירטשאַפט האָט זיך געפונען אין צאָרישן רוסלאַנד. די עטלעכע צענדליק יידישע קאָלאָניעס, וואָס זענען געבליבן עקסיסטירן אין די דערמאָנטע צוויי גובערניעס, האָבן ערשט שפּעטער גענומען אַביסל קומען צו זיך, פאַרגרעסערן זייער באַזיץ און באַלעבאַטישקייט, אויסבריייטערן זייער ווירטשאַפט, פאַרגרעסערן דעם אינווענטאַר אאז"וו. געשען איז דאָס אַ דאַנק דעם, וואָס מיט די קאָלאָניעס האָט זיך פאַראינטעריסירט די ייקאָ, וואָס האָט אָנגעהויבן שטיצן זיי מיט הלוואות, ווי אויך אין שייכות מיט דער אַלגעמיינער פאַרבעסערונג פונעם מצב פון דער לאַנדווירטשאַפט אין רוסלאַנד אין אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט, — צוליבן וווקס פון די פּרייזן אויף תבואה און דער גרעסערער נאָכפראָגע אויף דאָרפישע פּראָדוקטן, סיי אין לאַנד גופא, סיי פאַר עקספּאָרט קיין אויסלאַנד.

די ערשטע וועלט־מלחמה און די פאָגראָמען בעתן בירגער־קריג, האָבן אָבער געמאַכט אַ סוף צום פאַרשריט פון די יידישע קאָלאָניעס אין רוסלאַנד. די כוואַליע פון פּאָגראָמען האָט אַרומגעכאַפּט דעם גאַנצן געביט, וווּ עס זענען געזעסן די דאָרפישע יידישע האַרעפאַשניקעס. געווען פאַלן, וועו די פאַראיינצלטע יידישע דאָרפס־ישובים זענען פשוט אָפּגעווישט געווארן פון די צעיושעטע באַנדעס און זייער באַפעלקערונג איז אויסגעראַטן געוואָרן. אַ טייל קאָלאָניעס האָבן זיך אָבער באַווייזן קעגנצושטעלן די פאָגראָם־כנופיאס און אָפט מיט דערפאָלג.

די אַגראַר־רעוואָלוציע, וואָס רוסלאַנד האָט אַדורכגעמאַכט אין די יאָרן 1917־1920, האָט דער יידישער באַפעלקערונג ווייניק וואָס געגעבן. אַלס שטאָט־, אַדער קליינשטעטלדיקער עלעמענט, האָבן די יידן נישט גע־

קענט געניסן פון דער חלוקה פון פריצישן באָדן, וואָס איז דאָן דורכגע־
פירט געוואָרן צווישן דעם ערדלאָזן פויערטום און פויערים, וואָס האָבן גע־
האַט וויניק באָדן. פון דער נישט־אַרגאַניזירטער און בכלל סטיכישער פו־
נאַנדערטיילונג פונעם באָדן האָבן על פי רוב געגאָסן די איינגעזעסענע
דאָרפישע עלעמענטן, וואָס האָבן גהאַט געגוג לעבעדיקן און טויטן אינ־
ווענטאַר אויף צו באַאַרבעטן די שטחים, פאַראַקערן און פאַרזייען דעם נייי־
באַקומענעם באָדן, אַראָפנעמען דעם שניט אד״גל. יידן, אַפילו אין די קליי־
נע שטעטלעך אין אוקראַינע און וווייסרוסלאַנד, וואָס האָבן גהאַט אייגע־
נע גערטנער, צי סעדער, האָבן זעלטן גהאַט יענעם מינימאַלן לעבעדיקן
און טויטן אינווענטאַר, וואָס וואָלט געווען נייטיק אויף צו באַאַרבעטן ווי
געהעריק נייי־באַקומענע ערד.

דער חורבן פון די יידישע שטאָטישע פרנסות נאָך דער רעוואָלוציע, די
דעקלאַסירונג און שרעקלעכע פאַראַרעמונג פון די ברייטע יידישע מאַסן
אין רוסלאַנד, האָבן זיי געטריבן צו זוכן נייע קוואַלן פון פרנסה, און צי
מ׳האָט געוואָלט, צי נישט, — האָט מען געמוזט וועגדן די אויגן צו ערד־
אַרבעט, — בפרט, אַז אין די ערשטע יאָרן נאָך דער רעוואָלוציע און דעם
גרויסן ווירטשאַפטלעכן חורבן, צוליבן בירגער־קריג און די מלחמות, איז
נאָך אין לאַנד נישט געווען קיין רייד וועגן אינדוסטריאַליזירונג, וועגן אויפ־
שטעלן נייע אַרבעטס־פלעצער אין שטאָט, נייע פאַבריקן און אינדוסטריעלע
אונטערנעמונגען בכלל.

די פאַראַרעמטע יידישע מאַסע פון די קליינע שטעטלעך אין וווייסרוס־
לאַנד און אוקראַינע האָט נישט געהאַט פאַר זיך קיין גרויסע אויסזיכטן פאַר
אַריבערגיין צו לאַנדווירטשאַפט אויפן אַרט. די געדיכטע, אַרטיקע דאָרפי־
שע באַפעלקערונג וואָלט קיין נייע מענטשן צום פאַרכאַפטן באָדן נישט צו־
געלאָזט. אגב, האָבן די יידן אַליין מורא גהאַט צו דערווייטערן זיך פון
זייערע שטענדיקע ישובים, נאָך די פּאָגראָמען פון די יאָרן 1918־1920. די
ראַטן־רעגירונג האָט באַשלאָסן צו ריכטן דעם דראַנג צו ערד־אַרבעט צווישן
די יידן, צו נייע פּלעצער און קודם־כל צום סטעפן־געביט אַרום כערסאָן,
אַדעס און קרים.

די דאָזיקע געגנט, וואָס איז געווען רייך אין גרויסע, פריצישע מא־

יאָנטקעס מיט צענדליקער טויזנטער דעסיאָטינעס ערד, האָט אויך אין די אַלטע צייטן געליטן פון אַ מאַנגל אין ערד־אַרבעטער און פלעגט צוציען צו זיך יעדן פרילינג און זומער פויערים פון די איבער־באַפעלקערטע גובערניעס אין צענטראַל־רוסלאַנד. די מאַסנהאַפטע סעזאָן־עמיגראַציע פון די ערדלאָזע פויערים פון צענטראַל־רוסלאַנד צו די זומער־אַרבעטן אין דרום־רוסלאַנד, וואָס איז געווען אַ גוט באַקאַנטע דערשיינונג אין צאַרישן רוסלאַנד, האָט זיך נאָך דער רעוואָלוציע שטאַרק פאַרקלענערט, ווייל די פויערים האָבן שוין באַקומען פאַר זיך אייגענעם באָדן אין זייערע שטעטדיקע ווויסט־ערטער. דער פלאַן איז, אַלזאָ, געווען, אַז מ׳זאָל די דעקלאַסירטע יידישע מאַסן פון ווייסרוסלאַנד און צפון־אוקראַינע איבערזידלען אין נעם סטעפן־געביט פון דרום־רוסלאַנד, וואָס האָט געליטן אַ שטאַרקן מאַנגל אין אַרבעטס־הענט.

צום רעגולירן די יידישע איבערזידלונג קיין דרום־רוסלאַנד, איז עס געשאַפן געוואָרן דורך דער ראַטן־רעגירונג דער „קאָמזעט". אים צו הילף איז געקומען דער „אָזעט". דער פלאַן האָט אַרויסגערופן פיל אויפזען אין אויסלאַנד און מיט הילף פאַר אים זענען געקומען אַ ריי יידישע אַרגאַניזאַציעס אין מערב־אייראָפּע און אַמעריקע, ווי ייקאַ, דער „אַגראָדזשאָינט" און „אָרט".

נישט פיל צווישן דעם יונגן יידישן עלעמענט פון ווייסרוסלאַנד און אוקראַינע, וואָס האָבן זיך געמומען איבערזידלען אין די סטעפעס פון דרום־רוסלאַנד, האָבן, וואַרשיינלעך, געווווסט דאָס אַלטע ליד פון אליקום צונזער וועגן דעם, אַז „אין דער סאָכע ליגט די מזל־ברכה" און אַז ערד־אַרבעט איז בכלל „דאָס וואָרע גליק פון לעבן". די באַדינגונגען דאָרטן, אין די נייע פלעצער, זענען געווען גאָנץ אַנדערש ווי אין די דאָרפישע היימישע געגנטן. פון דעסט וועגן האָט די באַוועגונג אַהין אַנגענומען אַ פיל גרעסערן מאַסשטאַב, ווי די באַוועגונג צו לאַנדווירטשאַפט צווישן די ווייסרוסיש־ליטווישע יידן, אין דער צייט, ווען דער באַרימטער יידישער פאָלקס־בדחן האָט באַזונגען פאַר די אַרעמע לופט־מענטשן פון איבערבאַפעלקערטן תחום המושב די מעלות פון דער פּראָדוקטיווער און געזונטער ערד־אַרבעט.

דאָן זענען עס אויך אַנטשטאַנען די פלענער וועגן אַ קאָמפּאַקטער יידי־

שער קאָלאָניזאַציע אין באַשטימטע געביטן, מיטן ציל צו שאַפֿן אויטאָנאָמע יידישע אינהייטן אוּן אַפֿילו וועגן אַ באַזונדערער יידישער רעפּובליק אין קרים. דער לעצטער פֿלאַן האָט באַזונדערס געשמייכלט די געוועזענע ציוניסטן אוּן סאָציאָליסטן־טעריטאָריאָליסטן, וואָס האָבן עס געבילדעט דעם אומפֿאַרטיישן עלעמענט פוּן „אָזעט". פוּנעם פֿלאַן איז אָבער גאָרנישט געוואָרן צוליב דער קעגנערשאַפֿט פוּן פֿאַרזיצער פוּן די קרימער סאָוועטן, דעם טאָטער איבראַהימאָוו.

די ניי־אָנטשטאָנענע קאָלאָניעס האָבן זיך קאָנצענטרירט אינעם אַלטן יידישן קאָלאָניזאַציע־געביט אַרום כערסאָן אוּן יעקאַטערינאָסלאָוו, ווי אויך אין צפוּן־קרים. די ערשטע נייע קאָלאָניעס זענען אויפֿגעשטעלט געוואָרן, אגב, דורך דער ציוניסטיש־געשטימטער יוגנט אוּן דורך חלוצים אין קרים. צו די קאָלאָניעס מיט העברעיִשע נעמען, וואָס די דאָזיקע יוגנט האָט זיי געגעבן, ווי תל־חי, קדימה, התקווה אד"גל, זענען שפּעטער צוגעקומען קאָלאָניעס אין אַנדערע געגנטן מיט אַזעלכע נעמען ווי לעניגראָד, קאַליניגראָד, סטאַלינדאָרף, וואָס האָבן עס, צוזאַמען מיט די גאָר אַלטע שדי־מנוחהס, נייַ־ווייטעבסקן, ראַמאַנאווקעס אאַז"וו, געבילדעט דעם נייעם, אויס־געברייטערטן יידישן לאַנדווירטשאַפֿטס־געביט אין רוסלאַנד.

טראָץ דעם גרויסן פֿאַרנעם, וואָס די נייע קאָלאָניזאַציע האָט אַנגענומען אין די ערשטע יאָרן פוּן דער ראַטן־מאַכט, האָט זיך אָבער איר אַנטוויקלונג פֿאַרהאַלטן, אוּן אַפֿילו דער שפּעטער אויפֿגעקומענער פֿלאַן פוּן אַן אויטאָנאָמער יידישער רעפּובליק אין ווייטן אוּן פוסטן ביראָבידזשאַן, האָט דאָ נישט געהאָלפֿן.

די סיבה פוּן דעם איז געלעגן נישט נאָר אין שלעכטן מצב פוּן דער לאַנדווירטשאַפֿט נאָך דער רעוואָלוציע, צוליב די נידעריקע פּרייזן אויף דאָרפֿישע פּראָדוקטן, וואָס די ראַטן־רעגירונג האָט איינגעפּירט אוּן שטרענג רעגולירט, כדי צו קענען דערנערן די אויסגעהונגערטע שטאָטישע באַפֿעלקערונג. וואָס שייך די יידן, זענען די סיבות געווען טיפֿערע. צווישן זיי האָט זיך נאָך בעתן קריג אָנגעהויבן אַן אויסוואַנדערונג פוּן די קלייניע שטעטלעך אין די גרויס־שטאָטישע צענטערן. דער בירגער־קריג אוּן די פֿאָגראָמען האָבן אָט־דעם פּראָצעס נאָך מער פֿאַרשטאַרקט.

אין די גרויסע שטעט ווידער זענען די יידן, אַלס מער געבילדעטער און אינטעליגענטער עלעמענט, פיל מער אַרייַנגעצויגן געוואָרן אין רעגירונגס־אַפּאַראַט, וואָס האָט זיך שטאַרק פונאַנדערגעוואַקסן, צוליבן אירע בערנעמען די פּריוואָטע ווירטשאַפט, די בענק, דעם האַנדל אאַז"וו, — ווי אויך דורך די ניי־אַנטשטאַנענע פּאַבריקן און אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, וואָס זענען געווען אָ מלוכה־אייגנטום.

טראָץ דעם אָפּהאַלט אין דער נייער יידישער קאָלאָניזאַציע, איז אַבער כערסאָן און איר אומגעגנט ווייטער געבליבן אַ געביט פון יידישער לאַנדווירטשאַפט און פּאַרן צווייטן וועלט־קריג, איז אַ העלפט יידן אין אָט־דער געגנט געווען באַשעפטיקט אין אַגריקולטור. די אַנדערע לאַנדווירטשאַפט־לעכע יידישע געביטן זענען געלעגן צו מערב און מזרח פונעם אַלט־נייעם כערסאָנער קאָלאָניזאַציע־צענטער, — אַרום אָדעס און אַרום זאַפּאָראָזשיע.

III

אין פרילינג פון יאָר 1919, וועלן עס איז געשטאַרבן דער ייִד יאַקאָוו סווערדלאָוו, וואָס איז געווען דער ערשטער פּאַרזיצער פון „וויציק", איז מיכאַיל קאַלינין אויסגעוויילט געוואָרן אַלס זיין יורש. טראָצקי האָט דאַן, לויט זיין געווינהייט, געהאַלטן אַ פייערדיקע רעדע, וווּ ער האָט קאַליניזנען געלויבט אין הימל אַריין און האָט אים אויך באַטיטלט, אַלס „פּראָלעטאַרי קרעסטיאַניטש" (פּראָלעטאַריער בן פויער). מיטן דאָזיקן, געווייסער־מאסן אויסגעקליגלטן, אָבער טרעפלעכן נאָמען, איז טראָצקי געווייס אויסן געוועזן אונטערצושטרייכן, אַז דער נייער פּאַרזיצער פון אַלרוסישן אויספּירקאָמיטעט פון די סאָוועטן, פּאַרקערפּערט אין זיך, אַלס אַרבעטער און דער־צו נאָך פון פויערישער אָפּשטאַמונג, די דעמאָלטיקע הויפּט־אידייע פון דער באָלשעוויסטישער פּאַרטיי: דעם צוזאַמענבונד פון דעם אַרבעטער־קלאַס און פויערטום. דאָס האָט, אַלזאָ, געדאַרפט זיין דער נייער פרעזידענט פון רא־טנפּאַרבאַנד, מ. קאַלינין.

אַ געוויסע צייט האָט קאַלינין פּריַער אָנגעפּירט מיט דער נאַציאָנא־ליטעטן־אָפּטיילונג פון „וויציק", געווען איז עס דאַן, וועלן סטאַלין איז נאָך געווען קאָמיסאַר פאַר נאַציאָנאַליטעטן־ענינים. קאַלינינען געהערן, אגב, די

באַקאַנטע ווערטער, אַז וועַן ער וואָלט געווען אַ רב, וואָלט ער געעצהט די יידן נישט צו קאָנצענטרירן זיך אין גרויסע מאַסן אין מאָסקווע. געווען איז עס אין אַ צייט, וועַן די יידן, געוודפט און פֿאָגראָמירט דורך די כלערליי וווייסע געוואַלטן אין אוקראַינע, וווייסרוסלאַנד און צענטראַל־רוסלאַנד, האָבן מאַסנווייז פֿאַרלאָזט זייערע אינגעזעסענע פלעצער און זיך געלאָזט אין די צענטראַלע גרויסע שטעט, ווו די לאַגע איז נישט געווען אַזוי געפֿערלעך וויַ אין די קליינע שטעטלעך און דאַרפישע געגנטן. קאַליניַן, האָט, וואַרשיינלעך, געוווסט וועגן דער דאָזיקער דערשיינונג. ער האָט אויך, זיכער אויך געהערט וועגן דער שרעקלעכער דעקלאַסירונג און פֿאַראַרעמונג פון די יידישע מאַסן, וואָס זענען אויסגעראָטן געוואָרן פון זייערע פֿאָזיציעס, נישט בלויז טעריטאָריעל, אַזוי צו זאָגן, נאָר אויך סאָציאַל, — צוליבן אונטערגאַנג פון די יידישע פֿרנסות.

דער „קאָמזעט", וואָס איז דאָן אַנטשטאַנען ביי דער נאַציאָנאַליטעטן־אָפּטיילונג, האָט עס געזאָלט אַריבערפירן אַ טייל פון די דעקלאַסירטע יידישע מאַסן צו ערד־אַרבעט און צו קאָלאָניזירן זיי אויפן פרייען באָדן. אויף וויפל די הערשנדיקע דאָן קרייזן האָבן פֿאַרבונדן גרויסע האָפענונגען מיט אָט־דער אַרבעט, איז צו זען פון דעם, וואָס אלס פֿאַרזיצער פון „קאָמזעט" איז באַשטימט געוואָרן נישט קיין אַנדערער, ווי דער וויצע־פֿאַרזיצער פון „וויציק", סמידאָוויטש (ברודער פון באַקאַנטן שרייבער וועראַיעוו־סמידאָוויטש), — דאָס הייסט קאָליניַנס געהילף אויף זיין פֿרעזידענטן־אַמט פון פֿאַרבאַנד.

די יידישע מאַסן, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אין די גרויסע שטעט, האָבן אויך אָנגעהויבן מאַנסנווייז אַריבערגיין צו שטאָטישע, דער עיקר, ליבעראַלע פֿראָפעסיעס. פילייכט, האָט טאָקע דער „קאָמזעט", שטעלנדיק דעם טראָפ אויף דער קאָלאָניזאַציע און אַגראַריזאַציע פון די דעקלאַסירטע יידן, געוואָלט זיי אָפּציען, סיי פון די גרויסע שטעט, אַזוי אויך פון די אינטעליגענטישע בעלופן, וואָס האָבן געקענט אַרויסרופן רייבונגען מיט דער נישט־יידישער אינטעליגענץ.

די פֿרוון פון „קאָמזעט" האָבן אָבער, ווי באַקאַנט, קיין דערפֿאָלג נישט געהאַט. אויך דער גרעסטער פֿראָיעקט פון „קאָמזעט", וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט שאָפן אַ יידישע אויטאָנאָמע איינהייט אין ביראָבידזשאַן האָט, כידוע, נישט געהאַט קיין מזל.

די יידן אין רוסלאַנד האָבן אָבער געשעצט קאַליגינס אינטערעס און באַמיונגען צו פאַרבעסערן זייער לאַגע. איז אפשר קען מען מיט דעם אויך דערקלערן דעם פאַקט, וואָס אַ רייַ יידישע דערפער אין רוסלאַנד האָבן גע־טראָגן דעם נאָמען פון קאַליגינעס, — אין דער פאָרם פון קאַליגינדאָרף, קאַ־ליגין, צי קאַליגינאָ. אויך דער ערשטער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונגס־ראַיאָן אויף אוקראַינע, וואָס האָט דאָרטן אַרומגענומען די אַלטע דאָרטיקע יידישע קאַלאָניעס, האָט געטראָגן דעם נאָמען קאַליגינדאָרפער ראַיאָן און האָט, ווייזט אויס, מיט יידיש אַלס שפראַך פון דער אַדמיניסטראַציע, פון געריכט־ און שול־וועזן, געדאַרפט דינען אַלס מוסטער פון דעם, וואָס די יידן וועלן קענען באַקומען פאַר זיך אין נאַציאָנאַלער הינזיכט, ווען זיי וועלן זיך נישט קאָנצענטרירן אין מאָסקווע און אין אַנדערע גרויסע שטעט און אין די דאָרטיקע שטאָטיש־אינטעליגענטישע פראָפעסיעס, — נאָר וועלן זיך קאַלאָניזירן אויפן לאַנד אין קאָמפּאַקטע מאַסן, וואָס עס וועט זיי דער־מעגלעכן צוגלייך אויך אינהאַלטן זייער נאַציאָנאַלן פנים און אויסצולעבן זיך נאַציאָנאַל אין דער יידישער שפראַך און קולטור.

דאָן איז עס אויך געקומען צום צווייטן פלאַן פון שאַפן אַן אויטאָנא־מע יידישע רעפובליק אין ראַטנפאַרבאַנד דורך קאָנצענטרירטער קאַלאָני־זאַציע, צום פלאַן וועגן ביראָבידזשאַן.

די קאַלאָניזאַציע אין דעם דאָזיקן ווייט־מזרחדיקן געביט, וואָס ליגט ביי דער גרענעץ מיט מאַנדזשוריע און געפינט זיך אַזוי ווייט פון די אַלטע יידישע ישובים אין אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד, איז אָבער געגאַנגען זייער לאַנגזאַם און האָט, לויט די ציפערן פון 1931, געבראַכט בלויז צו פינף טויזנט יידן, וואָס באַשעפטיקן זיך מיט ערד־אַרבעט.

די אַלגעמיינע צאָל יידן אין ביראָבידזשאַן האָט דאָן באַטראָפן עטלעכע און צוואנציק טויזנט נפשות. אין אַ טייל פונעם דאָזיקן ווייטן און ווייניק באַזעצטן ווינקל ביים אָמור האָבן די יידן געבילדעט די מערהייט פון דער באַפעלקערונג און אַ דאַנק דעם איז ביראָבידזשאַן געווארן, אמת, נישט קיין אויטאָנאָמע יידישע רעפובליק, ווי מען האָט לכתחילה געפלאַנט, נאָר בלויז אַן „אויטאָנאָמע יידישע געגנט".

קערטש איז אַמאָל געווען אַ יידישע שטאָט

קערטש, וואָס איז אפשר די עלטסטע שטאָט אויף דער טעריטאָריע פון רוסלאַנד, האָט נאָך מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק געהאַט אַ יידישע באַפעלקערונג און מיט העכער טויזנט יאָר צוריק איז דאָרטן געווען די צאָל יידן אַזוי גרויס און זייער ראָל אַזוי באַטייטנדיק, אַז מען האָט די דאָזיקע שטאָט געהאַלטן אפילו פאָר אַ יידישע שטאָט.

נישט נאָר קערטש, נאָר אויך די שכנותדיקע פעאָדאָסיע און ווייטער ליגנדיקע כערסאָנעס און אָלוויע, זענען פאַקטיש די ערשטע שטאָטישע ישובים אין רוסלאַנד. זיי זענען געגרינדעט געווארן נישט דורך די רוסן, נאָר דורך גריכן, וואָס האָבן מיט דריטהאַלבן טויזנט יאָר צוריק איבערגעוואַנדערט קיין דרום־קרים פון קליין־אַזיע און האָבן געגרינדעט אויף די ביידע ברעגן פון קערטשער ים־דורכגאַנג אַ באַזונדערע מלוכה אונטערן נאָמען קרימערישער באָספאָר (אָדער וואָספאָר), — ווי עס האָט ביי די גריכן גערופן דעם קערטשער ים־דורכגאַנג, וואָס פאַראייניקט דעם אַזאַוו־ים מיטן שוואַרצן ים (צום אונטערשייד פון פאָנטישן באָספאָר, וואָס פאַראייניקט דעם שוואַרצן ים מיטן מאַרמאָר־ים).

קערטש, וואָס האָט ביי די גריכן געהייסן פאנטיקאפעאָ, איז געווען די הויפטשטאָט פון דער דאָזיקער שוין לאַנג פאַרשוווּנדענער מלוכה, וואָס אירע גרענעצן האָבן זיך געצויגן ביז די סטעפעס פון דעם טייך קובאַן אויף מזרח. חוץ פאנטיקאפעאָ, האָט די דערמאָנטע מלוכה אַריינגענומען אויך די דערמאָנטע פעאָדאָסיאַ (קאפא), כערסאָנעס, ווי אויך פאָנאַגאָריאַ און אַנדערע שטעט, וואָס געפינען זיך אויף דער צווייטער זייט פון קערטשער ים־דורכגוס. די באָספאָר־מלוכה איז געווען, דער עיקר, אַ האַנדלס־מלוכה און האָט פאַרמיטלט אינעם סחורות־אויסטויש צווישן די פעלקער פון שוואַרצן און פון מיטללענדישן ים. דער האַנדל איז געגאַנגען מיט די עיקר־פּראָדוקטן פון אַלטערטימלעכן סחורות־אויסטויש, ווי תבואה, פעלן, פיש, זאַלץ

און אויך מיט שקלאַפן. פאַר אָט־די סחורות פלעגט די באַספאַר־מלוכה באַ־קומען פון גריכנלאַנד און אויך פון רוים שטאַפן, כלים, קונסט־זאַכן און אַנדערע פּראָדוקטן פון דער גריכישער און רוימישער אינדוסטריע. מיט דער צייט איז באַספאַר בכלל געוואָרן דער תבואה־שפּייכלער פון גריכ־לאַנד. מיט דער אָפּשוואַכונג פון גריכנלאַנד איז אויך געפאַלן די מאַכט פון די גריכישע קאָלאָניעס אין דער באַספאַר־מלוכה.

קערטש־פאַנטאַקאָפּעאָ איז געווען די קעניגין פון באַספאַר. דאָס שטרייכט אונטער דער אַלטער רוסישער פּאַרשער פון די קערטשער אַל־טערטימלעכקייטן, א. שיק, וואָס שרייבט אין זיין בוך איבער דער, ווי ער רופט זי אָן, „וואָספאָישער מלוכה", וואָס איז דערשינען מיט העכער הונ־דערט יאָר צוריק, אַז „פאַנטאַקאָפּעאָ איז געווען אייניער פון די הויפּט־מערק פון גריכנלאַנד, און האָט געצויגן צו זיך אַלע האַנדלס־צווייגן פון טאַנאיס (גריכישער נאָמען פון טייך דאָן) און פון פאַנאַגאָריא, און האָט אונטערגע־האַלטן אַן אויסטויש מיט ברויט פון איר פרוכטבאַרן האַלב־אינדזל און מיטן זאַלץ פון אירע אָזיערעס. פון דעמאָסטענעסטן רעדע קעגן לענטין (350 יאָר פאַר קריסטוסן) איז צו זען, אַז די אַטענער סוחרים האָבן קאַנטאָרן לענגאויס דעם גאַנצן ברעג פון קימעריש באַספאַר און אויך קאָמיסיאָ־נערן, וואָס פלעגן ווינטער־צייט צוגרייטן די לאָדונגען פון סחורות, כדי אָפּצושיקן זיי אין פרילינג און זומער".

וועלכער אָבער יידן געקומען אין דער באַספאַר־מלוכה און ווי אַזוי האָבן זיי עס דערגרייכט צו זייער גרויסער צאָל און ראָל אין פּאַנטיקאָפּעאָ־קערטש?

וועגן דעם זענען פאַראַן פאַרשיידענע מיינונגען. פאַראַן אַ מיינונג אַז דער רוימישער קייזער אַדריאַן, וואָס האָט, כידוע, אונטערדריקט דעם אויפ־שטאַנד פון בר־כוכבא, האָט אין יאָר 137 פאַרשיקט קיין באַספאַר פיל יידי־שע געפאַנגענע. פאַראַן אָבער אויך באַוויזן, אַז יידן האָבן געווינט אין באַספאַר נאָך לאַנג פאַרן חורבן פון בית־שני. דער רוסישער געלערנטער פאָגאָדין, וואָס האָט אַנפאַנג פון דעם יאָרהונדערט אַנטדעקט און דע־שיפרירט די יידיש־גריכישע אויפשריפטן און מצבות לעבן קערטש, האָט פעסטגעשטעלט, אַז יידן האָבן נאָך דאָרטן געווינט פאַר דער קריסטוס־

ערע. אויף די אַנטדעקטע מצבות לעבן קערטש האָט מען אויך געפונען אויסגעקריצט מנורות, שופרות, לולבים און אַנדערע אַלט־יידישע סימ־באָלן. די יידישע סינאַגאָגע אין דער שכנותדיקער פּעאָדאָסיע איז, וואָר־שיינלעך, די עלטסטע אויף דער טעריטאָריע פון רוסלאַנד, וואָרום זי איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר 909.

די בלי־תקופה פון יידישן ישוב אין באָספֿאָר איז געקומען נאָך דעם, ווי די דאָזיקע מלוכה איז דערָאַבערט געוואָרן דורך די כוזרים. אַריינדרינ־גענדיק קיין קרים אין 6טן יאָרהונדערט, האָבן די כוזרים געפונען שוין דאָרטן אַ קאָנטיקע יידישע באַפעלקערונג. די כוזרים אַליין האָבן, ווי באַ־קאַנט, אָנגענומען דעם יידישן גלויבן אין 8טן יאָרהונדערט. דאָן איז קערטש און איר אומגעגנט געווען אַ מקום־מקלט פֿאַר די ביזאַנטיניש יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, צוליב די רדיפות פון אימפּעראַטאָר לעאָ דעם דריטן. די הויפּטשטאָט פון קרים, די גריכישע פאנטיקאפּעאָ, האָט ביי די כוזרים באַקומען דעם נאָמען סאמקארץ. וועגן דער גרויסער ראָל פון די יידן אין סאמקארץ וועלט דערציילט אינעם בריוו פון כוזרישן קעניג יוסף צום פינאַנץ־מיניסטער פון קאָרדאָווא, חסדאי איבן שאַפרוט. וועגן דעם זעלבן דערמאָנט אויך דער יידישער רייזנדער ר׳ פּתחיה פון רעגענסבורג.

די יידישקייט פון דער שטאָט איז, אַ פּנים, געווען באַקאַנט אויך פיל ווייטער מחוץ קרים, וואָרום דער באַקאַנטער אַראַבישער געאָגראַף פון יענער צייט, איבן פאקור, רופט אָן די שטאָט „סאמקארץ אל יאַהוד״, דער יידישער סאמקארץ. אינעם אויבן־דערמאָנטן כוזרישן בריוו וועלט, אגב, אויך אָנ־געוויזן, אז סאמקארץ האָט אַ געוויסע צייט געהאַט אַ יידישן שטאָט־פאר־וואַלטער מיטן נאָמען רב חשמונאי.

אויך אין דער קריסטלעכער וועלט האָט מען זיך שטאַרק אינטערע־סירט מיטן „יידישן סאמקארץ״. עס איז באַקאַנט, אַז דער פּאַטריאַרך פּא־טיאס פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט געוואָלט פֿאַרשפּרייטן קריסטנטום צווישן דער יידישער און כוזרישער באַפעלקערונג פון דער שטאָט. אין קרים זע־נען מיט אָט־דעם צוזאַמען טעטיק די באַקאַנטע קריסטלעכע מיסיא־נערן, די ברידער קיריל און מעטאָדיוס, וואָס זענען, כידוע, אויך פֿאַרהיי־

ליקט געוואָרן דורך דער פּראַווּאָסלאַווּנער קירכע פּאַר זייער אייפערדיקער פּאַרשפּרייטונג פּון קריסטנטום צווישן די רוסיש־סלאַווישע שבטים. ווי עס ווייזט אויס, האָבן אָבער די ביידע „הייליקע" נישט געהאַט קיין דערפּאָלג צווישן די ייִדן און די כוזרים.

אויך די גרויסע גריכישע קאָלאָניע אויף דער אַנדערער זייט פּון קערטשער ים־דורכגוס, פּאנאגאָריע מיט איר ייִדישער באַפעלקערונג, איז אַרײַנגעפאַלן צו די כוזרים. די מצבות און אַנדערע אויסגעגראָבענע דענקוירדיקייטן, וואָס מ׳האָט דאָרטן געפונען, דערציילן וועגן אַ ייִדיש לעבן, וואָס איז מיט צוויי־דריטהאַלבן טויזנט יאָר צוריק געווען אויף דער צוויי־טער זייט פּון קערטשער ים־דורכגאַנג, ווו עס געפינט זיך דער טאמאנער האַלב־אינזל. אין די גריכישע צייטן האָט די געגנט געהייסן טאמאטארכא. שפּעטער, און ווען די כוזרים זענען צעשלאָגן געוואָרן דורך די רוסן, האָט דער האַלב־אינזל באַקומען דעם וויל־קלינגענדיקן רוסישן נאָמען טמוטאראקאן.

די בלי־תקופה פּון ייִדישן ישוב אין קערטש און אין גאַנץ קרים איז אויסגעפאַלן אויף יענער צייט, וועו די כוזרישע מלוכה האָט דערגרייכט איר העכסטע אַנטוויקלונג. דאָן מיט 11־12 יאָרהונדערטער צוריק האָט זיך די כוזרים־מלוכה אויסגעשפּרייט פּון אונטערשטן טייל וואָלגע ביז וויט איבערן דניעפּער, און פּון קיעוו ביז די דרום־ברעגן פּון איצטיקן רוסלאַנד, ביים שוואַרצן ים און קאָווקאַז. קיעוו גופא, די דאָזיקע „מוטער פּון די רוסישע שטעט", איז געגרינדעט געוואָרן דורך די כוזרים און האָט געהייסן „סאמבאט" (אַ פעסטונג).

די הויפּטשטאָט פּון דער כוזרים־מלוכה, איטיל, איז געלעגן נישט וויט פּון דער איצטיקער אַסטראַכאַן. די אַנדערע באַקאַנטע שטעט זענען געווען: סארקעל, ביים דאָן, וואָס איז דורך די רוסן אָנגערופן געוואָרן „ביע־לאַיא וויעזשאַ" (ווייסער טורעם).

די כוזרים האָבן געפירט פיל מלחמות מיט פּערסן און אַראַבער אין טראַנסקאָווקאַזיען, און מיט גריכן, רוסן, פּעטשענעגן און פּאָלאָווצעס — אויף די סטעפּעס פּון דרום־רוסלאַנד. אַ דאַנק די זיגן איבער אָט־די אַלע

קעגנער זייערע, האָבן עס די כוזרים מצליח געווען אויסצובויען זייער גרויסע מלוכה און ווערן אַ גרויסמאַכט. זיי פלעגן אָפט שליסן בונדן, דער עיקר, מיט דער צווייטער גרויסמאַכט פון יענער צייט, — מיט ביזאַנץ.

סאמקארץ איז אָבער אין גאַנג פון די כסדרדיקע מלחמות מיט די רוסן, אריינגעפאַלן איינמאָל צו זייער פירשט איגאָר, וואָס האָט פיל יידישע געפאַנגענע איבערגעגעבן צו די הערשער פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל. אין יאָר 941 האָבן די כוזרים צוריקגענומען די שטאָט. אין דער זעלבער צייט האָט דער אָנפֿאָל פון פעטשענעגן אויף צפון־כאַזאַריע פאַרטריבן פון דאָרטן דעם וואַנדערנדיקן כוזרישן שבט, קאבארן. די לעצטע האָבן צוזאַמען מיט די וואַנדערנדיקע מאַדיאַרן־שבטים, וואָס זענען געקומען פון דער וואָלגע, — אויסגעוואַנדערט קיין אונגאַרן, וווּ מען טרעפט עד־היום כוזרישע נעמען, פונקט ווי מען געפינט אַזעלכע ישובים־נעמען בכלל אויפן גאַנצן ברייטן שטח, וואָס ציט פון דרום־רוסלאַנד קיין גאַליציע און נאָך ווייטער — קיין אונגאַרן.

די גרויסע כוזרישע מלוכה איז, ווי באַקאַנט, געפאַלן אין מיטן פון צענטן יאָרהונדערט, ווען דער רוסישער פירשט סוויאַטאָסלאָוו האָט דעראָברערט די כוזרישע הויפּטשטאָט איטיל און האָט חרוב געמאַכט זייער פעסטונג סארקעל. נאָכן פאַלן פון די דאָזיקע שטעט, זענען אָבער געבליבן עקסיסטירן צוויי קליינע כוזרישע פירשטנטומס, — אין דערמאָנטן קרים און אין דאָגעסטאַן, אויף קאָווקאַז. ביידע פירשטנטומס זענען געלעגן אויף דער פּעריפעריע פון דער אַמאָליקער אויסגעשפרייטער כוזרישער מלוכה.

ס׳איז אינטערעסאַנט צוצוגעבן דערביי, אַז קרים איז געווען באַקאַנט די רייזנדע פון איראָפּע אונטערן נאָמען „גהאַזאַריאַ", די איטאַליענישע פֿאָרם פון כאַזאַריע. „גהאַזאַריע" האָט קרים געהייסן ביי די איטאַליענער און אין מערב־אייראָפּע בכלל.

די יידן אין דאָגעסטאַן, ווי אויך די כוזרים, וואָס האָבן דאָרטן איינגעהאַלטן דעם יידישן גלויבן, זענען שפּעטער באַקאַנט געווארן אין רוסלאַנד אַלס די „בארג־יידן", ווי אויך אונטערן נאָמען „קומיקי".

וואָס שייך קרים, זענען די דאָרטיקע יידן און כוזרים, נאָכן דערָאָבערן

די געגנט דורך די רוסן, געבליבן עקסיסטירן טיילווייז צווישן די קאַ־
ראַימער און טיילווייז צווישן די אַזוי גערופענע „קרימטשאַקעס", וואָס רייכן
אויף אַ טאַטעריש דיאַלעקט, וועלכן זיי לייגן אָבער אויס מיט העברעישע
אותיות.

כערסאָנעס

אין קרים, אויפן כערסאָנער האַלב־אינדזל, געפינען זיך רוּינען פון אַן אַלטער, שוין לאַנג פֿאַרשוווּנדענער שטאָט, — אפשר די עלטסטע שטאָט אויפן שטח פון רוסלאַנד, — וואָס האָט נאָך עקסיסטירט אין דער פֿאַר־קריסטוס־צייט און איז דאָן געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען כערסאָנעס, אָדער די טאָוורישע כערסאָן.

פֿונקט ווי די איבעריקע אַלטע שטעט אויפן קרימער האַלב־אינדזל, איז אויך די טאָוורישע כערסאָן געגרינדעט געוואָרן דורך גריכישע קאָ־לאָניסטן, וואָס זענען אַראָפּגעקומען קיין קרים פון קליין־אַזיע. מ׳האַלט, אַז די שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן מיט אַ דריטהאַלבן טויזנט יאָר צוריק און האָט עקסיסטירט ביזן 13טן יאָרהונדערט. ליגנדיק ביים סאָמען דרום־שפּיץ פון קרים, איז כערסאָן געווען אַ פיל זיכערער פונקט פֿאַר די גריי־כישע קאָלאָניסטן ווי די צווויי אַנדערע גרויסע נייַ־געגרינדעטע שטעט, פֿאַנ־טאקאפּעאָ (די איצטיקע קערטש) און אָלוויאָ (איצט ניקאָלאַיעוו), וואָס פלעגן כסדר אָנגעגריפן ווערן דורך די ווילדע טאָוורישע שבטים, וואָס האָבן דאָן געלעבט אין קרים, אָדער פון די נישט־וויניקער ווילדע סקיפן, די פֿאַר־גייער פון די איצטיקע רוסן, וואָס האָבן דאָן באַווויינט דרום־רוסלאַנד, — אַ געגנט וואָס אין די אויגן פון די גריכן און די רוימער איז עס געלעגן הינטער די הרי חושך.

כערסאָן די טאָוורישע, האָט צוזאַמען מיט פאַנטיקאפּעאָ, אָלוויאָ, אנאפא, טאַנאיס, קאפא און אַנדערע גריכישע קאָלאָניעס, וואָס זענען גע־לעגן ס׳רוב ביי די ברעגן פון קרימער האַלב־אינדזל, געהערט צו גריכי־לאַנד און איז אַ לאַנגע צייט געווען איר תבואה־שפּייכלער, באַזאָרגנדיק די גריכישע מעטראָפּאָליע מיט ברויט, פיש, שקלאָפן, פעלן, האָלץ און אַנ־דערע אַרטיקלען פונעם דעמאָלטדיקן מסחר.

די אָלע אויסגערעכנטע שטעט האָבן אָבער אויך געגאָסן פון אַ בריי־

טער אויטאָנאָמיע און זענען פאַקטיש געווען מלוכות פאַר זיך, פירנדיק צווישן זיך אַ גרויסע קאָנקורענץ אויפן האַנדלס־געביט און אַמאָל אויך מלחמות.

צווישן די רוזנען פון כערסאָן האָט מען געפונען אַן אויפשריפט מיטן טעקסט פון דער שבועה וואָס עס פלעגט דאַרפן אָפּגעבן יעדער איינווינער פון דער שטאָט ביים באַקומען בירגערשאַפט. אין דער דאָזיקער שבועה ווערט געזאָגט, אַז דער נייער בירגער פאַרפליכטעט זיך נישט צו באַטיילן זיך אין די פאַרשווערונגען קעגן דער געמיינדע פון די כערסאָנער און קעגן עמעצן פון אירע בירגער. דער פאַקט, אַז פאַרשווערונגען קעגן דער שטאָט ווערן דערמאָנט אין דער שבועה, איז אַ באַווייז, אַז זיי זענען געווען אַ גאַנץ אָפטע דערשיינונג און זענען, אַמוואַרשיינלעכסטן, געמאַכט געוואָרן דורך די שכנותדיקע גריכישע שטעט, וואָס האָבן געוואָלט אונטערוואַרפן אונטער זיך די דאָזיקע, אַ פּנים, גאָר פאַרמעגלעכע גרויסע קאָלאָניע אין קרים.

צוזאַמען מיט די איבעריקע גריכישע קאָלאָניעס אויפן האַלב־אינזל, האָט כערסאָן דורכגעמאַכט אַ גרויסע געשיכטע פון בהדרגהדיקן אויפשטייג, פונאַנדערבלי און אונטערגאַנג. די גרעסטע אַנטוויקלונג האָבן די גריכישע ישובים אין קרים דורכגעמאַכט אונטערן קעניג מיטרידאַט יעוופּאַטאָר, וועל־כער האָט אויפגעבויט די גרעסטע גריכישע מלוכה אויף די ברעגעס פון שוואַרצן ים און איז אין זיין צייט געווען דער געפערלעכסטער קעגנער פון רוים.

מיטרידאַט האָט זיך, כידוע, פאַרמאַסטן אַרויסצוטרייבן די רוימער פון זייערע קאָלאָניעס אין אַזיע און האָט געפירט קעגן דער מעכטיקער רוימי־שער אימפעריע דריי מלחמות, וועלכע האָבן פאַרשאַפט פיל זאָרגן די הער־שער פון רוים. נאָכן טראָגישן סוף פון דעם דאָזיקן געפערלעכן קעגנער פון רוים, וועלכער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד צוליב דעם פאַרראָט פון זיינע קריגס־העלפער און אָפילו פון זיין אייגענעם זון, — זענען די גריכישע ישו־בים אין קליין־אַזיע און קרים אַרונטערגעפאַלן פולשטענדיק אונטער דער הערשאַפט פון רוים. די רוימישע אימפעראַטאָרס פלעגן הערשן איבער די גרויסע גריכישע קאָלאָניעס, אויסשפילנדיק איינע קעגן דער צווייטער. דאָ

פלעגט מען פראָטעזשירן כערסאָן קעגן פּאָנטיקאָפּעאָ, אַ צווייטן מאָל פלעגט מען פראָטעזשירן די דאָזיקע הויפּטשטאָט פון דער וואָספּאָרישער מלוכה קעגן אָט דער שענסטער גריכישער קאָלאָניע פונעם טאָווּרישן האָלב־אינזל (ווי ס׳האָט ביי די גריכן געהייסן קרים).

כערסאָן האָט געזען איבער זיך אויך די הערשאַפט פון ביזאַנץ. די אויסגראָבונגען האָבן אָנטדעקט רוינען פון געביידעס, וואָס געהערן סיי צו דער גריכישער, סיי צו דער רוימישער, סיי צו דער ביזאַנטישער תקופה, וועלן אין דער שטאָט איז שוין געווען אַ באַטייטנדיקע קריסטלעכע באַפעלקערונג, וועגן וואָס עס זאָגן עדות די אויסגעגראָבענע פונדאַמענטן פון די קריסטלעכע „באַזיליקעס".

יידן זענען געווען אין אַלע גרויסע גריכישע קאָלאָניעס אין קרים, און אין קערטש (די כוזרישע סאמקארטש) איז זייער צאָל איין צייט געווען אַזאַ גרויסע, אַז ביי די אַראַבישע געאָגראָפן האָט די שטאָט געהייסן „סאַמקאָרץ אַל יאַהוד", — די יידישע סאַמקארטש. וואָס שייך די יידן אין כערסאָן, איז באַקאַנט אַז אין דעם 300סטן יאָר האָבן זיי זיך באַטייליקט אין אויפשטאַנד, צוזאַמען מיט די געצענדינער, קעגן דער קריסטלעכער מאַכט אין דער שטאָט. דער דאָזיקער פאַקט, וועגן וועלכן עס ווערט דערציילט און די לעבנס־באַשרייבונגען פון צוויי קריסטלעכע הייליקע פון כערסאָן, קאָן אויך באַטראַכט ווערן אַלס באַווייז, אַז יידן האָבן זיך נישט געפילט אין דער דאָזיקער גריכישער שטאָט אַלס פרעמדע, צי נייַ־געקומענע, וועלכע ענעסיס דאָרטן בלויז פון אַזיל־רעכט, נאָר זענען דאָרטן געווען אַלט־באַזעסענע תושבים, וועלכע קאָנען אַפילו זיך וועגדן צום מיטל פון אויפשטאַנד, כדי צו פאַרטיידיקן זייערע רעכט אַדער כדי אומצווואַרפן אַ מאַכט וואָס געפעלט זיי נישט.

די לאַגע פון די יידן האָט זיך געווויס פאַרבעסערט, וועו כערסאָן און בכלל דער גאַנצער קרימער האַלב־אינזל איז דעראַבערט געוואָרן דורך די כוזרים. געשען איז עס אין 581. דער גריכישער נאָמען פון דער שטאָט „כערסאָנעס" איז ביי די כוזרים געוואָרן שורשונא. אַז יידן זענען אונטער די כוזרים געוואָרן אַ וויכטיקער און אָנגעזעענער עלעמענט אין דער באַפעלקערונג פון דער שטאָט, איז צו זען פון דעם וואָס דער סלאַווישער אַפּאָס־

טאָל קיריל, וועלכער האָט זי באַזוכט אין 861, אויפן וועג קיין כאזאריען און צו די דרום־סלאַוון, וווהין ער איז, כידוע, געפאָרן מיט דער מיסיע צו פאַרשפרייטן קריסטנטום, — דערמאָנט אין זייַנע זכרונות די כערסאָנער יידן.

די שטאָט פלעגט אָבער אין יענער צייט אַריבערגיין פון האָנט צו האָנט. די כוזרים האָבן אָפט געהאַט צו טאָן מיטן בונד פון ביזאַנץ און די רוסן, וועלכע פלעגן שליסן יד־אחת, כדי צו ברעכן די שטאַרק אויסגעוואַקסענע כוזרישע מאַכט, וואָס האָט געהאַט אונטער זיך דעם גאַנצן גרויסן שטח פון שוואַרצן ים.

וועז דער כוזרישער מלך יוסף האָט מיט אַ דריי הונדערט און פופציק יאָר נאָך דער דעראָבערונג פון כערסאָן דורך די כוזרים, ווידער פאַרכאַפט די שטאָט, וועלכע איז אַ פּנים דערווייל אָפּגעפאַלן פון דער כוזרישער מלוכה, — האָט ער דאָרטן געמאַכט אַ שחיטה אויף די רוסן, אַלס די פאַרבינדעטע פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל. אַן אָפּקלאַנג פון דער דאָזיקער געשעניש געפינען געוויסע געלערטע אין יענעם טייל פון אַלט־רוסישן העלדן־עפּאָס, די אַזוי־גערופענע „בילינעס" (גבורים־לידער), וווּ עס ווערט דערציילט וועגן קאַמף פונעם רוסישן פּאָפולערן גבור אילייַ מוראָמעץ מיטן זשידאָווין, ווייל דער לעצטער (זשידאָווין באַדייט יִיד), האָט אומגעבראַכט פיל רוסן אין די סטעפּעס.

אַ פּנים, אַז די שטאָט האָט זיך דאָך נישט אייגנגעהאַלטן לאַנג ביי די כוזרים, וואָרום אין דער רוסישער געשיכטע ווערט דערציילט, אַז דער רוסישער גרויס־פירשט וולאַדימיר דער הייליקער האָט שפּעטער אָפּגעגעבן כערסאָן די גריכן, אַלס אָפּצאָל פאַר זיין פּרוי, — די שוועסטער פון ביזאַנטישן אימפּעראַטאָר. ביי די רוסן, וווּ כערסאָן איז געווארן באַקאַנט אונטערן נאָמען קאָרסון, איז די דאָזיקע שטאָט בכלל אַרומגערינגלט מיטן אָרעאָל פון אַ הייליקן פלאַץ און די לעגענדע זייערע דערציילט, אַז טאָקע אין קאָרסון האָט עס וולאַדימיר אָנגענומען דאָס קריסטנטום און דורכגעפירט דעם טבילה־ריטואָל, מקיים זייענדיק אַזוי אַרום די ערשטע קריסטלעכע מצוה.

דער לעצטער היסטאָרישער סימן פון די יידן אין כערסאָן באַציט זיך

צום 11טן יאָרהונדערט, ווען — ווי די כראָניקעס דערציילן — די פֿאַלאָוו־צעס האָבן געהאַלטן די שטאָט אין זייער מאַכט. דאָן זאָלן זיי האָבן פֿאַר־קויפט צו יידן דעם רוסישן מאָנאַך יעווסטראטי, פֿאַרוואָס מ׳האָט אַלע יידן שפּעטער אַרויסגעטריבן פון דער שטאָט.

די טאָוורישע כערסאָן האָט אַבער לאַנג שוין נישט עקסיסטירט. די שטאָט איז פֿאַרלאָזן געוואָרן אינגאַנצן אין 13טן יאָרהונדערט. פון דער אַמאָליקער גלאָררייכער תקופה פונעם רייכן און גרויסן ישוב אויפן מערב־ברעג פון קרים זענען איבערגעבליבן נאָר רוינען, וועלכע ציען צו זייט אַ לענגערע צייט די אויפמערקזאַמקייט פון פֿאַרשידענע פֿאָרשער פונעם אַנ־טיקן אַלטערטום.

מיט צווויי צענדליק יאָר צוריק האָבן סאָוועטישע ים־טויכער געמאַכט אַ וויכטיקע אַנטדעקונג: זיי האָבן, נעמלעך, געפונען אַ גרויסע טייל פון דער אַלטער כערסאָן, ליגנדיק אונטערן וואַסער. דער ברעג פון ים האָט זיך, אַ פּנים, אין משך פון די לעצטע פֿאָר טויזנט יאָר אַראָפּגעלאָזן און גאַנצע גאַסן פון דער עלטסטער טייל פון דער שטאָט, צוזאַמען מיט זייערע בנינים, זענען ביסלעכווייז פֿאַרזונקען געוואָרן אין ים, וווּ מ׳האָט זיי צופעליק אַנטדעקט ערשט אין אונדזער צייט, — באַשטעטיקנדיק אַזוי אַרום די שוין לאַנג אַרויס־געזאָגטע מיינונג, אַז די אַלטע כערסאָן איז געלעגן צו מערב פון די איצ־טיקע רוינען.

די געשיכטע פון די יידישע ישובים אין די אַלטע קרימישע קאָלא־ניעס באַווייזט, אַז יידן זענען אַן אור־אַלטער עלעמענט אויפן שטח פון איצטיקן רוסלאַנד און אַז אין די באַטרעפנדיקע געביטן האָבן זיי זיך באַ־זעצט פיל פריִער פֿאַר די רוסן. אינטערעסאַנט איז דאָ צו באַמערקן, אַז ד״ר מ. גומפלאָוויטש, דער זון פון באַרימטן סאָציאָלאָג, האָט אין זיין בוך איבער די התחלות פון די יידישע ישובים אין פּוילן, דורכגעפירט דעם געדאַנק, אַז אויך קיין פּוילן זענען די יידן געקומען זייער פרי און געגאַנגען זענען זיי צוערשט אַהין נישט פון מערב, נאָר פון קרים און פון דער כוזרשיער מלוכה.

די „ייִדישע פּעסטונג" אין קרים

I

אַ „שטעטל" אויף אַ נאַקעטן פּעלדז פון קיזלשטיין, היילן און אונטער־ערדישע קאַרידאָרן, די הויפּט־גאַס ווערט יעדע נאַכט פּאַרשלאָסן דורך אייזערנע טויערן, דאָס שטעטל מאַכט בכלל דעם אייגדרוק נישט פון אַ מאָדערנעם ישוב, נאָר פון עפּעס אַן אַרכעאָלאָגישן דענקמאָל, — אָט אַזוי ווערט געשילדערט אין דער באַטרעפנדיקער רוסישער ליטעראַטור* די „ייִדישע פּעסטונג", טשופּוט־קאַלע בלע"ז, וואָס די רוסן האָבן ביים דערעפֿנען קרים אָנגערופן „זשידאָווסקי גאָראָד".

וואָס עס ווערט דאָרט נישט דערציילט וועגן דער דאָזיקער געהיימניספולער ייִדישער שטאָט, וועלכע איז, אגב, שפּעטער פאַרלאָזט געוואָרן דורך אירע אינוווינער, איז — אַז דאָרט זאָל האָבן געלעבט דער קאַראַימישער גייסטלעכער יצחק סאנגארי, וועלכער האָט, ווי די קאַראַימער באַהויפּטן, אַריינגעפּירט דעם ייִדישן גלויבן צווישן די כוזרים. טשופּוט־קאלע זאָל אויך האָבן געווען דער לעצטער מקום־מקלט פון די כוזרישע קאגאנען, אייזער עס איז אונטערגעגאַנגען, אין 11טן יאָרהונדערט, די לעצטע כוזרישע מלוכה, וואָס איז נאָך געבליבן עקסיסטירן אין קרים, אָדער גהאזאריע, ווי קרים האָט אין מיטלאַלטער געהייסן אין מערב־אייראָפּע.

שפּעטער האָבן אין דער ייִדישער פּעסטונג פון קרים געווינט די טאָטערישע כאַנען.

דאָס וויכטיקסטע אָבער, וואָס ווערט דערציילט וועגן טשופּוט־קאלע איז, אַז די ייִדישע פּעסטונג זאָל האָבן עקסיסטירט עטלעכע הונדערט יאָר נאָך פאַר קריסטוסן, און ווי די קאַראַימער, די אויטאָרן פון דער דאָזיקער

---

* ס. סעמיאָנאָוו. געגאָגראַפישער ווערטער־בוך פון דער רוסישער אימפּעריע, ב׳ 5 (רוסיש), פּעטערבורג, 1885.

ווערסיע באַהויפטן, זאָל טשופוט־קאלע דאַן געזאָלט טראָגן נישט מער אוּן נישט ווייניקער, ווי דעם עכטן העברעיִשן נאָמען סלע היהודים...

די קרימער טאָטערן, הייסט עס, האָבן שפּעטער דעם דאָזיקן נאָמען פאַרטאָטעריש אויף טשופוט־קאלע.

אַרום אָט דער איצט פאַרלאָזענער יידישער פעסטונג פוּן קרים האָט זיך שטאַרק געטומלט מיט אַ הונדערט יאָר צוריק, ווען רוסישע היסטאָריקערס האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט דער געשיכטע אוּן אָפּשטאַמונג פוּן די קאַראַיִמער. די קאַראַיִמער איז געגאַנגען אין לעבן צו דערווייזן, אַז זיי האָבן נישט קיין שום שייכות צו יידן, אַז זיי האָבן נישט מיטגעמאַכט די גאַנצע יידישע געשיכטע אוּן טראָגן נישט דעריבער קיין שום פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר די טענות, וואָס די קריסטלעכע וועלט שטעלט אַרויס קעגן יידן.

אין דער ערשטער ריי האָט זיך עס געהאַנדלט צו דערווייזן, אַז די קאַראַיִמער האָבן נישט קיין שום שייכות צו דער קרייציקונג פוּן קריסטוסן. די קאַראַיִמער איז, אַלזאָ, געגאַנגען אין באַווייזן, אַז זיי זענען געקומען קיין קרים נאָך פאַר קריסטוסן.

אַזעלכע באַווייזן האָט עס דער קאַראַיִמישער געלערנטער פירקאָוויטש געוואָלט געפינען אין טשופוט־קאלע.

פירקאָוויטש האָט צוערשט, מיט דער הילף פוּן דער פאַליציי, צוגענומען ביי די קרימער יידן פוּן קראַסו־באַזאַר די אַלטע כתבי־הקודש, וואָס די „קרימטשאַקעס" האָבן מיט דורות צוריק אָפּגעקויפט ביי יידן פוּן בבל אוּן פוּן עגיפּטן. די אָפּגענומענע אַלטע חומשים אוּן תנ"כן פוּן 9טן אוּן 10טן יאָרהונדערט האָט פירקאָוויטש „אויסגעבעסערט", צוגעשריבן צו זיי עלטערע דאַטעס, אַריינגעשריבן פוּנקטן פוּן קרים, אַריינגעשטעלט מעשיות וועגן די קרימער קאַראַיִמער אאַז"וו. די אַנטשפּרעכנדיקע אַזוי אַרום „קאַראַגירטע" דאָקומענטן האָט פירקאָוויטש אַנגעגעבן אַלס געפונענע אין דער „יידישער פעסטונג" פוּן קרים.

די גרעסטע פעלשונגען האָט אָבער פירקאָוויטש געמאַכט אין טשופוט־קאלע גופא. אין דעם אַזוי־גערופענעם עמק יהושפט, וווּ עס געפינט זיך דער קאַראַיִמער בית־עולם פוּן טשופוט־קאלע, האָט פירקאָוויטש „אַנט־

דעקט" מצבות און דענקמעלער, וואָס באַווייזן, אַז קרים איז אין די אור־אַלטע צייטן געווען באַזעצט דורך די אייגנווינער פון דעם ביבלישן מדי און אַז צוזאַמען מיט זיי זענען עס געקומען קיין קרים יידן פון די עשרת השבטים. די דאָזיקע יידן האָבן עס אויפגעשטעלט אין קרים אירע עלטסטע ישובים און דערונטער אויך דעם סלע היהודים, דאָס הייסט די איצטיקע טשופוט־קאלע.

פון די אַלע מעשיות פון פירקאָוויטשן האָבן די קאַראַימער געמאַכט דעם גרעסטן רושם. אויף דעם סמך פון פירקאָוויטשעס „אַנטדעקונג", האָבן זיי זיך געווענדט צו דער רוסישער מאַכט וועגן געבן זיי די זעלבע רעכט, ווי די רוסן און נישט אונטערוואַרפן זיי די באַגרענעצונגען פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין רוסלאַנד, מאַטיוויירנדיק עס מיט דעם, וואָס זיי, די קאַראַימער, האָבן גאָרנישט געמיינזאַמעט מיט די יידן, זיי האָבן זיך נישט באַטייליקט אין דעם משפט איבער קריסטוסן, זיי זענען נישט שולדיק אין זיין קרייציקונג, און האָבן בכלל נישט יענע חסרונות און שלעכטע זיטן, וועלכע די צאַרישע מאַכט האָט פאַרגעוואַרפן די יידן. די קאַראַימער האָבן דערביי אונטערגעשטראָכן, אַז זיי זענען נישט קיין „יידן־קאַראַימער" ווי זיי האָבן דאָס געהייסן אין רוסלאַנד, — נאָר „רוסישע קאַראַימער פון משה־רבינוס גלויבן".

די קאַראַימער האָבן זייער ציל דערגרייכט. זיי זענען באַפרייט געווואָרן פון אַלע רעכט־באַגרענעצונגען, וועלכע זענען געלעגן אויף די יידן און זיי זענען אויסגעגליכן געווארן אין די רעכטן מיט דער רוסישער באַפעלקערונג. די מעשיות פון פירקאָוויטשן וועגן די קאַראַימער אַלס אַפשטאַמיקע פון די עשרת־השבטים, וועגן דעם סלע־היהודים וואָס איז געשטאַנען אויף דעם אַרט פון דער איצטיקער טשופוט־קאלע, זענען אָבער אַפגעווארפן געווארן דורך דער וויסנשאַפט. דער נאַמען טשופוט־קאלע, ווי דער ישוב הייסט איצט ביי די קרימער טאַטארן, האָט זיך גענומען פון דעם, וואָס די טאַטע־רישע הערשער פון קרים האָבן בשעתם אַריבערגעפירט די קאַראַימער־געמיינדע פון זייער הויפטשטאָט, פאַכטשיסאראי, אין דער נעבן־ליגנדיקער פעסטונג קירקיער, וועלכע האָט אַ דאַנק דעם שפּעטער באַקומען דעם נאָמען טשופוט־קאלע, אַדער „יידישע פעסטונג".

אין שייכות מיט דעם איז כדאי צו באַמערקן, אַז אין מיטלאַלטער האָבן בכלל עקסיסטירט אין צענטראַל און מזרח־איראָפּע ישובים מיט יידישע נעמען. אַזוי זענען נעבן פּויזן און קאַליש געווען דערפּער מיט דעם נאָמען זשידאָווא, אין גאַליציע דערמאָנען מיטלאַלטערלעכע קוועלן די פֿונקטן זשידאָוו, זשידאָווסקאַ וואַליאַ. נאָך איצט איז דאָרט פֿאַראַן אַ שטעטל זשידאָטום.

פֿון דייטשע קוועלן איז באַקאַנט, אַז לעבן מאַגדעבורג און אַנדערע דייטשע שטעט זענען אין מיטלאַלטער געווען ישובים מיט דעם נאָמען יודענדאָרף. אין דער עסטרייכישער פֿראָווינץ שטייערמאַרק איז אַפֿילו געווען יודענבורג, דאָס הייסט, אַ דייטשע טשופּוט־קאַלע. אַ שטאָט מיט אַ יידישן נאָמען זאָל אויך זיין די שטאָט קאַלאַטאיוד אין שפּאַניע, וואָס איז אַמאָל געווען אַ גרויסער יידישער ישוב, און וואָס איר נאָמען זאָל שטאַמען פֿון שפּאַנישן קאַסטיליאַ דע לאָס כודיאָס. פֿון שפּאַניע, איבער דייטשלאַנד און פּוילן ביז קרים ציט זיך, אַלזאָ, אַ קייט ישובים, וואָס זענען מאַרקשטיינער אויף דעם וועג פֿון יידּ.

אין קרים און לעבן קרים געפינען זיך שטעט, וועלכע זענען אפשר די עלטסטע ישובים אויף דער טעריטאָריע פֿון רוסלאַנד און האָבן נאָך מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק געהאַט אַ יידישע באַפֿעלקערונג.

די דאָזיקע שטעט זענען די שכנותדיקע פּעאָדאָסיע און די וויטער־ליגנדיקע כערסאָן און אָלוויא. די אַלע שטעט זענען געגרינדעט געווארן נישט דורך די רוסן, נאָר דורך די גריכן, וואָס האָבן מיט דריטהאַלבן טויזנט יאָר צוריק איבערגעוואַנדערט קיין דרום־קרים. שוין אין די אַלטע, גריכישע ציטן זענען אין די אַלע שטעט געווען יידישע ישובים.

קערטש, וועלכע האָט ביי די גריכן געהייסן פּאנטיקאפּעאָ, איז געווען די הויפּטשטאָט פֿון דער דאָזיקער, שוין לאַנג פֿאַרשוווּנדענער גריכישער מלוכה אין דרום־רוסלאַנד.

די כוזרים, וועלכע זענען אַריינגעדרונגען קיין קרים אין 6טן יאָרהונדערט, האָבן דאָרטן געפונען אַ באַטייטנדיקע יידישע באַפֿעלקערונג. די כוזרים, ווי באַקאַנט, האָבן אָנגענומען דעם יידישן גלויבן אין מיטן פֿון 8טן יאָרהונדערט. דעמאָלט איז קערטש און די גאַנצע אומגעגנט געווארן אַ

מקום־מקלט פאַר די ביזאַנטישע יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון קאָנסטאַנ־
טינאָפּאָל, צוליב די רדיפות פון אימפּעראַטאָר לעאָ דעם 3טן.

די הויפּטשטאָט פון קרים, די אַמאָליקע גריכישע פּאנטיקאפּעאָ, האָט
ביי די כוזרים באַקומען דעם נאָמען סאמקארץ. וועגן דער גרויסער ראָל פון
די יידן אין סאמקארץ ווערט דערמאָנט אין דעם בריוו פון כוזרישן קעניג
יוסף צום פינאַנץ־מיניסטער פון קאָרדאָוואָ, חסדאי איבן שאפרוט. וועגן
איר דערמאָנט אויך דער באַקאַנטער יידישער רייזנדער, ר' פּתחיה פון רע־
גענסבורג. די יידישקייט פון דער שטאָט איז אַ פּנים, געווען באַקאַנט אויך
פיל ווייט מחוץ קרים, ווָאַרום דער באַקאַנטער אַראַבישער געאָגראַף פון
יענע צייטן, איבן פאקור, רופט אָן די שטאָט „סאמקארץ אל יאַהוד", דער
יידישער סאמקארץ. אין דעם אויבנדערמאָנטן כוזרישן בריוו ווערט, אגב,
אויך אַנגעוויזן, אַז סאָמקארץ האָט אַ געוויסע צייט געהאַט אַ יידישן שטאָט־
פאַרוואַלטער, מיטן נאָמען רב חשמונאי.

אויך אין דער דעמאָלטדיקער קריסטלעכער וועלט האָט מען זיך שטאַרק
פאַראינטערעסירט מיט דעם „יידישן סאמקארץ". עס איז באַקאַנט, אַז דער
פּאַטריאַרך פאָטיאס פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט געוואָלט פאַרשפּרייטן קריס־
טנטום צווישן דער יידישער און כוזרישער באָפעלקערונג פון דער שטאָט.
אין קרים זענען פאַר דעם צוויק געווען טעטיק די באַקאַנטע פאַרשפּרייטער
פון קריסטנטום צווישן די דרום־סלאָוון, די בריידער קיריל און מעטאָדיוס,
וועלכע זענען, צוליב דער אייפעריקער פאַרשפּרייטונג פון קריסטנטום
צווישן די רוסן, פאַרהייליקט געוואָרן דורך דער אַרטאָדאָקסישער קירכע.
ווי עס וויזט אָבער אויס, האָבן די ביידע סלאָווישע אַפּאָסטאָלן נישט געהאָט
קיין דערפאָלג צווישן די יידן און די כוזרים.

אויך די גרויסע גריכישע קאָלאָניע אויף דער אַנדערער זייט פון קער־
טשער ים־דורכגאַנג, פאנאגאָריא, מיט איר באַטייטנדיקער יידישער באַפעל־
קערונג, איז אַרײַנגעפאַלן צו די כוזרים. די מצבות און אַנדערע אויסגע־
גראָבענע דענק־ווירדיקייטן, וואָס מען האָט דאָרט געפונען, דערציילן וועגן
אַ יידישן לעבן, וואָס איז מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק געווען אויף דער
צווייטער זייט פון קערטשער ים־דורכגאַנג אויף דעם טאַמאַנער האַלב־אינ־
דזל, וועלכער האָט ביי די גריכן געהייסן טאמאטארכא און וועלכער האָט

שפּעטער. נאָך זיין דעראָבערונג דורך די רוסן, באַקומען דעם וווּיל־קלינ־ גענדיקן רוסישן נאָמען „טמוטאראקאַן".

די בלי־תקופה פון דעם יידישן ישוב אין קערטש און אין גאַנץ קרים איז אויסגעפאַלן אין יענער צייט, ווען די כוזרישע מלוכה האָט דערגרייכט דעם העכסטן שטאַפּל פון איר אַנטוויקלונג. דאָן האָט די דאָזיקע מלוכה פֿאַרנומען אַ גרויסן שטח, פון אונטערשטן טייל פון דער וואָלגע ביז ווייט איבער דעם דניעפּער, און פון קיעוו ביז דעם דרום־ברעג פון שוואַרצן ים און קאַווקאַז.

קיעוו גופא, די דאָזיקע, ווי די רוסן רופן זי אָן „מוטער פון די רוסישע שטעט", איז געגרינדעט געוואָרן דורך די כוזרים און האָט חוץ דעם נאָמען קיעוו, וועלכער באַדייט אין טערקיש (די כוזרים זענען געווען אַ טיורקישער שבט) ברעג־ישוב, געטראָגן אויך דעם נאָמען „סאַמבאַט" (אַ פעסטונג). די הויפּטשטאָט פון דער כוזרישער מלוכה, איטיל, איז געלעגן נישט ווייט פון דער איצטיקער אַסטראַכאַן. די אַנדערע באַקאַנטע שטעט זענען געווען סאַר־ קעל, ביים דאָן, וועלכע האָט ביי די רוסן שפּעטער געהייסן בעלאיאַ ווײַ־ זשאַ, און סעמענדער ביים קאַספּישן ים.

די כוזרים האָבן געפּירט פיל מלחמות מיט די פּערסן און אַראַבער אין טראַנסקאַווקאַז, און מיט די גריכן, רוסן, פּעטשענעגען און פּאָלאָווצעס אויף די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד. זייער גרויסע מלוכה האָבן זיי אויסגע־ בויט, אַ דאַנק זייערע זיגן איבער די אַלע דאָזיקע קעגנער. אָפּט פלעגן זיי שליסן בונטן, דער עיקר, מיט די אימפּעראַטאָרן פון ביזאַנץ, קעגן די רוסן און די ווילדע שבטים פון די סטעפּעס. באַראַן אַ מיינונג, אַז אויך די יידישע אמונה האָט דער כוזרישער „קאגאן" און זיין הויף אָנגענומען הויפּטזעכלעך, צוליב, אַזוי צו זאָגן אויסערלעך־פּאָליטישע חשבונות, — נישט וועלנדיק אָננעמען דעם קריסטנטום און ווערן אָפּהענגיק פון די אימפּעראַטאָרן פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, און אויך נישט אַרונטערפּאַלן אונטער דער השפּעה פון די קאַליפן פון באַגדאַד, דורך אָננעמען דעם מאַכמעדאַנישן גלויבן. מיט די אַראַבער האָבן די כוזרים לאַנגע יאָרן געקעמפּט אין טראַנס־ און פּאָדער־ קאַווקאַז.

סאמקארץ איז אָבער, אין גאַנג פון די כסדרדיקע מלחמות מיט די

רוסן, אַריינגעפאַלן צו זייער פירשט איגאָר, וועלכער האָט פיל יידישע געפאַנגענע איבערגעגעבן צו די הערשער פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

די גרויסע כוזרישע מלוכה איז, ווי באַקאַנט, געפאַלן אין מיטן פון 10טן יאָרהונדערט, וועק דער רוסישער פירשט סוויאַטאָסלאַוו האָט דעראָבערט די הויפטשטאָט פון דער מלוכה, איטיל, און חרוב געמאַכט סארקעל. נאָך דעם פאַלן פון די דאָזיקע שטעט זענען אָבער געבליבן עקסיסטירן צוויי קליינע כוזרישע פירשטנטומס, אין דאָגעסטאַן (אויף קאָווקאַז) און אין קרים, וועלכע איז, אַ פנים טאַקע דעריבער געווען באַקאַנט די רייזנדע פון אייראָפּע אונטער דעם נאָמען גהאזאריא, ווי קרים האָט געהייסן אין אייראָפּע ביז דעם 13טן יאָרהונדערט.

די יידן, און די פאַרבליבענע ביים יידישן גלויבן כוזרים פון דאָגעסטאַן, האָבן זיך איינגעהאַלטן אין קאָווקאַז אונטער דעם נאָמען „בערג־יידן" און „קומיקי". אין קרים און אין דער אַמאָליקער פאַנטיקאפּעאָ, וועלכע איז פון כוזריש־יידישן סאַמקאַרץ געווארן די רוסישע קערטש — זענען די יידן אויך, וואָרשיינלעך, אַ געווייסע צאָל כוזרים, געבליבן עקסיסטירן טיילווייז צווישן די דאָרטיקע קאַראַימער און טיילווייז אַלס „קרימטשאקעס", קרימער יידן, — וואָס רעדן אויך אַ טאַטעריש דיאַלעקט.

V

רוסלאַנד

V

1100 יאָר זינט דער גרינדונג פון דער רוסישער מלוכה

נישט אַלע ווייסן, אַז אין יאָר 1962 איז אויסגעפאַלן אַ גרויסער יובל פון דער רוסישער מלוכה, — נעמלעך 1100 יאָר, זינט רוסלאַנד איז אַנטשטאַנען און האָט זיך בכלל אויסגעבילדעט אַלס מלוכה. מיט 1100 יאָר צוריק, אין יאָר 862, איז פאַרגעקומען די באַרימטע געשעעניש, ווען אין באַקאַנט אונטערן נאָמען „די באַרופונג פון די וואריאגן", אַדער פון די נאָרמאַנען, ווען האָט אויך געבראַכט צו דער שאַפונג פון דער ערשטער רוסישער מלוכה, — דער אַזוי־גערופענער „קיִעווער רוסלאַנד" (היות איר הויפטשטאָט איז געווען קיִעוו).

די עלטסטע רוסישע כראָניק (אַדער „ליעטאָפיס", ווי זי הייסט ביי די רוסן) דערציילט נעמלעך, אַז די רוסן, ווען האָבן געווינט לעבן נאָווגאָראָד, האָבן אין יאָר 862 געשיקט אַ דעלעגאַציע צו די שכנותדיקע „וואַריאַגן" מיט דער ביטע, אַז זיי זאָלן זיי העלפן אויפשטעלן זייער מלוכה. „אונדזער לאַנד — האָבן די שליחים געזאָגט — איז גרויס און רייך. אָבער עס איז אין איר נישטאָ קיין אָרדענונג. קומט הערשן און פֿאַרוואַלטן מיט אונדז". דאָן זענען די נאָרמאַנישע פירשטן, ריוריק, איגאָר און אָלעג, אַוועק קיין קיִעוו, ווו זיי האָבן אויפגעשטעלט זייער הויפטשטאָט און פון דאָרטן געגנט אַנפירן מיט דער נייַ־געשאַפענער, — שוין נישט נאָווגאָראָדער, — נאָר „קיִעווער רוסלאַנד". די דינאַסטיע, ווען האָט שפּעטער געהערשט אין בער רוסלאַנד, האָט זיך טאַקע אָנגערופן, לויט ריוריקס נאָמען, די „ריוריקאָוויטשעס". ערשט אין יאָר 1613 האָט איר אָרט פאַרנומען די דינאַסטיע פון די ראָמאַנאָוס. ריוריקס קינדער און קינדס־קינדער האָבן געהערשט, בכן, איבער רוסלאַנד העכער 700 יאָר און זענען דערפאַר געווען די לענגסטע רוסישע דינאַסטיע. די פירשטן, ווען האָבן פון איר געשטאַמט, האָבן שפּעטער געהערט צום גרעסטן רוסישן יחוס.

די כראָניק, וווּ די גאַנצע מעשה ווערט דערציילט, איז געשריבן גע־ווארן 200 יאָר נאָך דעם „בארוף פון די וואַריאַגן". אָבער די רוסישע היס־טאָריקערס האָבן אָנגענומען, אַז די זאַך איז נאָענט צום אמת, — היות זי איז געשריבן אויפן סמך פון דערציילונגען, וואָס זענען פון דור צו דור אי־בערגעגעבן געווארן אין פאָלק. דער באַרימטער רוסישער היסטאָריקער קליוטשעווסקי האַלט, אַז עס קאָן זיין, אַז די נאָווגאָראָדער רוסן האָבן איינ־געלאָדן נאָרמאַנען צו היטן די גרענעצן און בכלל אויסצופירן מיליטעריש און שוץ־פונקציעס, — היות די נאָרמאַנען האָבן זיך, ווי באַקאַנט, אויסגע־צייכנט מיט זייערע מיליטערישע מעלות און זענען געווען גוטע סאָלדאַטן און קעמפערס. אָבער שפעטער האָבן די דאָזיקע „שומרים" פאַרכאַפט די גאַנצע מאַכט אין לאַנד און געווארן אירע הערשערס. די דערציילונג אין דער „ערשטער כראָניק" באַציט זיך דערפאַר צו דער צייט פון די נאָר־מאַנען, וואָס די נאָווגאָראָדער רוסן האָבן צו זיך אַראָפגעבראַכט. דאָן זע־נען זיי, אַזוי צו זאָגן, געווען „גוט און פרום", און די רוסן האָבן נישט גע־האַט קיין גרונט צו זיין מיט זיי אומצופרידן און האָבן זיי באַטראַכט פאַר לעגאַלע טרעגער פון דער מאַכט.

קליוטשעווסקי און דער רוב רוסישע היסטאָריקערס געהערן צו דער אַזוי־גערופענער גרופע פון „נאָרמאַניסטן". פאַראַן אָבער אויך „אַנטי־נאָר־מאַניסטן", וואָס נעמען נישט אָן די גאַנצע מעשה מיטן „רופן די וואַריאַגן". אגב, אויך די מאָדערנע, סאָוועטישע היסטאָריקערס זענען קעגן דעם, אָבער צוליב פּאַטריאָטיש־רוסישע מאָטיוון. זיי שטייט, אַזוי צו זאָגן, נישט אָן, וואָס רוסלאַנד האָט געדאַרפט ברענגען צו זיך הערשערס פון דרויסן. לויט זיי, איז רוסלאַנד עבויט געווארן פון אַנפאַנג אָן נאָר דורך רוסן, און קיין שום פרעמדער האָט דאָרטן נישט געהאָט קיין ווירקונג און נישט געשפילט קיין ראָליע.

וואָס שייך די „אַנטי־נאָרמאַניסטן", זענען אויך פאַראַן אַזעלכע, וואָס ווייזן אָן, אַז די נעמען פון די אַראָפּבראַכטע פירשטן, זענען נישט דווקא קיין נאָרמאַנישע. אויך בייַ די כוזרים, וואָס האָבן דאָן געהערשט אין דרום־רוסלאַנד און באַזיגט אַ ריי רוסישע שבטים, טרעפט מען ענלעכע נעמען; איגאָר קאָן זיין איז גאָר געווען אינגוואָר, וואָס האָט בייַ די כוזרים געהייסן

אַ „נייער מאַן". אָנשטאָט „ריוריק" האָבן די כוזרים געהאַט אַ „רעריק", און וואָס שייך דעם פירשט אָלעג, האָבן די כוזרים געהאַט ביי זיך אויך אַ „העלעג". דער פּרויען־נאָמען אָלגאַ, איז ביי די כוזרים געווען „העלגא". אויך די פרוי פון אָטילאַ, דעם באַרימטן אָנפירער פון די הונען, וואָס האָבן זיך אין 8טן יאָרהונדערט ווי אַ שטורעם דורכגעטראָגן איבער אייראָפּע, האָט געהייסן „עלקא".

וואָס שייך דער שטאָט קיעוו, וואָס איז געווארן, ווי געזאָגט, די הויפּט־שטאָט פון די „באַרופענע", נאָרמאַנישע פירשטן, איז פאַראַן אַ מיינונג, אַז זי האָט פריער געהייסן ביי די כוזרים סאַמבאַט און איז געווען זייער פעס־טונג אויפן דניעפּער. וועגן דער שטאָט סאַמבאַט, האָט דער ערשטער דער־ציילט אין זיין בוך דער ביזאַנטינישער קייזער קאָנסטאַנטין פאָרפיראָגע־נעטא.

אויך דער נאָמען „קיעוו" זאָל זיין פון טיורקישער אָפשטאַמונג (די כוזרים זענען, ווי באַקאַנט, געווען אַ טיורקיש פאָלק) און זאָל באַטייטן „ברעג־ישוב". אַ טייל קיעוו, טאַקע ביים ברעג פון דניעפּער, האָט אַמאָל געהייסן ביי די רוסן „קאָזאַרי" (כוזרים).

און אַז מען האָלט שוין ביי די כוזרים, איז כדאי אויך אָנצוווייזן, אַז אָט דאָס דאָזיקע פאָלק, וואָס האָט, ווי באַקאַנט, אָנגענומען די יידישע רע־ליגיע אין 8טן יאָרהונדערט, האָט בכלל אויסגעבילדעט די ערשטע מלו־כהשע פאָרמאַציע אויף דער טעריטאָריע פון רוסלאַנד. די כוזרים האָבן געשאַפן זייער מלוכה אין דרומדיקן טייל פון רוסלאַנד, צווישן דעם קאַס־פישן ים און דער וואָלגע פון אײַן זייט, און דעם דניעפּער און שוואַרצן ים פון דער צווייטער זייט. די כוזרישע מלוכה איז אָנטשטאַנען דאָן, ווען די רוסישע שבטים האָבן געפירט אַ פּרימיטיוון און באַרבאַרישן לעבן, ווען זיי זענען נישט געווען פאָראײניקט און האָבן אפילו נישט געטרוימט זועגן אויפשטעלן אַן אייגענע מלוכה; עס איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, אַז אַ טייל רוסישע שבטים זענען טאַקע אויך באַהערשט געווארן דורך די כוזרים און געדאַרפט זיי צאָלן צינזן און אויספירן זייערע באַפעלן.

נאָכן אָננעמען די יידישע רעליגיע דורך די אויבערשטע שיכטן פון די כוזרים, האָבן זיך אין דער בריטער כוזרישער מלוכה באַוויזן יידן און

עס איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז יידן זענען געווען אין דעם כוזרישן סאַמבאַט (דעם שפּעטערדיקן קיעוו), נאָך פריִער פאַר די רוסן. זיי האָבן געקענט אַהין קומען אויך פון אַ רייַ שטעט ביים שוואַרצן ים, ווי פאַנטיקאפּעאַ (די איצטיקע קערטש), קאפּא (די איצטיקע פעאָדאָסיע), כערסאָנעס (ביים איצטיקן סעוואַסטאָפּאָל) א״אַנד׳. אָט די אַלע שטעט זענען געגרינדעט געוואָרן נאָך אין אַלטערטום, דורך גריכישע קאָלאָניסטן, און יידן האָבן זיך דאָרטן באַזעצט, אַלס מיטל־עלעמענט, — וועגן וואָס זענען פאַראַן זייער פיל היסטאָרישע באַווייזן.

קאָנסטאַנטין פאָרפיראָגענעטאָ, דער אויבן־דערמאָנטער ביזאַנטינישער אימפּעראַטאָר, דערציילט זייער פיל אין זיינס אַ בוך וועגן האַנדל, וואָס איז אַנגעגאַנגען אין זיין צייט צווישן אָט די אַלע אַלטע שטעט ביים שוואַרצן ים, און די סלאַווישע שבטים, וואָס האָבן געווויינט ביים דניעפּער. סאַמבאַט רופט ער אָן אַלס פונקט אויפן דניעפּער, ווו די סלאַווישע סוחרים פלעגן זיך אָפּשטעלן ביים אַריבערפירן זייערע סחורות מיט די שיפלעך פון דניעפּער צו די שטעט ביים שוואַרצן ים, וואָס האָבן דאָן געהערט צו קאָנסטאַנטינאָפּאָל, — קאָנסטאַנטינס הויפּטשטאָט.

קאָנסטאַנטין באַשרייבט אויך די באַרימטע „פּאַראָגן״ (שוועלן) ביים דניעפּער, און דעם שטורעמדיקן וואַסער־שטראָם ביי זיי, וואָס רוט קיין מאָל נישט און קאָן זיך נישט איינשטילן.

אָט דער פּאַקט, צוזאַמען מיטן מאָדנעם נאָמען „סאַמבאַט״, האָט עס געגעבן אַ געלעגנהייט געוויסע היסטאָריקערס צו שפּעקולירן אויף דער טעמע, צי איז נישט דער דניעפּער דער אַמאָליקער, לעגענדאַרער יידישער סמבטיון. פון קאָנסטאַנטינס שריפטן איז נישט קלאָר, צי דער נאָמען סאַמבאַט (אָדער סאַמבאָטאָס) באַציט זיך צו דער שטאָט, אָדער צום גאַנצן טייך דניעפּער. אַלענפאַלס קלינגט סאַמבאָטאָס ווי אונדזער סמבטיון, וואָס, לויט דער לעגענדע, רוט ער נישט און שטראָמט מיט אַ ווילדער און אַ שטאַרקער קראָפט אַלע טעג פון דער וואָך, רוענדיק בלויז אום שבת.

אַז די כוזרים האָבן בכלל אויסגעאיבט אַ גרויסע השפּעה אויף די סלאַווישע שבטים איז אויך צו זען פון דעם, וואָס ווען די רוסן האָבן, מיט

העכער 1000 יאָר צוריק, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם יאָך פון די כוזרים און חרוב געמאַכט זייער מלוכה, האָט זייער פירשט סוויאַטאָסלאָוו, וואָס האָט טאַקע באַזיגט די כוזרים, אָנגענומען דעם כוזרישן טיטול „כאַגאַן", און האָט זיך געקרוינט, נישט אַלס פירשט („קניאַז") — נאָר אַלס „כאַגאַן" פון די רוסן. אויך זיין זון, וולאַדימיר, דער זעלבער וואָס האָט אָנגענומען דעם קריסטנטום און האָט דאָס קריסטנטום בכלל אַרייַנגעפירט אין „קיִע־וועך רוסלאַנד", — האָט איינגעהאַלטן דעם דאָזיקן כוזרישן טיטל. וועָן וולאַדימיר דער הייליקער, ווי די רוסן רופן אים אָן, איז געשטאָרבן, האָט דער מעטראָפּאָליט פון קיִעוו אין זיין באַקאַנטן הספּד נאָכן ערשטן רוסיש־קריסט־לעכן הערשער, — אים באַווייַנט, אַלס „כאַגאַן" פון די רוסן.

פֿאַראַן אָבער אויך אָ מיינונג, אָז דער גאַנצער פּאָקט פון „רופן די וואַריאַגן" איז פּאַראורזאַכט געוואָרן דורך די כוזרים און זייער וואָקסנדיקער מלוכה־קראַפט.

בעת דער כוזרישער הערשאַפט איבער די רוסישע שבטים, האָבן די לעצטע אָנגעהויבן צו וואַנדערן פון די צפון־גרעניצן, ווו זיי האָבן געווויינט, צום וואַרעמען דרום. דאָס איז פאַקטיש געווען די ערשטע רוסישע וואַנדערונג פון „וואַלד צום סטעפּ", וואָס האָט שפּעטער אויסגעפילט כמעט די גאַנצע אַלטע רוסישע געשיכטע. דורכן סטעפּ האָט מען געקענט זיך דערשלאָגן צו די וואַרעמע ברעגן פון דעם אָזאָווער, צי שוואַרצן ים, ווו עס זענען אויך געלעגן פרוכטבאַרע שטחים פון „טשערנאָזיאָם" (שוואַרצערד), — נישט ווי דער אומפרוכטבאַרער, נאַסער, זאַמד־און בלאָטע־באָדן, וואָס די רוסישע שבטים האָבן געהאַט ביי זיך אין די קאַלטע, וואַלדיקע צפון־געגנטן, ווו זיי האָבן געווויינט, ערגעץ־ווו ביים טייך אָקא, צי ביי דער וואָלכאָוו־אָזיערע, לעבן צפונדיקן נאָווגאָראָד.

די דאָזיקע רוסישע וואַנדערונג איז געגאַנגען, דער עיקר, מיטן טייך דאָן, ווו די כוזרים האָבן אויסגעבויט זייער פעסטונג סארקעל (אויף העב־רעיש: שרכיל). אָט די פעסטונג זייערע איז אויפגעשטעלט געוואָרן מיט דער הילף פון ביזאַנטינישע אַרכיטעקטן און בוי־מייסטערס ביים אויסבייג פון דאָן, ווו ער דערנענטערט זיך אַמשטאַרקסטן צו דער וואָלגע. דער ציל פון

דער פעסטונג סאַרקעל איז טאַקע געווען צו היטן די באַוועגונג אויפן שמאַלן פּאַס צווישן ביידע גרויסע טייכן, דורך וועלכן מ׳איז געפאָרן וויטער אויפן דרום, — צום ים־ברעג. איצט, אגב, איז דער דאָזיקער פּאַס דורכגעבראָכן געוואָרן דורך די סאָוועטן, וועמען זיי האָבן דורכגעפירט דעם וואָלגע־דאָנער קאַנאַל, וואָס פאַראייניקט ביידע טייכן און רעגולירט דעם גאַנצן סחורה־פאַרקער, וואָס גייט אַן אויף ביידע טייכן פון טיף־רוסלאַנד — צום שוואַרצן ים און פאַרקערט.

וועמען די כוזרים האָבן באַמערקט די גרויסע וואַנדערונג, וואָס האָט זיך אָנגעהייבן אין דער ריכטונג פון שוואַרצן ים, זענען זיי אַלאַרמירט געוואָרן דורך דער געפאָר, וואָס די איינוואַנדערנדיקע סלאַוון קאָנען שאַפן פאַר זייער באַזיץ און הערשאַפט איבער דער גאַנצער געגנט ביים דאָן און דער וואָלגע. דער סוף איז געווען, אַז זיי האָבן די וואַנדערונג אָפּגעשטעלט, שליסנדיק דעם שמאַלן יבשה־דורכגאַנג צווישן דאָן און דער וואָלגע, לעבן זייער סארקעל־פעסטונג.

דאָס אָפּשטעלן די וואַנדערונג האָט אַרויסגערופן גרויס אומרו צווישן די סלאַווישע שבטים, וואָס האָבן זיך דערזען צוריק פאַרשפּאַרט און אָפּ־געשלאָסן אין זייער אומהיימלעכן און קאַלטן וואַלד־געביט, ביי די טייכן אָקא און וואָלגא. דאָן איז עס געקומען צו דעם „רופן די וואַריאַגן" דורך די רוסן. די רוסן האָבן זיך אַרומגעקוקט, אַז זייער צעשפּליטערטקייט און נישט־אַרגאַניזירטקייט לאָזט זיי נישט פאַרווירקלעכן אויך זייער וואַנדערונגס־ציל צום וואַרעמען דרום. אַזוי אַרום איז עס געקומען צו דעם, אַז זיי האָבן זיך געוואָנדט צו די „וואַריאַגן" וועגן אַרגאַניזירן זיי, אַלס פּאָליטישע אייני־הייט און אויך צום קאַמף קעגן זייערע קעגנער, — אויך די כוזרים.

אַ דאַנק דעם איז עס אויך אַנטשטאַנען די „קיִעווער רוסלאַנד", וואָס האָט זיך, אגב, שפּעטער אויך געגעבן אַן עצה קעגן די כוזרים, וועלכע דער קיִעווער פירשט סוויאַטאָסלאָוו האָט באַזיגט קאַרגע 100 יאָר נאָכדעם, ווי די „באַרופונג פון די וואַריאַגן" איז פאַרגעקומען.

עס איז כדאי צוצוגעבן, אַז אויב אַ טייל פון די אויבן־געבראַכטע מיי־נונגען, דער עיקר וועגן קיִעוו־סאַמבאַט־סמבטיון, וועלן אַרויסגערוקט דורך יידישע היסטאָריקערס, וועלן די לעצטע מיינונג, וועגן דער וויקונג פון די

כוזרים אויף דעם „רופן די וואַריאַנט" געשטיצט דורכן באַרימטן רוסישן היסטאָריקער ג. וועראַדסקי, וואָס איז איצט פּראָפעסאָר אין יעיל־אוניווערזיטעט. די סאָוועטישע היסטאָריאָגראַפיע, וואָס איז ביליק־פּאַטריאָטיש, דערמאָנט אָבער אַפילו נישט, — סיי די יידישע היסטאָריקערס, סיי וועראַדסקין.

סמאָלענסק איז געווען די טיר פאַר די פּוילישע יידן קיין רוסלאַנד

סמאָלענסק, פונקט ווי קיִעוו, נאָווגאָראָד, פסקאָוו, געהערט צו די ערשטע רוסישע שטעט, אָן פונקט ווי אַלע שטעט, וואָס ליגן ביים מערב־ראַנד פון רוסלאַנד, איז סמאָלענסק אין משך פון איר לאַנגער געשיכטע, אַריבער פון רוסישע אין אַנדערע הענט. פונקט ווי קיִעוו, איז סמאָלענסק געווען ביי די ליטווינער און פּאָליאַקן, שפּעטער ווידער ביי די רוסן.

וועג ליטע האָט זיך פאַרייניקט מיט פוילן, און אין דער פאַרייניקטער פּוילישׂ־ליטווישער מלוכה האָבן די ערשטע פידל געגומען שפּילן די פּאָליאַקן, איז סמאָלענסק אַריבער צו פוילן. צום סוף פון 17טן יאָרהונדערט איז סמאָלענסק, די דאָזיקע אַלטע רוסישע שטאָט, וואָס איז אין די גאָר אַלטע צייטן געגרינדעט געווָארן דורכן רוסישן שבט דרעגאָוויטשי, אַריבער ענדגילטיק צו רוסלאַנד.

פאַר יידן אין סמאָלענסק אינטערעסאַנט צוליב דעם, וואָס דורך איר האָבן יידן פון פוילן און ליטע אָנגעהויבן אַרייַנקומען קיין „מאָסקאָוויע", — דאָס הייסט, אין דער אַלטער, קלייַנער רוסלאַנד, וואָס האָט זיך געדעקט מיט דער איצטיקער צענטראַל־רוסלאַנד, האָבנדיק, אַלס הויפּטשטאָט, מאָסקווע. סמאָלענסק איז, אַלזאָ, געווען די צווייטע שטאָט, נאָך קיִעוו, דורך וועלכער יידן זענען אַריינגעקומען קיין רוסלאַנד.

יידן זענען אין סמאָלענסק געווען שוין אין סאָמע אָנפאַנג פון 17טן יאָרהונדערט. אַריינגעקומען זענען זיי אַהין, וואַרשיינלעך, מיטן פּוילישן מיליטער, אין יאָר 1654. וועג סמאָלענסק איז באַלאַגערט געווָארן דורכן רוסישן מיליטער פונעם צאַר אַלעקסעי מיכאַילאָוויטש, זענען צווישן די אָנפירער פון דער פאַרטיידיקונג געווען יידן, בערקאָ, דער ראַיגראָדער „סטאָראָסטע", און אַ צווייטער בערקאָ, פון רעזשעשיץ. ביידע האָבן אָנגעפירט מיט דער פאַרטיידיקונג פון באַזונדערע ראַיאָנען פון דער שטאָט.

וועָן סמאָלענסק איז געפֿאַלן און די גאַנצע געגנט איז אַריבער צו די רוסן, האָבן די יִידן געדאַרפט עוקר זיין פון דאָרטן צוזאַמען מיט די פּאָליאַקן. אינעם שלום־אָפּמאַך, וואָס איז שפּעטער געשלאָסן געוואָרן נאָכן קריג, האָט מאָסקווע אויסגערעדט, אַז יִידן וועלן קיין סמאָלענסק מער נישט אַריינגעלאָזן ווערן.

אַרום אָט־דעם ענין פון יאָ, צי נישט אַריינלאָזן קיין סמאָלענסק און קיין רוסלאַנד בכלל, איז אָנגעגאַנגען צווישן פּוילן און מאָסקווע אַ לאַנגער דיפּלאָמאַטישער קאַמף. דער קאַמף האָט זיך אָנגעהויבן נאָך אין 16טן יאָרהונדערט און עס זענען פון אים פֿאַרבליבן די דעמאָלטדיקע „דיפּלאָמאַטישע נאָטעס", מיט וועלכע עס האָבן זיך אויסגעטוישט אין יאָר 1550 דער פּוילישער קעניג סיגיזמונד דער 2טער און דער רוסישער צאַר איוואַן דער גרויזאַמער. די נאָטעס זענען בריוו, וואָס איין מלך האָט געשיקט צום צווייטן.

דער קעניג סיגיזמונד דער 2טער, וואָס איז בכלל באַקאַנט אין דער געשיכטע פון פּוילן אַלס געבילדעטער און טאַלעראַנטער מאָנאַרך, האָט זיך באַמיט, אַז סוחרים פון פּוילן און ליטע זאָלן אַריינגעלאָזן ווערן קיין רוסלאַנד. אינעם ספּעציעלן בריוו, וואָס ער האָט געשיקט וועגן דעם צו איוואַן דעם גרויזאַמען, שרייבט ער, צווישן אַנדערן פאָלגענדעס:

„עס האָבן אונדז פיל מאָל דאָקוטשעט אונדזערע אונטערטאַנען, די יִידן, סוחרים פון ליטווישן גרויס־פירשטנטום, וועלכע האָבן שוין לאַנג פריִער, בעת דיינע עלטערן, די גרויס־פירשטן, געהאַט רעכט צו גיין אין דיין מלוכה און אין מאָסקווע און איבערן גאַנצן לאַנד מיט סחורות און האַנדלען. און איצט, ברודער מיינער, דערלאָזטו נישט יענע אונדזערע סוחרים, די יִידן, צו גיין מיט סחורות אין דיין מלוכה, און דו האָסט אייניקע פון זיי געהייסן קודם־כל פֿאַרהאַלטן און זייערע סחורות צוצונעמען. און דעריבער קומען זיי נישט עד־היום אין דיין מלוכה, וואָס עס איז פֿאַר יענע אונדזערע סוחרים אַ גרויסע עוולה און אַ שאָדן, און וואָס האָט נישט וויניק פֿאַרקלענערט אונדזערע גרענעץ־אָפּצאָל־הכנסות אין אונדזער מלוכה־אוצר".

סיגיזמונד איז, אַלזאָ, אויסן געווען נישט בלויז די טובה פון די יִידישע סוחרים, נאָר אויך זייער אייגענע אינטערעסן, — זאָרגנדיק ספּעציעל

וועגן די הכנסות, וואָס די פּוילישע מלוכה־קאַסע פלעגט דאָן באַקומען פונעם גרענעץ־אָפּצאָל, ביים עקספּאָרטירן סחורות פון פּוילן קיין רוסלאַנד. דער פּוילישער קעניג פּאַררופט זיך וויטער אויפן פּרינציפּ פון קאָנגזיי־טיקייט און פּאַדערט, אַז היות ער, סיגיזמונד, דערלויבט סוחרים פון רוס־לאַנד צו קומען קיין פּוילן, זאָל אויך דער צאָר איוואַן, נישט פּאַרווערן סוח־רים פון פּוילן אַריינצוקומען קיין רוסלאַנד, — „בכדי —גיט ער וויידער צו אין זיין בריוו — מיר זאָלן נישט האָבן פון יענע (יידישע) סוחרים קיין אָנקלאָגע און אין אונדזערע גרענעץ־הכנסות קיין שאָדן"... דעם פּיסקאָלן מאַמענט, דעם שאָדן וואָס דער פּוילישער מלוכה־אוצר האָט געמוזט ליידן, צוליבן פּאַלן פון די גרענעץ־הכנסות, לאָזט סיגיזמונד כסדר, ווי מיר זען, נישט אָפּ.

אויף דעם האָט איוואַן דער גרויזאַמער גענענטפּערט דעם פּוילישן קעניג, צווישן אַנדערן, כהאי לישנא:

„און וואָס דו האָסט צו אונדז געטאָן שרייבן, אַז מיר זאָלן דיינע יידן דערלויבן צו פּאָרן אין אונדזער מלוכה, ווי אַמאָל, האָבן מיר געשריבן צו דיר פּריער נישט איינמאָל, מודיע זייענדיק דיר וועגן די מעשים־תעתועים פון די יידן, ווי זיי האָבן אונדזערע מענער און פּויערים פּאַרפּירט און גיפּטיקע קרייטעכצער אין אונדזער מלוכה אַריינגעבראַכט און פיל שלעכטס אונדזער לאַנד אָנגעטאָן. און דיר, ברודער אונדזערער, הערנדיק וועגן אַזעלכע שלעכטע מעשים זייערע, פּאַסט נישט פיל וועגן זיי צו שרייבן, וואָרום אויך אין אַנדערע מלוכות, ווו יידן זענען געווען, איז פון זיי פיל בייז פּאַרגעקומען, און פּאַר די דאָזיקע שלעכטע מעשים האָט מען זיי טאָקע פון דאָרטן אַרויסגעטריבן, און פיל אַנדערע האָט מען צום טויט איבער־געגעבן. דאָ, אין גאָרנישט אַזעלכע אַלטע צייטן, האָט מען אַלע יידן פאַר זייערע שלעכטע מעשים, פון דער וואָלאָכישער ערד (וואלאכיע — אַ טייל פון דער איצטיקער רומעניע) אַרויסגעשיקט, און אַנדערע צעשלאָגן. און מיר ווילן, אַז גאָט זאָל געבן, אַז אין אונדזערע לענדער זאָלן מענטשן לעבן אין רו, אָן קיין שום פּאַרווירונג, און דו, ברודער, זאָלסט וועגן יידן וויטער צו אונדז נישט שרייבן".

איוואַן דער גרויזאַמער האָט, אַלזאָ, געענטפּערט זיין קעניגלעכן „ברו־

דער" גאָרנישט אויף אַ דיפֿלאָמאַטישן שטייגער. פון איוואַנס בריוו קאָן מען אַרויספילן דעם שוערן און אומהיימלעכן כאַראַקטער פון מאָסקווער דעספּאָט. די ווערטער אַז מען האָט יידן אַרויסגעטריבן פון געוויסע לענ־ דער, באַצײַכן זיך, זיכער, צום גירוש שפּאַניע, ווָאס איז פֿאַרגעקומען אין יאָר 1492, און הגם דער גירוש איז דורכגעפֿירט געוואָרן דורך די "קאַ־ טוליש־אַפּאָסטאָלישע" מאַנאַרכן, פערדינאַנד און עליזאַבעט, לויט דער איניציאַטיוו פון דער קאַטוילישער קירך, ווָאס איז גאָר שטאַרק געהאָסט געוואָרן דורכן צאָר פון דער פֿראַוואָסלאַווענער "מאָסקאָוויע", האָט עס, ווי מיר זען, נישט געשטערט איוואַנען צו פֿאַררופן זיך אויף דעם גירוש, אַלס באַרעכטיקונג פֿאַר זיין אַנטי־יידישער שטעלונג.

די "גיפּטיקע קרייטעכצער", ווָאס איוואַן דערמאָנט אין זיין בריוו, באַצײַכן זיך, מסתמא, אויף אימבער, פּעפּער און אַנדערע בשמים ווָאס די יידן פלעגן עקספּאָרטירן פון מערב קיין רוסלאַנד און אוקראַינע. די אָפּ־ געשטאַנענע, האַלב־באַרבאַרישע באַפעלקערונג פון די דאָזיקע לענדער פלעגט די דאָזיקע טראָפּישע פלאַנצן באַטראַכטן ווי אַ בייז־וווּנדער, און ס'איז נישט קיין איבערראַשונג, ווען אויך איוואַן דער גרויזאַמער שרייבט זיי צו עפּעס גיפּטיקע אייגנשאַפֿטן.

ווייזט אויס, אַז מיט אָט דעם בריוו־אויסטויש איז דער ענין פון יידישן האַנדל מיט רוסלאַנד נישט דערליידיקט געוואָרן. וואָרום שפּע־ טער, ווען אין רוסלאַנד האָט שוין געהערשט די ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע, איז דער ענין ווידער אויפגעקומען אויף דעם טאָג־אַרדענונג.

בעת דער הערשאַפט פון צאָר אַלעקסעי מיכאַילאָוויטש, ד"ה, אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט, איז אין מאָסקווע דערשינען אַ ספּעציעלע פאַראַרדענונג פונעם "באַלשאַי פּריכאַז" (דעמאַלטדיקע מלוכה־ קאַנצעלאַריע), אַז לויטן "באַפעל פון גרויסן קניגיז, איז נישט דערלויבט דורכצולאָזן פון סמאָלענסק קיין יידן מיט אַדער אָן סחורות".

און דאָך האָט מען אין יאָר 1680, ד"ה צוויי יאָר נאָכן דערשיינען פון אָט דעם באַפֿעל, געכאַפּט אין מאָסקווע אַ יידן, מיטן נאָמען לעווּעך (?) אַבראַמאָוו, ווָאס איז געקומען אין דער רוסישער עיר־הבירה מיט סחורות.

דעם יידן האָט מען באַלד אַראָפגעבראַכט אין „פאָסאָלסקי פריקאַז" (דאָס דעמאָלטדיקע רוסישע אויסערן־מיניסטעריום).

ביים פאַרהער איז מען דערגאַנגען, אַז ער איז געקומען נישט אַליין, נאָר מיט זיין שוואָגער, אַבראַמקאָ מאָיסעיעוו. און אַז ביידע האָבן זיי גע־בראַכט קיין מאָסקווע „שטאָפן און פאַרביקע געוואַנטן".

עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז ווען ביידע סוחרים וועלן פאַרקויפן זייער סחורה, זאָלן זיי תיכף באַצאָלן דעם גרענעץ־אָפּצאָל פאַר איר.

ווייזט אויס, אַז טראָץ אַלע שטערונגען, פלעגן יידישע סוחרים פון פוילן, דאָך באַווייזן אַנצוקומען דורך סמאָלענסק אין „מאָסקאָוויע" און אָפּזעצן דאָרט פאַרשיידענע סחורות.

נאָווגאָראָד און די „זשידאָווסטווויושטשיע"

נאָווגאָראָד ווערט, ווי באַקאַנט, פאַרגעשטעלט אין דער רוסישער גע־שיכטע, אַלס די ערשטע הויפטשטאָט פון רוסלאַנד. דאָ האָבן עס געקיניגט די לעגענדאַרישע רוסישע פירשטן ריוריק, טרובאר און איגאָר. דאָ האָבן עס די צפונדיקע רוסישע שבטים גערופן צו זיך הערשער מעבר לים, כדי איינצושטעלן רו און אָרדענונג אין זייער גרויסן און רייכן לאַנד, וועלכעס זיי אַליין האָבן נישט געקאָנט פאַרוואַלטן. נאָווגאָראָד איז בכלל געווען דאָס וויגעלע פון דער גרויסער רוסישער מלוכה.

פאַראַן אָבער אַ צווייטע מיינונג, וואָס לייקנט, אַז נאָווגאָראָד איז גע־גרינדעט געווארן דורך די רוסן. די מיינונג שטיצט זיך אויף דעם, וואָס נאָווגאָראָד איז נאָך פאַר די רוסן געווען באַקאַנט אין סקאַנדינאָוויע אונ־טער דעם נאָמען האלמגארד און אַז די דאָזיקע שטאָט איז בכלל געגרינ־דעט געווארן דורך נאָרמאַנען, ביי וועלכע זי איז געווען אַ סטאַציע־פונקט אויף זייער גרויסן וואַסער־וועג, פון באַלטישן ים קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

אין דער הינזיכט האָט, אַלזאָ, נאָווגאָראָד נישט אויסגעמיטן דעם גורל פון דער צווייטער אַלטער שטאָט, קיִעוו, וואָס אויך איר גרינדונג ווערט צוגעשריבן נישט די רוסן, נאָר די כוזרים, וועלכע האָבן אויף דער טערי־טאָריע פון דער איצטיקער רוסלאַנד אויסגעבילדעט אַ מלוכה נאָך לאַנג פאַר דעם, ווי די רוסישע שבטים האָבן זיך דערהויבן צו אַ מלוכהשער עקסיסטענץ.

נישט קלאָר איז אויך די אָפּשטאַמונג פון די ערשטע פירשטן, וואָס האָבן געהערשט אין נאָווגאָראָד און אין רוסלאַנד בכלל. די פאַרשפּרייטסטע מיינונג ביז דאָ נישט לאַנג איז געווען, אַז זיי זענען געווען נאָרמאַנען, וואָ־רום דער רוסישער נאָמען ריוריק איז נישט מער, ווי דער געענדערטער נאָרמאַנישער הראעקר; טרובאר איז טאָראוואַרד; איגאָר איז ינגוואר; אָלגא — העלגא, אאַז"וו.

פּאַראַן אָבער אַ מיינונג, אַז פֿיל פון די נעמען זענען פון טיורקיש־כּוזרישן אָפּשטאַם, וואָרעם איגאָר איז דער רוסיפיצירטער טיורקישער וואָרט אינעק־ער (אַ יונגער הער), אָלעג איז דער טיורקישער אילעק (דער ערשטער), אָלגא איז דער טיורקישער פרויען־נאָמען עלגע, אאַז"וו.

אויב אָט די צווייטע מיינונג איז אַ ריכטיקע, דאַן וואָלט עס באַטייט, אַז די אַלטע רוסן זענען געווען אונטער אַ פֿיל־שטאַרקערער טיורקיש־כּוזרישער (און דורך דעם געוויסערמאָסן אויך יידישער) השפּעה, ווי אונטער אַ נאָרמאַנישער.

דעם אַלטן נאָווגאָראָד איז אָבער באַשערט געווען מיט פֿיל הונדערטער יאָרן שפּעטער דורכצולעבן אַ טיפּע אויפטרייסלונג, און טאַקע צוליב גע־וויסע יידישע איינפלוסן, וואָס זענען געקומען צום אויסדרוק אין דער אַזוי גערופענער „יערעס זשידאָווסטוווישטשיק", — דער „אפּיקורסות פון די יודאַיזירנדיקע".

ווער זענען עס געווען די דאַזיקע יודאַיזירנדיקע?

די אָנגענומענע ווערסיע ווען זיי איז פאָלגנדע:

אין די 70סטע יאָרן פון 15טן יאָרהונדערט איז קיין נאָווגאָראָד אַראָפּ־געקומען פון קיִעוו אַ שליח פון פּוילישן קעניג, דער פּירשט מיכאַיל אָלעל־קאָוויטש. אין זיין סוויטע האָבן זיך געפונען אייניקע יידישע סוחרים, ווי אויך דער ייִד זכריה, וועלכער זאָל עס האָבן געווען דער גאַנצער גרינדער פון דער היערעזיע פון די יודאַיזירנדיקע. זכריה האָט פאַרפירט אין דער היערעזיע צוויי באַקאַנטע נאָווגאָראָדער גלחים.

שפּעטער זענען זכריהן געקומען צו־הילף די צוויי ליטווישע ייִדן, יוסף שמואל און משה האַנוש. די אפּיקורסות האָט זיך איבערגעטראָגן קיין מאָסקווע, וווּ זי האָט געווונען פּאַר זיך אַ ריי פאָרשטייער פון דער העכערער געזעלשאַפט, ווי דעם הויף־„דיאק" קורצין, די שנור פון גרויס־פּירשט, העלענאַ, און אַנדערע.

וועגן דער פאָרשפּרייטונג פון דער סעקטע האָט באַלד מיטגעטיילט קיין מאָסקווע דער הויפּט־גייסטלעכער פון נאָווגאָראָד, גענאַדי. דער לעצטער האָט אויך אָנגעהויבן פֿאַרפאָלגן די אַפּיקורסים. אַ טייל פון זיי איז אָנט־לאָפן קיין ליטע, אַ טייל — קיין מאָסקווע.

די אפּיקורסות איז אָבער נישט ליקווידירט געוואָרן. פאַרקערט, דער מאָסקווער גרויס־פּירשט האָט צו איר אַרויסגעוויזן אַ טאָלעראַנטע באַציונג. ער האָט אָפּילו די צווייַ דערמאָנטע נאַווגאָראָדער גלחים, וועלכע זכריה האָט „באַקערט" צום יודאַיזם, איינגעלאַדן קיין מאָסקווע און האָט זיי באַשטימט אַלס הויפּטן פון צוויי קלויסטערס.

געגנאַדי האָט אָבער פאַרגעזעצט דעם קאַמף. ער האָט אָפּילו געראָפן אָפּצורעכענען זיך מיט די אָפּיקורסים אויפן שפּאַניש שטייגער, פאַררופּנדיק זיך אויפן לאַנד, וווּ די אינקוויזיציע האָט דאָן, כידוע, געקעמפט קעגן די היערעטיקער מיט שייטערהויפּנס און די יידן זענען בכלל פאַרטריבן געווארן פון לאַנד.

שפּעטער האָט דער גרויס־פּירשט איוואַן דער 3טער נאָכגעגעבן דער קירך. די אייַנפלוסרייכע פּראָטעקטאָרן פון די יודאַיזירנדיקע זענען אַריינגעפאַלן אין אומגענאַד. די סעקטע איז פאַרבאָטן געוואָרן און די פּראָוואָסלאַווענע קירך איז זיך מיט זיי באַאַמגעגן ווי מען איז זיך דאָן באַאַמגעגנען מיט היערעטיקער אין דער קאַטוילישער שפּאַניע, — מען האָט זיי פאַרברענט.

אין וואָס איז אייגנטלעך באַשטאַנען די טעטיקייט פון די אָפּיקורסים און פאַרוואָס איז זייער היערזיע געשטעמפּלט געוואָרן דווקא אַלס „יודאַיזירנדיקע", קאָן מען געווויר ווערן נאָר פון די שריפטן פון די קעגנער פון דער סעקטע, ווייל פון די סעקטאַנטן גופא איז כמעט גאָרנישט געבליבן. די קעגנער, פאַרשטייט זיך, שפּאָרן נישט קיין פאַרבן, כדי פאַרצושטעלן די גרינדער פון דער סעקטע, אַלס פינצטערע אָפּטריניקע „קינדער פון טייוול", „כלים פון דער סיטרא אחרא", און „פאַרפלוכטע הינט", וואָס זענען אַראָפּגעקומען אויף דער הייליקער רוסישער ערד פון גיהנום, פון וואַנען עס האָט זיי אַראָפּגעשיקט דער שטן אַליין.

וועגן דעם יידן זכריה, דעם דאָזיקן חוטא ומחטיא את הרבים, דער־ציילט אייַנער פון די פּאַנאַטיקער פון דער קירך, אַז ער, זכריה, איז „געווען געלערנט אין אַלע פאַרבערגענס, אין כישוף, שוואַרצע מאַגיע, שטערנזעעריי און אַסטראָלאָגיע". די צוויי גלחים, וועלכע ער האָט פאַרפירט, האָבן כלומרשט געוואָלט אָפּילו דורכפירן איבער זיך די ברית־מילה, אָבער זכריה

האָט זיי געהייסן ווערן שיעור נישט קיין מאַראַנען: האַלטן זייער יידישקייט אין געהיים און פאַרבלייבן אויסערלעך קריסטן.

פון דעסט ווענן איז אָבער באַוווסט, אַז צו די יודאַיזירנדיקע האָבן געהערט דווקא געבילדעטע פאַרשטייער פון דער דעמאַלטדיקער רוסישער געזעלשאַפט. דער הויפּ־„דיאק" קוריצין איז געווען רוסישער דיפּלאָמאַטישער פאַרשטייער אין ליטע און אונגאַרן און האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער אויסערן־פּאָליטיק פון איוואַן דעם 3טן. די 2 גלחים אַלעקסעי און דענים האָבן באַקומען זייערע העכערע אַמטן אין מאָסקווע, ווייל זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער בילדונג און קולטור. אויך די גרויס־פירשטין העלענאַ האָט געשטאַמט פון אויסלאַנד און האָט געהערט צו די מער פאַרגעשריטענערע קרייזן פון מאָסקווע.

דער גאַנצער קאַמף אַרום דער נייער היערעזיע האָט זיך בכלל אָפּגעשפּילט אין נאַווּאַגראָד אין אַ שטורמישער צייט. די זעלבשטענדיקע רוסישע מלוכה אין נאַווגראָד, וועלכע האָט געהאַט אַ שטיקל פאַרלאַמענט אין דער פאָרם פון אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג און האָט ענאָסן פון א פאַרהעל־טניסמעסיקן ווויילשטאַנד, — א דאַנק איר פאַרצווייגטן האַנדל מיט די מערב־מלוכות, איז דאָ אויפגעטרייסלט געווארן דורך די שארפע קאַמפן, וואָס זענען אַנגעגאַנגען צווישן דעם „שווארצן", ד"ה דעם פראַסטן, אום־פאַרמעגלעכן פאָלק און דעם הערשנדיקן סוחרים־קלאַס פון דער שטאָט, ווי אויך צוליב דער מלחמה פון נאַווגראָד מיט מאָסקווע, וועלכע האָט סוף־כל־סוף אונטערגעווארפן אונטער זיך די רייכע און סווערענע נאַווגראָדער רעפובליק.

די באַוועגונג פון די יודאַיזירנדיקע האָט געהאַט דערפאָלג, דער עיקר, צווישן דעם פראַסטן נאַווגראָדער המון, וועלכער האָט געקעמפט קעגן דער שטאָטישער פלוטאָקראַטיע. דער דאָזיקער אינערלעכער קאַמף אין נאַווגראָד איז אָבער געלעגן אין די אינטערעסן פון מאָסקווער גרויס־פירשט, וועלכער האָט געוואָלט און האָט סוף־כל־סוף אויך אונטערגעווארפן נאַווגראָד דער הערשאַפט פון מאָסקווע.

מיט דעם לאָזט זיך דערקלערן די טאָלעראַנטע באַציונג פון דעם גרויס־פירשט פון דער „פראַוואָסלאַווענער מאָסקווע" צו די אַפּיקורסים. אגב, איז

עס אויך געווען ביי אים אַ געוויר אין דעם קאַמף קעגן דער דאָן שטאַר־קער רוסישער קירך בכלל.

דער פּראָטעסטאַנטיש־רעפֿאָרמאַטאָרישער כאַראַקטער פון דער באַ־זוגונג פון די יודאַיזירנדיקע איז, אַלזוֹ, בלי ספק קאַמפּליצירט געוואָרן דורך די סאָציאַלע קאַמפֿן אין נאָווגאָראָד גופא און דורכן פּאָליטישן קאַמף אין דער מלחמה צווישן נאָווגאָראָד און מאָסקווע.

דער רוב רוסישע היסטאָריקערס האַלט, אַז די באָשולדיקונג, אַז די היערעזיע האָט געהאַט צו טאָן מיט יִידן און איז געווען דווקא אַ „יודאַי־זירנדיקע" איז נישט דערוויזן געוואָרן. די דאָזיקע באַשולדיקונג איז, אַ פּנים, געוואָרפן געוואָרן, כדי צו פֿאַרשווּאַרצן די אָנהענגער פון דער באַ־זוגונג און בכלל די אָפּאָזיציאָנעלע עלעמענטן אין דעמאָלטדיקן רוסלאַנד, אין די אויגן פון די פּאַנאַטישע מאַסן.

וועגן דער עצם־לערע פון די „זשידאָוסטוווישטשיע" איז באַקאַנט, אַז זיי זענען אַרויסגעטראָטן קעגן דער אויסערלעכער פרומקייט פון דער קירך, האָבן נישט אָנגערקענט קריסטוסן, אַלס גאָטס זון, האָבן געלייקנט זיין געטלעכקייט און בכלל אָפּגעוואָרפן דעם גאַנצן קריסטלעכן דאָגמאַט וועגן דער דריי־אייניקייט פון גאָט; בהסכם מיט דעם, האָבן זיי געהאַלטן מער פון אַלטן טעסטאַמענט, ווי פון נייעם, געלייקנט פיל זאַכן פון קריסט־לעכן ריטואַל.

ווי זייערע קעגנער באַהויפּטן, האָבן זיי אַפילו געפּייערט שבת, אָנשטאָט זונטיק.

באַקאַנט איז אויך, אַז די יודאַיזאַנטן האָבן געפּאָדערט צוצוגעמען די רייכטימער ביי דער קירכע, קאָנפיסקירן ביי די מאָנאַסטירן זייערע גרויסע מאַיאָנטקעס אד"גל.

דאָס לייקענען די געטלעכקייט פון קריסטוסן און דעם דאָגמאַט וועגן דער דריי־אייניקייט פון גאָט, איז אָבער געווען דער יסוד פון פיל היערע־טישע און סעקטאַנטישע באַוועגונגען אין קריסטנטום, אָנהייבנדיק פון די אריאנער אין אַלטערטום ביז צו דער נייסטער צייט. ביז לוטערן און קאַל־וויגן, פלעגט די אָפּיציעלע קירך שטענדיק באָשולדיקן אָפּיקורסים אין „יודאַיזירן" — אומאָפּהענגיק דערפון, צי די נייע לערע איז געווען אַ באַ־

וווסטזיניקע דערנענטערונג צום יידנטום, אָדער אַ געווייגטלעכע אָפּווייכונג פון די קריסטלעכע נאָרמעס.

וועגן „יודאַיזאַנטן" האָט מען, בכלל, געווויסט אויך אין פיל אַנדערע לענדער פון איראָפּע און פיל פריִער, ווי אין רוסלאַנד. רוסלאַנד האָט אין דער הינזיכט „פּאַרשפּעטיקט", פונקט ווי זי איז אָפּגעשטאַנען געווען אין אַנדערע הינזיכטן לגבי מערב־איראָפּע.

פון דעסט וועגן איז כדאי צוצוגעבן, אַז די רוסישע „זשידאַוווסטווויוויש־טשיע" האָבן עפּעס יאָ געגאָסן פון דער יידישער ליטעראַטור, וואָרעם צווישן די ווערק, וואָס זענען פון זיי איבערגעבליבן האָט מען געפונען אַן איבער־געזעצטן מחזור, דעם „שעסטאָקריל", וואָס איז אַן איבערזעצונג פון דעם העברעישן בוך „שש כנפים", אַ טייל פון רמב"ם ווערק איבער לאָגיק, א"אַנד'.

ריגע

ריגע איז געגרינדעט געוואָרן אין אָנהייב פון 13טן יאָרהונדערט דורכן דייטשישן אָרדן פון „שווערדן־טרעגער". נאָכן דורכפאַל פון די קרייצצוגן קיין ארץ־ישראל, זענען די מיטגלידער פון דער דאָזיקער דייטשישער מי־ליטעריש־מאָנאָכישער אָרגאַניזאַציע, פונקט ווי די אַנדערע „נוסעי הצלב", געבליבן אָן אַ שטיקל אַרבעט און האָבן אַרומגעוואַנדערט, פאַראַרעמטע און פאַרביטערטע, איבער איראָפּע, ביז וואַנען זיי האָבן דערשמעקט פאַר זיך אַ נייעם געביט, וווּ זיי האָבן געקאָנט אַרויסוויזן זייער קריסטלעכן אייפער און צוגלייך דעראָבערן אַ גוט שטיקל פאַרמעגן.

די קריסטיאַניזירונג און קאָלאָניזירונג פון די באַלטישע פראָווינצן, וואָס די פרום־בלוטיקע ריטערס פון „ליוואָנישן אָרדן" האָבן שפּעטער דורכגעפירט, איז פאַרווירקלעכט געוואָרן אויפן זעלבן וועג פון פייער און שווערד, ווי די פּריִערדיקע בלוטיקע און רויבעריש אַוואַנטורעס פון די קרייצצוגלער אויפן נאָענטן מזרח.

קיין ייִדן האָבן די „ריטערלעכע" און פרומע רויבער אינעם נייעם געביט נישט אָנגעטראָפן און האָבן זיך דעריבער נישט געקאָנט באַדן אין ייִדיש בלוט, פונקט ווי זיי האָבן זיך געבאַדן אין בלוט פון די ליטווינער, לעטן און עסטן. בייס דעראָבערן אָבער קורלאַנד, בשכנות מיט ליטע, האָט דער גרויס־מייסטער פונעם אָרדן נישט פאַרגעסן אַרויסצולאָזן אַ פאַרבאָט פאַר ייִדן צו וווינען דאָרטן, פאַרשפּרייטנדיק פרום דעם פאַרבאָט אויך אויף געצנדינער און אַנדערע אומגלייביקע.

צי דער דאָזיקער פאַרבאָט, וואָס באַציט זיך צום 14טן יאָרהונדערט, האָט געצילט קעגן אַ רעאַלער „סכנה" פון ייִדישער איינוואַנדערונג קיין קורלאַנד פונעם שכנותדיקן ליטע און פוילן, — איז שווער צו זאָגן. אָבער מיט איבער הונדערט יאָר שפּעטער האָט ריגע, די הויפּטשטאָט פונעם אָרדן, שוין געווסט פון ייִדן, וואָרעם פון איבערגעבליבענע דאָקומענטן איז צו

זען, אַז אַ ריגער סוחר האָט דורכגעפירט אין יאָר 1536 אַ געשעפט מיט אַ ייִדישן סוחר.

די „סכנה" פון אַ ייִדישער אייגוואָנדערונג קיין ריגע פון שכנותדיקע לענדער איז געווָארן רעאַל, ווען קורלאַנד איז אין יאָר 1561 אַרונטערגעפאַלן אונטער דער מאַכט פון פוילן. דאַן איז טאַקע אַוועק אַ סדרה פון פאַרבאָטן קעגן ייִדן צו באַזעצן זיך אין דעם נייעם וואַסאַלן־הערצאָגטום פון דער פויליש־ליטווישער מדינה. אין די פריווילעגיעס וואָס דער הערצאָג קעטלער האָט אַרויסגאַקומען פון זיין נייעם, פוילישן, שיצער און הערשער פאַר זיך און פאַרן גאַנצן דייטשן ריטערלעכן אַדעל, איז בפירוש אויסגערעדט געוואָרן אַז ייִדן טאָרן נישט ווינען אין ריגע.

פון דעסט ווענען פלעגן ייִדן יאָ אַריינקומען אינעם נייעם טייל פון דער פוילישער מלוכה. פאַר אַ געוויסן שטייער פלעגט מען זיי דערלויבן בעת די ירידים צו פאַרקויפן און קויפן באַשטימטע סחורות, אָבער בלויז ביי די אַרטיקע בירגער פון דער שטאָט.

די ייִדן האָבן אָבער, ווייזט אויס, געהאַנדלט אויך מיט סוחרים פון מאָסקווע, וואָס פלעגן ברענגען קיין ריגע דער עיקר רויכוואָרג. דאָס האָט געבראַכט צו סיכסוכים מיטן שטאָטראָט. דער סוף איז געווען אַז אפילו פאַר זייער צייטווייליקער אָנווענדהייט האָט מען די ייִדן אייגעשלאָסן אין אַ ספּעציעלן ייִדן־הויף, פון וועלכן עס איז שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ געטאָ. דער איבערגעבליבענער פון יענער צייט „ייִדן־הויף־אַרדינאַנץ", וועלכער איז אַרויסגעגעבן געווָארן דעם ייִדישן בעל־הבית, וואָס האָט פאַר האַלטן דעם הויף געצאָלט דער שטאָט אַ באַשטימטע סומע געלט, אַנטהאַלט גענוי אינסטרוקציעס וועגן דעם אויפהאַלט פון ייִדן אין ריגע און וועגן קאָנטראָל איבער זייער האַנדל.

ווען אין 1710 איז ריגע אַריבער צו רוסלאַנד, איז זי געווען פון די ערשטע שטעט מיט ייִדן, וואָס די נייע אימפעריע האָט אַרייגבאַקומען אוטער איר מאַכט. די אַרטיקע דייטשע בירגער האָבן אָבער נישט געוואָלט. עס איז צוריק אויפגעשטעלט געווָארן דער „ייִדן־הויף", וווהין אַלע ייִדן האָבן זיך געדאַרפט אַריבערקלייבן.

די ייִדן האָבן זיך אָבער, ווייזט אויס, אַרויסגעוויזן אַלס גאָר אַ נוצ־

לעכער עלעמענט פֿאַר דער שטאָט, וואָרעם ווען מיט הונדערט יאָר צוריק איז דערשינען די פֿאַראַרדענונג וועגן אַ גירוש פון די ייִדן פון דער נייער רוסישער אימפּעריע, האָט זיך דווקא דער ריגער שטאָטראַט איינגעשטעלט פֿאַר די ייִדן. די פירער פון דער שטאָט האָבן, געוויס, געמוסן אין אָכט דעם גרויסן נוצן וואָס ריגע האָט פון אירע ייִדן אין די האַנדלס־באַציונגען מיט פוילן.

צוליב דער ענערגישער אינטערוועניע פון דער שטאָט אין פּעטער־בורג, איז אַפילו דערגאַנגען צו אַ סכסוך אין די הויכע פענצטער. די ספּע־ציעלע שליחים קיין פּעטערבורג, וואָס האָבן זיך דאָרטן משתדל געווען, אַז מ׳זאָל די ייִדישע סוחרים וואָס זענען אָנגעקומען מיט שיפלעך און פֿליטן אויף דעם דווינע־טייך, אַרײַנלאָזן קיין ריגע, האָבן געהאַט דערפֿאָלג ביים „רעגירנדיקן סענאַט״.

די קייזערין עליזאַבעט, אָבער, האָט נישט באַשטעטיקט דעם באַ־שלוס פון סענאַט וועגן אַרײַנלאָזן ייִדן אין ריגע. דאָן איז עס געקומען צו דער באַקאַנטער רעזאָלוציע פון פּיאָטר דעם גרויסנס טאָכטער, אַז „פון קריסטוסעס שונאים וויל איך נישט האָבן קיין רווחים״.

דער שטאָטראַט האָט שפּעטער צוויי מאָל באַנייט זיין השתדלות. ער האָט אָנגעוויזן, אַז די פֿאַרטריבענע ייִדן פֿאָרן קיין דאַנציק, קעניגסבערג און מעמעל, וועלכע וועלן אַזוי אַרום פֿאַרקאַנקורירן ריגע אַלס האַנדלס־צענטער. די השתדלות האָט אָבער נישט געהאָלפן.

אַ געלעגנהייט צוריק צו באַקומען ייִדן האָט זיך געשאַפֿן פֿאַר ריגע וועגן עס האָט זיך געענדיקט דער שאַרפּער ייִדן־פיינטלעכער קורס אין רוס־לאַנד. וועגן יעקאַטערינע די צווייטע האָט געמוסן פֿלאַנען צו באַזעצן ייִדן אינעם דעראָבערטן „ניי־רוסלענדישן געגנט״, און האָט צו דעם צווענ באַ־שטימט די קאָמיסיע פון די „שוץ־ייִדן״ באָמבערגער, אהרן און בער, האָבן די דאָזיקע „פּאַקטאָרן״ און ליפּעראַנטן פון דער רוסישער אַרמיי אויסגע־קליבן ריגע אַלס דאָס אָרט פון וואַנען די קאָלאָניזאַציע האָט געדאַרפט געפּירט ווערן. פון דער קאָלאָניזאַציע האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזט. אָבער דערפֿאַר האָבן זיך אין ריגע וויידער באַווײַזן ייִדן, וועלכע מ׳האָט שפּע־

טער דערלויבט אויפהאַלטן זיך אין דער שטאָט אין אַ ספּעציעלן „ייִדישן אייגנפאָר־הויף", וואָס האָט זיך ביסלעכווייז פאַרגרעסערט ביז עטלעכע.

מחוץ דער געטאָ האָט מען דערלויבט צו ווינען בלויז די דערמאָנטע „שוץ־ייִדן" און זייער באַדינונג.

אין ריגע איז דאָן געקומען צו אינערלעכע סכסוכים צווישן די ייִדן גופא און די „שוץ־ייִדן", וועלכע האָבן זיך, אַ פּנים, באַטראַכט אַלס אַ מין אַרסטאָקראַטיע צווישן די ריגער ייִדן. די צייטווייליק ווויִנענדיקע ייִדן פון דער געטאָ פלעגן פאַרמסרן די „שוץ־ייִדן", אַז זיי פירן אַן אומדערלויבטן האַנדל און האָבן געפאָדערט, אַז מ׳זאָל די ייִדן צוריק פאַרשפּאַרן אינעם „ייִדן־הויף". די סכסוכים פלעגן דערגיין צום שטאָט־געריכט און עס איז אַפילו געקומען צו דעם, אַז די צוגעוואַנדערטע ייִדן זענען באַזייטיקט געוואָרן, נישט בלויז פון ריגע, נאָר אַפילו פון דער גאַנצער ליפלענדישער גובערניע

די צאָל ייִדן אין ריגע איז פון דעסט וועגן כסדר געוואַקסן, אַזוי אַז אין אָנהייב פון פאָריקן יאָרהונדערט האָבן זיך מיט דעם פאַראינטערעסירט דער ליפלענדישער גובערנאַטאָר און דער מיליטערישער גובערנאַטאָר פון ריגע. די לאָגע פון די ייִדן איז אָבער ביסלעכווייז רעגולירט געוואָרן.

די צאָל „ייִדן־הויפן" האָט זיך פאַרגרעסערט ביז פינף. מען האָט ייִדן דערלויבט צו פאַרנעמען זיך אויך מיט מלאכה. די וועגדונג פון די שוץ־ייִדן צום שטאָטראַט, אין דעם הונדערטסטן יובל פון איינשליסן ריגע צו רוסלאַנד, וועגן געבן זיי גלייכע רעכט מיט די איבעריקע בירגער פון שטאָט, איז אָבער אָפּגעווואָרפן געוואָרן. די ריגער דייטשן האָבן צוריק באַנייט זייער פיינטשאַפט צו די ייִדן און געקוקט קרום אויף זייער ווקס אין דער שטאָט.

דער ווקס איז אָבער געגאַנגען אומאויפהערלעך און צום צווייטן הונדערטסטן יובל פון ריגעס איינשליסונג אין רוסלאַנד האָט שוין די שטאָט געציילט ביי דרייסיק טויזנט ייִדן, וואָס עס האָט אָנגעטראָפן קנאַפּע 8 פראָצענט איינוווינער פון ריגע.

דער ייִדישער ישוב אין ריגע האָט דערגרייכט זיין העכסטע אַנטוויקלונג פאַרן ערשטן וועלט־קריג. די ריגער ייִדן האָבן דאָן געשפּילט

אַ באַטייטנדיקע ראָל אינעם ווירטשאַפטלעכן לעבן פון דער שטאָט, וועלכע איז געווארן אינע פון די וויכטיקסטע האַפן־שטעט פון רוסלאַנד.

יִידן האָבן געגומען אַ גרויסן אַנטייל אינעם אַרויספיר פון תבואה. האָלץ, פלאַקס און אַנדערע פּראָדוקטן פון אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד, וואָס פלעגן גיין דורך ריגע קיין אויסלאַנד און האָבן געבילדעט דעם באַטייטנדיקסטן צווייג פון רוסישן עקספּאָרט. דאָס גלייכן איז געווען אַנזעעוודיק די ראָל פון יִידן אין דער האָלץ־ און לעדער־אינדוסטריע און אין באַנק־ווען. דער יִידישער האַנטווערק האָט זיך קאָנצענטרירט אין דער באַקלייד־דונגס־ און שיך־אינדוסטריע. יִידישע לוין־אַרבעטער זענען געווען, דער עיקר, אין די קלייניע טאַבאַק־, פּאַפּיראָסן־ און קאָנפעקטן־פאַבריקן.

אַ דאַנק די האַנדלס־באַציונגען מיט אויסלאַנד, דער עיקר, מיט דייטשלאַנד און האָלאַנד, — איז אין ריגע זייער פרי אַנטשטאַנען די השכלה־באַוועגונג. די יִידן אין ריגע און בכלל קורלאַנד זענען געווען שטאַרק פאַרדייטשט. בעת דער ציילונג פון 1897 האָט אַ דריטל ריגער יִידן אַנגע־געבן דייטש, אַלס זייער מוטער־שפּראַך. די השפּעה פון דער דייטשישער קולטור איז געגאַנגען פון קעניגסבערג און דאָרפּאט. עס איז בכן נישט געווען קיין וווּנדער וואָס ליליענטאַל, וועלכער האָט אין ריגע געהאַט די שענסטע אויפנאַמע, האָט דאָרט אויך געפונען דעם בעסטן פלאַץ פאַר אַנווענדן זייַנע בילדונגס־רעפאָרמען.

צום סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט איז אין ריגע אַנטשטאַנען אַ חובבי ציון־באַוועגונג, וועמעס פירער איז געווען הרב מרדכי עליאַסבערג, אַן אַקטיוויסט אַנטיילנעמער פונעם חובבי ציון־צוזאַמענפאָר אין דרוסקעניק.

אינעם זעלבשטענדיקן לעטלאַנד איז געקומען צו אַן אויפבלי פונעם נאַציאָנאַלן יִידישן לעבן, וועלכעס האָט באַקומען נייַע סטימולן. די גע־ווייַנטלעכע גערמאַניזירונג און רוסיפיצירונג פון די ריגער יִידן האָבן גע־נומען אָפּלאָזן. עס האָט זיך אַנטוויקלט דאָס יִידישע און העברעישע שול־ווען, אַ דאַנק די מינדערהייט־רעכט. די לעטישע פּאַשיסטן האָבן אָבער אַלץ מבטל געמאַכט.

טראַגישער סוף פון ערשטן יידישן דאָקטער אין מאָסקווע

די מעדיצין־וויסנשאַפט איז אין מיטלעלטער געווען בכלל זייער וויי־ניק אַנטוויקלט. ווער רעדט נאָך אין די סלאַווישע לענדער, — אין פוילן און אין „מאָסקאָוויע" — ווי רוסלאַנד האָט דאָן געהייסן אין דער גרויסער וועלט — האָט מען זייער וויניק געווווסט פון דער חכמת הרפואה. און אַז מען פלעגט דאָרטן דאַרפן אַ רופא, האָט מען זיך געוועגדט קיין מערב־אייראָפּע, קיין איטאַליע, פראַנקרייך, צי אַנדערע מערב־לענדער, פון וואָנען מ׳פלעגט געווויינטלעך אַראָפּברענגען דעם רופא קיין מאָסקווע. פאַר־שטייט זיך, אַז נישט אַבי פאַר וועמען, נאָר פאַרן צאַר, צי פאַר די פירשטן, אָדער פאַר אַנדערע וויכטיקע פאַרשוינען, „באַיאַרן" און שררות.

גאַנץ אָפט פלעגן די דאָזיקע רופאים זיין ייִדן. ייִדן און אַראַבער האָבן אין מיטלעלטער, כידוע, אויפגעהאַלטן ביי זיך די וויסנשאַפטלעכע דערגאַבערונגען פון דער אַלטער צייט. אויך די מעדיצין, וואָס איז אַנט־וויקלט געוואָרן דורך די חכמי־יוון און רוים, האָט געפונען אַ מקום ביי די ביידע סעמיטישע פעלקער. די וועלט פון די גריכישע פילאָסאָפן און געלערנטע זענען איבערזעצט געוואָרן אין אַראַביש און העברעיש, און פיל פון זייערע געלערנטע האָבן זיך געלערנט אויף די דאָזיקע אַלטע וועלט און האָבן אַנטוויקלט די מעדיצינישע און אַנדערע קענטענישן פון אַלטן יוון און רוים נאָך פיל וויייטער.

עס פלעגט, אַלזאָ, נישט זעלטן טרעפן, אַז אין די אָפּגעשטאָנענע און פאַרגרעבטע לענדער פון מזרח־אייראָפּע, וועלן מ׳פלעגט דאָרט דאַרפן האָבן אַ גוטן רופא, אַ ספּעציאַליסט אויף פאַרשידענע חולאתן און מיחושים, פלעגט מען אַראָפּברענגען אַהין אַ ייִדן. אַזאַ מין פאַל האָט זיך פאַרלאָפן אויך אין אַלטן רוסלאַנד, וועו זי האָט נאָך געהייסן „מאָסקאָוויע" און האָט פאַרנומען גאָר אַ קליינעם חלק פון דער איצטיקער, גרויסער רוסלאַנד.

און וועַן מען האָט אין 1951, אין מאָסקווע, אַרעסטירט און שפּעטער אויך אַרויסגעלאָזן יידישע דאָקטוירים, וואָס זענען געווען באַרימטע מעדיצינער און געהיילט די אינווויינער פון קרעמל, — האָט זיך נישט וויילנדיק דער־מאָנט וועגן דעם ערשטן יידישן דאָקטער אין מאָסקווע, וואָס האָט אויך געהיילט אין קרעמל.

די טראַגישע געשיכטע פון אָט־דעם יידישן רופא, וואָס האָט געלעבט אַ לאַנגע צייט אין מאָסקווע און געהערט אויך צו די ערשטע גרינדער פון דאָרטיקן יידישן קיבוץ, איז כדאי איבערצודערציילן. ווייל פיל זאָכן פון אָט־דער געשיכטע דערמאָנען דעם דורכגעפאַלענעם „דאָקטוירים־פּראָצעס" אין מאָסקווע.

די געשיכטע האָט זיך אָפּגעשפּילט מיט העכער דריי הונדערט יאָר צוריק. אין יענער צייט האָט אין רוסלאַנד געהערשט דער צאַר אַלעקסעי, פּאָטער פון באַרימטן רוסישן קאָמפּאָזיטאָר דער גרויסער. צאַר אַלעקסעי האָט געפּירט פיל מלחמות מיט די פּאָליאַקן. עפּעס האָט ער נישט געקאָנט אויסקומען מיט זיי. דאָ איז אים אין זאָך נישט געפּעלן געוואָרן, דאָ — אַ צווייטע זאָך. געגאָנגען איז דעם רוסישן צאַר וועגן די דעמאָלטדיקע גרענעץ־געביטן צווישן פוילן און מאָסקאָוויע, — דאָס הייסט וועגן וויים־רוסלאַנד און אוקראַינע. אין די דאָזיקע געביטן האָט אָבער געווינט אַן אָנזעעוודיקע יידישע באַפעלקערונג, וואָס איז אין „מאָסקאָוויע" בכלל נישט געווען בנמצא. פאַרנעמענדיק דעם צי יענעם טייל פון די דערמאָנטע גרע־נעץ־געביטן מיט פוילן, פלעגט רוסלאַנד אַריינבאַקומען די דאָרטיקע יידן. פאַרשטייט זיך, אַז די לעצטע האָבן קיין האָניק פון איר נישט געלעקט. די האַלב־באַרבאַרישע „מאָסקאָוויטן" האָבן בכלל פיינט געהאַט פרעמדע פעלקער, און די יידן האָט מען פראָסט־פשוט פאָגראָמירט.

בעת אייניער פון די פילע מלחמות, האָבן די רוסן געגנומען אין גע־פאַנגענשאַפט דעם יידישן דאָקטער זשידאָווין אָדער דאָנילאָ פאָנגאדען. ביי די רוסן הייסט ער אויך דאָנילאָ יעוועלעוו, — דניאל בן יואל.

פאָנגאָדען איז געווען פון פאָך אַ באַרבער. אָבער באַרבעריי איז אין יענע צייטן געווען ענג פאַרבונדן מיט דער דעמאָלטדיקער מעדיצין. אַ באַרבער האָט אויך געקאָנט עפּענען אָדערן, לאָזן בלוט, שטעלן פּיאָווקעס.

אַמאָל האָט ער אויך געקאָנט היילן מיט ביטערע גראָזן, מיט היילנדיקע קרייטעכצער, צי מיט בשמים, וואָס מען פלעגט ברענגען פון די עקזאָטישע מזרח־לענדער. פֿאַנגאדען, ווייזט אויס, איז געווען מיט אַט־די אַלע זאַכן באַקאַנט, מען האָט אים, אַלזאָ, אַפּגעשיקט קיין קיעוו און פון דאָרטן קיין מאָסקווע, ווו ער האָט אויך אַנגעהויבן פּראַקטיצירן אין זיינע כלערליי זאַכן, — אַנהייבנדיק פון באַרבערייַ, ביז שטעלן פּיאַווקעס, לאָזן בלוט און היילן מיט קרייטעכצער.

ווייזט אויס, אַז געגאַנגען איז אים גאָרנישט שלעכט מיט די אַלע פּרנסות, וואָרעם עטלעכע יאָר נאָך זיין אַראָפּקומען קיין מאָסקווע, איז פֿאַנגאדען עולה לגדולה געוואָרן. דער „אַפּטעקאַרסקי פּריקאַז", ווי עס האָט דאָן געהייסן אין רוסלאַנד דאָס געזונט־מיניסטעריום, — האָט אים געגעבן דעם „טשין" פון אַ „פּאָד־דאָקטור" (געהילף־דאָקטער). מיט 12־15 יאָר שפּעטער האָט פֿאַנגאַדען באַקומען פון דעמזעלבן „פּריקאַז" דעם ראַנג פון אַ פֿאַלנעם דאָקטער. ער איז, ווייזט אויס, דאָן בכלל באָרימט געוואָרן אין דער צאָרישער הויפּטשטאָט אַלס גוטער רופא, אויף וועלכן מ׳קאָן זיך פֿאַרלאָזן בעת אַ שלאָפקייט, צי ערנסטער חולאת.

דער דאָקטער־טיטל איז פֿאַנגאדענען געגעבן געוואָרן דורך אַ ספּע־ציעלער „גראַמאָטע" פון צאָר אַלעקסעי. דאָס איז, אַלזאָ, געווען אַ גרויסער כבוד און אויסצייכענונג פֿאַרן יידישן רופא. דער ספּעציעלער דעקרעט פון דעם צאָר האָט פֿאַנגאַדענען אויפגעהויבן זייער הויך אין די אויגן פון דער באָפעלקערונג פון דער רוסישער הויפּטשטאָט. צייט־חברים פון יידישן זאָקטער דערציילן, אַז ער איז דאָן געווען דער פֿאָפולערסטער רופא אין מאָסקווע. פֿאַנגאַדען האָט געגאָסן פון פולן צוטרוי פון צאָר און פון זיין אַלמעכטיקן בעל־יועץ, דעם באַרימטן, רייכן „באַיאַרין", אַרטאָמאָן מאָט־וועיעוו. דער לעצטער, אַליין אַ געבילדעטער מאַן, האָט זיך אינטערעסירט מיט אַלץ, וואָס עס קומט פאָר אין דער גרויסער וועלט, און האָט געוואָלט זען אויך אין רוסלאַנד בילדונג און פּראָגרעס, און האָט דעריבער בכלל געזען מקרב צו זיין צו זיך געלערנטע אויסלענדער, וואָס האָבן דאָן געווינט אין מאָסקווע.

דניאל בן יואל פֿאַנגאַדען איז אויך געוואָרן הויפּט־רופא פון דער צאַ־

רישער פֿאַמיליע אין קרעמל און, ווי מרדכי הצדיק, איז ער געזעסן „בחצר המלך", וואָרעם אַ יאָר נאָכדעם, ווי דער צאַר אַלעקסיי האָט אים „פֿאַזשאַלעוועט" מיטן רופא־טיטל, איז אַרויס פון צאַר אַ „פּריקאַז", אַז מ׳זאָל דעם רופא פֿאָנאַדעדן אַרײַנלאָזן אַן קיין שום שטערונג אין די פֿאַלאַצן פון דער צאַרין נאַטאַליע קיריללאָוונע (די מוטער פון פּיאָטר דעם גרויסן), פון צאַרס זין און פון זײַנע טעכטער. פֿאָנאַדעדנס רום איז דאָן, ווי מיר זען, געשטאַנען גאָר הויך און ער איז געווען דער אָנערקענטסטער רופא אין די העכסטע קרייזן פון מאָסקווע.

פֿאָנאַדעדן האָט דאָן אויך אָנגעהויבן ביסלעכווײַז אַראָפּצוברענגען ייִדן קיין מאָסקווע. אַ דייטשער רייזנדער, וואָס האָט דאָן באַזוכט די צאַרישע הויפּטשטאָט, דערציילט אין זײַנע זכרונות, אַז אַ דאָנק פֿאָנאַדעדנען, איז דאָן געוואָקסן די ייִדישע באָפּעלקערונג פון מאָסקווע. ווער ווייסט, צי דער ערשטער ייִדישער ישוב אין מאָסקווע איז טאַקע נישט אָנטשטאָנען מיט פֿאָנאַדעדנס הילף. ער אַליין איז אָבער שפּעטער אָפּגעאָנגען פון ייִדנטום. צוערשט איז ער אַריבער צום לוטעראָניזם. געווען, דאָכט זיך, אויך אַ קאַטאָליקער, שפּעטער איז ער אינגאָנצן אַריבער אין שויס פון דער רוסישער, אָרטאָדאָקסיש־פֿראָוואָסלאָוונער „צערקווע".

דער רופא דניאל „זשידאָווין" וואָלט זיך רויק אויסגעלעבט זײַנע יאָרן אין עושר און כבוד, — בפרט, אַז ער האָט נאָך, ווי געזאָגט, אויסגעביטן דאָס רענדל און זיך „גלייך־געשאַלטעט" אַלס קריסט, מיט אַלע „מאָסקאָוויטן", — ווען נישט די דראָמאַטישע און שטורמישע געשעענישן וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין קרעמל און אין גאַנץ מאָסקווע, נאָכן טויט פון צאַר אַלעקסיי.

אין מאָסקווע איז דאָן אָנגעגאַנגען צווישן פֿאַרשידענע קליקעס אַ קאַמף פֿאַר מאַכט. אַלעקסיס יורש — דער בכור זײַנער פּיאָדאָר — איז געשטאָרבן אין יאָר 1682. קלאָנגען זענען דאָן געווען, אַז ער איז נישט געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט, נאָר מהאָט אים אָפּגעסמט. אין מאָסקווע איז אָנטשטאָנען אַ מהומה. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף צווישן די מילאָסלאָווסקיס און נאָרישקינס, פון וועלכע עס האָבן געשטאָמט ביידע ווייבער פון צאַר אַלעקסיי, איבער דעם, ווער עס זאָל ירשענען פּיאָדאָרן.

די „סטרעלצעס" (מיליטער) וואָס האָבן באַהערשט די שטאָט, האָבן אַוועק־געזעצט אויפן טראָן ביידע פרינצן, — איוואַן פון די מילאָסלאַווסקיס און פיאָטר — פון דער נאַרישקין־משפחה. איבער זיי, אַלס מינדעריעריקע, איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַלס „הערשעריז", אַלעקסיס עלטערע טאָכטער, סאָפיע.

בעת די בלוטיקע קאַמפן, וואָס האָבן זיך אָפּגעשפילט פאַר דעם, האָט זיך דער המון געלאָזט אויף אויסלענדער. מ׳האָט, ווייזט אויס, שוין דאָן פיינט געהאַט אין מאָסקווע „קאָסמאָפּאָליטן" און געזען פּטור צוווערן פון זיי. מ׳האָט זיך אויך ענומען צום יידישן רופא.

די „שיסער"־אַרמיי, וואָס האָט דאָן רעפּרעזענטירט דעם רעאַקציאָ־נערן טייל פון דער מאָסקווער באַפעלקערונג, האָט בכלל פיינט געהאַט אַלע אויסלענדישע פאַראָנדקעס און נישט געוואָלט הערן פון קיין שום רעפאָר־מען אין לאַנד.

דער יידישער דאָקטער, וואָס איז געקומען פון דרויסן און איז געוואָרן לייב־דאָקטער פון צאַר און פון זיין יינגערער פרוי, נאַטאַליע נאַרישקין (דער מוטער פון פיאָטר דעם גרויסן) — איז, ווייזט אויס, באַזונדערס גע־וועז פאַרהאַסט ביי דער רעאַקציאָנערער מאַסע פון די „סטרעלצעס".

מ׳האָט אים באַשולדיקט (פונקט ווי בעת דער „דאָקטוירים־אַפערע" אין די יאָרן 1952־1953 אין מאָסקווע) אין פאַרסמען זיינע פאַציענטן מיט עפּעס אַ זאַך, אין וועלכע ער האָט כלומרשט אַריינגעטאָן גיפט. סוף־כל־סוף האָט מען אים דערמאָרדעט.

אַ טאָג פאַר דעם האָט מען אויך דערהרגעט פאָנגאַדענס 21־יאָריקן זון, ווי אויך זיין געהילף, וואָס האָט געהייסן גוטמענטש. פון דער גאַנצער משפּחה איז איבערגעבליבן בלויז די אלמנה פון רופא. דאָס איז געשען, אַ דאַנק דער אינטערוועניע פון דער צאַרין נאַטאַליע, וואָס האָט זיך פער־זענלעך איינגעשטעלט ביי די צעיושעטע „שיסער" פאַר דער פרוי פון איר לייב־דאָקטער.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דאָס לעבן פון ערשטן יידישן דאָקטער אין מאָסקווע. זיין גורל, ווי מיר זען, איז געווען פיל טראָגישער ווי דער גורל פון די יידן־דאָקטוירים, וואָס סטאַלין האָט באַשולדיקט אין אויסגעטראַכטע

דורך אים מאַרדן און פאַרשווערונגען. די לעצטע זענען, ווי באַקאַנט, סוף־כל־סוף באַפרייט געוואָרן פון דער ווילד־אומזיניקער באַשולדיקונג און זענען אַזוי אַרום ניצול געוואָרן פונעם טראַגישן סוף פון „דאָקטור" דאַנילאָ זשידאָווין (ווי ער האָט געהייסן ביים המון), פון זיין זון און זיין געהילף, גוטמענטש. ביידע פאַלן באַווייזן אָבער ווי געפערלעך עס איז געווען און אויך געבליבן דער גורל פון די „פרעמדע" יידן־דאָקטוירים ביי הערשער און שררות פון קרעמל.

זיבעציק יאָר נאָך גירוש מאָסקווע

מיט אַ קורצער צייט צוריק איז געוואָרן זיבעציק יאָר זינט די צאַרישע רעגירונג האָט דורכגעפירט דעם אַזוי־גערופענעם „מאָסקווער גירוש". די ערשטע פאַראַדענונג וועגן דעם גירוש איז אַרויס אין מערץ 1891.

זינט דעם מיטן פון פאַריקן יאָרהונדערט האָט די יידישע באַפעלקערונג אין מאָסקווע געמוסן שטאַרק וואַקסן, באַזונדערס איז געשטיגן די צי צאָל יידן אין מאָסקווע נאָך דעם, ווי אויפן רוסישן טראָן איז אַרויף דער צאַר אַלעקסאַנדער דער צווייטער, וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם צונאָמען „דער באַפרייער" („אָסוואָבאָדיטיעל"). געשען איז דאָס צוליב דעם, וואָס אַלעקסאַנדער דער צווייטער האָט ווי באַקאַנט, באַפרייט, מיט הונדערט יאָר צוריק, די פויערים אין רוסלאַנד פון „פאַנשטשיזנא".

אַלעקסאַנדער דער צווייטער האָט אָבער דורכגעפירט אויך אַנדערע רעפאָרמען אין דעם אָפּגעשטאַנענעם רוסישן לעבן. און זינט עס האָט זיך אָנגעהויבן די גאַנצע „רעפאָרם־עפּאָכע", האָט זיך אויך די באַציונג פון דער מאַכט צו די יידן געענדערט צום בעסערן.

דאָס האָט זיך אויך אָפּגערופן אויף דעם ווי־קס פון דער צאָל יידן אין מאָסקווע. די דאָזיקע צאָל האָט זיך פאַרטאָפּלט פון אַכט טויזנט אין 1871 ביז זעכצן טויזנט אין 1880. די גרעסטע צאָל אין מאָסקווע האָבן די יידן דערגרייכט אין יאָר 1889. די יידן האָבן דעמאָלט געציילט 23 טויזנט און זיי האָבן אויסגעמאַכט דריי פּראָצענט פון דער דעמאָלטיקער גאַנצער באַפעלקערונג אין מאָסקווע.

דער לייענער וועט זיכער פרעגן: ווי אַזוי איז עס געקומען צו אַט־דעם גרויסן ווי־קס פון דער צאָל יידן אין דער צווייט־גרעסטער שטאָט אין דעם אַלטן, צאַרישן רוסלאַנד? וואָס האָט עס געצויגן אַהין די יידן פון די שטעט און שטעטלעך פון דעם תחום המושב?

אויף דעם גיט אונדז אַ גוטן ענטפער דער מעמאָראַנדום פון דעם

מאָסקווער סוחרטום צו דער מאַכט, נאָך די פּאָגראָמען אין יאָר 1881, וועלן די אַדמיניסטראַציע פון דער שטאָט אָנגעהויבן דריקן אויף די מאָסקווער יידן.

אין דעם מעמאָראַנדום ווערט אָנגעוויזן, אַז יידן שפּילן אַ גרויסע ראָלע אין דעם מאָסקווער האַנדל. זיי זענען שטענדיקע קלי׳ענטן ביי די גרויסע מאָסקווער פירמעס און זיי קויפן דאָרטן אַיין הורטאָווע סחורות, וואָס זיי פירן אַוועק אין דעם תחום המושב, ווו דער קליינהאַנדל איז קאָנצענטרירט אין יידישע הענט. אַ חוץ דעם, פאַרמיטלען די יידישע סוחרים צווישן די צענטראַלע מאָסקווער אינדוסטריעס און די ראַנד־גובערנ׳עס, וואָס ליגן אין אוקראַינע, וווּ סוסלאַנד און ליטע.

זינט מען האָט די יידן געלאָזן פרייער אַריינקומען אין מאָסקווע, האָבן זיך אירע האַנדלס־באַציונגען מיט די אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד פאַרשטאַרקט.

דער דאָזיקער מעמאָראַנדום האָט, אַלזאָ, אונטערגעשטראָכן, אַז אויב מען וועט דריקן די יידן, וואָס ווינען אין מאָסקווע און מען וועט באַגרענעצן זייער פרוכטבאַרע און נוצלעכע טעטיקייט, וועט זיך דאָס אָפּרופן שלעכט אויף דעם אַלגעמיינעם ווירטשאַפּטלעכן מצב פון דער שטאָט.

יענע וועגדונג פון די מאָסקווער סוחרים צו דער מאַכט האָט טאַקע געהאָט אַ פּעולה. די גזירות קעגן די מאָסקווער יידן זענען נישט דורכגעפירט געוואָרן. די יידישע באַפעלקערונג איז ווייטער געוואקסן און זי האָט דערגרייכט דעם פּריַער־דערמאָנטן, אָנזעעודיקן פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון דער שטאָט. אָבער דאָס אַלץ איז געווען נאָר צייטווייליק.

דער גירוש פון מאָסקווע איז פאָרגעקומען אין אַ קורצער צייט און האָט אַרומגענומען צוואַנציק טויזנט נפשות. דעם 28סטן מערץ 1891 איז דערשינען דער באַפעל וועגן אַרויסשיקן פון דער שטאָט די יידישע האָנטוערקערס, מייסטערס און דאָס גלייכן. שפּעטער איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ צווייטער באַפעל, וואָס האָט געהאָט אַ שייכות צו געוועזענע סאָלדאָטן, וועלכע האָבן געהאָט דאָס רעכט זיך צו באַזעצן אין דער שטאָט.

די אַלע באַפעלן זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דעם מאָסקווער

פּירשט סערגעי אַלעקסאַנדראָוויטש, וועלכער איז געווען אַ ברודער פון צאָר אַלעקסאַנדער דעם דריטן, און אַ פּעטער פון דעם לעצטן צאָר, ניקאָלאַי דעם צווייטן. סערגעי אַלעקסאַנדראָוויטש איז געווען פונקט אַזאַ רעאַקציאָנער ווי זיין ברודער, דער צאָר. און ער האָט זיך אויך אַרויסגעוויזן אַלס אַ צורר היהודים.

די גירוש־באַפעלן, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן, זענען דורכגעפירט געוואָרן מיט דער גאַנצער שטרענגקייט. טאָמער האָט עמעצער פּאַרשפּעטיקט צו ליקווידירן זיינע געשעפטן אין דער שטאָט, פּאַרקויפן זיין פּאַרמעגן, אָפּגענעמען דאָס געלט פּאַר די סחורות אד״גל. — האָט מען אים געשיקט אין תפיסה, כדי פון דאָרטן אָפּשיקן אים „פּאָ עטאַפּו״ (דאָס הייסט, מיט פּאָליציי־צוואַנג) אין תחום־המושב. פיל פון די אַרויסגעשיקטע האָבן אָפּילו נישט געוווסט וווהין מען שיקט זיי, ווייל זיי האָבן יאָרנלאַנג געווּוינט אין מאָסקווע, וווהין זיי זענען אָנגעקומען יונגערהייט. קראַנקע און קימפּעטאַרינס האָט מען געשיקט גלייך אויפן וואָקזאַל. כדי אויסצומיידן די תפיסה, האָבן מענטשן זיך באַהאַלטן אויף בית־עלמינס. געווען אויך פּאַלן פון זעלבסטמאָרד.

דעם צורר, דעם גרויספירשט, האָט שטאַרק מיטגעהאָלפן דער מאָסקווער פּאָליציימייסטער וולאַסאָווסקי. אין די „פּאָליציי־ידיעות״ זענען דערשינען מעלדונגען וועגן מתנות אין געלט, וואָס וועלן געגעבן ווערן פּאַר כאָפּן אומלעגאַל־וווינענדיקע יידן. פּאַר יעדן געכאָפּטן יידן האָט דער אָבער־פּאָליציימייסטער צוגעזאָגט געבן אַזוי פיל, ווי פּאַר צוויי רויבער...

צווישן די געליטענע איז אויך געווען דער קאַזיאָנער ראָבינער שלמה מינאר. אין יאָר 1891 האָט ער באַקומען אַ דערלויבעניש אַריבערצופירן אַ „מאלעלניע״ (געבעט־הויז) אין אַ ספּעציעל אויפגעשטעלטן בנין.

דער פּאָליציימייסטער האָט אָבער חרטה געקראָגן אויף דער דערלויבעניש. די מתפּללים פון דער שול האָבן געוואָלט נאָכגעבן דעם אַנטיסעמיטישן פּאָליציימייסטער. אָבער מינאר און דער גבאי פון דער שול, שנייַדער, האָבן דערלאַנגט אַ ביטע צו דערלויבן זי עפענען.

דער סוף איז געווען, אַז עס איז אָנגעקומען אַן „אַלערהעכסטער״ באַ־

פּעל, אַרויסצושיקן מינארן און שניידערן פון מאָסקווע. די סינאַגאָגע האָט מען געהייסן פּאַרקויפן אָדער פּאַרוואָנדלען אין אַ צדקה־אַנשטאַלט.

דער ענין מיט דער סינאַגאָגע האָט זיך אָבער געצויגן אייניקע יאָר. אין 1896 האָט זיך מאָסקווע געגרייט, צוזאַמען מיט גאַנץ רוסלאַנד, צו דער קרוינונג פון דעם נייעם צאַר, ניקאָלאַי דעם צווייטן. די פירער פון דער מאָסקווער קהילה האָבן, אַלזאָ, באַשלאָסן אויסצונוצן די געלעגנהייט און עפענען די סינאַגאָגע, צו דער קרוינונגס־פייערונג. זיי האָבן אָבער באַקומען אַן ענטפער, אַז אָזאַ מין ביטע שטעלט מיט זיך פאָר אַ חוצפהדיקן ברעכן פון קייסערסווילן. גלייכצייטיק זענען געשלאָסן געוואָרן 9 געבעטהייזער. די איבערגעבליבענע 5 האָבן געקענט אויפנעמען נאָר 800 מתפּללים, בעת בלויז יידישע סאָלדאַטן פון מאָסקווער גאַרניזאָן, וואָס פלעגן קומען דאָוונען, האָבן אָנגעטראָפן טויזנט.

עס איז, אַלזאָ, געקומען צו אַ געהיימער תפילות־אָפּריכטונג און פון די 26 טויזנט יידן, וואָס האָבן פריער געווווינט אין מאָסקווע, איז נאָכן גירוש איבערגעבליבן די צאָל פון העכער 8.000, — אין יאָר 1897, וועו דער צאַר ניקאָלאַי דער צווייטער איז אַרויף אויפן טראָן.

סערגיי האָט, אגב, אין זיין יוגנט באַזוכט ארץ־ישראל און, אַ דאַנק זיינע באַמיונגען, האָט עס די צאַרישע רעגירונג געשאָפן דאָרט די „רוס־קאָיע פּאָדוואָריע".

דער גרויספירשט סערגיי אַלעקסאַנדראָוויטש האָט געהאָט אַ ביטערן סוף. ער איז דערהרגעט געוואָרן דורך דעם טעראָריסט קאַלאַיעוו, אין יאָר 1904.

קאַלאַיעווס אַטענטאַט האָט נישט געהאָט גאָרנישט צו טאָן מיטן „מאָס־קווער גירוש". ער איז פאָרגעקומען פיל יאָרן נאָכן גירוש און איז דורכגעפירט געוואָרן, לויטן באַשלוס פון דער „באָיעווּאיא אַרגאַניזאַציאַ" (קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע) פון דער פּאַרטיי פון די סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאַנערן, וואָס האָט זיך דאַן פאַרמאָסטן אויך אויף אַנדערע, וויכטיקע פאָרשטייער פון דעם צאַרישן רעזשים. די פּאַרטיי האָט זיי געוואָלט אָפּראָמען, אַזוי צו זאָגן, פון וועג און אָפּשרעקן צוגלייך די צאַרישע רעגירונג, אַז זי

זאָל אויפהערן מיט איר רעאַקציאָנערע פאָליטיק און זאָל געבן „ערד אוך פרייהייט" דעם פאַראַרעמטן רוסישן פויערטום.

די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג אין רוסלאַנד האָט געהאַלטן דעם גרויספירשט, אַלס „בייזן גייסט" פון צאַר ניקאָלאַי דעם 2טן, וואָס דער־לאָזט אים נישט מאַכן וועלכע עס איז רעפאָרמעס אין לאַנד און געבן אַ „קאָנסטיטוציע" און אַ פאַרלאָמענט. דער גרויספירשט סערגיי, חוץ דעם, וואָס ער איז, ווי געזאָגט, געווען דעם צאַרס אַ פעטער, איז ער אויך געווען זיינער אַ שוואָגער, וואָרעם ביידע האָבן חתונה געהאַט מיט צוויי שוועס־טער, דייטשע פרינצעסינס פון העסען־דאַרמשטאַדט, — אַזוי אַז ער האָט געהאַט זייער פיל מעגלעכקייט צו באַווירקן דעם שוואַכן און כאַראַקטער־לאָזן פלימעניק זיינעם.

קאַלאָיעוו איז אין דער תפיסה באַזוכט געווארן דורך דער אלמנה, די גרויספירשטין יעליסאַוועטאַ. ער האָט איר דערציילט, אַז ער האָט גע־זאָלט מאַכן דעם אַטענטאַט אויף איר מאַן, פריער, אַבער ער האָט זיך אָפ־געהאַלטן, ווייל ער האָט געזען, אַז אין דער קאַרעטע געפינען זיך, חוץ דעם גרויספירשט, אויך זיי און קליינע קינדער, און ער האָט נישט געוואָלט הרגענען אומשולדיקע מענטשן. אויף יעליסאַוועטאַן האָט דער אַטענטאַט געמאַכט אַזאַ שווערן אייндרוק, אַז זי האָט אין דעם דערזען עפּעס אַ שטראָף נישט נאָר פאַר איר מאַנס, נאָר אויך פאַר אירע אייגענע זינד.

זי האָט זיך דעריבער אָפּגעזאָגט פון איר רייכן, פירשטלעכן לעבן און איז אַריינגעטראָטן אין אַ מאָנאַסטיר. זי איז אומגעקומען אין יאָר 1918, צוזאַמען מיט דער גאַנצער צאַרישער משפּחה, וואָס איז, כידוע, הינגע־ריכטעט געוואָרן דורך די באָלשעוויקעס.

ווי באַווסט, פאָרן איצט פיל אַמעריקאַנער באַזוכן רוסלאַנד, דער־עיקר וויל מען זען מאָסקווע, וואָס איז די הויפטשטאָט פון לאַנד. האָט זיך לעצטנס געטראָפן, אַז אייניער אַזאַ טוריסט האָט באַזוכט מאָסקווע און איז אויף געווען, ווי ער שרייבט, אין דער „צענטראַלער סינאַגאָגע", פון הרב לעווין, אויף טשערנישעווסקי גאַס.

דאָס איז — שרייבט ער אין דעם „דזשוויש פראָנטיר" (ענגלישע חודש־אויסגאַבע פון דער פּועלי־ציון אין אַמעריקע) — די סינאַגאָגע, וואָס איז

געעפנט געווארן אין מאי 1891, „אין מיטן פון דער אַנטיסעמיטישער קאַמפּאַניע, וואָס איז אַרגאַניזירט געווארן דורכן גענעראַל־גובערנאַטאָר פון מאָסקווע, גרויספירשט (סערגיי) אַלעקסאַנדראָוויטש".

דערמאָנענדיק, אַז באַלד נאָך דער דערעפענונג פון דער שול, איז אַרויס דער קייזערלעכער דעקרעט וועגן אַרויסטרייבן די יידישע אייגנווי־נער פון דער שטאָט, ווייזט דער שרייבער אָן, אַז אויך די סינאַגאָגע האָט מען דאָן באַפוילן צו שליסן. מהאָט אויך געהייסן אַראָפנעמען איר קופּאָל.

דער מחבר דערציילט ווייטער, אַז נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1917, איז די סינאַגאָגע געעפנט געווארן פון דאָסניי, און ווי הרב לעווין דער־ציילט, איז זי דאָן שוין קיין אײַן טאָג נישט געווען געשלאָסן.

אין האַרבסט 1941, וועו די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו מאָס־קווע, האָט מען די סינאַגאָגע־פּירער עוואַקויִרט קיין אוזבעקיסטאָן. אָבער אין דעצעמבער, וועו די נאַציס זענען צעקלאַפּט געווארן, איז אין דער שול אָפּגעריכט געווארן אַ דאַנק־תפילה, אין דער אָנוועזנהייט פון אַ סך סאָל־דאָטן.

די ערשטע יידן אין פעטערבורג

מיט אַ קורצער צייט צוריק איז געוואָרן 250 יאָר, זינט פּיאָטר דער גרויסער האָט געגרינדעט פעטערבורג, דאָס הייַנטיקע לענינגראַד, וואָס ער האָט געמאַכט פאַר דער הויפּטשטאָט פון זיין אימפעריע.

וועג די שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן, האָט רוסלאַנד כמעט ווי נישט געווּסט פון קיין יידן. אין שכנותדיקן פוילן, וווּ עס איז געווען אַ גרויסער יידישער ישוב, האָבן יידן געפרווּט אַנקניפּן האַנדלס־באַציִונגען מיט דער אַפּגעשטאַנענער „מאַסקאָוויע". געטאָן האָבן עס, דער עיקר, יידן, וואָס האָבן געוווינט אין אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד, וואָס זענען געלעגן אויף דער גרענעץ פון פוילן מיט רוסלאַנד. דאָס איז אַבער צוגעגאַנגען זייער שווער. אין „מאַסקאָוויע" האָט מען נישט ליב געהאַט קיין פרעמדע, און צו אַן אויסלענדער האָט מען זיך דאַרט באַצויגן מיט גרויס חשד. וועג רעדט נאָך צו יידן, — פון זיי האָט מען אַפילו נישט געוואָלט הערן.

דאָס זעלבע האָט זיך איבערגעחזרט אויך דאָן, וועג פּיאָטר דער גרויסער האָט זיך געגומען רעפאָרמירן זיין אַפּגעשטאַנען לאַנד. וועג פעטערבורג איז געוואָרן געגרינדעט, האָט מען קיין יידן אַהין אַליץ נישט אַרײַנגעלאָזן.

דער קעניגסבערגער רב, א. עפּשטיין, האָט אַפילו דאָן געהאַלטן, אַז די השגחה אַליין וויל נישט, אַז יידן זאָלן וווינען אין דער נייער רוסישער הויפּטשטאָט. פעטערבורג האָט, ווי באַקאַנט, אין זומער זייער קורצע „ווייסע" נעכט. די זון באַווייזט דאָן קוים צו פאַרגיין אין מערב, ווי זי דערשיינט באַלד ווידער צוריק אויף דער מזרח־זייט. פאַר דער עצם־נאַכט מיט איר פינצטערקייט ווערט נישט איבערגעלאָזן קיין וועזנטלעכע צייט, און דאָס, וואָס עס ווערט יאָ איבערגעלאָזן פאַר נאַכט, איז לגמרי נישט טונקל און פינצטער, נאָר בין־השמשותדיק און „ווייס" (פון דאָנען שטאַמט אויך דער אויסדרוק „ווייסע נעכט").

הרב עפּשטיין האָט אָנגעוויזן, אַז צוליב אָט די דאָזיקע „ווייסע נעכט",

איז פֿשוט אוממעגלעך פֿעסטצושטעלן די ריכטיקע צייט פֿאַר מעריב און שחרית־דאַוונען. דעריבער איז טאַקע בעסער —האָט ער געזאָגט— אַז יִידן זאָלן דאָרטן נישט ווויינען...

יִידן האָבן זיך אָבער ביסלעכווייז באַווייזן אין דער נייער רוסישער הויפּטשטאָט. די ערשטע צו זיין דאָרט זענען געווען די האַלבע יִידן און מאַראַנען, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער אומגעבונג פון פּיאָטר דעם גרויסן.

אינער פון אָט־די יִידן איז אַפֿילו געווארן אויבער־פֿאַליציימייסטער פון דער נייער שטאָט און האָט אויך באַקומען דעם טיטל „גראָף". דאָס איז געווען גראָף אַנטאָן מאַנוּילאָוויטש דיוויער.

גראָף דיוויער איז געווען אַ זון פון אַ פֿאָרטוגעזישן יִידן, וואָס האָט אויסגעוואַנדערט פון זיין היימאָט קיין האָלאַנד. דאָס אויסוואַנדערן פון שפּאַניש און פֿאָרטוגעזישע יִידן איז בשעתו געווען אַ געווײַנטלעכע דער־שיינונג. מען איז געלאָפן פון די פּאַנאָטישע און אָפּגעשטאַנען־קאָטולישע לענדער קיין האָלאַנד, וווּ עס האָט געהערשט פרייהייט פון געוויסן און וואָס האָט דאַן בכלל פֿאַרנומען אַן אָנפירנדיקן פּלאַץ אין דער וועלט. דער יונגער דיוויער האָט זיך געפונען אין האָלאַנד, צו ים־נאַוויגאַציע. לכתּ־חילה איז ער געווען אַ פֿשוטער מאַטראָס אויף אַ שיף. עס האָט אים אָבער אָפּגעגליקט.

אין יאָר 1697 איז קיין האָלאַנד געקומען פּיאָטר, וואָס איז דאָרט בכלל געווען אַן אָפּטער גאַס. אויך דער רוסישער צאַר האָט אין האָלאַנד געלערנט די קונסט פון ים־נאַוויגאַציע. דאָרטן האָט ער אויך בכלל באקומען, אַזוי צו זאָגן, דעם חשק צו פֿאַרוואַנדלען זיין רוסלאַנד אין אַ ים־מאַכט און צו דערמאָבערן פֿאַר איר אַ וועג צום ים־ברעג. לכבוד דעם גרויסן, אָנגע־לייגטן גאַסט האָט די מאַכט אין אַמסטערדאַם אייניגעאָרדנט אַ פּייערלעכן ים־פֿאָראַד. פּיאָטר אַליין האָט אויפֿן פֿאָראַד אָנגעפּירט מיט אַ שיף, וווּ דער יינגער דיוויער איז געווען „יונגע". פּיאָטר האָט באַמערקט דעם יונגן, כוואַטסקען מאַטראָס און אים אייניגעלאָדן קיין רוסלאַנד.

אין פּעטערבורג האָט דיוויער שנעל געשטיגן. אַ פּריילעכער און ספּריטנער, איז ער באַלד געוואָרן גאָר נאָענט צום צאַר, וואָס האָט אים

געמאַכט פאַר זיין „דיענשטשיק" (דינער). די רוסישע געזעלשאַפט האָט זיך אַבער באַצויגן קאַלט צום נייַ־געקומענעם. יעדער פרוי זיינער, מתחתן צו זיין זיך מיט דער „באַיאַרסקער" אַריסטאָקראַטיע, האָט באַגעגנט אומ־געהייערע שטערונגען. מהאָט דיוויערן נישט געקאָנט מוחל זיין זיין יידישע אָפשטאַמונג. און הגם ער איז שוין געווען אויס יידֿ, האָט מען אים נישט אַריינגעלאָזן אין דער הויכער געזעלשאַפט. די יידישע אָפשטאַמונג האָט, ווייזט אויס, בכלל געשפילט אַ פאַטאַלע ראָל אין דיוויערס צוקונפט. דיוויער איז טאַקע שפּעטער געוואָרן ביי פּיאַטרן גענעראַל־אַדיוטאַנט. ער האָט, ווי געזאָגט, אויך זוכה געווען צו דערהייבן ווערן צום גראַף־טיטל. ער האָט אָבער נישט אויסגעמיטן געוואָלטיקע אַנטוישונגען, ירידות און פּיין. צייַ־טנווייז האָט זיך אָפילו געדוכט, אַז עס איז בכלל אויס מיטן בעל־הצלחה דיוויער, און אַז פּיאַטרס ליבלינג און אַדיוטאַנט, ער, וואָס האָט געטאָן אַזוי פיל פאַר פּעטערבורג, אַז זי זאָל ווערן באמת אַ גרויסע און שייַנע שטאָט, — אַז אָט דער מאַן ווערט אומקומען אין שרעקלעכער נויט און פאַרגעסס־קייט, ערגעץ־וווּ, אין ווייטן סיביר, אַזוי, אַז אָפילו פון זיין געדעכטניש זאָל גאָרנישט איבערבלייבן.

בכדי צו ווערן גלייך מיט אַלע מקורבים פון גרויסן פּיאַטר, האָט די־וויער געזוכט פאַר זיך אַ כלה דווקא אין דער הויכער געזעלשאַפט פון פּע־טערבורג. ער האָט געוואָרפן אַן אויג אויף דער פאַרזעסענער, אַלטער שוועסטער פון אַלמעכטיקן מענשיקאָוו, וואָס איז אין צייט שיר נישט גע־ווארן שני למלך צו פּיאַטערן.

מענשיקאָוו האָט אָבער נישט געוואָלט הערן פון אַזאַ מין שוואָגער. דיוויער האָט געמוזט אַנוועגדן כלערליי טריקן, כדי צו באַקומען פאַר זיך זיין באַשערטע. ער האָט זי דאַן פראָסט און פשוט אַרויסגעגנבעט פון מענ־שיקאָוס הויז (פאַראַן אַ מיינונג, אַז ער האָט זי פריִער פאַרפירט). דער אַלמעכטיקער מענשיקאָוו איז געווען אויסער זיך: סטייטש, אַ זון פון אַ יידן פאַרשלעפּט זיין לייבלעכע שוועסטער! ער האָט זיך געלאָזן מיט זיין גאַנצן הויף משרתים צום סעקוועסטרירער. מהאָט דיוויערן צעמזיקט און צעשלאָגן ביז בלוט. דיוויער האָט זיך געקלאָגט צו פּיאַטרן, און דער צאָר האָט זיך געשטעלט אויף זיין צד. פּיאַטר האָט געהייסן באַלד אַדורכפירן

די התונה אין משך פון דריי טעג. מענשיקאָוו האָט געמוזט נאָכגעבן. ער האָט אָבער פֿאַרטייעט זיין כעס און רציחה־געפילן און געוואָרט אויף אַ מאָמענט וועו ער וועט זיך קאָנען אָפּרעכענען מיט זיין „אומווירדיקן" קעגנער.

פּעטערבורג איז פֿראָקלאָמירט געוואָרן אַלס די נייע הויפּטשטאָט פון רוסלאַנד אין יאָר 1701. זי איז אָבער געוואַקסן גאָנץ פּאַמעלעך. קיינער האָט נישט געוואָלט פֿאָרן אין נייעז כּרך, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אויפן וויטן צפון פון רוסלאַנד, צווישן זומפּן און אייביקע בלאָטעס. די שטאָט האָט זיך בכלל געטרונקען אין בלאָטע. קיין אַנשטענדיקע ווינונג איז דאָרט נישט געווען. אין האָפן האָבן געהוליעט כלערליי טונקעלע עלע־מענטן, — מאָטראָסן, שטורמאַנעס, וואָס זענען געקומען מיט די שיפן און זיך געלאָזט ווויילגיין. געליטן האָט מען אויך פון די אָרטיקע פינען און אויך פון כלערליי בראַדיאַגעס, גנבים און רויבער, וואָס האָבן איבערפולט די געסלעך ביי דעם טייך ניעווא און ביים פּאָרט. די נייע שטאָט האָט בכלל געהאָט אַ שלעכטן נאָמען אין רוסלאַנד און קיין שום אַנשטענדיקער מענטש מיט זיין משפּחה וואָלט נישט געוואָלט אַהין איבערוואַנדערן.

פֿיאָטר האָט דאָן באַשטימט דיוויערן, אַלס אויבער־פּאָליציימייסטער פון פּעטערבורג. זיין אויפגאַבע איז געווען צו מאַכן די שטאָט ווי ס׳באַדאַרף זיין פּאָר אַ הויפּטשטאָט, זען אַז זי זאָל ענדלעך אויך ווערן אַ צוציונגס־פּלאַץ פּאָר איבערוואַנדערער פון אַנדערע שטעט. דיוויער האָט באַקומען אונטער זיך 10 אָפּיצערן, 20 אונטער־אָפּיצערן און 160 פּאָליציאַנטן. ער האָט באַלד אויך איינגעפּירט אַ „פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע" מיט מאָדערנע פּאָמ־פּעס און אַנדערע אייניכטונגען פּאָר לעשן פּייער, וואָס מ׳האָט, אגב, אַראָפּ־געבראַכט אַלץ פון דער זעלבער האָלאַנד. ער האָט אויך באַפוילן צו ברוקירן די הויפּט־גאַסן און אַרויסצופירן דאָס מיסט. אַ פּאָר הונדערט לאָמטערנעס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אין אַלע טיילן שטאָט, כדי דער עולם זאָל נישט מורא האָבן צו גיין ביינאַכט. ער האָט אויך איינגעפּירט נאַכטוועכ־טער, אויפגעשטעלט „ראָגאַטקעס" אין די עקן פון שטאָט, און געזען, אַז מען זאָל קאָנטראָלירן שטרענגער דעם עולם, וואָס גייט און פּאָרט אַרויס פון דער שטאָט. צוגלייך האָט ער פּאָרמאַכט די רויבערישע מלינהס און טוג־

קעלע סאַלאָנען ביים האַפן און האָט בכלל פאַרבאָטן אַזאַרט־שפילן און שיכרות. די פיל בראַדיאַגעס און שנאַרער האָט ער געהייסן פראָסט און פשוט שמייסן און פאַריאָגן פון דער הויפטשטאָט.

דיוויער אַליין פלעגט יעדן טאָג אַרומפאָרן איבער דער שטאָט און זען, צי זיינע באַפעלן ווערן אויסגעפירט און צי פעטערבורג קריגט ענדלעך אַ לייטישן אויסזען. אויפגעטאָן האָט ער, ווייזט אויס, זייער פיל, ווארעם אין יאָר 1720 האָט ער באַקומען דעם טיטל גראַף און איז אויך געווארן גע־נעראַל־לייטענאַנט. אין דער שטאָט האָט ער געהאָט אַ שם אַלס גלענצנדער אַדמיניסטראַטאָר און אַן ערלעכער מענטש, ווענען מ׳קען נישט אונטער־קויפן דורך געלט (פיל פון פיאַטרס מקורבים זענען דווקא נישט געווען קיין נקיי־כפים און האָבן געגנומען ווו עס לאָזט זיך...).

דיוויער איז דערהויבן געווארן נאָך העכער, ווען ער איז געשיקט ג׳ע־ווארן מיט אַ ספעציעלער מיסיע קיין קורלאַנד.

קורלאַנד איז דאַן געווען אַ זעלבשטענדיק הערצאָגטום, אָפהענגיק בלויז פון פוילן. די קורלענדער, וועלנדיק פטור ווערן פון אָט־דער אָפ־הענגיקייט, האָבן באַשלאָסן איינלאַדן צו זיך אַ זון פון זאַקסישן קעניג, אויגוסט דעם 2טן, אַלס זייער הערשער. דערהערט אַזאַ געשיכטע, האָבן די פאָליאַקן צונויפגערופן זייער סיים קיין גראָדנע און פאַרבאָטן די קורלענ־דער אַראָפצובערענגען דעם זאַקסישן פרינץ.

אויך רוסלאַנד, איז צוליב אירע טעמים, געווען קעגן דעם. זי האָט דאַן אַראָפגעשיקט קיין מיטוי דיוויערן. די קורלענדער האָבן זיך אָבער נישט צוגעהערט צו זיינע רעדעס און זענען געבליבן ביי זייער באַשלוס. נאָכמער, — זיי האָבן פאַרגעלייגט דיוויערן אַן אפותיקא, כדי פרווון אים אונטער־צוקויפן און איינגיין אויף זייער באַשלוס. דיוויער האָט מיט פאַראַכטונג אָפגעווארפן דעם פאַרשלאָג און ווען דאָס איז באַקאַנט געווארן אין פעטער־בורג, האָט דאָס נאָכמער געהויבן זיין רום.

אין פעטערבורג זענען דערווייל פאַרגעקומען גרויסע ענדערונגען. עס איז געשטאַרבן פיאָטר, — דיוויערס פריינט און פראָטעקטאָר. דיוויערס שונא, מענשיקאָוו, האָט געווואָלט אַרויפזעצן אויפן טראָן זיינס אַ קאַנדי־דאַט. דיוויערן וואָלט דאַן, זיכער געווען זייער ביטער, ווארעם מענשיקאָוו

וואָלט דאָס אויסגענוצט, כדי אָפּצורעכענען זיך מיט אים. דעם טראָן האָט אָבער איבערגענומען פֿיאָטרס אלמנה, יעקאַטערינע און דיוויער האָט גע־קענט לייכט אָפּאָטעמען.

אַ פּאָר יאָר שפּעטער, ווען יעקאַטערינע איז געווארן שטאַרק קראַנק, האָט זיך מענטשיקאָוו ווידער באַוויזן אויף דער סצענע. ער האָט געוואָלט התונה מאַכן פֿיאָטרס אַן אייניקל, פון זיין זון אַלעקסיי (אויך אַ פּיאָטר), מיט זיין טאָכטער, כדי צו ווערן אַזוי אַרום דער פּאָקטישער הערשער אי־בער דער גרויסער רוסישער אימפּעריע. דער קראַנקער צאַרין האָט מענ־שיקאָוו אונטערגעוואָרפֿן אַ צוואה, אַז זי איז מסכים אויף זיין פֿלאַן, וואָס האָט אים געדאַרפט מאַכן פּאָרן אומגעקרוינטן הערשער פון רוסלאַנד.

מענשיקאָוס כיטרער פֿלאַן איז צונישט געמאַכט געוואָרן דורך אַ קעג־נערישער גרופּע, צו וועלכער עס האָט אויך געהערט דיוויער. מענשיקאָוו האָט אָבער באַוויזן צו אַרעסטירן כמעט אַלעמען פון דער גרופּע. דיוויערן האָט מען געפֿיניקט אויף אַ בעסטיאַלישן אופן.

מענשיקאָוו האָט, אַלזאָ, דערגרייכט זיין ציל. האָט דיוויערן אַריינבא־קומען אין זיינע הענט. דער כעס קעגן אים איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער, מענשיקאָוו, האָט גאָר פּאָרגעסן, אַז דיוויער איז זיינער אַ שוואָגער און האָט זיין שוועסטער פּאָר אַ פּרוי. דער נייער דיקטאַטאָר האָט פּאַרשיקט דיוויערן מיט דער פּרוי אין דער ווייטסטער העק פון סיביר, טויזנט ווי־אַרסט ווייט פון דער סיבירער שטאָט יאַקוטסק. דיוויער איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן פון דער אַרומיקער וועלט און געהאַלטן געוואָרן אויף ברויט מיט וואַסער.

דיוויער וואָלט, וואַרשיינלעך, אויך אומגעקומען אין ווייטן סיביר. דערווייל האָט זיך אָבער געמאַכט, אַז מענשיקאָוו איז געפּאַלן. אויפן טראָן איז אַרויף די קורלענדישע הערצאָגין אַננאַ יאַנאַוונאַ, פֿיאָטרס אַ פּלימע־ניצע, — די זעלביקע, וועמען דיוויער האָט געקאָנט נאָך פון מיטוי. זי האָט אָבער פּאַרגעסן וועגן דיוויערן. די הילף איז געקומען פון אַן אַנדער צד.

אין יענער צייט האָט דער באַרימטער דענישׂ־רוסישער רייזנדער בע־רינג, געמאַכט אַ רייזע ביי די ברעגעס פון אַלאַסקאַ און סיביר, זוכנדיק עפּעס אַ פּונקט ווו מ׳זאָל קענען אויפשטעלן אַ פּאָרט פּאַר רוסלאַנד. מ׳האָט דעם פּונקט געפּונען און געגרינדעט דעם פּאָרט אָכאָטסק, ווו איינער פון

די פּאַרשיקטע אין סיביר, סקאַרניקאָוו, איז, לויט בערינגס ביטע, באַשטימט געוואָרן, אַלס גובערנאַטאָר. סקאַרניקאָוו, וואָס איז געווען אַ שיכור און האָט דערצו נאָך געגומען כאַבאַר, האָט באַלד פאַרלאָרן דעם „דזשאַב" און פון פּעטערבורג האָט מען אויף זיין פלאַץ באַשטימט דיוויערן. דער לעצטער האָט זיך געגומען צו דער אַרבעט מיט זיין גוט־באַקאַנטער ענערגיע, אויפ־געשטעלט נייע גאַסן, גערטנער, הייזער, רעגירונגס־געביידעס, אַ שול פאַר ים־נאַוויגאַציע, וואָס איז, אגב, אין משך פון 100 יאָר געווען די איינציקע אין גאַנץ סיביר.

פּיאָטרס טאָכטער, יעליזאַוועטע, וואָס האָט באַשטיגן דעם טראָן אין יאָר 1741, האָט שוין אינגאַנצן רעהאַביליטירט דעם אַדיוטאַנט פון איר גרויסן פאָטער.

דיוויער איז צוריקגעבראַכט געוואָרן קיין פּעטערבורג, און האָט באַ־קומען צוריק זיין גראָפן־טיטל און געווערלען־ראַנג. די נייע קייסערינע האָט אים אויך געשאַנקען אַ דאַרף מיט 1.800 פויערים, וואָס האָבן געהערט צו מענשיקאָוון.

דיוויער איז שוין אַבער נישט געווען קיין יונגערמאַן. די צרות און עינויִם, וואָס ער האָט געהאַט אויסצושטיין פון מענשיקאָוון, האָבן אונטער־געגראָבן זיין געזונט און מוט.

דיוויער איז געשטאָרבן אין יאָר 1745, אָבער די אַרבעט און אויפטוען פון אָט־דעם זון פון אַ פאָרטוגעזישן ייִד, זענען גוט באַקאַנט אין דער געשיכטע פון פּעטערבורג, וואָס האָט אים פיל צו פאַרדאַנקען.

VI

ייִדן אין קאַוקאַז

„דאג טשופוט" — די באַרג־יידן פון דאַגעסטאַן

וועגן דער אָפשטאַמונג פון די אַרטיקע (נישט־צוגעוואַנדערטע) יידן פון קאַווקאַז, דאָס הייסט די יידן פון גרוזיע, דאַגעסטאַן, אַזערבייִדזשאַן, אַרמעניע אאַז״וו, זענען פאַראַן פיל לעגענדעס, וואָס דרייען זיך, דער עיקר, אַרום די עשרת השבטים און אַרום דעם גירוש פון יידן פון ארץ־ישראל, נאָכן חורבן פון בית־ראשון. קאַווקאַזער יידן האַלטן, אַז זיי שטאַמען פון דעם אָדער יענעם פאַרטריבענעם שבט; אַז זיי זענען געקומען קיין קאַווקאַז נאָכן גירוש פון נבוכדנאצר אאַז״וו.

אויב מען זאָל זיך רעכענען מיט היסטאָרישע פאַקטן, דאַרף מען אָנ־נעמען, אַז יידן זענען געקומען קיין קאַווקאַז פון פּערסיע און אַראַביע, פון וואַנען זיי זענען אַנטלאָפן, צוליב די רעליגיעזע פאַרפאָלגונגען אין אָנהייב פון איסלאָם. יידן האָבן אויך געקענט קומען קיין קאַווקאַז פון צפון, ווי אויך פון קרים און אַנדערע געביטן פון דרום־רוסלאַנד, פון וואַנען זיי זענען וואַרשיינלעך געקומען, נאָכן אונטערגאַנג פון דער כוזרישער מלוכה. עס איז צו אָננעמען, אַז צווישן די אַרטיקע קאַווקאַזער יידן זענען אויך פאַ־ראַן אָפשטאַמיקע פון די כוזרים, וואָס האָבן אָבער אין זייער מערהייט שפּע־טער אָנגענומען דעם איסלאָם.

די כוזרישע מדינה האָט זיך אין דער צייט פון איר פונאַנדערבלי פאַרשפּרייט אויך איבער טיילן פון צפון־קאַווקאַז. זייער פיל ידיעות וועגן די כוזרים קומען, אגב, פון גרוזינישע און אַרמענישע קוועלן, וויל גרוזיע און אַרמעניע האָבן געהאַט פיל אויסצושטיין פון די כוזרישע אָנגריפן.

אויפן שטח פון צפון־דאַגעסטאַן, פון אים ביז דער אונטערשטער טייל פון דער וואָלגע, האָט זיך, וויזט אויס, געפונען דאָס וויגעלע פון דער גאַנצער כוזרישער מדינה. דאַרטן, ביים ברעג פון קאַספּישן ים, איז געלעגן די ערשטע הויפּטשטאָט פון די כוזרים, בעלענדזשער, צי סעמענדער. גע־וויסע פאָרשער האַלטן אויך, אַז גאָנץ דאַגעסטאַן איז געווען אָמאָל באַזעצט

דורך אַ כוזרישן שבט מיטן נאָמען „יענדער" און די סטאַציע „יענדערי", אויף דער אייזנבאַן פון באַקו קיין אַסטראַכאַן, געפינט זיך עס אויפן אָרט פון דער ערשטער עיר הבירה פון דער כוזרים־מלוכה.

אין 14־15טן יאָרהונדערט זענען אויפן שטח פון איצטיקן דאַגעסטאַן פאָרגעקומען גרויסע שלאַכטן צווישן די כוזרים און די פּערסן; אַ פּערסישער קעניג איז אַפילו געווען געצוווּנגען אויפצושטעלן אין דעם שמאָלן פּאַס צווישן דערבענט און די קאַווקאַזער בערג, — אַ וואַנט, כדי צו פאַרהאַלטן דעם כוזרישן דראַנג קיין טראַנסקאַווקאַזיע. דערבענט אַליין הייסט, אגב, אויף פּערסיש באַריער, שטערונג, און מען האַלט, אַז די גאַנצע דאָזיקע שטאָט איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן דורכן פּערסישן קעניג כאָזראי נורשיוואן, כדי צו שטערן די כוזרים אַריינצודרינגען קיין פּערסיע.

אין יענער צייט האָבן די כוזרים אויך באַקומען די אויבערהאַנט אי־בער די אלאנען — אַ פאָלק, וואָס הייסט אין די אַלטע רוסישע כראָניקעס „יאסי" און אין גרוזינישע כראָניקעס „אָסי" און וואָס מ׳האַלט, אַז די אָסע־טינער, וואָס וווינען אין צענטער פון קאַווקאַז, שטאַמען פון אים. אַ טייל פון די אלאנער זאָלן האָבן געוואָרן באַקערט דורך די כוזרים צום יידישן גלויבן און עס איז דעריבער נישט אויסגעשלאָסן, אַז צווישן די קאַווקאַזער יידן געפינט זיך אויך אָסעטיניש בלוט.

ווייזט אויס, אַז דווקא אין דאַגעסטאַן איז דער כוזרישער איינפלוס געווען אַזוי שטאַרק און פאַרוואָרצלט, אַז אַפילו נאָכן פאַלן פון דער כוז־רישער מלוכה, איז אין דאַגעסטאַן געבליבן עקסיסטירן אַ זעלבשטענ־דיקער, קלייניער כוזרישער שטאָט, וואָס איז אונטערגעגאַנגען בעת דער אינוואַזיע פון די מאָנגאָלן אין אייראָפּע.

אַ סימן פון אַ וויטער פאַרבליבענער כוזרישער השפּעה אין דאַגעס־טאַן און אין פאָדער־קאַווקאַז בכלל זעט מען אין דעם, וואָס די דאָזיקע גאַנצע געגנט האָט נאָך ביזן 14טן יאָרהונדערט געהייסן אין די רוסישע „כראָניקעס" „זשידי" (יידן־לאַנד), — פונקט ווי קרים האָט געהייסן דאָן אין מערב־אייראָפּע „גהאזאריע".

ביזאַנטינישע כראָניקעס דערציילן, אַז די כוזרים, וואָס זענען אַריינ־געקומען קיין דאַגעסטאַן פון דעם אונטערשטן טייל פון דער וואָלגע, האָבן

אַריינגעדרונגען טיף אין לאַנד און האָבן געפירט פֿאַרביסענע קאַמפֿן מיט די אַראַבער פֿאַר דער הערשאַפֿט איבער אַזעלכע שטעט ווי דערבענט, מאַכאַטש־קאַלַע און אַנדערע. דער באַרימטער יידישער געלערנטער א. הרכבי און דער רוסישער געלערנטער ווס. מילער האָבן אויסגעדריקט די מיינונג, אַז די כוזרים האָבן איבערגענומען דעם יידישן גלויבן טאַקע פון די קאַווקאַזער באַרג־יידן. וועג די כוזרישע מלוכה איז געפֿאַלן, איז דאָגעסטאַן אַרונטערגעפֿאַלן אונטער דער מוסולמענישער השפּעה.

דער רייזנדער גערבער, וואָס האָט מיט העכער צוויי הונדערט יאָר צוריק באַזוכט דאָגעסטאַן, שרייבט, אַז די דאָרטיקע יידן פֿאַרנעמען זיך מיט ערד־אַרבעט און מיט פּי־צוכט. זיי זאָגן אויך וועגן זיך, אַז זיי שטאַמען פון שבט יהודה און אַ טייל — פון שבט בנימין. זייערע רבנים באַהויפּטן, אַז זייערע עלטערן זענען אַרויסגעפֿירט געוואָרן פון ירושלים און פֿאַרשיקט געוואָרן קיין מדי (דאָס איצטיקע אַזערביידזשאַן, בשכנות מיט דאָגעסטאַן).

בעת דער הערשאַפֿט פון פּיאָטר דעם גרויסן, אין אָנהייב פון 18טן יאָרהונדערט, איז דאָגעסטאַן אַריבער צו רוסלאַנד. די מוסולמענישע באַפֿעלקערונג, וואָס איז געווען פֿאַרביטערט צוליב דעם, האָט געפֿאָדערט, אַז די באַרג־יידן זאָלן זיי העלפֿן אין קאַמף קעגן די רוסן. אויך מיט הונדערט יאָר שפּעטער, וועג אין דאָגעסטאַן איז אויסגעבראָכן דער אויפֿשטאַנד פון די מוסולמענער, אונטער דער אָנפֿירונג פון שאַמיל, — איז דערגאַנגען צו פֿאַראַמען אויף די באַרג־יידן. זייערע „אָולן" אין די בערג זענען צעשטערט געוואָרן דורך מוסולמענישע פֿאַנאַטיקער און די אייניווינער זענען אומגעבראַכט געוואָרן. פון דעסט וועגן האָבן די באַרג־יידן דאָן אַרויסגעוויזן פיל מוט און דרייסטקייט אין קאַמף מיט זייערע שונאים פון פֿאַרשידענע לאַגערן, און דער באַקאַנטער רוסישער שרייבער וו. ניעמיראָוו־דאַנטשענקאָ, וואָס האָט בעת די קאַמפֿן פון די רוסן קעגן שאַמילן פֿאַרבראַכט אין קאָוו־קאַז, האָט די באַרג־יידן געווידמעט אַ בוך אונטערן נאָמען „וואַינסטוויוש־טשי איזראַיל" (דער מיליטאַנטישער ישראל).

די באַרג־יידן האָבן בכלל זוכה געווען צו אַ געוויסער פֿאָפולאַריטעט אין אַמאָליקן רוסלאַנד. קודם־כל האָט, ווייזט אויס, צוגעצויגן אין זיי זייער נישט־יידישער, עקזאָטישער אויסזען, — דאָס וואָס זיי זענען לגמרי נישט

געווען ענלעך צו אונדזעריקע שטעטלשע יידן פון „תחום המושב". זיי האָבן אויך געווּסט פון „גאולת הדם", פון באַצאָלן פאַר כלות מיט „קאלים" און ענלעכע מוסולמענישע מנהגים.

אויך אויסערלעך האָבן זיך די באַרג־יידן נישט אונטערשיידט כמעט פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג. זיי פלעגן ווּוינען, פונקט ווי די מוסולמענער, אין „אוּלן", ד"ה דערפער צווישן די בערג. זייער שפּראַך, יידיש־טאַטיש, איז אַ געמיש פון פּערסישע, טערקישע און העברעיִשע ווערטער. ביי דער אַרומיקער באַפעלקערונג הייסן זיי „דאג־טשופּוט". דאָס ווּאָרט „טשופּוט" איז פאַרקריפּלט פון אַראַבישן „יאַהוד", פון ווועלכן עס איז צוערשט געווּאָרן „טשעפּוט" און נאָכדעם דאָס פאַראַכטנדיקע „טשופּוט", ד"ה זשיד. דאָס ווּאָרט „טשופּוט" געפינט מען אויך אין טאַטעריש קרים, ווּו עס עקסיסטירט פון אַלטע צייטן אויך די שטאָט מיטן נאָמען „טשופּוט־קאלע", ווּאָס האָט ביי די רוסן לכתחילה געהייסן „זשידאָווסקאַיַא קרעפּאָסט (יידישע פעסטונג).

אַ געניוּע באַשרייבונג פון די באַרג־יידן האָט דער ערשטער איבערגעלאָזן דער באַרג־ייִד ניסים־אגלי (ניסימס זון), ווּאָס איז, ווּאַרשיינלעך, געווּען דער ערשטער רב פון די באַרג־יידן. ניסים־אגלי האָט באַקומען זיין ערשטע בילדונג אין אַ רוסישער שול, ווּו זיין דאָגעסטאַנער נאָמען איז רוסיפיצירט געווּאָרן דורך די לערער, אויף אניסימאָוו. שפּעטער האָט ער געלערנט אין וואַלאָזשין און האָט אויך פאַרבראַכט עטלעכע יאָר אין ירושלים. ניסים־אגלי איז געווּען דער ערשטער געבילדעטער באַרג־ייִד, ווּאָס האָט פּיל שטודירט די מנהגים און דעם גאַנצן אייגנאַרטיקן לעבן פון די באַרג־יידן. זייער שפּראַך, יידיש־טאַטיש, איז ווּיידער אויסגעפאָרשט געווּאָרן דורכן באַקאַנטן רוסישן פילאָלאָג, ווסעוואָלאָד מילער. דאָס יידיש־טאַטיש איז נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1917 שטאַרק צונוץ געקומען דער סאָוועטישער רעגירונג; אַלס דער מער אַנטוויקלטער און קולטיווירטער דיאַלעקט פון דער שפּראַך פון דער אַרטיקער, מוסולמענישער באַפעלקערונג, — האָט יידיש־טאַטיש געפונען אַ גרעסערע אַנווענדונג ביים אַרייַנפירן בילדונג און אייגענע, אויטאָנאָמע קולטור־אינסטיטוציעס אין דער דאָגעסטאַנער רעוּבליק.

זייער רעליגיעזע מנהיגים פלעגן די באַרג־ייִדן אַמאָל באַקומען פון די יידישע קהילות אין סיריע און איראַק. וועָן די רוסישע הערשאַפט האָט זיך באַפעסטיקט אויף קאָווקאַז, האָבן די באַרג־ייִדן אָנגעקניפּט באַציונגען מיט די ייִדן פון ליטע און געפֿרוווט אַראָפּברענגען רבנים אויך פון דאָרטן. אין אונדזער יאָרהונדערט האָבן זיך די „דאג־טשופּוט" אויך פֿאַראינטערעסירט מיטן ציוניזם, און יעדע יידישע עדה פון קאָווקאַז האָט געהאַט אירע צאָלרייכע פֿאַרשטייער אין ארץ־ישראל.

שוועָרע צייטן האָבן די באַרג־ייִדן דורכגעמאַכט בעתן בירגער־קריג אין רוסלאַנד. די פיל־פעלקערדיקע קאָווקאַז האָט דאָן געקאָכט ווי אַ קעסל. אַרמענער, גרוזינער, טאָטערן, אַזערביידזשאַנער, אָסעטינער, אָבכאַזן, קאַבאַרדינער, טערקן און אַנדערע גרופּן און שבטים האָבן אויפגעהויבן דעם קאָפּ און געגנומען אַרגאַניזירן זייער נאַציאָנאַלן לעבן. אין דער אַלגעמיינער מהומה און אין די צווישן־פעלקערלעכע קאָמפּן, וואָס האָבן אויפגעפּלאַקערט, האָבן באַזונדערס געליטן די באַרג־ייִדן. די באַרג־ייִדן, וואָס האָבן געלעבט פון ערד־אַרבעט, ווייַנגערטנערייַ אאַז"וו, האָבן פֿאַרלוירן זייער הויפּט־פּרנסה, ווייל די אַרומיקע מוסולמענישע באַפעלקערונג האָט זיי פֿשוט פֿאַרטריבן פון באָדן. ווייַזט אויס, אַז דער אַנטיסעמיטיזם פֿאַרלייגט זיך אויף ייִדן, אויך ווען זיי זענען פֿראָדוקטיוו. די באַרג־ייִדן, ווי מיר זען, האָבן געליטן פון אַנטיסעמיטיזם, טראָץ דעם, וואָס ער האָט זיי נישט געקענט, ווי געווייַנטלעך, פֿאַרוואַרפן „נישט־פֿראָדוקטיוועֿ פֿאַרמיטלעריי, „פֿאַראַזיטיזם" און אַנדערע דעמאַגאָגישע זאַכן.

נאָכן בירגער־קריג האָט די סאָוועטישע רעגירונג געמוטשעט זוכן נייעם באָדן, כדי צו באַזעצן די דעקלאַסירטע און באַרויבטע באַרג־ייִדן, אין די געגנטן פון מאָזדאָק און קיזליאר, ביים טייך טערעק. עס זענען דאָרט אַנטשטאַנען די קאָלאָניעס לאַרינא, קאַליניגאָ א"אַנד'.

די ערשטע איז געשאַפן געוואָרן אויפן נאָמען פון באַקאַנטן סאָוועטיש־יידישן עקאָנאָמיסט, לאַרין־לוריע, וואָס האָט זיך אין די צוואַנציקער יאָרן בכלל שטאַרק פֿאַראינטערעסירט מיטן באַזעצן די דעקלאַסירטע און רויטירטע יידישע באַפעלקערונג פון רוסלאַנד אויפן באָדן און מיט אַריבערפירן זי בכלל פון האַנטוועָרק און האַנדל צו ערד־אַרבעט. לויט זיין פּלאַן,

האָט עס אויך געזאָלט געשאַפן ווערן די ייִדישע רעפובליק אין קרים.

מיט דער קאָלאָניזירונג־אַרבעט צווישן די באַרג־ייִדן, וואָס האָבן אין יאָר 1926 געציילט 26 טויזנט נפשות, האָט אָנגעפירט דער „קאָמזעט". צו באַזעצן אויפן נייעם באָדן די באַרג־ייִדן, וואָס האָבן נאָך פריִער זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט, איז פאַרן „קאָמזעט", זיכער, געווען נישט קיין שווערע אַרבעט. די גאַנצע אַרבעט איז געענדיקט געוואָרן אין יאָר 1929.

ביז יענער צייט האָבן אָבער פיל באַרג־ייִדן אויסגעוואַנדערט אין די גרעסערע שטעט פון דאַגעסטאַן, ווי דערבענט און מאַכאַטש־קאָלע (אַמאָליקער פּעטראָווסק), ווי אויך טיף אין רוסלאַנד און קיין ארץ־ישראל. אויך אין די שטעט איז די לאָגע געווען נישט איבעריקס קיין גוטע.

די יידן פון גרוזיע

פון מדינת־ישראל איז לעצטנס אַנגעקומען אַן אינטערעסאַנטע ידיעה וועגן אַ יידישן שבט, וואָס מען האָט אים געהאָט כמעט ווי אינגאַנצן פאַר־געסן. דאָס זענען די גרוזינישע יידן, — די יידן וואָס וווינען אין גרוזיע, אין דעם קליינעם לענדלע, וואָס געפינט זיך אויף קאָווקאַז, ביי די ברעגן פון דעם שוואַרצן ים. דאָס איז אויך דאָס לאַנד, פון וואַנען סטאַלין האָט געשטאַמט. (דער צווייטער און מער־באַקאַנטער שבט פון קאָווקאַזער יידן, די אַזוי־גערופענע „בארג־יידן", וווינען אין דעם מזרחדיקן טייל פון קאָווקאַז, ביים ברעג פון דעם קאַספישן ים).

אַ ידיעה פון ישראל דערציילט, אַז אַ דעלעגאַציע פון גרוזינער האָט לעצטנס באַזוכט ישראל. פון זיי איז מען דערגאַנגען, אַז אין גרוזיע וווינען איצט הונדערט טויזנט יידן, אַז זייער לאַגע איז גוט און אַז אַ פאַר יידן פאַרנעמען דאָרט אַפילו וויכטיקע פאָזיציעס אין דער רעגירונג פון דער גרוזינישער סאָוועטישער רעפובליק. די יידן דאָרט וווינען על פי רוב אין די שטעט טיפליס, קוטאַיס, סאָטשי און אין אַ צאָל אַנדערע. עס איז אויך געווען צום סוף צוגעגעבן, אַז די צאָל יידן אין גרוזיע איז פאַקטיש גרעסער, און אַז זי דערגרייכט ביז צו 150 טויזנט.

פאַר דעם לייענער, וואָס איז וויניק באַקאַנט מיט דער געשיכטע פון דער קליינער גרוזינישער מדינה, איז כדאי צו דערמאָנען, אַז גרוזיע האָט אַרויסגעגעבן סטאַלינען, וועמענס אמתער נאָמען איז געווען דזשוגאַשווילי. אגב, טראָגן יידישע נעמען אין גרוזיע אַ גרוזינישן כאַראַקטער. יידן האָבן דאָרט אויך נעמען, וואָס ענדיקן זיך מיט „שווילי". דאָס וואָרט באַדייט זון, אויף גרוזיניש — קינד. אַ פאַר יאָר פאַר דעם קריג איז אין ארץ־ישראל געשטאָרבן אַ גרוזינישער יוד, וואָס האָט געדענקט סטאַלינען פון דער שול, אין וועלכער ער האָט מיט אים צוזאַמען געהאַט געלערנט. דער יוד האָט אויך געהאַט אַ נאָמען וואָס האָט זיך געענדיקט מיט „שווילי", פונקט אַזוי ווי סטאַלין־דזשוגאַשווילי.

די יידן אין גרוזיע רופן זיך אַליין „עבראַעלי" (העברעער), אָדער „ישראַעלי" (ישראלי), אָדער „אורה". זיי רעדן נישט קיין יידיש און נישט קיין לאַדינאָ, וואָס איז די שפּראַך פון די ספרדישע יידן; דאָס הייסט, אַז זיי זענען נישט קיין אשכנזים און נישט קיין ספרדים. די פאַרשידענע דע־לעגאַציעס פון אַמעריקאַנער און אַנדערע יידן, וואָס האָבן באַזוכט לעצטנס טיפליס אָדער קוטאַיס, און שפּעטער גערשריבן, אַז זיי האָבן דאָרט געטראָפן ספרדישע יידן, באשר בכן יענע יידן האָבן נישט געוואוסט קיין יידיש, האָבן געהאַט אַ טעות. דאָס נישט רעדן יידיש איז נאָך ווייניק פאַרעכנט צו ווערן זוי אַ ספרדי. די גרוזינישע יידן זענען קיינמאָל אין שפּאַניע נישט געווען, און זייערע אור־עלטערן האָבן נישט אַנגעהויבן צו וויסן פון גירוש ספרד. די עבראַעליס פון גרוזיע, וואָס רעדן, אגב, גרוזיניש, האַלטן — פונקט ווי די אַנדערע יידן אין קאַווקאַז — אַז זייערע אור־עלטערן זענען געקומען קיין גרוזיע נאָך דעם חורבן בית־ראשון.

דאָ איז כדאי אָנצוווייזן, אַז אויך די גרוזינער און זייערע שכנים, די אַרמענער, האַלטן, אַז זיי האָבן אַ שייכות צו די עשרת השבטים. אין דער ערשטער „געשיכטע פון גרוזיע" ווערט דערציילט, אַז נאָך דעם ווי נבוכד־נאצר האָט חרוב געמאַכט דעם בית־המקדש, איז אַ טייל פון די פאַרטרי־בענע יידן געקומען, דורך אשור, קיין גרוזיע, אין דער שטאָט מצכעט, וואָס איז געווען די ערשטע הויפּטשטאָט פון לאַנד. יענע יידן האָבן אויך אויס־געפּועלט פאַר זיך אַ שטיקל לאַנד פאַר קאָלאָניזאַציע.

אין דער אַלטער געשיכטע פון אַרמעניע ווערט דער זעלביקער ענין פאַרגעשטעלט אויף אַ מער גרינטלעכן אופן. דער אַרמענישער היסטאָרי־קער משה פון כאָרען דערציילט, אַז דער אַרמענישער קעניג כאראטשעאיי, וועלכער האָט געקיניגט אין איין צייט מיט נבוכדנאצרן, האָט באַקומען ביי דעם לעצטן איינעם פון די בכבודיקסטע יידישע געפאַנגענע, וועמעס נא־מען איז געווען שאַמבאַט. פון אָט־דעם שאַמבאַט שטאַמט עס די גאַנצע אַר־מענישע אַריסטאָקראַטישע משפּחה פון באַגראַטוני. איינער פון זיי איז שפּעטער געוואָרן אַ שני למלך, וועלכער פלעגט אַרויפלייגן די קרוין אויף דעם קאָפּ פון דעם אַרמענישן קעניג.

שפּעטער, וען אַרמעניע איז געוואָרן קריסטלעך, האָט מען אויך די

באַגראַטוניס געצוווּנגען אַנצונעמען דעם קריסטלעכן גלויבן. דעמאָלט זע־
נען צוויי פון זיי אומגעקומען אויף קידוש־השם. דער רוסישער געגנראַל
באַגראַטיאָן, וועלכער האָט געקעמפט קעגן נאַפּאָלעאָנען, זאָל אויך האָבן
געשטאָמט פון די זעלביקע באַגראַטוניס.

די אַרמעניש־גרוזינישע היסטאָריאָגראַפּיע שעמט זיך נישט, ווי מיר
זען, מיט יידן. פֿאַרקערט, דאָס כסדרדיקע באַטאָנען, אַז זייערע פֿעלקער
האָבן אַ שטאַרקע שייכות צו די עשרת־השבטים און אַז זייערע אַדעליקע
משפּחות שטאַמען פון יידן, וואָס זענען פֿאַרטריבן געוואָרן פון ירושלים.
— איז אַ באַווייז, אַז סיי אין אַרמעניע און סיי אין גרוזיע — ווי בכלל איז
קאַווקאַז, וואָס איז געאָגראַפּיש נאָענט צו ארץ־ישראל, אַלנפֿאַלס פֿיל נענ־
טער ווי די קריסטלעכע און אָנטיסעמיטישע מערב־אייראָפּע — איז דאָס
אָפּשטאַמען פון יידן געווען אַ סימן פון העכערער אַריסטאָקראַטישקייט און
פון גרעסערן יחוס.

מען נעמט אָן, אַז די יידן זענען געקומען קיין גרוזיע נאָך דעם חורבן
בית־שני. די פּריערדיקע גוזמאות נעמען זיך, וואַרשיינלעך, פון די כלערלייַ
לעגענדעס, וואָס זענען געווען פֿאַרשפּרייט צווישן די קריסטן אין אַרמעניע
און אין גרוזיע.

אַרמעניע און גרוזיע, די דאָזיקע ביידע שכנותדיקע לענדער זענען אין
דעם זעקסטן און זיבעטן יאָרהונדערט אַרונטערגעפֿאַלן אונטער דער מו־
סולמאַנישער מאַכט. צוערשט זענען עס געווען די פּערסיער, שפּעטער זע־
נען געקומען די אַראַבער פון דעם באַגדאַדער קאַליפֿאַט. אויך גרוזיע איז
אַרונטערגעפֿאַלן אויף לאַנגע יאָרן אונטער דער מאַכט פון דעם קעמפּעריש־
איסלאַם. אין דעם שכנותדיקן דאָגעסטאַן איז געווען אַ פּעריאָד, וועו עס
האָבן דאָרט געהערשט די כוזרים. אין גרוזיע און אין אַרמעניע, אויף דער
צווייטער זייט פון די קאַווקאַזער בערג, איז אַזאַ מין צייט נישט געווען,
און די דאָרטיקע יידן האָבן נישט געהאַט קיין געלעגנהייט צו גענישן פון
אַן אייגענער יידיש־כוזרישער מאַכט. פֿאַרקערט, זיי זענען דורכגעגאַנגען
כלערליי יסורים אונטער דער מוסולמענישער ממשלה.

טיפֿליס, די הויפּטשטאָט פון גרוזיע, האָט אין 9טן יאָרהונדערט גע־
האָט אַ באַרימטן רב אַבו אימראַם אַל־טיפֿליסי, וואָס האָט איבערגעלאָזט

נאָך זיך אַ גאַנצע גרופּע געלערנטע, וועלכע זענען באַקאַנט אַלס די „טיפּ־ליסער".

דער גרוזינישער קעניג אַלעקסאַנדער דער 1טער, וואָס האָט געהערשט מיט העכער צוויי הונדערט יאָר צוריק, האָט אין אַ באַריכט צו דעם „קאַטאָליקאָס" (דעם העכסטן גייסטלעכן פון דער אַרמענישׂ־גרעגאָריאַנישער קירך) איבערגעעבן וועגן די יידן, וואָס געפינען זיך אונטער זיין הערשאַפט. אין יענער צייט פלעגן פיל יידן פאַרשקלאַפט ווערן צו מאַנאַסטירן, פאַר וועלכע זיי פלעגן דאַרפן אַרבעטן עטלעכע טעג אַ וואָך. דערמיט דערקלערט זיך עס, וואַרשיינלעך, דער פאַקט, וואָס דער קעניג האָט וועגן זיינע יידן געדאַרפט מיטטיילן דעם הויפּט פון דער אַרמענישער קירך.

גרוזיע האָט אָבער לאַנג נישט עקסיסטירט ווי אַ זעלבשטענדיקע מלוכה. זי האָט זיך אונטערגעוואָרפן דעם שוץ פון רוסלאַנד, כדי צו זיין זיכער קעגן טערקיי און פּערסיע, וועלכע האָבן זי כסדר באַדראָט און געשטעלט אין געפאַר איר עצמדיקע עקסיסטענץ אַלס אַ קליינע מלוכה. אויך אין די אונטערהאַנדלונגען, וואָס גרוזיע האָט געפּירט מיט רוסלאַנד, זענען דערמאָנט געוואָרן די גרוזינישע יידן. צום ערשטן מאָל איז דאָס געשען, ווען דער פּראָטעקטאָר פון גרוזיע האָט געריידט מיט דעם באַיאַר גאָלאָווין, וועלכער האָט רעפּרעזענטירט די רעגירונג פון מאָסקווע. ענדגילטיק איז גרוזיע אַרונטער אונטער רוסלאַנד, ווען די לעצטע איז אַרויס פון די ד׳ אמות פון מאָסקאָוויע און זיך אַנטוויקלט אין אַן אימפּעריע.

די לאַגע פון די יידן אין גרוזיע איז דעמאָלט געווען בעסער ווי דער מצב פון די „בארג־יידן", וואָס האָבן געלעבט אין דעם צווייטן טייל פון קאַווקאַז, אין דאַגעסטאַן. די לעצטע זענען דורך דער מוסולמענישער מערהייט באַהאַנדלט געוואָרן אַלס „דאג־טשופוט" („בארג־זשידעס") און זיי האָבן שטאַרק געליטן.

אָבער אויך אונטער דער רוסישער הערשאַפט האָבן די יידן אין גרוזיע נישט געלעקט קיין האָניג. אַ באַוויזע דערויף איז דער בלוט־בלבול אויף די יידן אין קוטאַיס, וואָס איז געשען מיט אַן אַכציק יאָר צוריק. ווי שטענדיק אין אַזעלכע פאַלן, האָט זיך דאָס אָנגעהויבן מיט אַ קריסטלעך קינד ערגעץ־ווו אין אַ דאָרפישן ישוב. די יידן זענען געווען גאָט די נשמה שולדיק,

אָבער מען האָט גלייך געוואָרפן די שולד אויף זיי. דער פּראָצעס גופא האָט באַווּיזן די גאַנצע לעכערלעכקייט אָן גרונטלאָזיקייט פון דער אַנ־קלאָגע. די פאַרטיידיקערס, מיט דעם באַרימטן יידישן אַדוואָקאַט קופּער־ניק בראש, האָבן צונישט־געמאַכט די אָנקלאָגע און דער פּראָקוראָר האָט בעת דער אַפּעלאַציע אינגאַנצן זיך אָפּגעזאָגט פון זיין באַשולדיקונגס־רעדע.

די גרוזינער באַנוצן זיך פאַר זייער שפּראַך מיט אַן אייגענעם כתב. די שפּראַך זייערע איז בכלל זייער אַן אָריגינעלע. שוין דורות ווי געלערנטע ווילן אויסגעפינען פון וואַנען אָט־די שפּראַך שטאַמט, אָבער זיי קאָנען דאָס נישט. די גרוזינישע שפּראַך איז, נעמלעך, נישט קיין אַרישע, נישט קיין טערקיש־טאַטעריש (ווי די שפּראַכן פון די אַנדערע פעלקער אין קאַו־קאַז), און אויך נישט קיין סעמיטישע, הגם מיט דער לעצטער האָט זי עפּעס געמיינזאַמעס, אַ שטייגער, שרשים פון ווערבן באַשטייען אויך ביי די גרוזינער זייער אָפט פון דרייַ אותיות, פונקט אַזוי ווי אין העברעיש.

דער באַקאַנטער רוסישער פילאָלאָג ניקאָלאַי מאר, וועמענס מוטער איז געווען אַ גרוזינערין, האָט דעריבער פאַרגעלייגט, אַז די גרוזינישע און נאָך אייניקע שפּראַכן זאָלן פאַרעכנט ווערן צו אַ נייער גרופּע שפּראַכן, וואָס ער האָט אָנגערופן מיט דעם נאָמען „יאַפעטידישע" (פון דעם נאָמען „יפת").

זיין געדאַנק איז געווען אַזאַ: היות די שפּראַכן פון מזרח, ווי העב־רעיש, אַביסיניש, אַראַביש, אַראַמעיש און דאָס גלייכן, ווערן אָנגערופן אויף דעם נאָמען פון שם'ן, און אַ צווייטע גרופּע שפּראַכן, ווי אַלט־עגיפּ־טיש און אָנדערע שפּראַכן פון אַפריקאַנישע שבטים, ווערן געהאָלטן פאַר כאַמיטישע שפּראַכן (אויפן נאָמען פון נחס צווייטן זון, חם), זאָלן גרוזיניש און די אָנדערע ענלעכע שפּראַכן אָנגערופן ווערן אויפן נאָמען פון נחס דריטן זון, יפת.

אַזוי אַרום איז עס טאַקע געקומען צו דעם, אַז די רוסישע פילאָלאָגיע האָט געשאַפן אַ ספּעציעלע גרופּע פון „יאַפעטידישע" שפּראַכן, וואָס האָבן אַ געוויסע נאָענטקייט אויך צו די סעמיטישע שפּראַכן, דאָס הייסט, אויך צו העברעיש.

ניקאָלאַי מאר, וועלכער איז נישט קיין ייִד, איז פאַר זייַנע גרויסע דערגרייכונגען אויף דעם געביט פון פילאָלאָגיע געוואָרן ביי די רוסן דער גרעסטער פילאָלאָג, און ער איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס מיטגליד פון דער וויסנשאַפטלעכער אַקאַדעמיע נאָך אין די צאַרישע צייטן. ער האָט אויך פאַרעפנטלעכט אַן אַרטיקל מיט אַ יאָר פערציק צוריק וועגן דער קרובהשאַפט צווישן גרוזיניש און העברעיש.

אָבער אונטער סטאַלינען האָט מאר אָפגעשניטן זייער שלעכט. עפּעס אין זייַנע טעאָריעס איז נישט געפעלן געוואָרן דעם סאָוועטישן דיקטאַטאָר. סטאַלין איז דעמאָלט אַרויסגעקומען מיט זיין באַקאַנטן ירגזון קעגן מארן און ער האָט אים געשטעמפלט אַלס אַ „תלמודיסט". זינט דעמאָלט איז דאָס דאָזיקע וואָרט געוואָרן אַ זידל־וואָרט אין רוסלאַנד.

סטאַלינס יידישער יוגנט־חבר

די העברעישע פּרעסע אין ארץ־ישראל האָט מיט אַ געוויסער צייט צוריק געבראַכט אַ ידיעה, אַז דאָרטן איז געשטאָרבן אַ שול־חבר פון סטאַלינען. געוועזן איז עס דער גרוזינישער יידּ, מאיר מגלהשווילי, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין דעם קליינעם גרוזינישן שטעטל, צי דאָרף טשעכנאָוואלי און האָט זיין ערשטע בילדונג באַקומען אינעם פיל מער באַקאַנטן שטעטל גאָרי, וווּ עס איז דורך די יוגנט פון דעם וואָס איז געוועזן דער אָנפירער פון סאָוועטן־פאַרבאַנד.

מאיר מגלהשווילי האָט זיך עס טאַקע געלערנט אין דער זעלבער שולע, וווּ עס האָט געלערנט יאָסיף דזשוגאַשווילי, נאָר מיט אַ קלאַס נידעריקער פון זיין פיל מער באַרימטן שול־חבר. אין אָט דער שולע האָט זיך עס מגלה־שווילי באַקאַנט מיטן שפּעטערדיקן סטאַלין און, ווי די צייטונגען גיבן צו, האָט ער אַפילו געהערט אין דער שולע צום קרייז פון סטאַלינס באַקאַנטע.

אויך אין שפּעטערדיקן לעבענס־גאַנג פון די צוויי שול־חברים פון גאָרי איז געווען געמיינזאַמע מאַמענטן. פון סטאַלינס ביאָגראַפיע איז באַקאַנט, אַז זיינע עלטערן האָבן אים געוואָלט צוגרייטן צו דער קאַריערע פון אַ גייסטלעכן און האָבן אים צו דעם צווועק אָפּגעגעבן אין אַ סעמינאַר פאַר גייסטלעכע, וועלכן ער האָט אָבער נישט פאַרענדיקט. אויך מגלהשווילי האָט שפּעטער דורכגעמאַכט אַן ענלעכע שולע. כדי צו באַקומען אַ סאָלידע און גרינטלעכע רעליגיעזע יידישע בילדונג, האָבן אים זיינע עלטערן גע־שיקט — ווי עס איז דאַן געווען דער מנהג ביי פיל פרומע קאָוואָזער יידן — קיין ירושלים דליטע. מגלהשווילי אָבער האָט אין ווילנע געהאָט פיל מער דערפאָלג, ווי סטאַלין אין דעם גייסטלעכן סעמינאַר אין טיפליס און האָט פולשטענדיק פאַרענדיקט זיין רעליגיעזע אויסבילדונג, באַקומען־דיק סמיכות אויף רבנות.

צוריקקערנדיק זיך פון ווילנע קיין גרוזיע, האָט מגלהשווילי זיך אויס־

געצייכנט מיט זיין קאַמף קעגן די דאָרטיקע יידישע אַסימילאַטאָרן. ווי עס ווייזט זיך אַרויס האָט מגלהשווילים סאָטערלאַנד געווּסט פון „גרוזינער פון משהס גלויבן". וועלכע האָבן פֿאַרבינדן געקעמפט קעגן ציוניזם, און מגלהשווילי האָט עס אָנגעוועדט זיין טעטיקייט קעגן זיי. מגלהשווילי איז אָבער אויך געווען אַ טעטיקער סאָציאַליסט. און האָט, ווייזט אויס, געמוסן אַ גאַנץ אַקטיוון אָנטייל אין דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער באָוועגונג אין גרוזיע, וועלכע האָט פֿאַרנומען אייגעם פון די ערשטע פּלעצער אין דער גאַנצער סאָציאַליסטישער באָוועגונג פון אַלטן רוסלאַנד און איז אין גרוזיע גופא געווען דער שטאַרקסטער פּאָליטישער כוח. איז דאָך די קליינע גרוזיע אין אַלע רוסישע „מלוכה דומעס" געווען רעפּרעזענטירט דורך סאָציאַ־ליסטישע דעפּוטאַטן און די נעמען צערעטעלי, טשעכאַידזע, געגעטשקאָרי, זענען געווען באָקאַנט נישט בלויז אין דעם קליינעם לאַנד, וואָס האָט די דאָזיקע מענטשן אויסגעווייזלט אין די „דומעס", נאָר אויך איבער גאַנץ רוסלאַנד.

אין זעלבשטענדיקן גרוזיע, וואָס איז אָנטשטאָנען נאָכן ערשטן וועלט־קריג איז מגלהשווילי געווען דער לייטער פון אַ דעפּאַרטאַמענט אין אַ מיניסטעריום. שפּעטער איז ער אויך אויסגעווייזלט געוואָרן אין ערשטן פּאַרלאַמענט פון דער פרייער און זעלבשטענדיקער גרוזינער מלוכה. לאַנג האָט אָבער זיין טעטיקייט אין גרוזיע נישט געדויערט. אין פרילינג פון 1920 איז די זעלבשטענדיקע גרוזיע אונטערגעגאַנגען. זי איז, ווי באָקאַנט, פֿאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער ארמיי. מגלהשווילי און זיין אַמא־ליקער שול־חבר פון גאָרי, האָבן זיך אַרויסגעוויזן אויף צווויי באַזונדערע זייטן פון פראָנט. דער ערשטער האָט געדאַרפט עוקר זיין פון זיין היים און איז אַנטלאָפן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. זיינע פריינד פון דער געפּאַלע־נער סאָציאַליסטישער רעגירונג פון גרוזיע האָבן אים פֿאַרגעלייגט צו עמיגרירן קיין פראַנקרייך. אָבער ער האָט זיך אָפּגעזאָגט און האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל, ווו ער האָט אָפּגעלעבט די לעצטע עטלעכע אָן צוואַנציק יאָר פון זיין לעבן און איז געשטאָרבן אַלס מיטגליד פון „שכונת יעקב", נעבן בנימינה.

דער יידישער שול־חבר פון סטאַלינען האָט, אַלזאָ, בשעתו געהאַט א

געווייסע שייכות צו די גרויסע געשעענישן, וואָס האָבן זיך דעמאָלט, בעת דער לעצטער וועלט־מלחמה, אָפּגעשפּילט אין קאָווקאַז, — אין זעלבן קאָוו־קאַז צו וועלכן עס האָבן געשטראָמט די כוחות פון היטלערן.

געווען איז דאָן אַ שטורעמדיקע צייט. די רעוואָלוציע פון 1917 האָט אויפגעבונדן נייע און פרייע מעגלעכקייטן פאַר די פיל פעלקער און פעל־קערלעך פון קאָווקאַז. דאָס קאָווקאַזער פעלקער־קעסל האָט געקאָכט און גע־זידט. די גרוזינער, אַרמענער, די טאָטערן פון דאָגעסטאַן און אַזערביי־דזשאַן, האָבן באַקומען מעגלעכקייטן פאַר פרייער און זעלבשטענדיקער אָנטוויקלונג. די טרוימען וועגן דעם האָבן אָבער געדויערט נישט לאַנג. דער בריסקער שלום האָט געמאַכט טערקיי פאַרן זיגער אויפן קאָווקאַזער פראָנט און די קליינע פעלקער פון קאָווקאַז האָבן זיך דערזען פּנים־אל־פּנים מיט אַ מלוכה וואָס האָט זיי געדראָט מיט פיל גרעסערע סכנות, ווי דאָס אַלטע צאַרישע רוסלאַנד. קאָווקאַז איז צום טייל באַזעצט געוואָרן דורך טערקישע און דייטשישע חיילות און אין טיפליס האָט זיך באָוויזן דער דייטשער געזאַנדטער פאָן קרעסנשטיין, וועלכער איז פריער געווען דער שעף פונעם שטאָב פון דער טערקישער אַרמיי אין ארץ־ישראל.

נאָך דער מפלה פון דייטשלאַנד, האָבן דעם פלאַץ פון די דייטשן און טערקן פאַרנומען די ענגלענדער. קאָווקאַז און בכלל אַנדערע מוסולמענישע געביטן פון רוסלאַנד אין אַזיע זענען צוגלייך געוואָרן דער מקום־מקלט פאַר אַ ריי פאָליטישע טוער פון דער אַלטער צעקלאַפּטער טערקיי. עס זענען אַהין געקומען, אַלס פאָליטישע עמיגראַנטן, דער אַמאָליקער העלד פון די „יונג־טערקן", ענווער־פּאַשאַ און דער טרויעריק־באַרימטער דזשע־מאַל־פּאַשאַ, וועלכער האָט אָנגעפירט אין 1915 מיט דער טערקישער אַרמיי אין ארץ־ישראל, וואָס איז געגאַנגען אויפן סוּעץ און האָט פאַרטריבן אַ טייל פון יידישן ישוב אין ארץ־ישראל. ביידע האָבן פאַרענדיקט זייער לעבן אין רוסלאַנד, ענווער־פּאַשאַ — בעתן בירגער־קריג אין טורקעסטאַן און דזשעמאַל־פּאַשאַ — אַלס קרבן פון אַן אַטענטאַט, וואָס איז אויף אים אויסגעפירט געוואָרן אין טיפליס, דורך אַן אַרמענער, וועלכער האָט זיך אַזוי אַרום געוואָלט נוקם זיין פאַר די שרעקלעכע שחיטות, וואָס די טער־

קישע רעגירונג האָט אין יענעם קריג דורכגעפירט צווישן דער אַרמעניִשער באַפעלקערונג.

אין מאָסקווע האָט מען מיט אַ שארף אויג נאָכגעפאָלגט די שטורמישע געשעענישן אין קאָווקאַז. נישט נאָר דערפאַר ווייל קאָווקאַז איז פיל מאָל געווען דער „טיל" פון די וויסע אַרמייען, וואָס האָבן אָפערירט קעגן דער נייער מאַכט, נאָר פיל מער, צוליב די רייכע נאַפט־קוואַלן פון באָקו. מען האָט אין מאָסקווע געוווסט גאַנץ גוט, אַז אויף די רייכע קאָווקאַזער נאַפט־קוואַלן זענען פאַראַן פיל בעלנים און מען האָט דאָרטן אויפגענומען ווי אַ גרויסן קלאַפ די אָקופאַציע פון באָקו, צוערשט — דורך די טערקן און שפעטער, נאָך זייער מפלה, דורך די ענגלענדער, אין יאָר 1919.

וועג די דאָזיקע אָקופאַציעס האָבן זיך געענדיקט, האָט מען אין מאָסקווע אָנגענומען אַלע באַמיִונגען, אַז קאָווקאַז זאָל בלייבן אין די גרענעצן פון דער נייער מלוכה. די נייע און קליינע מלוכהלעך, וואָס זענען אַנטשטאַנען אין געביט פון קאָווקאַז, זענען דורך מאָסקווע אויפגענומען געוואָרן אַלס טיילן פונעם „קאָרדאָן סאַניטער", מיט וועלכע מען האָט דאָן רוסלאַנד געוואָלט אָפטיילן פון דער איבעריקער וועלט. דער קאָרדאָן אויפן געביט פון קאָווקאַז איז פאַר רוסלאַנד געווען באַזונדערס שמערצלעך, ווייל ער האָט זי, לויט איר מיינונג, באַרויבט פון די אַלע נאַפט־קוואַלן, פון וועלכע עס איז געווען אָפהענגיק די אַנטוויקלונג פון איר אינדוסטריע.

אויב שפעטער, נאָכן פאַרנעמען צוריק קאָווקאַז, האָט מאָסקווע געפירט זייער אַ פריינדלעכע פאָליטיק לגבי טערקיי און איז איר אַנטקעגנגעקומען אין אַלע אירע טעריטאָריעלע פאָדערונגען, אָפטרעטנדיק איר קאַרס, אראן און אַ טייל אַרמעניע, איז עס געווען נישט בלויז צוליב דעם, ווייל די איזאָלירטע רוסלאַנד האָט געוואָלט אָפציִען טערקיי פון די מערב־אייראָפעִישע פאָליטישע אינפלוסן און צוגלייך פאַרזיכערן כאָטש אין פריינד אויף אירע גרענעצן — נאָר אויך, ווייל רוסלאַנד איז געווען בלוטיק פאַראינטערעסירט אין אַ שטענדיקע, גוט־שכנותדיקע באַציִונג מיט טערקיי, וועלכע ליגט אמנאָענטסטן צו באָקו (אויך צוליב דעם, ווייל די לעצטע באַזיצט די דאָרדאַנעלן).

אין אָנפאָנג פון צווייטן וועלט־קריג, צוליב דעם נישט־אַגרעסיע־פאַקט

מיט היטלערן, ווי אויך צוליבן אָנפאַל אויף פינלאַנד, זענען די באַציונגען צווישן רוסלאַנד און די דעמאָקראַטישע, אַנטי־אַקס־מלוכות געווען נישט קיין גוטע — האָט מען פון מאָסקווע כסדר פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די אַלייִרטע קלייבן זיך צו מאַכן אַ מאַרש אויף באַקו. מ׳האָט אָנגערופן אַפילו גענעראַל ווייגאַן, וועלכער איז דאָן געווען הויך־קאָמיסאַר אין סיריע, אַלס דעם מענטש, ווָאס פלאַנט און וויל אַרגאַניזירן אַזאַ מין מאַרש. מ׳האָט אויך באַשולדיקט די גרויזינישע עמיגראַנטן אין פּאַריז, אַז זיי העצן צו אַזאַ מאַרש, כדי צו קענען אויפשטעלן אַ זעלבשטענדיקע גרויזיע. אינטערעסאַנט איז דאָ צו באַמערקן, אַז אויך געווּיסע אַנטי־באָלשעוויסטישע, אָבער פּאַטריאָטישע רוסישע קרייזן, האָבן געגלייבט אין אַזעלכע מיני פלענער. געגלייבט, אַ שטייגער, אין דעם האָט קערענסקי, וועלכער האָט שפּעטער, שוין נאָך רוסלאַנדס אַריינטרעטן אין קריג, געשריבן וועגן דעם אין אַ ניו־יאָרקער רוסישער צייטונג. קערענסקי האָט, אגב, דאָן דערציילט אַן אינטערעסאַנטן פּרט, אַז ווען ער איז אין פּרילינג פון 1940 געפֿאָרן קיין וואַשינגטאָן, כדי קעגנצווירקן די פּלענער וועגן אַ מאַרש אויף רוסלאַנד — האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיין אָרבעט איז אָן אומזיסטע. וואָרום וואַשינגטאָן איז פון סאָמע אָנפאַנג פון קריג געווען קאַטעגאָריש קעגן יעדן מין פּרווו פון אָן אינוואַזיע און צעגלידערונג פון רוסלאַנד. אין וואַשינגטאָן האָט מען, אַ פּנים, פאָרויסגעזען, אַז פּריִער־שפּעטער וועט היטלער אַטאַקירן רוסלאַנד און מ׳האָט זיך געערעכנט מיט רוסלאַנד אַלס מיט אַ קינפּטיקן, זיכערן פאָרבינדעטן אין קריג קעגן היטלערן און, מסתמא, אויך קעגן יאַפּאַן.

היטלערס מלוכה האָט, בימי דעם נישט־אַגרעסיע־פּאַקט, גאָנץ שטאַרק אונטערשטיצט די סאָוועטישע חששות און חששות קעגן די אַלייִרטע און גאָנץ געשמאַק געהעצט מאָסקווע קעגן דער „ענגליש־פראַנצויזישער פלוטאַקראַטיע". אָבער דער יידישער שול־חבר פון סטאַלינען האָט נאָך דערלעבט צו זען, אויב נישט היטלערס פולשטענדיקע מפּלה, איז זיין מפּלה ביי סטאַלינגראַד און אין קאָווקאַז.

ווער זענען די קורדיסטאַנער יידן?

קורדיסטאַן איז אַ לאַנד, וואָס געפינט זיך ביי די גרענעצן פון אי־
ראַק, טערקיי און פּערסיע. דער נאָמען פון דער טעריטאָריע באַדייט „דאָס
לאַנד פון די קורדן". דאָס איז אַ פּאָלק פון אַרישער אָפּשטאַמונג, וואָס
האָט אָנגענומען דעם מוסולמענישן גלויבן. די קורדיסטאַנער זענען געווארן
מוסולמענישע פאַנאַטיקער. וועו עס האָט נאָך עקסיסטירט די טערקישע
אימפּעריע, און קורדיסטאַן האָט אין גרעסטן טייל באַלאָנגט צו טערקיי,
האָבן די טערקישע הערשערס פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַרגאַניזירט פון די
קורדישע רייטערס זייערע אייגענע טערקישע „קאָזאַקן", וועלכע האָבן, ווי
די קאָזאַקן אין רוסלאַנד זיך אויסגעצייכנט מיט „האַלטן אָרדענונג" אין
לאַנד. די טערקישע סולטאַנען האָבן זיך באַנוצט מיט די קורדן, דער עיקר,
קעגן די קריסטלעכע אַרמענער, אויף וועמען מ׳פלעגט טאַקע דורכפירן
פּאָגראָמען מיט דער הילף פון די פאַנאַטישע, קורדישע „קאָזאַקן".

קורדיסטאַן איז בכלל אַ באַרג־יקע געגנט. דאָס לאַנד פון די קורדן איז
קיינמאָל נישט געווען קיין זעלבשטענדיקע מלוכה. נאָך דעם ערשטן וועלט־
קריג האָט מען אָנגעהויבן רעדן, אַז די קורדן שטרעבן צו וועלן זעלב־
שטענדיק, און אַז זיי פלאַנעווען צו האָבן אַן אייגענעם שטאַט. אָבער פון
דעם איז גאָרנישט געווארן. נאָך דעם צווייטן וועלט־קריג האָט רוסלאַנד
געפרוווט אָרגאַניזירן אין אירע גרענעצן, נישט וויַיט פון קורדיסטאַן, אַ
גרופּע קורדן, בראש מיט זייער גייסטלעכן, דעם מולאַ אל־באַרזאַני, אַז
זיי זאָלן אַרייַנדרינגען אין די שכנותדיקע געביטן פון קורדיסטאַן, און דאָרטן
אויפשטעלן אַ קורדישע מלוכה. אָבער אויך פון דעם איז גאָרנישט געווארן.
קורדיסטאַן איז געבליבן, פונקט ווי פריִער, צעטיילט צווישן דעם אַראַבישן
איראַק, טערקיי און איראַן.

דער גרעסטער און רייכסטער טייל פון קורדיסטאַן, וווּ עס געפינען
זיך אויך די באַרימטע אויל־קוואַלן פון מאָסול, איז געבליבן אין די גרע־

נעצן פון איראַק. די אַראַבער דאָרטן טוען אַלץ, כדי צופּריבנצושטעלן די קורדן, ווייל זיי האָבן מורא, אַז די גרויסע קורדישע מינדערהייט קאָן פּשוט אויפּרייסן זייער שוואַכע מלוכה, וואָס האָט מיט אַ קורצער צייט צוריק אַראָפּגעוואָרפן איר קעניג און איינגעפירט אַ דיקטאַטור.

אגב, איז כדאי צו דערמאָנען, אַז בעת דעם ערשטן וועלט־קריג איז די רוסישע קאַווקאַזער אַרמיי אַריין אין קורדיסטאַן, אין דער ריכטונג צו מאָסול.

די יידן פון קורדיסטאַן זענען זייער אַן אינטערעסאַנטע גרופּע. זיי אַליין טענהן, פונקט ווי אַלע אַנדערע יידן אין מיטל־אַזיע, אַז זיי שטאַמען פון די עשרת־השבטים. די קורדישע יידן האָבן אָבער וואָס־אָנצוווייזן פאַר זייער אַלטער אָפּשטאַמונג. ערשטנס, געפינען זיי זיך אין דער געגנט פון דעם באַרג אַראַראַט, וווּ עס האָט, כידוע, געוואָרט נחס תיבה, לויט דער ביבל.

צווייטנס, האַלטן די קורדיסטאַנער יידן, אַז אין זייער געביט געפינען זיך די קברים פון עזרא הסופר, פון דניאל הנביא, פון דעם נביא נחום האלקושי, און נאָך עטלעכע אַלטע מערקווירדיקייטן, צו וועלכע די יידישע באַפעלקערונג פון קורדיסטאַן איז עולה רגל.

דאָס וויכטיקסטע אָבער איז די שפּראַך פון די קורדישע יידן. זיי רעדן אויף תרגום־לשון. זייער שפּראַך, הייסט עס, איז אַראַמעיש, די שפּראַך אויף וועלכער מען האָט געערעדט אין ארץ־ישראל אין דער צייט פון חורבן בית־שני.

דאָס רעדן אַראַמעיש באַווייזט, אַז די יידן פון קורדיסטאַן געהערן בלי שום ספק צו די עלטסטע תושבים פון לאַנד.

אגב, איז כדאי אָנצוווייזן, אַז די קריסטלעכע סעקטע פון „נעסטאָריאַנער", וואָס וווינט אין קורדיסטאַן, רעדט אויך אַראַמעיש. זייערע הייליקע ביכער זענען געשריבן אויף דער זעלביקער שפּראַך. זייער „עוואַנגעליע", הייסט עס, איז נישט אין גריכיש, לאַטיין, אָדער אין אַן אַנדערער קריסט־לעכער שפּראַך, נאָר דווקא אין דער סעמיטישער, אַראַמעישער שפּראַך; און קריסטוס וועלט דאָרטן אָנגערופן אויף אַראַמעיש: „ישו משיחא".

דער פאַקט, וואָס די קורדישע יידן רעדן, אָדער ריכטיקער, האָבן

איינגעהאַלטן ביי זיך דאָס תרגום־לשון, האָט אַלע מאָל צוגעצויגן צו זיך די אויפמערקזאַמקייט פון פאָרשערס. מ׳דאַרף דערביי נעמען אין אַכט, אַז די יידן פון די שכנותדיקע געביטן, ווי פון איראַק, רעדן אַראַבישׂ; די יידן פון טערקיי רעדן טערקישׂ; און די יידן פון איראַן רעדן פערסישׂ. בלויז די יידן, וואָס האָבן אָפגעלעבט זייער גאַנצן גלות אין קורדיסטאַן, צווישן די דאָרטיקע הויכע בערג און טיפע טאָלן, האָבן, אַלזאָ, איינגעהאַלטן די שפּראַך, אויף וועלכער די יידן האָבן געערעדט אין ארץ־ישׂראל מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק.

וווּ קאָן מען געפינען די דערקלערונג פאַר דעם? פאַרוואָס זענען דווקא די קורדישע יידן, וואָס זענען אגב, פיל־פיל פרימיטיווער און אָפּגעשטאָנענער פון די אַראַבישע, טערקישע און פערסישע יידן, געבליבן צוגעשמידט, אַזוי צו זאָגן, צו זייער אַמאָליקער שפּראַך, בעת זייערע פיל מער ציווילייזירטע ברידער האָבן דאָס נישט באַווײַזן!

די דערקלערונג איז, אַז די אַראַמעישע שפּראַך איז לכתחילה געווען פאָרשפּרייט איבער אַלע יידישע ישובים אין מיטל־אַזיע. דאָס מיינט, בכן, אויך אין אַלע אַראַבישע לענדער, ווי אויך אין איראַן, אין טערקיי און אין אַנדערע. א באַוויין פאַר דעם איז דאָס, וואָס דער תלמוד בבלי, אַ פּראָדוקט פון בבל (מעסאָפּאָטאַמיע, איצט איראַק), איז אָנגעשריבן אין אַראַמעיש. אָבער וועג די אַראַבער האָבן אין דעם 7טן יאָרהונדערט פאַרכאַפּט אָט־דעם גאַנצן גביט, און זיי האָבן דאָרטן אויך פאַרשפּרייט זייער איסלאַם — איז צוזאַמען מיט דעם אויך אַריינגעדרונגען די אַראַבישע שפּראַך אַלס א שפּראַך פון א העכערער קולטור. און אויך די דאָרטיקע יידן האָבן ביס־לעכווייז איבערגענומען די שפּראַך פון די אַראַבער.

די קורדישע יידן זענען אָבער נישט באַווירקט געווארן דורך דעם זיגרייכן מאַרש פון דער אַראַבישער קולטור און פון דער אַראַבישער שפּראַך. די קורדישע יידן זענען געבליבן געטריי צו זייער אייגענער אַראַמעישער שפּראַך.

די יידן אין קורדיסטאַן זענען, אַלזאָ, געבליבן שפּראַכלעך א באַזונדערער יידישער אינדזל אין דעם אַרומיקן אַראַבישׂ־מוסולמענישן ים. און אַזוי עקסיסטירן די קורדישע יידן עד־היום, דאָס הייסט, אַז ביזן היינטיקן

טאָג רעדן זיי פונקט אַזוי ווי זיי האָבן געהערט מיט צוויי טויזנט יאָר צו־ריק, ווען זיי האָבן פֿאַרלאָזט ארץ־ישראל. זיי רעדן אויף דער שפּראַך, אויף וועלכער מען האָט, ווי געזאָגט, דעמאָלט געהערט אין ארץ־ישראל.

די קורדישע יידן האָבן אויך געהאַט אַ פּאַלשן נביא, פונקט אַזוי ווי די יידן אין אייראָפּע האָבן געהאַט אַ פּאַלשן נביא אין דער פּערזאָן פון שבתי צבי. אָבער די קורדיסטאַנער יידן האָבן געהאַט זייער „שבתי צבי" פֿיל־פֿיל פריער, און געהייסן האָט ער דוד אלראַי. ער האָט געלעבט אין דעם 12טן יאָרהונדערט, און ער איז געווען טעטיק אין דער גרויסער קור־דישער שטאָט אַמאַדיאַה. פון דאָרטן האָט ער פאַרשפּרייט זיין ווירקונג אין צוויי ריכטונגען — צו די יידן אין בבל און צו די יידן אין פּערסיע.

דער רוף פון דוד אַלראַי צו יענע יידן איז געווען, אַז זיי זאָלן גיין קיין ארץ־ישראל און זען צוריק צו דעראָבערן דאָס לאַנד, אַפילו מיט כוח. די קורדישע יידן, באַווירקט, אַ פּנים, פון דער אַרומיקער סביבה, זענען גוטע רייטערס און קעמפּערס. זיי פֿאַרנעמען זיך פיל מיט פיזישער אַרבעט. זיי קאָנען ענטפֿערן מיט אַ קלאַפּ אויף אַ קלאַפּ. אין דער צייט פון דוד אַלראַי זענען אַזעלכע אויך געווען די יידן אין בבל און אין פּערסיע. דערי־בער האָט זיין רוף געטראָפֿן אויף הערנדיקע אויערן, בפרט אַז די לאַגע פון יענע יידן איז דעמאָלט געווען גאָנץ שווער.

דוד אַלראַיס פּרווו איז נישט געלונגען. עס זענען געווען אינטריגעס סיי מצד די הערשערס פון בבל און פּרס, און סיי מצד די אָרטיקע יידישע אָרטאָדאָקסישע עלעמענטן. דוד אַלראַי איז געפֿאַלן אַ קרבן פון אַ פֿאַר־שוווּרונג, וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן דורך זיין שווער.

די געשטאַלט פון דעם דאָזיקן יידיש־קורדישן העלד האָט באַגייס־טערט שפּעטער אַ צאָל שרייבער, וואָס האָבן וועגן אים געשריבן ווערק, אין וועלכע ער איז שטאַרק געלויבט געוואָרן.

די קורדישע יידן האָבן אָנגעהאַלטן זייער אידענטיטעט אין משך פון דעם לאַנגן גלות, נישט בלויז אַ דאַנק זייער תרגום־שפּראַך, נאָר אויך אַ דאַנק זייער באַזונדערער סאָציאַלער שטעלונג אין לאַנד.

קורדיסטאַן איז אָן אָפּגעשטאַנען לאַנד, ווו די באָפּעלקערונג איז עד היום צעטיילט אין שבטים, וואָס קעמפֿן צווישן זיך אַזוי ווי אין די אַלטע

צייטן. יעדער שבט האָט זיין טעריטאָריע, זיינע פעלדער און דערפער, זיינע זיטן און מנהגים. יעדער שבט קעמפט אָפט קעגן די אַנדערע שבטים מיט דער שווערד אין האַנט, אין אומאויפהערלעכע און בלוטיקע מלחמות.

די יידן, פאַרשטייט זיך, זענען געבליבן אין דרויסן פון אָט־דער שבטים־סטרוקטור. זיי האָבן אויך נישט געקאָנט באַשעפטיקן זיך מיט די פרנסות פון די נאַמאַדישע שבטים. די יידן האָבן דעריבער זיך געמוזט פאַרנעמען מיט פאַרמיטלעריי, פּעדלעריי, האַנדל־וואַנדל און דאָס גלייכן. טייל יידן זענען אָבער דאָך אַריין אין דער לאַנדווירטשאַפט און זיי האָבן אָפילו געגרינדעט אייגענע דערפער פון אַ דורכויס אַגריקולטורעלן כאַראַקטער.

אָבער דער האַנדל פון די מערסטע יידן אין קורדיסטאַן האָט זיי געצוווּנגען זיך צו פאַרשפרייטן איבער דעם גאַנצן לאַנד. און דאָך האָבן זיי אויפגעהאַלטן זייער יידישע רעליגיע און זייער אַראַמעיש שפּראַך. און דאָס, ווי געזאָגט, פאַראייניקט זיי עד־היום. דאָס פאַרבינדט אויך די יידן אין קורדיסטאַן פון די פאַרשידנסטע ווינקלען אין לאַנד.

אין דער צייט פון דעם ערשטן וועלט־קריג, ווען די רוסן האָבן פאַרנומען דאָס לאַנד, האָבן די יידן געמומען האַנדלען אויך מיט רוסלאַנד.

וואָס שייך דעם רעליגיעזן מצב פון די קורדישע יידן, איז ער געווען גאַנץ אָפּגעשטאַנען. די דאָרטיקע יידן האָבן נישט געגרינדעט קיין ישיבות, און זיי פלעגן דאָרפן אָנקומען אין רעליגיעזע ענינים צו דער אָנפירונג מצד די רבנים און חכמים פון באַגדאַד און פון אַנדערע גרויסע אַראַבישע שטעט מיט יידישע ישובים.

אונטער דער ווירקונג פון די קורדן האָט זיך ביי די קורדישע יידן אָנטוויקלט אַ גלויבן אין שדים און אין בייזע רוחות. עס איז צווישן זיי אויך אָנטשטאַנען אַ שיכט פון אייגענע „חכמים", וועמעס אויפגאַבע עס איז געווען צו באַקעמפן די בייזע רוחות און לאָפּיטוטן, וואָס שעדיקן דעם מענטשן. די דאָזיקע „חכמים" שפּרעכן־אָפּ עין־הרעס, שטעלן אויס קוויטלעך, גיבן סגולות, „גורלות", פאַרקויפן כלערליי קמיעות מיט אַריינגעשריבענע אָפּ־שפּרוכן און דאָס גלייכן.

די רבנים, צוליב דער צעוואַרפנקייט פון די ישובים, פאַרן על־פּי־רוב

אַרום פון אַיין ישוב צום צווייטן, כדי צו וועקן די יידן צו יידישקייט, צו לערנען זיי אין רעליגיעזע זאַכן, און דאָס גלייכן.

צום סוף דאַרף נאָך צוגעגעבן ווערן, אַז די קורדישע יידן זענען על־פּי־רוב אַ האַרעפֿאַשנער עלעמענט. טראָץ דעם, וואָס זיי לעבן זינט דורות בשכנות מיט די אַראַבישע יידן פון איראַק, וואָס האָבן אַרויסגעגעבן פון זיך פּיל רייכע משפחות, ווי צום ביישפּיל, די באַווּסטע אַראַבישע „ראָט־שילדס", די משפּחה סאַסוני, — האָבן די קורדישע יידן נישט געווּסט קיינמאָל פון קיין מיליאָנערן אָדער סתם גרויסע גבירים, און זיי זענען פֿאַר־בליבן אָן עלעמענט, וואָס איז גאָר ווייט פון רייכקייט.

די קורדישע יידן זענען אויך געווען צווישן די ערשטע מזרחדיקע יידישע געמיינדעס, וואָס האָבן זיך אָפּגערופן אויף דעם רוף פון דעם מאָ־דערנעם ציוניזם. זיי האָבן אָנגעפֿאַנגען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל אין סאָמע אָנהייב פון דער ציוניסטישער באַוועגונג. זיי האָבן איצט אין מדינת ישראל אַ באַטייטנדיקע אייגענע קאָלאָניע פון קורדישע יידן, וואָס איז צווישן די עלטסטע יידישע קהילות אין ארץ־ישראל.

דער באַקאַנטער יידישער געלערנטער וואָלטער פישעל, וואָס שטו־דירט ספּעציעל די יידן אין דעם מיטעלן מזרח, האָט מיט אַ פּאָר יאָר צוריק געמאַכט אַ שטודיר־רייזע אין קורדיסטאַן, כדי צו דערגיין ווי עס האַלט איצט מיט די קורדישע יידן.

געמיינט האָט ער, אַז יידן ווּינען דאָרט בלויז אין די גרויסע שטעט אין קירקוק, אַרביל, צי אין מאָסול. אָבער אַן אַקצידענט מיט זיין אויטאָ־מאָביל האָט אים אַריינגעפֿירט אין אַ דאָרף פון קורדישע יידן.

— איך האָב — דערציילט פישעל — קיינמאָל נישט געזען קיין פּאַר־בנרייכערע יידישע קהילה. וואָס פּאָר אַ יידן! בראָווע און ווילד־בליקנדיקע מענער. פּרויען מיט טורבאַנען, אוירינגלעך, בראַסלעטן און אַפֿילו מיט נאָז־רינגען. זיי האָבן אויך סימבאָלן, אויסגעטאָוּירט אויף זייערע פּנימער. אָט דאָס זענען אונדזערע קורדישע שוועסטער און ברידער!

— איך האָב געפֿרעגט — דערציילט פישעל ווייטער — איינעם וואָס זיין נאָמען איז, האָט ער מיר געענטפֿערט: „יונה!". האָב איך אים ווידער גע־

פרעגט: „יונה בן אמיתי?", אַנווינקענדיק אויף דעם נאָמען פון דעם נביא, האָט ער הייס אויסגערופן: „וואַללאָה, שמע ישראל!".

פישעל איז אַריין טיפער אין לאַנד, און, ווי ער דערציילט, האָט ער דאָרט קוים געפונען אַ דאָרף, ווו עס זאָלן נישט זיין קיין ייִדן, געווויינטלעך, נישט מער ווי אַ זעקס־אַכט משפחות אין אַ דאָרף.

אין אַמאַדיאָה, אין דעם געבורט־פלאַץ פון דוד אַלראָי, האָט פישעל געטראָפן אַ גרופּע שאָסיי־אַרבעטער, וואָס בלויז אין זייערע בערד און זייערע ציצית האָט מען געקענט דערקענען, אַז זיי זענען ייִדן. אין אַ צוויי־טער שטאָט, סולעימאַניאַ, האָט פישעל געטראָפן ייִדישע גאָלדשמידן. אין אַנדערע פלעצער האָט ער באַגעגנט ייִדישע בעלי־מלאכות און סוחרים. ער האָט אַבער אויך געזען ייִדן, וואָס פיטערן פי, שעפּסן און ציגן; ייִדן, וואָס האָבן לאַנד, פעלדער און גערטנער און ווינגערטנער.

אַ ספּעציעלער פאַל פון ייִדישער לאַנדווירטשאַפט איז דאָס דאָרף סאַנדור, אויף דעם וועג קיין אַמאַדיאָה. דאָס גאַנצע דאָרף באַשטייט כמעט בלויז פון ייִדן. עס זענען דאָרט פּאָראַן אַ הונדערט משפחות, אַנגעפירט פון אַ ראש־הקהל, וואָס אונטערליגט דעם איראַקישן גובערנאַטאָר פון יע־נעם דיסטריקט. דאָס דאָרף ליגט צופוסנס פון אַ רייַע בערג, אַרומגערינגלט מיט ביימער, ווינגערטנער און פּרדסים. די ייִדישע איינוווינערס דאָרט זע־נען באַשעפטיקט אין אַלע צווייגן פון דער לאַנדווירטשאַפט. דעם גאַנצן פאָריקן יאָרהונדערט זענען די רייזנדיקע איבער קורדיסטאַן געווען באַ־צויבערט פון דעם דאָזיקן ייִדישן ישוב אין סאָמע האַרץ פון די קורדישע בערג. די פרעכטיקע גערטנער און פרוכט־ביימער, די רייכע סטאַדעס, דאָס גוטע וואָסער און דער אויסגעצייכנטער ווין האָבן ביי יעדן טוריסט אַרויס־גערופן באַוווּנדערונג.

מעכטיק געבויטע מענער, מיט אַזעלכע נעמען, ווי: יונה, זכריה, מרדכי אַדער חנוך, האָבן באַגריסט פישעלן מיט אַ „שלום"; זיי האָבן אים אויך דערלויבט צו פּאָרשן זייער גניזה אין דער גוט־פרעזערווירטער סינאַגאָגע, וואָס איז געבויט געווָארן מיט עטלעכע הונדערט יאָר צוריק. די באַטייטן־דיקע גרויס פון דער סינאַגאָגע איז אַ באַווייז, אַז פריִער איז די דאָרטיקע קהילה געווען אַ גרעסערע.

די קורדישע יידן רופן אָן זייער שפּראַך „לישנא יהודיה", „לשון התרגום" און „דזשעבאַלי" (די באַרג־שפּראַך).

פישעל דערציילט, אַז די ליטעראַטור פון די קורדישע יידן איז אַרעם; זי באַשטייט ס׳רוב פון פֿאַלקס־לידער, מעשיות, געזאַנגען, ווי אויך פון איבערזעצונגען פון חומש אין תרגום, אָדער „דזשעבאַלי". פישעל האָט מיט זיך מיטגעבראַכט קיין ירושלים אַ מאַנוסקריפּט פון אַ קורדישן מחבר פון 17טן יאָרהונדערט, שמעון בר־יונה אל־באַרזאַני. אַ קורדישער יידּ, ברוך־שמואל מזרחי, האָט אונטערן טיטל „שירי זמרה", פֿאַרעפֿנטלעכט אין ארץ־ישראל אַן אַנטאָלאָגיע פון פֿאַלקס־לידער פון די קורדישע יידן אין אַראַ־מעיש, העברעיש, קורדיש און אויך אַראַביש.

פישעל דערציילט אויך, אַז די קורדישע יידן האָבן זייער ווייניק בתי־מדרשים. ס׳רוב זענען עס הילצערנע בנינים. דער בית־מדרש אין אמאדיאה טראָגט אַן אויפשריפט אויף העברעיש, וואָס דערציילט, אַז ער איז אויפ־געשטעלט געוואָרן מיט זיבן הונדערט יאָר צוריק.

די קורדישע יידן האַלטן זיך פעסט ביי זייערע אַלטע מנהגים. די יידישע שאַסיי־אַרבעטער האָט מען געדאַרפט דערלויבן צו רוען שבת.

די קורדישע יידן זענען עולה רגל צום קבר פון יונה הנביא, ביי נינווה, און, דער עיקר, צום קבר פון דעם נביא נחום אין אלקוש. ווען פישעל האָט געפֿרוווט אויסדריקן צווייפל, צי דאָס זענען טאַקע די אמתע קברים פון די דערמאָנטע נביאים, איז ער באַגעגנט געוואָרן מיט „דראַענדיקע בליקן".

דאָס פּוילישע יידנטום

5. פּאָגעלמאַן שרייבט וועגן דעם בוך „פּאַרדעקטע שפּיגלען" פון ישראל עמיאָט („פּאַרוועדטס", ניו־יאָרק, 10טער מערץ 1963):

ישראל עמיאָט איז באַקאַנט אין דער יידישער ליטעראַרישער וועלט וויַ אַ דיכטער און פֿראַזאיקער. פון זיין נייער זאַמלונג דערציילונגען און לידער, וואָס ער האָט איצט פֿאַרעפֿנטלעכט, זעט מען קלאָר זיין ליטעראַרישן געשטאַלט.

ער איז אַ שרייבער פון דער מאָדערנער צייט, וועלכער איז אויך דורכגעדרונגען מיטן גייסט פון אונדזער אַלטער וועלט. עס קלינגען ביי אים אָפֿ מאָטיוון פון אונדזער צייט, אָבער עס פילט זיך ביי אים אויך אַ טיפּע בענקשאַפט נאָך דער פֿאַרשוווּנדענער יידישער וועלט.

זיינע לידער זענען פון אַ לירישן כאַראַקטער, און עס פילט זיך אין זיי וואַרעמקייט און אויפֿריכטיקייט; באַזונדערס היימיש פילט ער זיך, ווען ער שילדערט די אַלטע היים, מיט וועלכער ער איז שטאַרק פֿאַרבונדן ביזן היינטיקן טאָג, נישט געקוקט אויף אַלע זיינע לאַנגע און שווערע וואַנדלעיישן איבער דער וועלט.

אין זיינע דערציילונגען און סקיצן מערקט זיך אויך דער זעלבער ליריזם און די זעלבע ראָמאַנטישע בענקשאַפט נאָך דער פֿאַרגאַנגענהייט, וואָס מיר געפינען אין זיינע לידער. פֿאַקטיש איז עמיאָט מער פּאָעט וויַ פּראָזאיקער; און אויך אין זיין פּראָזע שטויסן מיר זיך אָן גאַנץ אָפט אויף זיין פּאָעטישער בילדלעכקייט און לירישקייט, וואָס באַהויכט זיינע לידער.

זיין שפּראַך איז אַ קלאָרע, אַ פֿאָרזיכטיקע און לייכטע; אַזוי אַז ס'איז אָנגענעם צו לייענען זיינע שילדערונגען פון די אַלע סצענעס און בילדער אין זיינע דערציילונגען, איבער וועלכע עס שוועבט דער פֿאַרבענקטער גייסט פון אומעט און אָפּטמאָל אויך פון שטילן טרויער נאָך דעם אַמאָל.

מיר לייענען זיין נייעם בוך דערציילונגען און סקיצן, מיטן נאָמען „פּאַרדעקטע שפּיגלען" און מיר דערזעען פֿאָר זיך די אַלע דייטלעכע שטריכן, וואָס כאַראַקטעריזירן עמיאָטס פּאָעזיע און פּראָזע. אין די פֿאָר הונדערט זייטן פון זיין נייעם בוך געפינען מיר אַ פֿאַרשיידנאַרטיקע זאַמלונג: דאָ זענען פֿאָראַן סצענעס, בילדער און טיפּן פון דער אַלטער היים (אין אַ גרעסערער אָפּטיילונג „מצבות אויף קבֿרים"); דאָ איז פֿאָראַן אַ באַזונדער אָפּטיילונג פון דערינערונגען פון די סיבירער לאַגערן, וווּ עמיאָט האָט זיך געפֿלאָגט אַ לענגערע ציט; דאָ איז פֿאָראַן אַ קלענערע אָפּטיילונג מיטן נאָמען „אין גוטע צייטן"; מיר געפינען דאָ אויך אַ גאַנצע רייע דערציילונגען און סקיצן, וואָס שילדערן די נייע צייט (מיטן נאָמען „נייער שטייגער"); און מיר האָבן דאָ פֿאָר זיך אויך אַ ספֿעציעלע אָפּטיילונג פון זיינע לידער מיטן

נאָמען „פאַרדעקטע שפּיגלען"; זיי גיבן דעם פאָטישן טאָן דעם גאַנצן בוך, וואָס ווערט אָנגערופן מיטן זעלבן נאָמען.

ווי מיר זעען, האָבן מיר דאָ, אין דעם נייעם בוך, מוסטערן פון עמיאָטס פאַרשיי־דענע שאַפונגען פון פאַרשיידענע צייטן אוז אויך פון פאַרשיידענע ליטעראַרישע פאָרמען אוז מאָטיוון. מיר קענען דעריבער שאָפן פאָר זיך אַ גאַנץ פולן באַגריף וועגן עמיאָטן אַלס פּראָזאַיקער אוז דיכטער.

דער אַלגעמיינער כאַראַקטער אוז טאָן פון זיינע שאַפונגען באַשטייט אין זיין וואַרעמער, סימפּאַטישער באַציונג צו די מענטשן, וועל־כע ער שילדערט. ער האָט זיי ליב; ער האָט אויף זיי רחמנות ווען זיי ליידן, אוז ער האָט אויך הנאה פון די זעלטענע מאָמענטן פון זייער פּריידּ אין לעבן.

אַפילו וועז די טיפּן, וואָס ער שילדערט, זענען נישט קיין פּאָזיטיוו, נישט קיין סימ־פּאַטישע, לאָכט ער זיי אויך נישט אויס מיט אַ חוזק־טאָן, נאָר ער באַגלייט זיי מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל, מיט אַ דינעם הומאָר, וואָס קען נישט באַליידיקן. אוז מער פון אַלץ האָט ער ליב, וויזט אויס, צו שילדערן פּאָזיטיוע טיפּן, איבערהויפּט פון דער אַל־טער היים, אויף וועלע ער קוקט מיט פאַר־בענקטע אוז צייטנווייז אַפילו פאַרטרערטע אויגן.

עס שטייט אויף פאָר אונדזערע אויגן אַ גאַנצע גאַלעריע באַקאַנטע פיגורן פון אונ־דזער חרובער אַלטער היים: די זיידעס אוז באָבעס, די טאָטעס אוז מאַמעס, די פעטערס אוז מומעס אוז די גאַנצע יידישע משפּחה, מיט זייערע יום־טובים אוז שבתים אוז אויך מיט זייערע גרויע, וואָכעדיקע טעג מיט זיי־ער רויקן געמיט אוז אויך מיט זייערע שוועריקייטן, אומרויקע איבערלעבונגען.

אייניקע פון זיי, ווי דער זיידע דער רופא, אָדער זיסעל, אָדער די מומע מאַליע, אָדער די באָבע, קריצן זיך איין אין אונדזער זכרון; ווייל זיי זענען געשילדערט אויף אַ רירנדיקן, לעבעדיקן אופן, מיט אמתע, נישט קיין קינסטלעכע פאַרבן, אָן איבערטרייבונגען, אָן אַ געיעג נאָך אויסערלעכע מעלאָדראַמא־טישע עפעקטן.

פאַרקערט, עמיאָט האָט אַ נייגונג צו שטי־לע מאָטיוון, צו דינע ניואַנסן, צו נישט־דערזאָגטע ווערטער, אויף וועלכע מיר שטויסן זיך אָן אַליין. ער וויזט אַרויס דערמיט אָן אידעלן ליטעראַרישן געשמאַק, וועלכן עס העלפט אַרויס זיין פאַעטישער חוש פאַר שילדערן און רעדן אָפט בלויז אויפן וועג, בלויז מיט אָנצוהערעניש.

אָט נעמט, צום ביישפּיל, זיין כאַראַקטע־ריסטישע סקיצע „די קיך", וווּ ער שיל־דערט אויף אַ קורצן און אייגנהאַלטענעם שטייגער, די דעליקאַטע דראַמע פון אַ דינסטמיידל, יודקע, אין אַ רייכער וואַרשע־ווער שטוב. יודקע איז נעבעך געשטרויכלט געוואָרן דורך אָן אומגליקלעכער ליבע צו אַ פאַררעטערישן חתן, וואָס האָט זי פאַרפירט און איז דערנאָך שפּורלאָז פאַרשוווּנדן.

אָט די גאַנצע דראַמע פון אַ יידישער פאָלקס־מיידל איז געשילדערט מיט אָזעלכע דינע, פיינע שטריכן און מיט אָזאַ מיט־לייד, אַז מיר פילן מער דאָס וואָס עס קומט פאָר הינטער די שורות, ווי אין די שורות גופא און אויך דאָס, וואָס עמיאָט אַליין לעבט אויבער דערביי.

ער שילדערט ווי די פאַרפירטע יודקע גייט אַרום אָן אַ קאָפּ נאָך דעם פאַרראָט פון איר געליבטן, און ווי די באַלעבאָסטע, די מומע גיטל, פּרובירט בייַ איר דערגיין וואָס ס'איז מיט איר געשען; די דראַמע פאַרענדיקט זיך אָזוי:

„איינמאָל איז די מומע מיט איר לאַנג

לאַנג, געזעסן אויף יודקעס בעטל. די מומע האָט געוואָלט שטילע רייד, אויף וועלכע יודקע האָט געענטפערט מיט שלוכצעריי און מיט „איך וועל די חרפה נישט אַריבערטראָגן". און נאָכדעם האָט יודקע געענומען פּאַקן איר קיישל און אָנגעפאַקט עס מיט קלייניקייטן... יודקע האָט געווייניט און די מומע האָט מיטגעווויינט".

און עמיאָ פֿאַרענדיקט די רירנדיקע דראַמאַטישע סצענעס מיט אַן אייגענעם לירישן אויסגוס:

„און ס'האָט (ס„האָבן?) מיטגעווויינט דער האַרבסטיקער טאָג און די בילדער אויף די וואַנט, מיט וועלכע יודקע האָט אויסגעפוצט די קיך און איר חנעוודיק קליין בענקעלע, אויף וועלכן זי פלעגט זיצן ווען דער חתן פלעגט קומען...

און כאָטש גלייך אויף מאָרגן האָט זיך אַן אָנדער שטוב־מיידל באַוויזן אין קיך, איז אַזאַ עלנט דאָרט געשטאַנען, ווי מ'וואָלט אַ בר־מגן אַרויסגעטראָגן"...

ווי מיר זעען, האָט עמיאָ אַליין אויך דאָ פֿאַרגאָסן אַ טרער אויף יודקעס טרויעריקן גורל.

דאָס איז אייגע פון עמיאָטס כאַראַקטעריסטישע און בעסטע דערציילונגען. איר זעט דאָ פֿאַר זיך דעם גאַנצן, דעם פולן געשטאַלט פון עמיאָטן, דעם פֿראַזאיקער.

עמיאָטן געלינגט מיט אַ פּאָר שטריכן, מיט אַ פּאָר בילדלעכע טרעפלעכע ווערטער צו שאַפן פֿאַר אונדז אַ בילד, און אויך די אַטמאָספערע, די לופט און שטימונג אַרום דעם בילד.

און אָט, צום ביישפיל, גיט ער זיך אַזוי אַ זאָג (אין זיין סקיצע „מייַנע מומעס פוז טאַטנס צד"): „איך בין אַריבערגעקומען צו מיין מומען אויפשאַרן די קוילן פון מיין קינדהייט".

„אויפשאַרן די קוילן פון מיין קינדהייט" איז נישט קיין הויכע מליצה, נאָר אַ פּאָעטישער, בילדלעכער אויסדרוק, וואָס גיט אונדז אַ ברי, שאַפּנדיק פאַר אונדז גלייך אַ דרייפּאַכיקן בילד וועגן די פייערן פון דער אַמאָליקער קינדהייט, וועגן זייער שפּעטערדיקער אויסגעלאָשנקייט און וועגן עמיאָטס פאַרלאָנג אויפצושאַרן דעם אַש, וואָס איז געבליבן פון יענע אויסגעלאָשענע פייערן.

געלונגענע בילדלעכע אויסדרוקן זענען אַזוי ווי פּערל ביי אַ שרייבער; און וואָס מער מיר גענפינען אַזעלכע פּערלדיקע אויסדרוקן, אַלץ מער ציט אונדז אַריין דער שרייבער אין זיין קינסטלעריישער נעץ.

אין עמיאָטס סקיצן און דערציילונגען זענען צעשאַטן אַ היבש ביסל אַזעלכע בילדלעכע און אָפטמאָל לירישע אויסדרוקן, אָגעהויבט אויך מיט טרויער און בענקשאַפט; און דעריבער רופט ער אַרויס אין דעם לייענער אַ שטילן און וואַרעמן אָפּקלאַנג, וואָס איז אויך נאָסטאַלגיש, וואָס קלינגט אָפּ אויך מיטן זעלבן פאַרבענקטן, אומעטיקן טאָן.

עמיאָט וויזט אַרויס אין זייַנע ווערק אַ שוועריקן, אָמאָל אָפּילו מרה־שחורהדיקן געמיט, וואָס איז גאָנץ נאָטירלעך, גאָנץ פאַרשטענדלעך לויט דער סביבה, וואָס ער באַשרייבט, לויט די פיינלעכע אומשטענדן, אין וועלכע ער אַליין האָט געלעבט און לויט דער פּעסימיסטישער לעבנס־פילאָסאָפיע פון רעזיגנאַציע, וואָס האָט זיך בייַ אים אויסגעאָרבעט.

עמיאָט וויזט נישט אַרויס קיין נייגונג פאַר אָביעקטיוון שילדערונגען, בכלל פאַר דער־ציילן געשיכטעס, וואָס ער האָט אַליין נישט געזען און נישט דורכגעלעבט, און אויך נישט פאַר מעגטשן, וואָס ער האָט אַליין נישט באַגעגנט און נישט באַאָבאַכטעט. ער איז מער געניגט צו מאָלן סוביעקטיוון אויטאָ

בּיאַגראַפישע בילדער אוּן סצענעס פּוּן זיין אייגענעם לעבן אוּן אוירָ מעגטשן, וועלכע ער האָט אַליין געזען אוּן געהערט אוּן מיט וועלכע ער האָט געלעבט יאָרנלאַנג.

ער איז אַ רעאַליסט, מיט אַ לירישן אוּן צייטנווייַז סענטימענטאַלן צוגאַנג צו מענטשן אוּן צו זייער לעבן. ער פאַרלאָזט זיך נישט אַ־נגאַנצן אויף זיין פאַנטאַזיע; ער פאַר־לאָזט זיך איבערהויפּט אויף זיין זכרון אוּן דעריבער איז דער פאַרנעם פּוּן זיינע ווערק אַ מער באַגרענעצטער. ס׳פּילט זיך אין זיי אָפט רעפּאַרטאַזש אוּן נישט העכערע קינסט־לערישע שאַפונג, דאָס זענען מערסטנס נישט קיין הונדערט פּראָצענטיקע דערציילונגען, נאָר בלויז קורצע שילדערונגען, פּוּן אַ סוב־יעקטיוון אויטאָביאָגראַפישן כאַראַקטער.

אייניקע פּוּן די סקיצן אין זיין בוך, ווי, צום ביישפּיל, „אַ צופאַל״, קלינגען אַזוי ווי אַן אַנעקדאָט, אַ ווינ, אוּן זיי וואָלטן אפשר גאָרנישט געדאַרפט אַרײַנגיין אין אַ בוך דערציילונגען. די געשיכטע ווי אַזוי אַ מיאו־סע מיידל האָט געהאָט בלויז איין שטעג־דיקן אוּן בייזן שונא אין לעבן, — דעם שפּיגל, איז אפשר אַ גאַנץ ריכטיקע, אָבער דאָס איז נאָך נישט גענוג פאַר אַ סקיצע, וואָס זאָל זוכה זיין צו פאַראייביקט ווערן אין אַ בוך, צוישן צוויי טאָוולען. יעדנפאַלס, האָט עמיאָ דאָס נישט באַרעכטיקט.

עס ווייזט אויס, אַז אַ שרייבער איז נישט אַלע מאָל אויך אַ גוטער רעדאַקטאָר פאַר זיינע ביכער...

די האַלבע טוץ לידער, מיט וועלכע עמיאָ האָט פאַרעפֿנטיקט זיין בוך „פאַרדעקטע שפּיג־לען״, זענען פאַקטיש אַ מין פאָרזעצונג פּוּן זיינע סקיצן; זיי אונטערשיידן זיך מערסטנס מיט דעם, וואָס זיי זענען בלויז בילדער אין גראַמען אוּן ריטמישע פערזן; אָבער סאַי לויט זייער אינהאַלט, סאַי לויט זייער גייסט שטייען זיי זייער נאָענט צו דער פּראָזע פּוּן זיין בוך. ס׳איז כמעט דער זעלבער סטיל, נאָר זיי קלינגען מיט אַ פּאָעטישן קלאַנג.

אפשר דערפאַר האָט עמיאָ זיי אויך אַרײַנגענומען אין זיין בוך דערציילונגען. אָבער מען קען אויך צווייפלען צי ס׳איז געווען פּוּן זיין זייט אַ באַרעכטיקטער שריט; וויל די לידער זענען דאָ נישט אין פּולער האַרמאָניע מיט דער איצטיקער זאַמלונג פּוּן זיין פּראָזע, מעגן זיי זיין אַפּילו האַרמאָניש אין גייסט אוּן שטימונג.

לויט זיין „נאָכוואָרט״ אין דעם בוך האָט עמיאָ „געפּרוּווט רעסטאַווירן די הייליקע וועלט״ פּוּן זיין „קינדהייט אוּן יוגנט״. אוּן אים איז געלונגען צו דערגרייכן זיין ציל.

יענע פאַרהייליקטע וועלט איז ביי אים אַרויסגעקומען אין זיין נייעם בוך וויַ אַ וויטץ אוּן אויך נאָענטע וועלט, וואָס גע־פינט אַן אָפּקלאַנג אויך אין אונדז; זי וועקט אין אונדזער מוח אוּן האַרץ די זעלבע שטי־לע מאָטיוון פּוּן טרויער אוּן פּוּן בענקשאַפט, וואָס דער שרייבער האָט אויסגעדריקט אין זיינע דערציילונגען אוּן לידער.

דאָס פּוילישע יידנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראל-פארבאנד פון פּוילישע יידן אין ארגענטינע

רעדאקטאָר: מאַרק טורקאָוו

פֿאַרלאַג-לייטער: אברהם מיטלבערג

ביז איצט דערשינען:

1) מאַרק טורקאָוו — מלכה אָושיאַני דערציילט... (אויספֿאַרקויפֿט)
2) ה. ד. נאַמבערג — י. ל. פּרץ (אויספֿאַרקויפֿט)
3) וו. גראָסמאַן-וויערניק — טרעבלינקע (אויספֿאַרקויפֿט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין — מיין חרוב שטעטל סאַקאַלאָוו (אויספֿאַרקויפֿט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט — חורבן לאַדזש (אויספֿאַרקויפֿט)
6) זרובבל — בארג חורבן (אויספֿאַרקויפֿט)
7) אלחנן צייטלין — אין אַ ליטעראַרישער שטוב (אויספֿאַרקויפֿט)
8) ד"ר ח. שאַשקעס — פּוילן — 1946 (אויספֿאַרקויפֿט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש — טלאַמאַצקע 13 (אויספֿאַרקויפֿט)
10) מ. נודעלמאַן — געלעכטער דורך טרערן (אויספֿאַרקויפֿט)
11) ד"ר מאיר באַלאַבאַן — די יידן-שטאָט לובלין (אויספֿאַרקויפֿט)
12) ישראל אפרת — היימלאָזע יידן (אויספֿאַרקויפֿט)
13) ד"ר יעקב שאַצקי — אין שאַטן פון עבר (אויספֿאַרקויפֿט)
14) דוד פלינקער — אַ הויז אויף גזשיבאָוו (אויספֿאַרקויפֿט)
15) ד"ר הלל זיידמאַן — טאַגבוך פון וואַרשעווער געטא (אויספֿאַרקויפֿט)
16) זאַמלונג פון דאָקומענטן — קינדער-מאַרטיראָלאָגיע (אויספֿאַרקויפֿט)
17) חיים גראָדע — פּליטים (אויספֿאַרקויפֿט)
18) ש. קאַטשערגינסקי — פּאַרטיזאַנער גייען... (אויספֿאַרקויפֿט)
19) פרידע זרובבל — נע ונד (אויספֿאַרקויפֿט)
20) מרדכי שטריגלער — מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי — אויפן ראַנד פון אַפּגרונט (אויספֿאַרקויפֿט)
22) ז. סעגאַלאָוויטש — געברענטע טריט (אויספֿאַרקויפֿט)
23) אברהם טייטלבוים — וואַרשעווער הייף
24) טאַניאַ פוקס — אַ וואַנדערונג איבער אַקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן — צווישן שרעק און האָפענונג (אויספֿאַרקויפֿט)
26) לעאָ פינקלשטיין — מגילת פּוילן (אויספֿאַרקויפֿט)
27) יאַנאָס טורקאָוו — אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע)
28) ש. איזבאַן — „אומלעגאַלע" יידן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פּאַט — הענעך
30) ד"ר י. קערמיש — דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא

31) שמחה פאליאקיעוויטש — אַ טאָג אין טרעבלינקע
32) מרדכי שטריגלער — אין די פאַבריקן פון טויט (אויספאַרקויפט)
33) אברהם נחתומי — אין שאַטן פון דורות
34) יחיאל לערער — מיין היים (אויספאַרקויפט)
35) יוסף וואַלף — לייענענדיק פרצן...
36) צפורה קאַצענעלסאָן־נאַכומאָוו — יצחק קאַצענעלסאָן
37) י. הירשהויט — פינצטערע נעכט אין פאַוויאַק
38) נחום סאַקאַלאָוו — פערזענלעכקייטן
39) רחל קאַרן — היים און היימלאָזיקייט (לידער)
40) א. אלמי — מאָמענטן פון אַ לעבן
41) מנשה אונגער — פשיסכע און קאַצק (אויספאַרקויפט)
42) מ. בורשטין — איבער די חורבות פון פלוינע
43) מ. קיפניס — הונדערט פאַלקס־לידער (אויספאַרקויפט)
44) ז. סעגאַלאָוויטש — מיינע זיבן יאָר אין תל־אביב (אויספאַרקויפט)
45) ד"ר ה. שאַשקעס — אַ וועלט וואָס איז פאַרביי... (אויספאַרקויפט)
46) שלמה וואַגאַ — חורבן טשענסטאָכאָוו
47) אברהם זאַק — יאָרן אין וואַנדער (לידער)
48-49) ש. איזבאַן — פאַמיליע קאַרפ (אויספאַרקויפט)
(פֿאַרמירט דורכן צבי־קעסטל־ליטעראַטור־פאַנד, מעקסיקע 1950)
50) ד"ר א. מוקדוני — מיינע באַגעגעניש (זכרונות)
51) ו. שושנה־קאַהאַן — אין פייער און פלאַמען (אויספאַרקויפט)
52) י. י. טרונק — די יידישע פראָזע אין פוילן
53) יאָנאַס טורקאָוו — אין קאַמף פאַרן לעבן (אויספאַרקויפט)
54) יצחק פערלאָוו — די מענטשן פון „עקזאָדוס 1947" (ראָמאַן)
55) פנחס ביזבערג — שבת־יום־טובדיקע יידן
56-57-58) שלום אש — פעטערבורג — וואַרשע — מאָסקווע
59) ד"ר פיליפ פרידמאַן — אַשוויענטשים
60) ב. ראָזען — טלאָמאַצקע 13
61-62) דוד פלינקער — אין שטורעם (ראָמאַן)
63) יאָנוש קאָרטשאַק — משהלעך, יאָסעלעך, ישראליקלעך (אויספאַרקויפט)
64-65) מרדכי שטריגלער — „וועלט צע" (אויספאַרקויפט)
(פֿאַרמירט דורכן האָפער־לייב ליטעראַטור־פאַנד ביים יידישן קולטור־קאָנגרעס, בוענאָס־אייראָס, 1951)
66) חיים גראָדע — שיין פון פאַרלאָשענע שטערן
67) רבקה קוויאַטקאָווסקאַ — פון לאָגער אין לאָגער
68) יואל מאָסטבוים — מיינע שטורמישע יאָרן (זכרונות)
69) אליהו טראָצקי — גלות דייטשלאַנד
70) ד"ר י. שאַצקי — קולטור־געשיכטע פון דער השכלה (אויספאַרקויפט)
71) נחמן מייזיל — געזונט אַמאָל אַ לעבן... (אויספאַרקויפט)
72) י. י. טרונק — סימכע פלאָכטע פון נאַראָווע (אויספאַרקויפט)
(פֿאַרמירט דורכן צבי־קעסטל־פאַנד, מעקסיקע, 1951)

73) יהודה עלבערג — אונטער קופערנע הימלען (אויספֿארקויפט)
(פרעמירט דורכן ליטעראַטור־פֿאַנד אין סאָן־פֿאַולאָ, בראַזיל, 1951)
74) ד״ר א. מוקדוני — אויסלאַנד
75) זיגמונט טורקאָוו — פראַגמענטן פון מיין לעבן
76) יהושע פֿערלע — יידן פון אַ גאַנץ יאָר
(פרעמירט מיט דער פֿרץ־פֿרעמיע פון יידישן פען־קלוב אין פוילן
און ליטעראַטור־פֿרעמיע פון „בונד״ אין פוילן, וואַרשע, 1937
77) יעקב לעשצינסקי — ערב חורבן
78) דניאל טשאַרני — ווילנע
79) ז. סעגאַלאָוויטש — דער לעצטער לאַדזשער ראַמאַן (אויספֿארקויפט)
80) יזכור־בוך — בעלכאַטאָו (אויספֿארקויפט)
81) מ. י. שעליובסקי — אויף אַ פּולער וואַך
82—83) יצחק פֿערלאָוו — דער צוריקגעקומענער (ראַמאַן)
84) יוסף אַקרוטני — דאָס בוך פון די עלנטע
85—86) מרדכי שטריגלער — גורלות (אויספֿארקויפט)
87) ד״ר יוסף טענענבוים — גאַליציע — מיין אַלטע היים
88) זלמן שזר — שטערן פֿאַרטאָג (זכרונות) (אויספֿארקויפט)
89) משה דוד גיסער — דאָס געזאַנג פון אַ לעבן (אויספֿארקויפט)
90) ז. י. אנכי — ר׳ אבא און אַנדערע כתבים
91—92) עמנואל רינגעלבלום — קאַפּיטלען געשיכטע
93) שמעון האַראַנטשיק — אין גערויש פון מאַשינען (ראַמאַן)
94) גרשם באַדער — מיינע זכרונות (קראַקע)
95—96) יאָנאַס טורקאָוו — פֿאַרלאָשענע שטערן (אויספֿארקויפט)
(פרעמירט דורכן צבי קעסטל ליטעראַטור־פֿאַנד, מעקסיקע 1954).
97—98) אַלטער קאַציזנע — שטאַרקע און שוואַכע (ראַמאַן)
99) פּועה ראַקאָווסקי — זכרונות פון אַ יידישער רעוואָלוציאָנערין
100) מאַרק טורקאָוו — די לעצטע פון אַ גרויסן דור (אויספֿארקויפט)
101) י. הירשהויט — יידישע נאַפּט־מאַגנאַטן
(פרעמירט דורכן מרדכי־סטאַליאַר־ליטעראַטור־פֿאַנד, ביי „די אידישע
צייטונג״, בוענאָס־איירעס, 1955).
102) משה זאַנשיין — יידיש וואַרשע
103) פּ. מינץ (אַלעקסאַנדער) — די געשיכטע פון אַ פאַלשער אילוזיע
104) י. טרונק — די וועלט איז פול מיט נסים (ראַמאַן)
105-106-107) מיכאל באַרוויטש — אַרישע פאַפּירן
(פרעמירט דורכן נייטאָן־פֿאַנד, פּאַריז, 1958).
108—109) מרדכי שטריגלער — געאַרעמט מיטן ווינט (ראַמאַן)
110—111) ד״ר א. מוקדוני — וואַרשע און לאַדזש
(פרעמירט דורכן האַפּער־לייב ליטעראַטור־פֿאַנד, ניו־יאָרק, 1956).
112) ברוך האַגער — מלכות חסידות
(פרעמירט דורכן מרדכי־סטאַליאַר־ליטעראַטור־פֿאַנד, בוענאָס־איירעס, 1956).
113) ב. שפּענער — נאַוואַליפּיע 7 (אויספֿארקויפט)

114) פּנחס שטיינוואקס — יידן צום געדענקען
115) ק. צעטניק — דאס הויז פון ליאלקעס (אויספארקויפט)
116) מאקס ווייגרייך — פון ביידע זיטן פלויט
117) אליעזר וויזל — און די וועלט האט געשווינגן
118) ש. בערלינסקי — ירושה
(פרעמירט דורכן יידישן קולטור־קאנגרעס, ניו־יארק, 1957)
119) ד״ר יוסף טענענבוים — צוישן מלחמה און שלום
120) יוסף אקרוטני — סוף קאפיטל
121) זיגמונט טורקאוו — טעאטער־זכרונות פון א שטורמישער צייט
122) בער י. ראזען — פארטרעטן
123) אברהם טענענבוים־ארזי — לאדזש און אירע יידן
124—125) משה קאגאנאוויטש — די מלחמה פון יידישע פארטיזאנען
126—127) אברהם זאק — קנעכט זענען מיר געווען
(פרעמירט דורך דער בארים סוראוויטש־פרעמיע, ניו־יארק, 1957)
128) יעקב גלאטשטיין — וועו איז געפארן
129—130) דוד פלינקער — נייע ציטן (ראמאן)
(פרעמירט דורך דער מרדכי סטאליאר־פרעמיע, בוענאס־איירעס, 1958)
131) משה יודל שעליובסקי — אין דער וועלט אריין
(פרעמירט דורך דער האפער־לייב־פרעמיע, ניו־יארק, 1958)
132) ד״ר יצחק שוארצבארט — צוישן ביידע וועלט־מלחמות
133) לעאן לענעמאן — דער חשבון בלייבט אפן
134) שלמה פראנק — טאג־בוך פון לאדזשער געטא
135) מ. באקאלטשוק — זכרונות פון א יידישן פארטיזאן
136) פּנחס וועלנער — אין ענג טעג
137) אלימלך ראק — זכרונות פון א יידישן אנטוועקער־טויער
138) הירש אבראמאוויטש — פארשוווינדענע געשטאלטן
(פרעמירט דורכן צבי־קעסטל־פאנד, מעקסיקע 1959)
139) ב. טערקעל — צוישן שאקאלן
140) י. ל. וואלמאן — פוילישע יידן (ראמאן)
141—142) נ. שמן — דאס געזאנג פון חסידות (אויספארקויפט)
143—144) צבי כהן — שטורמישע דורות (ראמאן)
145) יאנאס טורקאוו — נאך דער באפרייאונג
146) העלענא שערעשעווסקא — צוישן צלם און מזחה (אויספארקויפט)
147) פּנחס שטיינוואקס — יידישע מאמעס צום געדענקען
148) וואלף מערקור — די וועלט איז כעלעם (אויספארקויפט)
149) ראובן בן־שם — פוילן ברענט...
151) שלמה פריזאמענט — בראדער זינגער
152) דוד לעדערמאן — פון יענער זייט פארהאנג (אויספארקויפט)
150) יצחק טורקאוו־גרודבערג — פנימער און מאסקעס

153) שיינע־מרים בראָדערזאָן — מיין ליידנס־וועג מיט משה בראָדערזאָן
154) פּאָלאָ אָפּענשלאָק — יאָנוש קאָרטשאָק
155) שלמה ברייגסקי — מענטשן פון זשעלעכאָוו
156) זיגמונט טורקאָוו — די איבערגעריסענע תקופה
157־158) אינזש׳ דוד דאָוויד־אָוויטש — קונסט־געשיכטע פון שולן אין פוילן
159) א. אַלמי — זאַמלבוך
160) ד״ר יצחק לעווין — יידן אין אַלטן פוילן
161) מלך ראָוויטש — דאָס מעשה־בוך פון מיין לעבן
(פּרעמירט דורך דער צבי־קעסטל־פּרעמיע, מעקסיקע 1962)
162) ישראל עמיאָט — פאָרדעקטע שפּיגלען
163־164) הערשל ה. ווייגרויך — קאָמיסאָרן (ראָמאַן)
165) ישעיה טרונק — געשטאַלטן און געשעענישן
166) אברהם זאַק — אין אָנהייב פון פּרילינג
167) שלמה שאַפּירא — זכרונות פון אַ מאָראַן
168) ב. טערקעל — די זון פאָרגייט ביים אָמו־דאָריאַ
169) ד. זאַקאַליק — אין שטורעם
170) נ. קאָנטאָראָוויטש — פאָרשוועדענע יידישע ישובים

עס גרייט זיך צום דרוק:

מלך ראָוויטש — צווייטער באַנד פון זכרונות
יצחק טורקאָוו־גרודבערג — אויף מיין וועג
ניגאָ טענענבוים — מרדכי טענענבוים־טאָמאָראָף
ד״ר ל. ווולמאַן — יידישע דאָקטוירים אין פוילן
יעקב צינעמאַן — די שטאָט ביים טייך סאָן

N. KANTOROWICZ

Comunidades Judías Desaparecidas

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Editado por la

Unión Central Israelita Polaca en la Argentina

Buenos Aires, 1963

COLECCION

"EL JUDAISMO POLACO"

DIRECTOR:

MARC TURKOW

DIRECCION ADMINISTRATIVA:

ABRAHAM MITELBERG

Volumen 170

Copyright by

N. KANTOROWICZ, New-York

Hecho el depósito que marca la Ley

The publication of this volume was made possible by a grant from the Cultural Fund of the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

Este libro se terminó de imprimir el día 4 de noviembre de 1963, en los Tall. Gráf. JULIO KAUFMAN S. R. L., Corrientes 1976, Buenos Aires

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025